

UNIVERZITET "DŽEMAL BIJEDIĆ" U MOSTARU
FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA

ČASOPIS FAKULTETA HUMANISTIČKIH NAUKA
5/2010

fhn

Mostar, 2010.

- Izdavač:** Fakultet humanističkih nauka u Mostaru
- Redakcija:** dr. Ibrahim Kajan, dr. Senija Milišić, dr. Mirjana Popović,
dr. Elbisa Ustamujić, dr. Adnan Velagić, mr. Adi Fejzić,
mr. Alen Kalajdzija, mr. Anisa Trbonja-Omanić
- Urednik:** dr. Ibrahim Kajan
- Sekretar:** mr. Alen Kalajdzija
- Za izdavača:** dr. Safet Sarić
- Lektor:** mr. Alen Kalajdzija
- Korektor:** Edis Kuko
- DTP:** Edin Junuzović
- Štamparija:** Sabah print - Sarajevo
- Za štampariju:** Šećo Elezović
- Tiraž:** 300 komada

Časopis izlazi jedanput godišnje.

Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke finansijski je potpomoglo izdavanje ove publikacije.

SADRŽAJ

Doc. dr. sc. Ibrahim Kajan, v. d. dekana Pozdrav svečanoj prilici povodom desetogodišnjice Fakulteta.....	9
Doc. dr. Adnan Velagić, prodekan za nastavu Deset godina od osnivanja Fakulteta humanističkih nauka.....	11
HISTORIJA - Rasprave i članci	
Dr. Ibrahim PAŠIĆ Gotizmi grada mostara i Župa Večerič	17
Dr. Salih JALIMAM Prilog historiji historiografije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine	39
Mr. Faruk TASLIDŽA O krizi Osmanskog carstva i njenoj refleksiji na prilike u Hercegovačkom sandžaku prvih decenija XVII vijeka	61
Ćerim RASTODER Ali-paša Fidahić u prvoj polovini XIX stoljeća	87
Salkan UŽIČANIN, Dr. Adnan VELAGIĆ Djelatnost srpske nacionalne omladine u Bosni i Hercegovini za vrijeme parlamentarnih izbora	103
HISTORIJA - Prikazi i osvrti	
Dr. Dževad JAHIĆ Ibrahim Pašić: M i l e i M o š t r e (ilirsko-gotski korijeni bosanske vladarske dinastije, stečka i crkve bosanske).....	115
Adis ZILIĆ Esad Kurtović: Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009.....	121
Dr. Senija Milišić Stoljeće visokog školstva u Hercegovini	125

LINGVISTIKA - Rasprave i članci

Mr. Alen KALAJDŽIJA

Prilog terminološkom definiranju starobosanskoga jezika 139

Dr. Ružica ZELJKO-ZUBAC

Glagol kao modifikator u imeničkim složenicama u
njemačkom i hrvatskom jeziku 149

Jasmin HODŽIĆ

Glagoli "ići" i "imati" kao modifikatori glagolske radnje u
sintaksi glagola i glagolskih oblika 167

Mr. Džemal ŠPAGO

Realizacija govornog čina naredbe u engleskom jeziku -
konvencionalizirana indirektnost uz
korištenje negativne učtivosti 183

Dr. Belma ŠATOR

Konceptualna analiza poslovice sa zoonimskom
sastavnicom u njemačkom i bosanskom jeziku 195

Mr. Anisa TRBONJA-OMANIĆ

Njemačke sekundarne prepozicije i
njihovi prijevodni ekvivalenti u bosanskom jeziku 201

Dr. Edina ŠPAGO-ĆUMURIJA, Mr. Džemal ŠPAGO, Nerin DIZDAR

Jezički izraz u turbo-folk pjesmama kao refleksija
društvenih prilika 215

LINGVISTIKA - Prikazi i osvrti

Dr. Mirjana Popović

Stari i novi spisi iz strukturalne lingvistike 231

KNJIŽEVNOST - Rasprave i članci

Dr. Adnan KADRIĆ

Obrana Mostara od napada uskoka 1690. godine
kroz poeziju pjesnika Bulbulija Mostarca 241

Mr. Elvira BURINA

Fuzija žanrova u romanu Sunce o desno rame
Alije Isakovića 257

Dr. Dijana HADŽIZUKIĆ	
Glasovi Jasmine Musabegović.....	271
Mr. Amir HUMO	
Upton Sinclair – književnik i njegovo djelo	277
Mr. Aida DŽIHO	
Od metonimije ka metafori ili poetizacija proznog teksta na primjeru romana <i>Gospođa Dalloway</i> Virginije Woolf.....	285
Selma RALJEVIĆ	
Sherwood Anderson i doba industrijalizacije u SAD-u: Portret <i>Winesburg, Ohioa</i>	297
KNJIŽEVNOST - Prikazi i osvrti	
Dr. Elbisa USTAMUJIĆ	
Ljubav, prijateljstvo i smrt u mostarskom paklu.....	321
Mr. Ifeta ĆIRIĆ	
"Čujete li i njihove glasove?": Prilog izučavanju drame i rodnih studija	325
KULTURA	
Dr. Fikret BEČIROVIĆ	
Reminiscencije kulturno-religijskog prabitka.....	329
Dr. Ibrahim KAJAN	
Mostarska književna baština – u mostarskom Muzeju Hercegovine.....	351
Mr. Adi FEJZIĆ	
Filmski akcioni super-junak 80-tih	359
POSEBAN PRILOG	
<i>In memoriam profesorima i saradnicima</i> <i>Fakulteta humanističkih nauka</i>	373
Podaci o autorima	377
Uputa autorima.....	379

Doc. dr. Ibrahim Kajan, v. d. dekana

POZDRAV SVEČANOJ PRILICI POVODOM DESETOGODIŠNJICE FAKULTETA

Dame i gospodo,

malo je svijetlih trenutaka koji se mogu uočiti u historiji bilo kojeg naroda, a posebice naroda Bosne i Hercegovine. Ipak, evo jednog!

Vi prisustvujete svečanom obilježavanju 10. godišnjice osnutka Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru.

Desete, a ne 110. godišnjice, što je rezervirano, očito, za neke sretne zemlje i sretne narode.

Ako je išta plemenitije i ljudskije, kroz porođajne bolove poratnog Mostara, valjalo pridodati svijetu i horizontu zamišljane budućnosti – od ovog izbora nije bilo boljega: konstituirati prostor ljudske pameti, uočiti i prikupiti savremene inačice znanstvenih spoznaja svijeta, humanističkih gibanja i umjetničkih kretanja koje su rat i poratna materijalna oskudica udaljili od naše domovine, čineći je evropskom periferijom i duhovnom kolonijom.

Nismo možda u prilici da se utrkujemo, ali jesmo pripravnici da požurimo i sustignemo što se sustići dade: jer – najvitalniji interes ovog naroda ispostavlja najnužniji zahtjev elementarnog opstanka isključivo na spoznaji, na znanstvenoj činjenici, na dosezanju humanističkih standarda svijeta – tražio samo jedno: da se ne zaostane i ne propadne!

Jezik i ono što se jezikom oblikuje kao misao i kao umjetnina riječi, sâmo čovjekovo jezgro po kojem jest i po kojem ostvaruje kontakt sa svijetom – sama supstanca – sadržajni je smisao temeljnog obilježja Fakulteta humanističkih nauka.

Zamisao prof. Elbise Ustamujić i realizacija koja zasigurno ne bi išla bez sudjelovanja niza saradnika – od poznatih profesora do najmlađih asistenata, ali i osoblja koje ubrajamo u tehničko i administrativno. Oni su našoj tužnoj i surovoj zbilji plodne mostarske doline što je zaboravila na proizvodnju bilo kakve nove vrijednosti – dodali Fakultet koji proizvodi ljudsku misao, školu vrijednosti duha, velike pouke o samom sebi, o svom mjestu u svijetu i božanskom porijeklu bratstva s ljudima i prirodom.

Doc. dr. Adnan Velagić, prodekan za nastavu

DESET GODINA OD OSNIVANJA FAKULTETA HUMANISTIČKIH NAUKA

Dame i gospodo, uvaženi gosti, dragi prijatelji,

imam čast da Vam se obratim povodom svečane godišnjice od osnivanja Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Današnja svečanost predstavlja pravi povod da se prisjetimo značajnih rezultata koje je naš Fakultet ostvario tokom proteklih godina u oblasti naučno-istraživačkog rada.

Prvi koraci u pravcu osnivanja Fakulteta napravljeni su 1999. godine, kada je formiran Studij za jezike. Svoje djelovanje tada su započela dva odsjeka:

- Odsjek za bosanski jezik i književnost, kao dvopredmetni četverogodišnji studij, te
- Odsjek za engleski jezik i književnost, kao trogodišnji studij.

Međutim, društvena potreba za kadrovima iz oblasti humanističkih nauka otvorila je nove perspektive i vizije za razvoj. Kada je Odlukom Savjeta Univerziteta "Džemal Bijedić", od 25. marta 2002. godine, zvanično osnovan Fakultet humanističkih nauka, nastupile su velike promjene. Razvijajući nove studijske programe, Fakultet je vodio tešku borbu sa nedostatkom kadrova i neuvjetnim prostorima za rad. I pored toga, rezultati nisu izostali. Naime, od svoga osnivanja do 31. decembra 2009. godine na Fakultetu je diplomiralo ukupno 689 studenata. Po odsjecima to izgleda ovako: 63 profesora bosanskog jezika i književnosti; 512 profesora engleskog jezika i književnosti; 26 profesora historije; 37 profesora njemačkog jezika i književnosti; 32 diplomirana glumca; 11 profesora bosanskog i engleskog jezika i književnosti; 1 profesor bosanskog i njemačkog jezika i književnosti, te 8 diplomiranih bibliotekara. U prvim godinama svoga djelovanja, kada je na Odsjeku za bosanski jezik i književnost postojao dvogodišnji studij, višu stručnu spremu steklo je ukupno 56 kandidata. Također, treba istaći da su na Fakultetu svoje diplome stekli 23 magistra i 5 doktora nauka. U narednom periodu Fakultet humanističkih nauka očekuje prve diplomirane žurnaliste, dramske pedagoge, te nove magistre i doktore nauka. Važno je istaći da

navedeni rezultati predstavljaju plod nesebičnog zalaganja svih uposlenih radnika, a posebno osnivača Fakulteta i njegove prve dekanese, profesor emeritus Elbise Ustamujić.

Finansijske poteškoće s kojima se susreće društveni sistem odrazile su se i na naš Fakultet. Međutim, zahvaljujući vlastitim sredstvima uspjeli smo razviti i značajnu naučnu djelatnost. Treba spomenuti da od 2006. godine izdajemo časopis naučno-istraživačkog karaktera pod naslovom "Istraživanja", u kojem objavljujemo naučne radove iz oblasti lingvistike, književnosti, historije i komunikologije. Također, zapažena su i učestvovanja naših nastavnika i saradnika na brojnim naučnim skupovima domaćeg i međunarodnog karaktera, a Fakultet pruža i određenu podršku zaposlenicima u procesu njihova naučno-istraživačkog napredovanja.

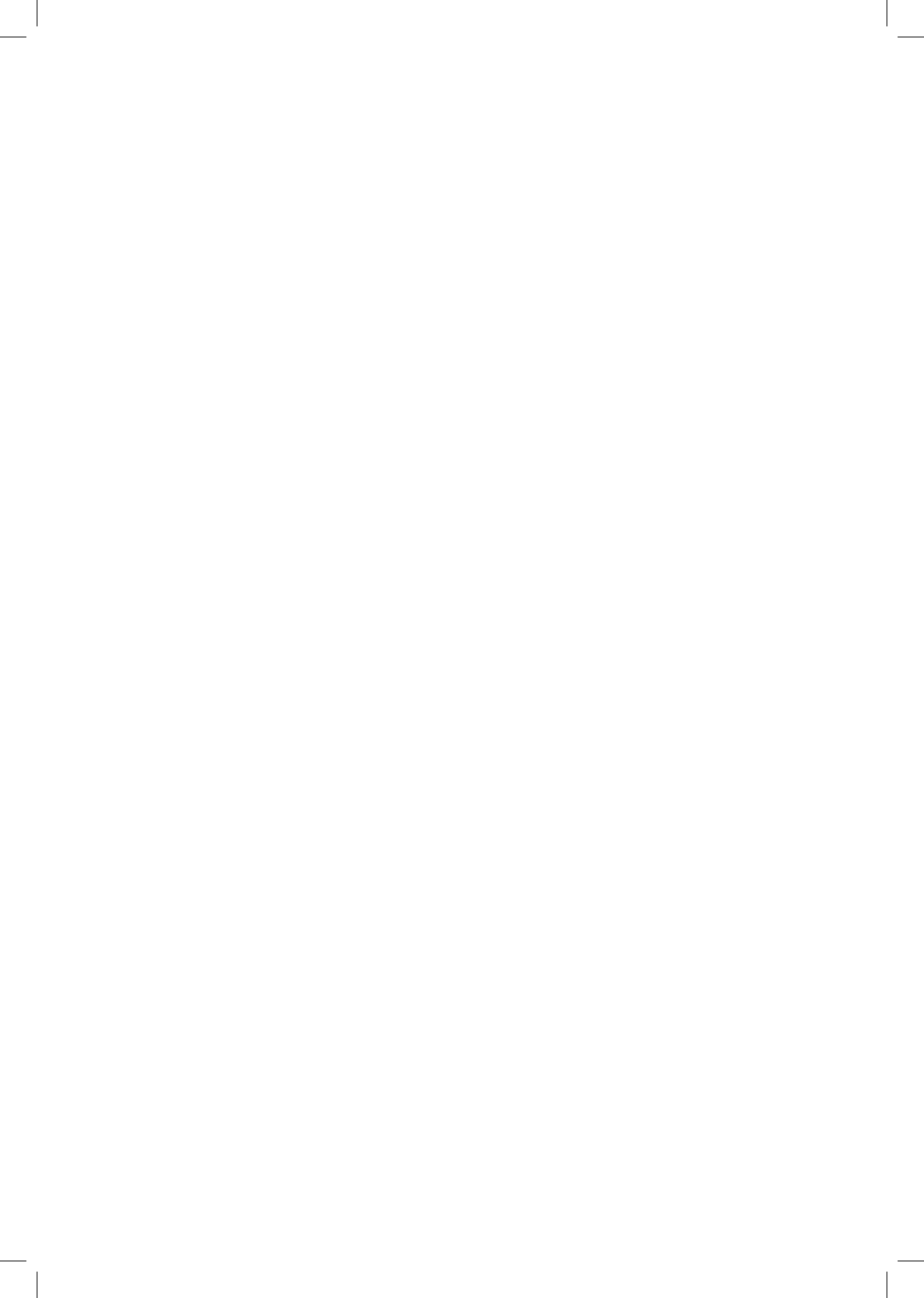
Danas Fakultet humanističkih nauka nudi mogućnost studiranja na šest odsjeka:

- Odsjek za bosanski jezik i književnost,
- Odsjek za engleski jezik i književnost,
- Odsjek za historiju,
- Odsjek za njemački jezik i književnost,
- Odsjek za komunikologiju,
- Odsjek za dramsku umjetnost.

Akadske 2008. godine Nastavno-naučno vijeće Fakulteta usvojilo je novi Nastavni plan i program, pa je kandidatima omogućeno studiranje prema bolonjskim principima i standardima. Na svim odsjecima Fakulteta humanističkih nauka uveden je studijski koncept po principu 4 + 1, što praktički znači da student, nakon položenih ispita u prve četiri godine i odbranjenog diplomskog rada, ima pravo na visoku stručnu spremu i upis na drugi ciklus, tj. na master studij. Master-program na Fakultetu humanističkih nauka započet će akademske 2012/2013. godine. Nastavnim planom i programom predviđeno je njegovo trajanje u dužini od jedne akademske godine, nakon čega će magistranti steći zvanje magistra struke. Svoje usavršavanje zainteresirani kandidati će moći nastaviti na trogodišnjem doktorskom studiju, nakon kojega će steći zvanje doktora humanističkih nauka.

U narednom periodu Fakultet očekuju mnogi izazovi. Prije svih, akreditacija Univerziteta i u tim okvirima usklađivanje predviđenih propisa

i uvođenje određenih standarda, te, svakako, izgradnja savremene zgrade u kojoj će studentima i nastavnicima biti omogućeni bolji uvjeti za rad. U ostvarivanju ovih ciljeva bit će nužno uključivanje ne samo šire akademske nego i društvene zajednice, koja će, nadamo se, uvidjeti značaj ovoga Fakulteta kako za budućnost grada Mostara i šire regije, tako i cijele države.

HISTORIJA
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi

Dr. Ibrahim PAŠIĆ

GOTIZMI GRADA MOSTARA I ŽUPA VEČERIĆ

Sažetak:

Primjenom historijskog, arheološkog, lingvističkog i onomastičkog metoda, u radu se razmatraju gotizmi grada Mostara i srednjovjekovne župe Večerić. Mostarski gotizmi, kao prvorazredni historijski izvori, otkrivaju neospornu povijesnu utemeljenost ostrogotskog etničkog elementa u dolini rijeke Neretve.

Ključne riječi: Ostrogoti, Potoci, Cim, Gumanac, Radobolja, Raška Gora, Raštani, Brutak, Zalik, Vecinovci, Opine, Vrapčići, Sutina.

Pitanje gotske povijesti u historiji Bosne i Hercegovine pripada onim povijesnim pitanjima o kojima se najmanje zna. Zašto je to tako, ima nekoliko razloga. Prvi je, svakako, oskudna metodološka osposobljenost historičara koja ih onemogućava u novim znanstvenim iskoracima. Pisani izvori o Gotima, fragmentarni i malobrojni, višestruko su valorizirani, i oni, primjenom isključivo historijskog metoda, ne omogućavaju neke novije i značajnije znanstvene iskorake. Stoga, velika većina historičara antike, koji vladaju isključivo klasičnim historijskim metodom, ustvari se bavi reinterpretacijom već interpretiranog, prepisivanjem već napisanog. Međutim, kada je Konstantin Jireček, u svojoj *Geschichte der Serben*¹ pokazao da je naziv *Onogošt* nastao od gotskog antroponima *Anagasts*, on je time ukazao na jedan od najplodonosnijih, ali i znanstveno ponajtežih puteva kojim je u historiografskim istraživanjima potrebno ići. Pokazao je da i ime ili naziv, ukoliko mu se na pravilan način utvrdi ime i porijeklo, može biti prvorazredan historijski izvor.² I ovdje je pred historičare, koji

¹ K. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, Beograd, 1911, str. 36.

² Iako po struci historičar, Konstantin Jireček smatra se utemeljiteljem znanstvenih

namjeravaju krenuti Jirečkovim putem, postavljen jedan težak uvjet: nužno je temeljno poznavanje jezika kasnoantičkih naroda čija se povijest istražuje i njihovo razmatranje, ne samo na lingvistički već i na onomatički način.

Savremeni bosanskohercegovački historičari, personalno i institucionalno, sve dalje i dalje su od najstarije bosanske povijesti: tome je zoran primjer *Historija Bošnjaka* Mustafe Imamovića. U registru Imamovićeve studije uopće nema odrednice *Goti*, kao da taj kasnoantički narod na tlu Bosne i Hercegovine nikad nije ni postojao, premda prema podacima švicarske Igenee, u strukturi savremenog bosanskohercegovačkog stanovništva participira sa 20%. Slično stanje posebno je prisutno u bosanskohercegovačkoj antici koja, jedino u Bosni i Hercegovini, nije institucionalizirana. Institut u Sarajevu uopće nema odjela za prehistoriju i antiku, niti želi imati.³ Na taj način, svjesno ili nesvjesno, održava se neznanje koje je svojevremeno zabilježio Muvekit: Bošnjaci su tek u 19. stoljeću od svojih susjeda saznali da se prostor Bosne i Hercegovine nekad zvao Ilirik.⁴ Savremena bosanskohercegovačka historiografija, bez institucionalizirane antike, koja je osnovni korijen evropske civilizacije i kulture, kuća je bez temelja, "čardak ni na nebu ni na zemlji", što mnogima odgovara. Što će Bosancima institucionalizirana prehistorija i antika kad ima u Zagrebu i Beogradu! Stoga, bez bojazni od znanstvene kritike, moguće je da arheolog Veljko Paškvalin u studiji *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone* napiše da su kasnoantičke bosanske bazilike, od kojih su tri i na bližem području Mostara, isključivo katoličke bazilike⁵ i da u recenziji navedene

proučavanja vulgarnog latiniteta u Dalmaciji. U podjednakoj mjeri cijenjen je i kao historičar i kao lingvist-onomastičar.

³ Odgovornost za ignoriranje bosanske prehistorije i antike, posebno u situaciji kada ni bosanskohercegovačka arheologija nije institucionalizirana, sadašnje rukovodstvo Instituta nastoji opravdati "obrazloženjem" da pri ANUBiH djeluje Centar za balkanološka ispitivanja. Međutim, statutarni zadatak tog Centra znatno je uži, hronološki dijahroničan, reduciran i ograničen na "izučavanje života, jezika i kulture starobalkanskih naroda, prvenstveno Ilira i Tračana, i njihovog udjela u etnogenezi kasnijih balkanskih naroda". Centar ne može supstituirati proučavanje bosanskohercegovačke prehistorije i antike, kako se one institucionalno proučavaju u bosanskohercegovačkom susjedstvu i Evropi. O tome vidjeti u: F. Barišić: "Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine", ANUBiH, *Godišnjak*, XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo, 1976, str. 24.

⁴ Hadžihuseinović, Muvekit: *Povijest Bosne*, Sarajevo, 1999, str. 7.

⁵ V. Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 2003, str. 5–379.

studije hrvatski akademik Emilio Marin "zaključiti" da je Paškvalin "svjestan hrvatskih temelja starokršćanske arheologije u Bosni i Hercegovini", te da to prođe bez bilo kakvog odjeka. Iz istih razloga, Dubravku Lovrenoviću omogućeno je da nesmetano konstruira i izmišlja mitove o ilirskom porijeklu Bošnjaka, o bogumilstvu, o štapu djeda Crkve bosanske itd., te da ih podmeće Bošnjacima.⁶

Goti na prostoru Bosne i Hercegovine i današnjeg Mostara neosporna su povijesna činjenica. Oni nisu bosanskohercegovački proputnici, već su njeni stanovnici. Usljed vjerskih progona na tlu Panonije, iza 348. godine počinju prelaziti na desnu obalu Dunava.⁷ Provala Huna u Panoniju 375. godine još više je intenzivirala gotske seobe.⁸ Pritom, rudonosno područje srednje Bosne, sa središtem u današnjem Visokom, postalo je jezgreno područje doseljenih zapadnobalkanskih Gota.⁹ Na tlu današnje Bosne

⁶ U studiji *Povijest est magistra vitae*, Sarajevo, 2008, desetinu bošnjačkih historičara i kulturnih i javnih radnika Dubravko Lovrenović definira "šarlatanima", "mitomanima", "kolporterima", a njihovu historiografiju "tandara-mandara" historiografijom. Pritom, nikad ne kritizira Institut za istoriju zbog čega nema odjela za prehistoriju i antiku, što perfidno zamagljuje tobožnjom personalno-ličnom kritikom njegova rukovodioca!? Bošnjačke znanstvenike optužuje za "težnju za rekonkvistom", za "jezički nacionalizam", za "glorifikaciju osmanske povijesti", za "kult stradalništva kao smisla povijesti", za "viktimizaciju", za "bošnjakizaciju stećka i Crkve bosanske", za "zahtjev za starosjedilaštvom". Staljinističkim manirom, prijeteći im projicira "(samo)ubilački i ubilački identitet" itd. Na drugoj strani, u studiji *Stećci*, za taj tipičan bosanski nadgrobni i narodni spomenik tvrdi da je "kolokvijalni naziv". U registru studije uopće nema odrednice "Srbi" i "Bošnjaci", što je očita kroatizacija stećka itd. O tome vidjeti u: I. Pašić, *Mile i Moštre, ilirsko-gotski korijeni bosanske vladarske dinastije, stećka i Crkve bosanske*, Sarajevo, 2009, str. 505–512.

⁷ S tim u vezi je i dolazak patarena u Bosnu, za koje Pietro Livio Veroneze i Mavro Orbini kažu da su istovremeno došli u Bosnu i Nikopolje, u današnjoj Bugarskoj. Pisani izvori, pod godinom 348., višestruko datiraju i potvrđuju Nikopolje kao novo gotsko stanište. Indirektno, istovremen dolazak heretika u Bosnu i Nikopolje potvrđuje i fra Petar Bogdan Bakšić (1601–1674.), biskup. O tome vidjeti u: I. Pašić: *Mile i Moštre*, Sarajevo, 2009, str. 11–674.

⁸ Kako su Huni napredovali, tako su prema granicama carstva pred sobom potiskivali mase bjegunaca koje su se gomilale na lijevoj dunavskoj obali. U jesen 376. g. Goti su već zatražili azil u carstvu. "Mašuci rukama i moleći", piše savremeni historičar Evnapije (rođen oko 345 – umro oko 420), 'tražili su da se preko barki uspostavi most i da im se dopusti prelaz'. M. Šunjić: *Narodi i države ranog srednjeg vijeka*, Sarajevo, 2003, str. 30. Upor. P. Heather: *The Crossing of the Danube and the Gothic Conversion*, Greek, Roman & Byzantine Studies, 27, 1986, str. 289–318.

⁹ O tome vidjeti u: I. Pašić: *Mile i Moštre*, str. 111–565.

i Hercegovine određen broj Gota ostao je i iza 489. godine, kada su pod vođstvom Teoderiha krenuli na Italiju i osvojili je. Kako navodi Gregor Čremošnik, manje je poznato, "odnosno malo se ističe da prilikom odlaska Gota u Italiju nisu svi Goti napustili zemlju, nego da su manji delovi od njih ostali u ovim balkanskim provincijama."¹⁰

"Oni nisu svi otišli u Italiju sa Teodorihom nego je izvjestan njihov broj morao da ostane u našim krajevima, kako to znamo i za istočni Balkan."¹¹ O Gotima koji su živjeli na tlu rimske provincije Dalmacije posebno svjedoči Prokopije. Pišući o ratu između Konstantina i Gota, u prvoj polovini 6. vijeka, on navodi: "I tako Konstantin zadobi čitavu Dalmaciju i Liburniju, pokorivši sve Gote koji tamo žive."¹² Kad su mu pripale Dalmacija i Liburnija (tj. Istra), Prokopije piše (Bell. Goth. I, 7, 26) da je "predobio za sebe sve tamošnje Gote."¹³

Na području mostarske kotline arheologija posvjedočuje gotsku prisutnost. U Potocima kod Mostara, na arheološkom lokalitetu Grčine, pronađena su dva ostrogotska ženska skeleta sahranjena naknadno u dva antička sarkofaga.¹⁴ Uz skelete, pronađen je skupocjeni nakit. U jednom sarkofagu uz mrtvacu je bio priložen zlatni lanac s privjescima kojem se, među sada poznatim istočnogotskim nalazima, pridaje "izuzetan značaj."¹⁵ U drugom sarkofagu pronađen je par srebrenih pozlaćenih fibula, par zlatnih naušnica s filigranom jagodom i privjeskom s ulošcima smaragda i

¹⁰ Od tih Gota potječe poznati historičar Jordanes, autor *De origine actibusque gentis Romanorum* i *De origine actibusque Getarum*. A. Heine: *Jordanis Gotengeschichte*, Nebst Ausügen aus seiner Römischen Geschichte, übersetzt von Wilhelm Martens, 2 Auflage, Essen u. a. 1986.

¹¹ A. Benac, D. Sergejevski, Đ. Mazalić: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1955, str. 111.

¹² *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom I, (obradili Franjo Barišić, Mila Rajković, Bariša Krekić, Lidija Tomić), SANU, posebna izdanja, knjiga CCXLI, Vizantološki institut, knjiga 3, Beograd, 1955, str. 33. O Prokopiju i njegovom *Gotskom ratu* vidjeti u: O. Veh, (Übers.): *Prokop. Gotenkriege*, 2 Auflage, München, 1978.

¹³ Na osnovu Prokopija, H. Barić izvodi zaključak "da su i na zapadnom delu trupa Balkanskog Poluostrva postojale gotske naseobine (...)". H. Barić, *Starogermanski tragovi u balkanskim jezicima*, Lingvističke studije, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, djela, knj. I, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 1, Sarajevo, 1954, str. 76.

¹⁴ V. Radimsky: *Rimski grobovi kod Han-Potoka blizu Mostara*, GZM, knjiga IV, Sarajevo, 1890., str. 337–342.

¹⁵ Lanac je završen dvjema agrafama u vidu ptica, koje su formirane od almandinskih i smaragdinih uložaka u zlatnu podlogu. N. Miletić: *Rani srednji vijek*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1984, str. 384–385.

almandina, dio lančića sastavljenog od zlatnih cjevčica i almandinske perle, i bronzana kapsula u kojoj su bile nađene ćilibarske perle. Nakit pripada "luksuznom istočnogotskom nakitu iz prvih decenija VI vijeka."¹⁶ U blizini sarkofaga pronađeni su arheološki ostaci kasnoantičke bazilike od koje su nađeni fragmenti arhitektonske plastike (kapiteli, pluteji, baza stuba i dr.).¹⁷ Na širem prostoru nalaze se supstrukcije rimskih zgrada i drugi građevinski materijal (hipokaustne cijevi, cigla i opeka sa žigom i dr.). Odavde potječe spomenik boga Mitre i ara posvećena božici Junoni.¹⁸

Arheološki ostaci kasnoantičkog naselja i crkve u Potocima, datirani u period 1–6. stoljeća,¹⁹ a posebno nalazi istočnogotske provenijencije, pokazuju da su u tom naselju, uz domoroce Ilire, živjeli i Ostrogoti. Na ovaj način otvara se pitanje gotskih imenovanja u mostarskom kraju. I kao što su iza sebe, na području Potoka, ostavili svoje grobove, nema nikakve sumnje da su ostavili i svoje nazive, kojima su imenovali geografske subjekte na tlu današnjeg mostarskoga kraja. Gotski jezik u geografskoj nomenklaturi Mostara neosporan je i on potvrđuje značajna gotska imenovanja.

Glasovne promjene koje su riječi gotskog porijekla pretrpjele u bosanskom jeziku su slojevite. Prilikom njihova razmatranja nužno je imati na umu da su se Goti kao samostalan narod očuvali na tlu Bugarske najmanje do 10. stoljeća²⁰ te da je u isti vremenski period, na tlu Bosne i Hercegovine i Mostara, nužno datirati i bosanske Gote. Iz tog razloga, gotizmi se u bosanski jezik preuzimaju od prvih slavensko-gotskih jezičkih dodira, krajem 6. i početkom 7. vijeka, pa do 10–11. vijeka, kada su od strane starosjedilaca Iliro-romana i Slavena Goti asimilirani. U tom dužem vremenskom periodu, od kraja 6. pa do 11. stoljeća, s antroponimima i toponimima gotskoga porijekla događale su se višeslojne glasovne promjene. Starijeg datuma jesu one u kojima se kratko i nenaglašeno predslavensko *a* mijenja u *o*, dugo *ū* preko *y* u *i*, fonema *t* supstituira fonemom *č*, fonem *f* bosanskim *p*, međuvokalno *-v-* s *b*, nazivi s izvršenom metatezom likvida itd. Mlađem periodu glasovnih promjena, pak, pripadaju oni antroponimi

¹⁶ Isto.

¹⁷ K. Patsch: *Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske pokrajine Dalmacije*, GZM, knjiga I, Sarajevo, 1904, str. 41.

¹⁸ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, Sarajevo, 1988, str. 298.

¹⁹ Isto.

²⁰ J. Kelemina: *Goti na Balkanu*, Časopis za zgodovino in narodopisje, god. XXVII/ 1932, Maribor, 1932, str. 45. Prema: R. Loewe: *Die Reste der Germanen am Schwarzen Meer*, 249.

i toponimi u kojima se riječi gotškoga porijekla koje ih tvore fonetski prenose uglavnom u neizmijenjenom obliku i bez glasovnih promjena koje karakteriziraju najstarije južnoslavenske posuđenice, bez metateze likvida itd. Pritom, nužno je stalno imati na umu podatke švicarske Igenee: ako su Goti sa 20% na drugom mjestu u etničkoj strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva, a zasigurno je da su vremenom slavizirani i da su kasnije prihvatili slavenski, bosanski jezik, mnoge riječi gotškoga porijekla u njihovu bosanskom vokabularu nisu potpuno strane riječi, iz razloga što ih nisu preuzeli na posredan način, posredništvom inorodnih jezičkih nosilaca. Radi se o riječima njihova prvotnog maternjega gotškoga jezika što je, u općem lingvističkom smislu, znatno olakšalo njihovo preuzimanje.

CIM je danas sjeverozapadno predgrađe Mostara. U povelji aragonskoga kralja Alfonsa V iz 1444. godine spominje se "Cimiacho Vbrechinich", za koji se pretpostavlja da bi mogao biti današnji Cim.²¹ Dana 6. 6. 1443. godine Stjepan Vukčić Kosača izdao je jedno pismo "na Cimovsku".²² U *Pojedinačnom popisu sandžaka vilajeta Hercegovina*, iz 1477. godine na području nahije Mostar popisano je selo *Cimlje*²³, što je, najvjerojatnije, današnji Cim.

U arheologiji, Cim je posebno poznat po ostacima kasnoantičke bazilike za koju se smatra da je iz razdoblja istočnogotske vladavine.²⁴ Pretpostavlja se da se na istom mjestu nalazio srednjovjekovni grad.²⁵ Na arheološkom lokalitetu *Gumanci*, u Cimu, nalaze se prethistorijski tumuli. Datirani su u bronzano doba.²⁶ U Cimu kraj Mostara "sačuvan je manji utvrđeni ansambl čiji dijelovi možda potječu iz srednjeg vijeka."²⁷ Naziv grada Cima nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava.²⁸

²¹ M. Vego: *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957, str. 27.

²² Isto. Upor. Lj. Stojanović: *Stare srpske povelje i pisma*, II, br. 58; *Glas SKA*, 182, str. 190.

²³ *Pojedinačni popis vilajeta sandžaka Hercegovina*, (priredio Ahmed S. Aličić), Sarajevo 1985, str. 203.

²⁴ Đ. Basler: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, II izdanje, (kasnoantičko doba), Sarajevo 1982, str. 341.

²⁵ H. Redžić: *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, str. 78.

²⁶ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, str. 299.

²⁷ H. Redžić: *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, 78.

²⁸ Mostarski *Cim* spominje i Đ. Daničić u prvom tomu *Rječnika JAZU*. Etimologiju naziva ne elaborira. *Rječnik JAZU*; I, str. 796.

Naprotiv, area Cima otkriva izrazitu čestotu naziva starogermanskog (gotskoga) porijekla. Naziv naselja (grada) antroponimskog je postanja. Izvodi se iz starogermanskog hipokoristika *Cim*.²⁹

U osmanskome zapisu iz 1477. godine, *Cimlje*, ukoliko se odnosi na Cim, čini se da ukazuje na antroponim sa starogermanskim sufiksom *-mil*, što bi značilo da je Cim hipokoristik od antroponima **Cimmil*. S obzirom na to da svi starogermanski antroponimi usljed nedostatnosti historijskih izvora nisu poznati, antroponim **Cimmil* posve je izvjestan.

Jedan zaselak Cima zove se *Babuna*.³⁰ Najvjerojatnije, naziv je izveden iz starogermanskog antroponima *Babone*³¹ (*a > u*).

Cimeša je selo u Bosanskom Petrovcu.³² Najvjerojatnije, taj naziv nastao je od antroponimske varijante **Cimes*.

U sjevernoj Italiji, u Breši, među toponimima germanskoga porijekla, posvjedočen je toponim *Cimbergo*.³³

RADOBOLJA je rijeka koja izvire u rejonu Cima.³⁴ Naziv je stanovništvu Mostara nejasan, što je dalo priliku pučkoj etimologiji ili lingvistici.³⁵

²⁹ *Cim* je hipokoristik od germanskog etnika *Cimbr* i antroponima *Cimbr*, posvjedočenog u 2. stoljeću n. e. H. Reichert: *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, str. 222.

³⁰ M. Vego: *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, str. 27.

³¹ Antroponim je posvjedočen 585. godine. H. Reichert: *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, str. 110.

³² *Riječnik naseljenih mjesta...*, str. 43.

³³ E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, str. 103. Povezivanje toponima s langobardskim antroponimom *Sigo*, kako povezuje E. Gamillscheg, pogrešno je.

³⁴ Godine 1910. u Cimu se nalazio vodovod "Radobolja". *Rječnik naseljenih mjesta BiH*, str. 13.

³⁵ O nazivu *Radobolja* krajem 19. stoljeća Ivan Zovko zabilježio je pučko-etimološku narodnu priču. Po toj priči, bila je velika suša i sve rijeke na zemlji bile su presušile. Ljudi i stoka skapavali su po putevima od silne žeđi i vrućine, a usjevi "priplanuli". U velikoj nevolji koja ga je zadesila narod se molio Bogu "da ga čas prije od tog pokaranja izbavi". Bog pošalje anđela da jedino onima koji koriste vodu iz Radobolje dade vode "i više nikome, jer je htio da i nadalje ostane suša i žega po svekolikom svijetu, dok se god ljudi ne obrate i ne poboljšaju. Po zapovijedi Božijoj, anđeo siđe na zemlju i udari zlatnim štapom u jednu pećinu, i odmah voda poteče. Svijet navalio hrpimice, da se okrijepi i da napoji marvu. Ko bi god dolazio, anđeo bi ga, koji je sa zlatnom šipkom stajao na kamenu, opomenuo, neka se požuri, govoreći: 'Radi bolje!' (brzo). Jedan između svijeta upitaće anđela: 'Za što, da tako hitimo, božiji anđele?' Anđeo mu odgovori, da će opet udariti štapom, da presuši vodu. Na to vas narod popada ničice na zemlju i stane se moliti Bogu, da to ne bude. Bog

Naziv je složen: *Rado-bolja*.

Prvi dio naziva je antropnimskog postanja, nastao od gotsko-langobardskog antroponima *Râdo* "zu gotisch *raPs* "schnell".³⁶ U gotskom onomastikonu imena s bazom *Rada/o-* jesu brojna.³⁷ Drugi dio naziva *-bolja* nastalo je od gotskog *-uf-bauljan* "aufblasen"³⁸ "(na)duhati", što se odnosi na rijeku koja u svom živahnom toku žubori i stvara mjehure ili klobuke (ger. *blasen*) – koji nastaju "naduhavanjem" zraka u vodu. To bi značilo da je Radobolja "klobučasta rijeka", što ona i jeste.

U sjevernoj Italiji, u Breši, posvjedočen je toponim *Cimbergo*.³⁹

GUMANCI su arheološki lokalitet u Cimu, na kojem se nalaze prethistorijski tumuli.⁴⁰ Naziv zasigurno nije slavenskog porijekla. Etimologija sličnoga naziva, koji se zove *Gumanac* i što je ime školju na jadranskom otoku Žirje, Petru Skoku ostala je nepoznata.⁴¹

Naziv *Gumanci* nastao je od gotske riječi "guma", u značenju "Mann", ali i "zemlja".⁴² Na tlu Bosne i Hercegovine *Gumanac* je posebna vrsta rudonosne zemlje. U vezi je s talioničarskim postupkom dobijanja željeza, za koje su se na tlu Bosne i Hercegovine Goti posebno zanimali.⁴³

im usliši molitvu i tako voda ne prestaje teći. A od anđelovog 'Radi bolje' ostade i ime rijeci 'Radobolja'. I. Zovko: *O postanku "Radobolje" i njezinog imena*, GZM, I, knjiga IV, Sarajevo, 1889, str. 136–137.

³⁶ E. Gamillscheg: *Romania Germanica*, 101.

³⁷ *Radagaisus* (Gotenfürher) u varijantama *Radagadaisus*, *Radagasus*, *Radagisus*, *Redagaisus*, *Rhadagaisus*, *Ragadaisus*, *Radelindis* CIL XIII 7204, *Radigris* (Varnenfürst), *Radoara* CIL XIII 5309, *Radogisilus* CIL XIII 3486. M. Schönfeld: *Wörterbuch der altgermanischen Personen-und Völkernamen*, Heidelberg, 1911, str. 182–183.

³⁸ F. Holthausen: *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, Mit Einschluß der Eigennamen und der Gotischen Lehnwörter im Romanischen, Heidelberg, 1934, str. 14.

³⁹ E. Gamillscheg: *Romania Germanica*, str. 103. Povezivanje toponima s langobardskim antropnimom *Sigo*, kako povezuje E. Gamillscheg, pogrešno je.

⁴⁰ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, str. 299.

⁴¹ P. Skok: *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima...*, str. 152.

⁴² P. Skok: *Etimologijski rječnik...*, III, str. 650. "guma m. "Mann", aisl *gumi*, ae *guma*, afr. *goma*, as. *gomo*, *gumo*, ahd. *gomo*, nhd in *Bräuti-gam*, lit. *žmuõ*, lat. *homo*, Mensch", *nēmo* < **ne-hemo* "niemand", toch. B *šau*mo, zu ais *Gymi-r* "ein Riese", lit *žēmė*, asl *zemlja*, (...)" F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch...*, str. 39.

F. Holthausen: *Gotisches etymologisches Wörterbuch...*, str. 39.

E. Gamillscheg: *Romania-Germanica...*, str. 246.

⁴³ "Hvaleći korist željeza, kojim se brani domovina i ore polje, došao je Teoderik do velike istine kada reče, da doduše, 'zlato gospodari željezom, ali s oružjem u ruci može

Ivan Franjo Jukić piše da je *gumanac* ruda, koja se dodaje tvrdom gvožđu iz Dusine, koje se bez gumanca ne daje topiti.⁴⁴

S obzirom na dočetno *i* u *Gumanci*, cimski Gumanci u vjerovatnom su značenju "zemljaci".

Gumanac je toponim u Jablanici.⁴⁵ *Gumerje* je njiva u visočkom selu Srhinje.⁴⁶

U nahiji Visoko 1485. godine popisana je, danas nepoznat toponim *Gumanovice*.⁴⁷

OPINE⁴⁸ Gornje i Donje, jesu jugoistočna naselja grada Mostara. Koliko je dosada poznato, riječ je o jedinstvenom nazivu na tlu Bosne i Hercegovine. U *Poimeničnom popisu sandžaka vilajeta Hercegovina*, iz 1477. godine, na hercegovačkom tlu popisani su danas nepoznati *Opnići*, kao ljetno stanište Vlaha.⁴⁹ Za taj naziv moguće je da se odnosi na Opine (*Opinići?*). U *Sidžilu mostarskog kadije*, u periodu od 1632–1634. godine, *Opine* se spominju na više mjesta.⁵⁰

U *Rječniku JAZU*, u vezi s porijeklom naziva, za *Opine* Tomo Maretić piše: "*Tamno*".⁵¹

Naziv *Opine* zasigurno je starogermanskoga porijekla. Potječe od ostrogotskog imena *Oppane* i tim imenom zvao se jedan od Teoderihovih vođa.⁵²

i siromah prisiliti bogataša da mu služi". F. Šišić: *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925, str. 169. Prema: "Praeterea ferrarias praedictae Dalmatiae cuniculo te veritatis iubemus inquirere, ubi rigorem ferri parturit terrena mollities et igne desoquitur, ut in duritiam transferatur. Hinc auxiliante deo patriae defensio venit: hinc agrorum utilitas procurantur et in usus humanae vitae multiplici commoditate porrigitur. Auro ipsi imperat et servire cogit locupletes pauperibus constanter armatis." K a s i o d o r, *Variae*, edit. cit. 92.

⁴⁴ I. F. Jukić: *Putopisi i istorijsko-geografski radovi*, Sarajevo 1953, str. 364.

⁴⁵ Topografska karta Geografskog instituta JNA 1: 100000, Prozor; izrađeno na osnovu reambulacije iz 1930, dopunjeno 1967. god.

⁴⁶ M. Filipović: *Visočka nahija*, str. 459. Naziv potječe od gotskog antroponima *Gom* / Reichert., I, 362/, **Gom-mir*, ili od antroponima *Guomari* (isto, str. 394.).

⁴⁷ N. Filipović: *Historijsko-geografski rječnik*, 19.

⁴⁸ Naglasak u nazivu je na inicijalnom *o* koje je kratkosilazno *o*.

⁴⁹ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 120.

⁵⁰ *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, (prevod sa staroturškog, uvod i bilješke: Muhamed A. Mujić), Mostar, 1987, str. 88 i dr.

⁵¹ *Rječnik JAZU*, IX, str. 56.

⁵² Ime je u izvorima posvjedočeno 523/526. godine. H. Reichert: *Lexikon der altgermanischen*

Godine 488. Ostrogoti su, pod vodstvom Teoderiha, s prostora Balkana krenuli na vojni pohod u Italiju i osvojili je. S velikom vjerovatnoćom može se pretpostaviti da je njegov vojskovođa *Opanne* potjecao s prostora današnjeg Mostara i naselja Opine, tim prije što Ostrogote na području Mostara (Potoci, Hodbina) potvrđuje i arheologija.⁵³

RAŠKA GORA nalazi se s desne strane rijeke Neretve, sjeverno od Mostara. Na području Raške Gore nalazi se više arheoloških lokaliteta. *Gradac* je lokalitet na kojem se nalazi prehistorijski tumulus, datiran u bronzano doba.⁵⁴ Na lokalitetu *Stećci* nalazila se nekropola sa 67 stećaka orijentiranih u pravcu SZ – JI i JZ – SI.⁵⁵

Prvi dio naziva sadržava bazu *Ras(š)-*, zastupljenu u nekoliko starogermanskih antroponima. S obzirom da se ispod planine, s njene istočne strane, nalazi selo *Raštani*, čiji je naziv komplementaran nazivu oronima, naziv *Raška (Gora)* vjerovatno potječe od starogermanskog antroponima *Rastam*.⁵⁶

RAŠTANI su mostarsko selo⁵⁷ koje se nalazi ispod Raške Gore. U selu se nalaze prehistorijski tumuli i srednjovjekovni nagdrobnik u obliku krsta.⁵⁸ U osmanskim izvorima, s protetičkim *H* i kao *Hraštani*, selo je popisano 1477. godine.⁵⁹ Naziv sela jedinstven je u Bosni i Hercegovini.

Naziv nije mogao nastati od fitonima *hrast* iz razloga što glasovna promjena *s > š* karakterizira mlađe posuđenice u bosanskom jeziku, a riječ *hrast* nije posuđenica. Naziv sela najvjerovatnije je starogermanskog (gotskoga) porijekla. Izvodi se iz starogermanskog antroponima *Rastam*⁶⁰ (*s > š, m > n + -ani*).

Namen, I, str. 536.

⁵³ O tome vidjeti u: N. Miletić: *Reflets des grandes invasions en Bosnie-Herzegovine*, Poseban otisak iz Zbornika radova *Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini*, Novi Sad, 1978, str. 99 i d.

⁵⁴ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, str. 296.

⁵⁵ Isto, str. 306.

⁵⁶ H. Reichert: *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, str. 553.

⁵⁷ U selu je 1910. g. živjelo 227 pravoslavnih, 97 muslimana i 87 rimokatolika. *Rječnik naseljenih mjesta BiH...*, str. 240.

⁵⁸ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, str. 305.

⁵⁹ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 95.

⁶⁰ H. Reichert: *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, str. 553.

U pljevaljskom sinodiku, koji je napisan krajem 14. stoljeća, proklinju se bosanski heretici, među kojima je i *Rastima*, gost.⁶¹ U zagrebačkom sinodiku, u kojem se ponavljaju ista heretička imena, ime gosta *Rastima* navodi se kao *Rastina*.⁶²

Naziv *Raštani*, kao i oronim *Raška Gora*, vjerovatno su nastali od imenske varijante *Rastan*.

BRUTAK je izvor na Raškoj Gori.⁶³ S obzirom na činjenicu da su hidronimi najstariji nazivi, riječ je o vrlo starom nazivu. Naziv je jedinstven na tlu Bosne i Hercegovine. Iako sadržava slavenski sufiks *-ak* – koji ima deminutivno značenje, a u ovom slučaju označava manji izvor – naziv hidronima zasigurno nije slavenski.

Hidronim je gotškoga porijekla. Izveden je od gotške riječi *bruþ* ("Brühe"),⁶⁴ koja je ovdje u značenju "sok".

Imenovanjem izvora s *Brutak*, u bezvodnom hercegovačkom krasu gdje je voda najveća blagodat, značaj izvorske vode uzvišen je i uzdignut na razinu soka.

ZALIK je sjeverni brežuljkasti dio Mostara i nekadašnje selo. Riječ je o vrlo starom naselju. U *Pojedinačnom popisu sandžaka Hercegovina* iz 1477. godine selo je popisano kao *Zalik*.⁶⁵ *Zalik* je ušao i u *Akademijin Rječnik*, kao jedinstven naziv na prostoru nekadašnje Jugoslavije. U *Rječniku*, etimologija naziva se ne elaborira.⁶⁶ Naziv je složen: *Za-lik*. Nosi nepoznanicu: da li je *Za-* prijedlog ili nešto drugo. Po mišljenju Henrika Barića, "balkanskogermanskog porekla je van svake sumnje stslow *likþ* "Córoj, Coreía, chorus", *likovati* Coreu{ein saltare; krotei~n plaudere" *likþstvovati* (...), čemu odgovara gotški oblik **leiks*⁶⁷ koji je zastupljen u nekoliko gotških riječi. S obzirom na geografsku situaciju u Zaliku koji se, gledano iz pravca desne obale Neretve i Cima nalazi iza ravnice uz rijeku Neretvu, u obzir dolazi got. *ga-leik-s* ("gleich"). To bi značilo da je *Zalik* u

⁶¹ Do danas su se sačuvala tri srpska sinodika, pljevaljski, zagrebački i dečanski. O literaturi koja se odnosi na sinodike vidjeti u: D. Mandić: *Bogomilska crkva...*, 49.

⁶² Isto.

⁶³ Specijalna vojna karta bivše JNA, 1: 25 000, Mostar (Raška Gora), br. evidencije 05509.

⁶⁴ F. Holthausen: *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, str. 19.

⁶⁵ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, str. 438.

⁶⁶ *Rječnik JAZU*, XXII, str. 94.

⁶⁷ H. Barić: *Starogermanski tragovi u balkanskim jezicima...*, str. 115.

značenju "iza ravni".

Apozicija Zalika u odnosu na Cim u skladu je s hronologijom navedenih naselja. Grad Cim, čiji su počeci u antici, stariji je od Zalika, koji se javlja tek za vrijeme osmanske vlasti. Na lingvistički i onomastički način slavensko prefiksarno *Za-* indirektno pokazuje najstarije naselje na tlu današnjega Mostara, a to je Cim.⁶⁸

S aspekta glasovnih promjena koje su strane riječi pretrpjele u bosanskom jeziku, posebno iz razloga što je bosansko *z* u riječima stranog porijekla počesto nastalo od *g*,⁶⁹ naziv *Zalik* također je moguće izvesti iz gotske složenice *ga-leiki* ("Abbild"), u značenju "slika, portret"⁷⁰ (*ga*⁷¹ > *za-*, *leik* > *lik*). To bi značilo da se radi o prostoru na kojem se nalazilo gotsko kultno mjesto na kojem se nalazila neka svetačka slika. Da li se može pomišljati na vezu s obližnjim arheološkim lokalitetom *Sutina*, gdje su pronađeni ostaci arheološke bazilike, odnosno da li je riječ o svetačkoj slici (ikoni) gotske mučenice koja se zvala *Inna*, teško je reći. Pa ipak, izvođenje iz *ga-leik-s* ("gleich") čini se znatno izvjesnijim. Toponimi s morfemom *-lik* karakteristični su za bosansku onimiju i zavređuju posebnu elaboraciju.

SUTINA⁷² je mostarski arheološki lokalitet, na kojem se nalaze ostaci kasnoantičke bazilike, kasnoantička nekropola sa grobovima pokrivenim kamenim pločama i srednjovjekovna nekropola s osam stećaka orijentiranih u pravcu I – Z.⁷³

Naziv je složen: *Sut-ina*.

Prvi dio naziva je bosanskojezička prilagodba latinskog pridjeva *sanctus* (*sanctus* > *sut*).⁷⁴

Drugi dio naziva (*-ina*) ime je gotske mučenice, koja se zvala *Inna*. U povijesnim izvorima posvjedočena je oko 370. g. n. e.⁷⁵

⁶⁸ Na prostoru dvaju naselja koja su različite starosti prefiks *za-* nije mogao nastati u mlađem.

⁶⁹ Kao u lat. *granum* "zrno", itd.

⁷⁰ F. Holthausen: *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, str. 62.

⁷¹ U gotskom jeziku *ga-* je prefiks kojem u slavenskim jezicima odgovara prefiks *sv*, lat. *cum*. O tome vidjeti u: I. Pudić: *Prefiks ga- u gotskom jeziku*, Beograd, 1957, str. 4–398.

⁷² Naglasak u nazivu je na prvom slogu i samoglasniku *u* koji je kratkosilazno *u*.

⁷³ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, str. 292.

⁷⁴ O tome vidjeti u: P. Šimunović: *Toponimi sa starodalmatskim pridjevom san(c)tu(s)*, Istočnojadranska toponimija, Split, 1986, str. 109–121.

⁷⁵ H. Reichert: *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, str. 446.

U Bekiji, jedno selo također se zove *Sutina*.⁷⁶

Marko Vego smatrao je da je riječ *Sutina* srednjovjekovna, nastala od staroslavenskog glagola *suti*, što znači "utemeljiti, osnovati, nasuti".⁷⁷ Vegino izvođenje nema znanstvenoga osnova. Glagol *suti* isključivo je u značenju "sipati".⁷⁸

Morfološki razlozi ne dozvoljavaju izvođenje *Sutina* od *Sveti Ivan*, kako povezuju Anđelko Zelenika i Pavo Anđelić.⁷⁹ *Sutina* je ženskoga roda, *Sveti Ivan* muškog. Da je *Sutina* nastala od imena *Sveti Ivan* ona bi se zvala *Sutivan*, odnosno kao i *Sutivan* na otoku Braču.

S obzirom na činjenicu da su Goti u srednjovjekovnoj bosanskoj etničkoj strukturi, prema podacima švicarske Igenee, brojčano dvostruko manje zastupljeni od romaniziranih Ilira (sa 20 % u odnosu na 40%, koliko su imali Iliri), vulgarnolatinski jezik romaniziranih ilira i na tlu Mostara imao je dominantnu ulogu. U ilirsko-romansko-gotskoj etničkoj i kulturnoj simbiozi vulgarnolatinski jezik postepeno je potiskivao gotski. U duhu vulgarnolatinskog jezika, koji se postepeno širio i na Gote, gotska mučenica postala je *sancta Inna*, od čega je, doseljavanjem Slavena, nastala slavenska jezička prilagodba *Sutina*.

VECINOVCI su izvor koji se nalazi oko 2-3 km jugoistočno od Sutine, istočno od Zalika, na obližnjem planinskom vijencu.⁸⁰ Naziv nije moguće objasniti uz pomoć južnoslavenskih jezičkih sredstava. U nazivu se prepoznaje ostrogotski antroponim *Vacin*⁸¹ ($a > e$). Hidronim je pripadao važnoj ostrogotskoj ličnosti, po čijem je imenu poimeničen.

VRAPČIĆI⁸² su sjeverno predgrađe Mostara, na čijem se području nalazi *Sutina*. Na lokalitetu Kraljevina, u Vrapčićima, nalazi se nekropola sa

⁷⁶ M. Vego: *Bekija kroz vijekove*, (područje općine Grude i Posušje), Sarajevo 1964, str. 100.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ *Rječnik JAZU*, XVII, str. 78.

⁷⁹ A. Zelenika navodi da je toponim *Sutina* razmatrao "u zajednici" s Pavom Anđelićem. A. Zelenika: *Otkriće ranokršćanske bazilike i srednjovjekovne nekropole sa stećcima u Sutini kod Mostara*, Motrišta, Mostar, 1997, broj 1–2, str. 67.

⁸⁰ Specijalna karta bivše JNA, Mostar

⁸¹ Tim imenom zvao se jedan Vitigisov arhont. H. Reichert: *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, str. 741.

⁸² Naglasak u nazivu je na prvom slogu i samoglasniku *a*, koje je kratkosilazno *a*.

šest stećaka orijentiranih Z – I. Naziv lokaliteta ukazuje na neku značajnu ličnost. U Vrapčićima se nalazi još jedan usamljen stećak, orijentiran u pravcu Z – I.⁸³ Naziv je jedinstven na tlu Bosne i Hercegovine. Naglasak u nazivu, na prvom slogu i samoglasniku *a*, koje je kratkosilazno *a*, isključuje mogućnost da je naziv motiviran pticom *vrabac*. Da je naziv zoonimskog porijekla, kratkosilazno *a* bilo bi kratkouzlazno *a* i naziv bi se izgovarao kao *vràpčići*. Naziv je onomastički i lingvistički primjer značaja naglasaka prilikom utvrđivanja etimologijâ. Kao izrazito konzervativan jezički element, naglasak se stoljećima čuva i ne mijenja. Naziv je starogermanskoga porijekla. Izvodi se iz starogermanskog antroponima *Vrabuci*⁸⁴ (*b > p*) – s uporištem u *Vrapp* (*Vrappus*).⁸⁵

VEČERIĆ (VEČERIĆ) srednjovjekovna je humska župa koja se, kao *Vecherich*, u dubrovačkim izvorima spominje ukupno pet puta (1280, 1300, 1306–1307, 1336, 1347).⁸⁶ Godine 1408, u povelji kralja Ostoje, zabilježen je oblik *Večenika* (Vechenicam).⁸⁷ Po mišljenju Pave Anđelića, u župu Večerić ulazio bi prostor općine Mostar s Bijelim Poljem i Drežnicom (bez bivše općine blagajske), kao i teritorij općinâ Čitluk i Široki Brijeg.⁸⁸

Razmatranje etimologije župskog naziva, čime se bavio Pavo Anđelić, na svoj način pokazuje onomastičke domete bosanske medievalistike, odnosno jednog od najpoznatijih bosanskohercegovačkih historičara. S tim u vezi, Anđelić piše:

"Što se tiče etimologije, jasno je da se u osnovi toga imena, bar u prvi mah, prepoznaje korijen *večer*. Primarno značenje te riječi nema geografskog sadržaja, ali su zabilježene derivacije u kojima večernji, npr. znači zapadni."⁸⁹ Uvidom u *Rječnik JAZU*, na koji se Anđelić poziva, vidi se da riječ *večer* nigdje ne znači "zapad".⁹⁰ Naprotiv, u *Rječniku* je

⁸³ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, str. 300, 308.

⁸⁴ H. Reichert: *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, str. 44.

⁸⁵ CIL 13 10006. H. Reichert: *Lexikon der altgermanischen Namen*, II, str. 794. Promjena *c > č* kao u vulgarnolatinskom *-acius < -ača*.

⁸⁶ Sažetak izvora vidjeti u: P. Anđelić: *Srednjovjekovna župa Večerić (Večenike) i postanak Mostara*, Srednjovjekovne humske župe, Mostar, 1999, str. 174.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto, str. 176.

⁸⁹ Ovdje se Anđelić poziva na: *Rječnik JAZU*, "pod riječju večer". Isto,

⁹⁰ *Rječnik JAZU*, XX, str. 645–648.

elaboriran pridjev *večerni*,⁹¹ koji nije u značenju "zapadni"! Anđelićevo navođenje izvora, na koji se poziva, nije validno: pridjev *večernji* nema derivacije *zapadni*! Na ovom primjeru, kao i u Vrbljanima i Arnautovićima, Pavo Anđelić potvrđuje se kao nekorektan znanstvenik. Stoga, Anđelićeva konstrukcija s pridjevom *večernji* na razini je falsifikata. Zbog čega to čini vidi se iz pseudoznanstvenih navoda kojima nastoji motivirati naziv, s ciljem da prostor grada Mostara veže za zapadnu Hercegovinu i da teritorijom župe Večerić obuhvati Kočerin, Čerigaj i Čerin u zapadnoj Hercegovini: "Približno na istoj liniji nalaze se i naselja Kočerin, Čerigaj i Čerin. Možda se u imenima tih sela krije i korijen Večer, Večerje i Večerinje?"⁹²

Lingvističke etimologije Pave Anđelića ispod su znanstvenoga minimuma pozitivno utemeljene onomastičke i lingvističke znanosti. *Čerin* je ikavski oblik od *čèrjen*, "svod nad ognjištem s rupom gore gdje se sastavlja s dimnjakom".⁹³ Mišljenje da je vremenski termin *večer* osnova u nazivu župe *Večerić*, pak, nema lingvističkog osnova. *Večer* je imenica ženskog roda⁹⁴ i na navedenu imenicu ne dolazi sufiks *-ić*. Da se u nazivu *Večerić* nalazi baltoslav., praslav. i sveslav. *večer* naziv župe glasio bi *Večeriska*⁹⁵ ili **Večerica*, nikako *Večerić*.

Naziv župe *Večerić* gotškoga je porijekla. Župski naziv *Večerić* nastao je iz ostrogotskog vladarskog antroponima *Veteric*.⁹⁶ Imena bosanskih župa pripadaju najstarijim bosanskim geografskim imenima uopće, posebno onâ koja su predslavenskoga porijekla. U glasovnoj promjeni *Veteric* > *Večerić* ogleda se prvotna predslavenska starina, znatno veća od onih glasovnih promjena što su ih pretrpjeli ostali mostarski gotizmi, koji su mlađi.

Glasovna promjena *t* u *č* (*Veteric* > *Večerić*) analogna je nastanku fonema *č* koji se razvio kao refleks za predslavensku *t*, što je glasovna

⁹¹ Isto, str. 651.

⁹² P. Anđelić: *Srednjovjekovna župa Večerić (Večenike) i postanak Mostara...*, str. 174.

⁹³ P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I, Zagreb, 1971, str. 310.

⁹⁴ "(s očuvanim *-r*) *večer*, gen. *-i* f, analogijom odatle i *veče* f (*prva veče*)..." Isto, III, str. 570.

⁹⁵ *Donja Večeriska* i *Gornja Večeriska*, selo u općini Travnik. *Rječnik naseljenih mjesta...*, str. 301.

⁹⁶ H. Reichert: *Lexikon der altgermanischen Namen*, I, str. 774. *Veteric*, sin Beremunda, pripadao je ostrogotskoj kraljevskoj kući (Ostgotisches Königshaus) Amala. Spominje se kao jedan od vladara tolosadskog kraljevstva Vizigota. O tome vidjeti u: L. Schmidt, *Gesichte der deutschen Stämme, Die Ostgermanen*, München MCMXXXIV, str. 388, 462, 468. O etimologiji imena u: F. Wrede, *Sprache der Ostgoten in Italien*, Strassburg 1891, str. 95, bilješka 2.

promjena karakteristična za predslavenske posuđenice u južnoslavenskim jezicima.⁹⁷ Primjeri istovjetne glasovne promjene, u kojoj se predslavensko *t* ispred *e* mijenja u *č*, na prostoru istočnojadranske toponimije višestruko su potvrđeni: *puteus* > *Pučište*,⁹⁸ *puteus* > *puč* "1 studenac, bunar, 2) 'jama ispod morske razine gdje je voda salâmastrana, nije za piće, nego za kuhanje (...)", toponimi *Puč*, *ponta od Puča* itd.⁹⁹ Promjena nije karakteristična isključivo za istočnojadransku toponimiju i događala se i na bosanskohercegovačkom tlu, što bosanskohercegovačka toponimija višestruko potvrđuje. Upravo u srednjoj Bosni *Pučišće* je zaselak sela Monjari kod Visokog.¹⁰⁰ Ime poznatog bosanskog srednjovjekovnog trga i hidronima *Prača* izvodi se od starogrčke riječi *práterion* ("trg, trgovište, sajmište").¹⁰¹ *Pučenic* je ime sela kod Bosanske Krupe¹⁰² i istoimenog zaseoka u selu Vođenica kod Bosanskog Petrovca.¹⁰³ *Puhare-Pučile* je selo kod Bijeljine.¹⁰⁴ *Puč* je ime dvije lokve, u selu Cerovac kod Trebinja¹⁰⁵ i u selu Bobovišta kod Trebinja.¹⁰⁶ *Zapučica* je danas nepoznato selo popisano u nahiji Osat 1468. godine.¹⁰⁷ Na kraju, iz gotske riječi *ahmateins* ("eingebung") nastalo je *Ohmuč-*, što je baza srednjovjekovnoga bosanskog roda Ohmučević, čije značenje je "predani, nadahnuti".¹⁰⁸

Finalno *-ch* u značenju *ć*, u *Vecherich*, kako ga interpretira Pavo Anđelić, prije je *č*, nego *ć*,¹⁰⁹ posebno iz razloga što je *ch* jedini znak za afrikate u *Vecherich*. U obliku *Vecherich* čitanja *Večerić* ili *Večerič* podjednako

⁹⁷ U dalmatinskoj toponimiji supstituiranje romanskog fonema *t* hrvatskim *č* karakterizira najstarije romanizme. O tome vidjeti u: P. Šimunović: *Bračka toponimija*, Zagreb, 2004, str. 173.

⁹⁸ "Uz obalu nalazio se izvor vode koji se latinski zove puteus. Tu riječ preuzeše i Slaveni od Romana u obliku puč. Tako nastade Pučište. P. Skok: *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, str. 173, 176. Upor.: P. Šimunović: *Bračka toponimija...*, str.173.

⁹⁹ P. Skok: *Etimologijski rječnik...*, III, 65.

¹⁰⁰ *Riječnik naseljenih mjesta Bosne i Hercegovine...*, str. 179.

¹⁰¹ O tome vidjeti u Knjizi *Predslavenski korijeni Bošnjaka...*, str. 266 i d.

¹⁰² Isto, str. 232.

¹⁰³ Isto, str. 308.

¹⁰⁴ Isto, str. 232.

¹⁰⁵ J. Dedijer, *Hercegovina...*, str. 511.

¹⁰⁶ Isto, str. 543.

¹⁰⁷ *Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1468. g.*, str. 113 r.

¹⁰⁸ I. Pašić, *Mile i Moštre...*, str. 391-393.

¹⁰⁹ U *istoriji hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima* T. Maretić navodi da 28 pisaca *č* piše kao *ch*. T. Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, JAZU, Zagreb 1889, str. 349.

vrijede; isključivo opredjeljenje za *ć* jednostrana je panslavizacija naziva. Ukoliko je riječ o fonemu *č*, što je vrlo vjerovatno, promjena *Veteric* > *Večerič* imala bi odlike tzv. prve palatalizacije. S obzirom da je navedena glasovna promjena završena "do 6. i 7. st., kada su Slaveni stigli na jug Grčke i Jadrana,"¹¹⁰ to znači da je naziv župe *Večeriče* stariji od 7. stoljeća.

Oblik *Večenike*, potvrđen u povelji kralja Ostoje iz 1408. godine, hronološki je najmlađi i onomastički potpuno usamljen lik. Bez potpore u drugim izvorima, iz tog lika ne mogu se izvoditi pouzdani zaključci, kao što ih izvodi Pavo Anđelić. Povezivanje tog lika sa slavenskom etničkom skupinom koja se zvala *Vetonci*, odnosno oblik *Vethenike* s *Večenike*¹¹¹ hronološki i lingvistički ne zadovoljava. U spisu Ane Komnen *Vetonci* se spominju u periodu 1018-1114. godine, a u to vrijeme *th* nikako ne može dati *č*. Povezivanje oblika *Vecherich* i *Vethenike*, pak, sa sobom nosi i druge lingvističke probleme koje nije moguće lingvistički premostiti.¹¹² Također, ne može se pretpostavljati da je oblik *Vethenike* stariji od *Vecherich* kad za takvo pretpostavljanje nema nikakvog hronološkog osnova. Nagađanje "da su Dubrovčani (a i samo stanovništvo koje je već zaboravljalo pravo značenje prvotnog imena) neobično ime *Večenike* (*Večenici* i sl.) čuli, shvaćali i izgovarali kao bliže i razumljivije *Večerić(i)*" ravno je nagađanju da li je starija koka ili jaje, odnosno da su Dubrovčani godine računali unazad, kao u staroj eri, te da su godine 1280, 1300, 1306–1307, 1336, 1347. mlađe od 1408. godine.

*

Godine 1336. u Dubrovniku je primljena tužba Primilá sina Dabiživa, u kojoj tvrdi da mu je Gojak Vragogermac (*Vrago-Ghermiec*) u *Večeriću* oteo jedan mač, štit i drugo.¹¹³ Porodično ime tuženog P. Anđelić pročitao je kao *Vragogermac*. Kao manje vjerovatne mogućnosti u čitanju P. Anđelić ostavio je i dvije alternative: *Vragoghermec* i (*Vragogrmac?*).¹¹⁴

Etimologijom antroponima bavio se M. Vego. Smatrao je da je *Vrago-Ghermiec* Crveni Grm kod Ljubuškog, odnosno, da je Gojak porijeklom iz

¹¹⁰ M. Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, 1. dio, Zagreb, 2002, str. 150.

¹¹¹ P. Anđelić, *Srednjovjekovna župa Večerić (Večenike) i postanak Mostara*, str. 175.

¹¹² U hronološkom slijedu glasovnih promjena gubljenje *t* i *k*, u *Vecherich*, moguće je samo u slučaju da je oblik *Vethenike* stariji od oblika *Vecherich*.

¹¹³ M. Dinić: *Zemlje hercega Svetoga Save*, SAN CLXXXII, Beograd 1940, str. 184 -188.

¹¹⁴ P. Anđelić: *Srednjovjekovna župa Večenike - Večerić i postanak Mostara*, GZM, Arheologija, Sarajevo, 1974, str. 262.

Crvenog Grma kod Ljubuškog, na desnoj strani rijeke Trebižata.¹¹⁵ Vegina etimologija laička je, bez bilo kakve znanstvene vrijednosti.

Ime je složeno: *Vrago-Ghermiec* (*Vrago-germac*).

Prvi dio imena u potpunosti odgovara gotskom imenu "**Wragja* (Hs. *Wraia*) m Pn., ahd. *Ragio*, zu wrōh-s.",¹¹⁶ kao i prvom dijelu antroponima *Wrag-ulf-s*.¹¹⁷

Drugi dio je tipični germanski antroponimski kompozit *-gernus*¹¹⁸ u kojem je konsonant *n* promijenjen u *m*. Posljednja promjena samo potvrđuje ime gotskog porijekla: glas *m* "u tuđim riječima" postaje od *n*.¹¹⁹

Antroponim neospornog gotškoga porijekla *Vrago-Ghermiec* (*Vragogermac*), potvrđen u župi Večerič, indirektno pokazuje da je i porijeklo imena navedene župe gotsko. S tim u vezi, ne bi iznenadilo ako se u dubrovačkim izvorima otkrije da Vragogermac potječe iz nekog od mostarskih naselja gotskog porijekla, koja se razmatraju u ovom radu.

U odnosu na sve do sada poznate bosanskohercegovačke gotizme i njihovu teritorijalnu rasprostranjenost, nužno je zaključiti da 12 mostarskih gotizama predstavljaju značajan broj. Istraživanje mostarske mikrotoponimije vjerovatno bi taj broj znatno uvećalo. U geografskom smislu, nazivi su situirani na relativno malom prostoru i sadržavaju izrazitu čestotu naziva gotške provenijencije. Većina tih naziva neospornog je gotškoga porijekla i lingvistički i onomastički se ne mogu osporiti. U skladu su s pisanim i arheološkim izvorima, posebno s ostacima kasnoantičkih bazilika u Grčinama, Sutini i Cim. Pokazuju da je navedene kasnoantičke bazilike nužno tretirati, prije svega, arijansko-gotskim.

Poseban značaj ima naziv župe *Večerić* (*Večerič*) koji je gotškoga porijekla. Slavenškog porijekla nije iz razloga što je *večer* vremenski termin, a po vremenskim terminima, koji hronološki nisu permanentni, geografski predjeli se ne imenuju. Zasiurno je gotškoga porijekla, nastao prije 7. st. n. e, od istočnogotskog antroponima *Veteric*. Župa *Večerič* je predioni (župski) geografski okvir istočnogotskih naselja *Cim*, *Radobolja*, *Gumanci*, *Opine*,

¹¹⁵ M. Vego: *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, str. 123.

¹¹⁶ F. Holthausen: *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, str. 129.

¹¹⁷ Isto, str. 133.

¹¹⁸ Kao u *Arigernus* (Ostgote). M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, str. 26.

¹¹⁹ B. Jurišić: *Nacrt hrvatske slovnice...*, I, str. 77.

Raška Gora, Raštani, Brutak, Zalik, Sutina, Vecinovci, Vrapčići. Na tom prostoru, u dolini Neretve, u 16. stoljeću nastat će grad Mostar. Naselje, situirano i na desnoj i na lijevoj obali Neretve, kako pokazuje razmještaj nekadašnjih gotskih naselja, slijedi nekadašnju ostrogotsku geografsku aglomeraciju u kojoj Neretva ne razdvaja, već spaja.

Summary:

By applying the historical, archeological, linguistic and onomastic methods, this paper looks into gothisms of the city of Mostar and mediaeval parish Večerić. Mostar gothisms as the first class historic source reveal the indubitable historic grounds of the Ostrogothic ethnic element in the Neretva river valley.

Literatura:

1. K. Jireček, *Geschichte der Serben*, I, Beograd, 1911.
2. Hadžihuseinović Muvekit, *Povijest Bosne*, Sarajevo, 1999.
3. F. Barišić, *Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, ANUBiH, Godišnjak, XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo, 1976.
4. V. Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 2003.
5. I. Pašić, *Mile i Moštre*, ilirsko-gotski korijeni bosanske vladarske dinastije, stečka i Crkve bosanske, Sarajevo, 2009.
6. M. Šunjić, *Narodi i države ranog srednjeg vijeka*, Sarajevo, 2003.
7. P. Heather, *The Crossing of the Danube and the Gothic Conversion*, Greek, Roman and, Byzantine Studies, 27, 1986.
8. A. Heine, *Jordanis Gotengeschichte*, Nebst Ausügen aus seiner Römischen Geschichte, übersetzt von Wilhelm Martens, 2. Auflage, Essen u. a., 1986
9. A. Benac, D. Sergejevski, Đ. Mazalić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1955.
10. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom I, (obradili Franjo Barišić, Mila Rajković, Bariša Krekić, Lidija Tomić), SANU, posebna izdanja, knjiga CCXLI, Vizantološki institut, knjiga 3, Beograd, 1955.
11. O. Veh (Übers.), *Prokop. Gotenkriege*, 2 Auflage, München, 1978.
12. H. Barić, *Starogermanski tragovi u balkanskim jezicima*, Lingvističke studije, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, djela, knj. I, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 1, Sarajevo, 1954.
13. V. Radimsky, *Rimski grobovi kod Han-Potoka blizu Mostara*, GZM, knjiga IV, Sarajevo, 1890.
14. N. Miletić, *Rani srednji vijek*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1984.

15. N. Miletić, *Reflets des grandes invasions en Bosnie-Herzegovine*, Poseban otisak iz Zbornika radova *Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini*, Novi Sad, 1978.
16. K. Patsch, *Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske pokrajine dalmacije*, GZM, knjiga I, Sarajevo, 1904.
17. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, Sarajevo, 1988.
18. J. Kelemina, *Goti na Balkanu*, Časopis za zgodovino in narodopisje, god. XXVII/1932, Maribor 1932.
19. Loewe, *Die Reste der Germanen am Schwarzen Meer*,
20. M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957.
21. Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, II, br. 58; *Glas SKA*
22. *Pojedinačni popis vilajeta sandžaka Hercegovina* (priredio Ahmed S. Aličić), Sarajevo, 1985.
23. Đ. Basler, *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, II izdanje, (kasnoantičko doba), Sarajevo, 1982.
24. H. Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2009.
25. H. Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen I*, Wien, 1986.
26. E. Gamillscheg, *Romania Germanica*, Heidelberg, 1935.
27. I. Zovko, *O postanku "Radobolje" i njezinog imena*, GZM, I, knjiga IV, Sarajevo, 1889.
28. M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, Heidelberg, 1911.
29. F. Holthausen, *Gotisches etymologisches Wörterbuch*, Mit Einschluß der Eigennamen und der Gotischen Lehnwörter im Romanischen, Heidelberg, 1934.
30. P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb, 1950.A
31. F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925.
32. I. F. Jukić, *Putopisi i istorijsko-geografski radovi*, Sarajevo, 1953.
33. M. Filipović, *Višoka nahija*, Beograd, 1928.
34. I. Pudić, *Prefiks ga- u gotskom jeziku*, Beograd, 1957.
35. P. Šimunović, *Toponimi sa starodalmatskim pridjevom san(c)tu(s)*, Istočnojadranska toponimija, Split, 1986.
36. M. Vego, *Bekija kroz vijekove*, (područje općine Grude i Posušje), Sarajevo, 1964.
37. P. Anđelić, *Srednjovjekovna župa Večerić (Večenike) i postanak Mostara*, Srednjovjekovne humske župe, Mostar, 1999.
38. P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I, Zagreb, 1971.
39. L. Schmidt, *Gesichte der deutschen Stämme, Die Ostgermanen*, München, 1934
40. F. Wrede, *Sprache der Ostgoten in Italien*, Strassburg, 1891.
41. P. Šimunović, *Bračka toponimija*, Zagreb, 2004.
42. T. Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, JAZU, Zagreb, 1889.
43. M. Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, 1. dio, Zagreb, 2002.
44. M. Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, SAN CLXXXII, Beograd, 1940.
45. P. Anđelić, *Srednjovjekovna župa Večenike - Večerić i postanak Mostara*, GZM, Arheologija, Sarajevo, 1974.
46. A. Zelenika, *Otkriće ranokršćanske bazilike i srednjovjekovne nekropole sa stećcima u Sutini kod Mostara*, Motrišta 1-2, Mostar, 1997.

Dr. Salih JALIMAM

PRILOG HISTORIJI HISTORIOGRAFIJE SREDNJOVJEKOVNE BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak:

Historija je ostavila mnoge tragove, pisane historijske izvore, materijalne spomenike kulture, arheološke spomenike ali i različite tradicionalne običaje, narodne priče i pjesme, knjige i druge dokumente. Smatra se da je prikupljanje historijskih izvora zahtjevan zadatak koji traje duže vrijeme i u ovom prilogu evidentirane su zbirke historijskih izvora, kao i arhivi gdje se nalaze. Historijski izvori o srednjovjekovnoj historiji Bosne i Hercegovine smješteni su u brojnim arhivskim institucijama (Dubrovnik, Zadar, Kotor, Venecija, Vatikan, Budimpešta), rijetko su publicirani, te je njihovo korištenje otežano. U posljednja dva vijeka pojedini historičari proučavaju jedno posebno stoljeće, ili jedno izvjesno doba, kao što je doba ranog srednjeg vijeka, vrijeme razvijenog i kasni srednji vijek. Proučavajući srednjovjekovno razdoblje Bosne i Hercegovine, vršilo se i prikupljanje historijskih izvora iz skoro svih relevantnih arhiva. Evidencija zbirke historijskih izvora pomaže i omogućava historičarima da organiziraju i usredsrede svoje proučavanje na tačno određeno vrijeme u prošlosti.

Ključne riječi: Bosna, historija, srednji vijek, historiografija, historijski izvori, arhiv, arhivistika, zbirka izvora

1. Prolegomena

Studija *Prilog historiji historiografije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine* dio je većeg i obuhvatnijeg studijskog projekta pod nazivom *Historija i historičari srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, u kojoj se

prvorazrednom argumentacijom svjedoči o izvorima, djelima i piscima srednjovjekovne Bosne i Hercegovine u dugom vremenskom periodu od X do kraja XX vijeka. U studijskom projektu prepoznaju se historijske, ali i vremenske, prostorne i predmetne periode ili dijelovi kojima je temeljna odrednica srednjovjekovna Bosna i Hercegovina.

2. Historijski presjek istraživanja historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine

U historijskom pogledu, istraživanje historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine javlja se sa humanizmom, pred kraj XVI vijeka, kada se u Dubrovniku, pod utjecajem novog kritičkog pristupa historiji pojavljuje prvo značajno djelo benediktinca Mavra Orbina: *II regno degli Slavi* (Kraljevstvo Slavena), kao i: *Copioso ristretto degli annali di Rausa* (Izvod iz dubrovačkog ljetopisa) autora Jakova Lukarevića. Radi se o prvim historijskim radovima koji jednim svojim segmentom tretiraju prošlost Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku, sa željom da se postave u dio velike familije naroda i država jugoistoka Evrope toga vremena. Posebno se to odnosi na Orbina, za kojeg je u literaturi napisano da daje "prošlost svoga grada prostranim prikazom istorije svih Južnih Slovena" (Radojčić 1950: 52). Mavro Orbin historiju Bosne i Hercegovine obradio je na posljednjih pedeset stranica svoga djela i poznato je da su te stranice pisane prema mnogim izgubljenim historijskim vrelima te je to ovaj spis stavilo u red dragocjenih srednjovjekovnih svjedočanstava historije Bosne i Hercegovine (Ćirković 1968: 292–428).

Drugi autor, Lukarević, pišući historiju Dubrovnika, istovremeno se bavi i onim što je zanimljivo i vrijedno u historiji Bosne i Hercegovine, te se u tome poslu koristio mnogim, već izgubljenim historijskim izvorima. Od izvanrednog je interesa i za današnjeg historičara činjenica da je Lukarević koristio i zabilježio dva historijska vrela, koja su, kako se pretpostavlja, s teritorije srednjovjekovne Bosne. To su: *Velemislich Milich, Cronista di Bosina*, po kojem je, kako navodi, obradio život i djelovanje Stefana Nemanje i njegove braće u Primorju, a drugi je: *Ducis Haruoe Harvatich cronista Emanuele Greco*. Iz ovog vrela Lukarević se koristi podacima o buni u srednjovjekovnoj Bosni poslije smrti bosanskog bana Stjepana Kotromanića, te o bježanju njegove udovice i njenih sinova u Dubrovnik. Već je konstatirano da su Orbin i Lukarević odigrali važnu ulogu i izvršili veliki utjecaj na dalji

razvitak, pored ostalog i bosanskohercegovačke historiografije. Vrijednost je i u tome što su svjetskoj historiografiji dali podatke o Južnim Slavenima na kojima će se temeljiti prikazi njihove historije u XVII i XVIII vijeku (Mažuranić 1924: 34).

Ovim je otvoreno pitanje i problem pisanja historije srednjovjekovne bosanskohercegovačke države, što će u narednim vijekovima biti intenzivirano. Istovremeno, ukazala se potreba za prikupljanjem historijskih izvora o Bosni i Hercegovini i tu se kao važni spominju podaci bizantijskog cara-pisca Konstantina VII Porfirogenita. Riječ je o sinu cara Lava VI, a unuku cara Vasilija I, rođenog 905, a naslijedio je carski prijesto 912. godine zajedno s bratom Aleksandrom, koji već sljedeće godine umire. Konstantin Porfirogenit prihvata carsko prijestolje i vlada od 945. do novembra 959. godine. Dugo vremena Porfirogenit je bio u pozadini carske moći i to je utjecalo da se počne ozbiljno baviti književnošću i naukom, što je nastavio i kasnije, kada je sam upravljao bizantijskom državom te je svojim djelom stekao jedno od najznačajnijih mjesta u bizantijskoj kulturnoj historiji. Ovaj car-pisac zanimljiv je i zbog činjenice da se vrlo ozbiljno bavio raznim naukama (historija, medicina, prirodne nauke), a oko sebe je okupljao veliki broj sposobnih i kulturnih ljudi, koji su zajedno s Porfirogenitom skupljali materijal za pisanje brojnih djela enciklopedijskoga i kompilerskoga karaktera; "zato je teško reći da li su neka djela koja se pripisuju Konstantinu plod njegova rada ili grupe oko njega, ili su pak urađena samo na njegovu inicijativu" (Antoljak 1978: 34).

Četiri su najvažnija djela Konstantina VII Porfirogenita; prvo je život njegova djeda Vasilija I, zatim: *De praefecturis*, kao i: *De caeroemoniis aluae Byzantine*, koji je u dosadašnjim istraživanjima ovih prostora još uvijek sporan. U njemu su, pored ostalog, opisani razni običaji i propisi za ceremonije na bizantijskom dvoru, a ima i vijesti o Južnim Slavenima. Za srednjovjekovnu historiju najvažniji je spis pod latinskim nazivom: *De administrando imperio*, naslov koji mu je dao izdavač Meursius 1611. godine, posvećen sinu Romanu II (959–963) s ciljem da ga upozna s problemima koji ga čekaju kao vladara, dakle, imao je didaktičku namjenu. *De administrando imperio*, sadrži i zbirku ispisa iz službenih arhiva Bizantijskog carstva i drugih historijskih spisa, koje su mu prikupljali njegovi saradnici. Prema pretpostavkama, ovo djelo napisano je između 948. i 959. godine, i ostalo je nedovršeno poslije careve smrti. "U njemu se nalazio vrlo važan i povjerljiv materijal kao i podaci o metodama bizantijske državne politike

prema susjednim narodima” (Antoljak 1978: 36). *De administrando imperio* spada među osnovne historijske izvore za period početka IX vijeka, posebno glave 29–36 daju dragocjene podatke o seobi Hrvata i Srba, kao i o njihovoj najstarijoj historiji sve do sredine IX vijeka. U glavi 29 prve su pouzdane vijesti o srednjovjekovnoj Bosni (horion Bosona) i u njoj dva grada: Kater i Desnik (Babić 1955: 57–59).

Nešto je drugačiji i po karakteru i vrijednosti *Ljetopis popa Dukljanina* ili *Barski rodoslov*, kako se često ovaj spis naziva u historijskoj literaturi. Ovaj skromni sastav nepoznatog pisca nastao je u Baru u drugoj polovini XII vijeka, najvjerojatnije u vremenskom intervalu od 1160. do 1180. godine. Već je davno u historijskoj literaturi konstatirano da se u pogledu sadržaja između početnih i završnih glava *Ljetopisa popa Dukljanina* vide određene razlike. Tako, npr., u prvom dijelu iznosi se genealogija kraljeva nekakve fiktivne zajedničke države svih Južnih Slovena na teritoriji od rijeke Dunav do Jadranskog mora i od Istre do Drača. Zanimljivo je spomenuti i to da se u ovom spisu miješaju fantastična lica s imenima vladara poznatih iz drugih historijskih izvora, sve u pobrkanom hronološkom redu. Tako se završni dio *Ljetopisa popa Dukljanina* isključivo oganičava na dukljansku državu i teritoriju između Kotora i Skadra. I pored očiglednih nesuglasica, moguće je ustanoviti da je hronološki red ovdje pouzdan i neke od spomenutih ličnosti moguće je identificirati i iz djela drugih bizantijskih pisaca. U *Ljetopisu popa Dukljanina* na više mjesta ima podataka o srednjovjekovnoj Bosni koji su nejednake vrijednosne kvalitete (Šišić 1928: 34; Peričić 1990: 67).

Dva spomenuta historijska izvora: *De administrando imperio* i *Ljetopis popa Dukljanina* smatraju se primarnim pokazateljima historijskog razvoja srednjovjekovne bosanske države za njen prvi period historijskog razvoja (IX–XII vijek). Treba napomenuti da su mnogi bizantijski i zapadnoevropski srednjovjekovni pisci obrađivali isto vremensko razdoblje: Prokopije, Jordanes, Isidor Hispalski, Casiodor, Pavle Đakon, Teofilak Simokata i Menader, ali oni nisu uspjeli tako plastično objasniti ono što je uradio Konstantin VII Porfirogenit.

Bizantijski pisac Joannes Cinam daje određene potvrde o ranoj historiji bosanske srednjovjekovne države; radi se o poznatoj vijesti iz 1150. godine gdje piše da se Bosna odvaja Drinom od ostale Srbije i "da ona nije potčinjena velikom županu Srba nego narod u njoj ima poseban način života i upravljanja". U nastavku ban Borić titulira se kao "egzarh dalmatinske zemlje Bosne" 1154–1155. godine, dok Mihajlo Anhijski u drugoj polovini

XII vijeka prvi spominje etnik "Bosanac". Bosanskog bana Borića spominje i Simon de Keza, mađarski pisac iz XIII vijeka u djelu *Gesta Hungarorum*. O srednjovjekovnoj Bosni govori se u odjeljku o njemačkim doseljenicima: *De novilibus advenis*, koji je stariji od cijelog spisa (Babić 1955: 61).

Za historiju srednjovjekovne bosanske države sigurno da je najinteresantnija *Kronika* arhidakona Tome, posebno zbog vijesti iz sredine XIII vijeka (Toma Arhidakon: *Kronika*, uredio i preveo Vladimir Rismondo. Split, Čakavski sabor, 1977, str. 17). Riječ je o nadbiskupu, inače pripadniku splitskog patricijata, školovanom u Italiji i aktivnom političkom i crkvenom piscu "i vještom zanatu". Radi se o autentičnim vijestima, posebno onim vezanim za bosanskog bana Mateja Ninoslava i njegovim vezama sa Splitom, podacima o Mateju i Aristodiju, patarenima iz Zadra, o njihovom dolasku na teritoriju srednjovjekovne Bosne, zatim o papskom poslaniku Akonciju i njegovim aktivnostima. Podaci su vjerodostojni, jer potječu od dobro obaviještenog savremenika iz splitskog okružja. Treba spomenuti još jednog pisca srednjovjekovnog razdoblja: radi se o mađarskom piscu Rogeriju, koji je napisao: *Carmen miserabile super destructione regni Hungarie temporibus Belae IV per Tataros facta*, koji, kao što je već u naslovu spomenuto, govori o prodoru tatarskih plemena, koja su 1242. godine prošla i teritorijom srednjovjekovne Bosne.

Vjerske prilike u srednjovjekovnoj Bosni bile su tema mnogih historijskih relacija te je i nastala vrlo bogata historijska građa o ovom fenomenu. Među spisima koji imaju dovoljno historijskih podataka o bosanskim hereticima treba spomenuti djelo Rajneriusa Sacconija iz Piacenze koji je umro 1262/1263. godine. Riječ je o neobičnom djelatniku koji je dugo godina bio heretik-katar, sve dok se nije oko 1245. godine preobratio i pristupio dominikancima i postao inkvizitor. Napisao je *Summa de catharis et leonistis seu pauperibus de Lugduno*, antiheretički spis nastao oko 1250. godine, u kojem se spominje i "Ecclesia Sclavoniae", kao sinonim za heretičku "Crkvu bosansku" (Jalimam 1988: 76). U daljem razvoju ovog problema važan je i antiheretički spis *Tractatus de hereticis* (oko 1260–1270) čiji je autor Anselmo iz Aleksandrije. Slično kao Rajner Sacconi, pripadao je dominikancima koji je ovim spisom potvrdio osobenost ove vjerske sljedbe. O istom problemu govori i spis iz XIII vijeka *De haeresi Cathororum*, koji spominje pojavu heretičkog episkopa u Slavoniji. Najinteresantniji spis koji se smatra i vrijednim historijskim izvorima jeste *Commentariolum de originibus provinciae Hungariae Ordinis predicatorum* dominikanaca,

priora Petra iz Bordoge, (današnja Subotica). Rukopis je nastao 1259. godine i govori o organizaciji mađarske dominikanske provincije i pripremama krstaških ratova protiv bosanskih heretika (Šanjek 2003: 134–136; Jalimam 2009: 76).

Jedan dio historijskih podataka nalazi se i kod splitskog roničara Miha Madijeva (Madius Michael de Barbenzanis), koji je rođen oko 1280. godine u istaknutoj splitskoj plemićkoj porodici, a po majci, izgleda da je bio rođak Nemanjića. Umro je oko 1358. godine. U Splitu je vršio razne upravnosudske poslove, a ujedno je bilježio znatnije događaje svoga vremena. Posebno je zanimljiv njegov rukopis *De gestis romanorum imperatorum et summorum pontificum*, od kojeg je sačuvan samo drugi dio koji obuhvata vrijeme od 1290. do 1330. godine i predstavlja historijsko djelo prvog reda.

U više mahova, posebno kada su u pitanju kontakti Splita sa susjedima, autor ovog spisa bio je obavezan spomenuti srednjovjekovnu Bosnu i njenog bana, posebno u vrijeme burnih promjena na cijelom ovom prostoru. Ovaj narativni izvor prvi je objavio Johannes Lucius u djelu *De regno Dalmatiae et Croatiae*, Amsterdam, 1666, a najbolje izdanje priredio je V. Brunelli, 1877–1878. godine. Lucius je objavio još jedan interesantan spis u kojem se nalazi nešto historijskih izvora o prošlosti srednjovjekovne Bosne, a koji spadaju u red tzv. splitskih izdanja. Riječ je o djelu *Summa historiarum tabula a Cutheis de gestis civium Spalatinorum*, a zanimljiv je zbog jedne vijesti o srednjovjekovnoj Bosni. Inače, u ovom zanimljivom rukopisu Cutheis (druga polovina XIV, prva polovina XV vijeka) obrađuje događaje od 1348. do 1371. godine. Iz ovog vremena za historiju srednjovjekovne bosanske države zanimljiv je još jedan, anonimni rukopis *Opsidionis Jadrensis libro duo*, u kojem su objašnjeni rat i borbe oko grada Zadra 1345–1346. godine. Zanimljivo je spomenuti i to da je u ovom spisu bosanski ban Stjepan II. Kotromanić prikazan u veoma nepovoljnom svjetlu.

Zadarski ljetopisac s kraja XIV i početka XV vijeka Paulus de Paulo - Pavao Pavlović (rođen oko 1347, a umro 1416. godine) bio je član plemićke porodice i zauzimao je položaj rektora u Zadru od 1383. do 1407. godine, zatim u Trogiru, Šibeniku i na Pagu. Neko vrijeme bio je jedan od glavnih političkih ličnosti u Zadru. Autor je poznatog spisa *Memoriale*. Radi se o jednom vrlo zanimljivom rukopisu, prijelazu između ljetopisa i historijskog štiva. Pisan je na latinskom jeziku u obliku dnevnika, a bavi se razdobljem od 1371. do 1408. godine; u njemu su opisani važni događaji u vezi s

Pavlom Pavlovićem i gradom Zadrom. Ovo je pouzdan historijski izvor, prepun dragocjenih podataka, naročito opširno objašnjen period od 1380. do 1400. godine. Važne i zanimljive podatke za historiju srednjovjekovne Bosne daju i mađarski hroničari: Rogerije, Simon de Geza, autor rukopisa *Gesta Hungarorum*, i Ivan Aprod, arhiđakom kukuleški (1320–1394. godine) jedan od kancelara mađarskoga kralja Lajoša I, koji je napisao *Chronicon de Ludovico rege*, rukopis koji je sačuvan u djelu Ivana Thuroczyja. U ovom rukopisu nalazi se dosta važnih činjenica o ratu koju su vodili bosanski ban Tvrtko I i mađarski kralj Lajoš I. 1363. godine. Treba znati da je Turocijeva interpretacija s kraja XV vijeka onoga što je napisao i ostavio Ivan Aprod nesigurna, pošto se koristio često neprovjerenim i netačnim podacima koji su, inače, bili pobrkani u ranijim historijskim izvorima.

Među mađarske hroničare i ljetopisce, koji imaju neku vijest o srednjovjekovnoj Bosni, treba ubrojati i Kalimaha, Bonfinija i druge. Dio činjenica o srednjovjekovnoj Bosni moguće je naći i u hronikama i ljetopisima, kao i dijelu historijskih izvora na italijanskom ili latinskom jeziku a nastali su na prostorima Italije. Među njima treba ubrojati hroničare Galeazza i Bartolomea Gattarija, koji je autor kronike *Cronicon Carrarese*, zatim Lorenza Monacia, autora *Cronicon de rebus Venetiis*, u kojima se nalaze podaci iz historije srednjovjekovne bosanske države iz perioda vladavine bana i kralja Tvrtka I.

O srednjovjekovnoj bosanskoj državi govori se i u historijskim izvorima nastalim na srpskom jeziku na prostorima srednjovjekovne srpske države: rodoslovi, ljetopisi, biografije, hagiografije itd., a riječ je o vremenu od 1329. do 1463. godine. Posebno su zanimljive biografije srpskog raskralja Stefana Dragutina, despota Stefana Lazarevića, ali i *Uspomene janjičara*, autora Konstantina Mihailovića iz Ostravice. Veoma su zanimljiva i dragocjena njegova svjedočenja o srednjovjekovnoj Bosni, i to pred njen neposredni politički slom.

O političkom slomu srednjovjekovne bosanske države piše i mađarski biskup Nikola, inače po porijeklu Kotoranin, koji je kao papinski legat djelovao kod bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića, te je i on ostavio kratke ali vrijedne autobiografske zabilješke. Među bizantijskim historičarima i kroničarima i njihovim ispisima moguće je naći dio historijske građe o promjenama u društvenom biću srednjovjekovne Bosne. Halkokondil, Dukas, Kritobul i Sfrances dosta opširno pišu o srednjovjekovnoj Bosni, naročito su pažljivi u bilježenju podataka vezanih za politički slom srednjovjekovne

Bosne. Bizantijski historičar Halkokondil spominje bosanskog vojvodu Sandalja Hranića i njegova sinovca, hercega Stjepana Vukčića Kosaču, ali piše i o vjerskim prilikama i odnosima u srednjovjekovnoj bosanskoj državi pred dolazak Osmanlija. Jedan dio historijske građe o srednjovjekovnoj Bosni moguće je naći i u djelima nastalim na turskom jeziku, prije svih kod turskih historičara i hroničara Ašik-paša zade i Dursun-bega, koji, kao svjedoci, bilježe i opširno objašnjavaju razloge političkog sloma srednjovjekovne bosanske države. Nešto podataka o srednjovjekovnoj Bosni nalazi se i u prvim osmanlijskim popisnim opširnim defterima, važnim diplomatskim spomenicima sastavljenim 1455. godine za vilajet Jeleč, Zvečan, Hodidjed, Sjenica, Rasa, Skoplja i Kalkandelana. Kasniji osmanlijski defteri, posebno onaj iz 1468–1469. godine, kao i oni poslije njega (defteri, kanun-name) sadrže vrijedne činjenice za historiju Bosne i Hercegovine u drugoj polovini XV vijeka.

Pitanje političkog sloma srednjovjekovne bosanske države spominje se i u djelu njemačkog pisca Jorga iz Nürnberga, kao i kod poljskog hroničara Jana Dugosza, a vrijednost svega toga jeste u činjenici da je jedan događaj tretiran po svim nivoima i iz različitih uglova. Određene historijske podatke moguće je naći i kod austrijskog pisca Eberharda Windeckea, koji opisuje ratne pohode mađarskog kralja Sigismunda Luksemburškog, koje je preduzimao na srednjovjekovnu bosansku državu. Zatim, kod jednog drugog njemačkog pisca iz srednjeg vijeka Dietrich of Nieheim (Niem ili Nyem) (oko 1345 – 22. mart 1418), postoji nešto više podataka vezanih za odnose između turske i mađarske države na teritoriji srednjovjekovne Bosne, posebno u vrijeme ratnih sukoba 1415. godine. U historijskoj literaturi konstantirano je da se ti podaci nisu dovoljno iskoristili u tumačenju historije srednjovjekovne Bosne (Ćirković 1964: 154).

Među podacima koji imaju posebnu svoju historijsku težinu a koji su u funkciji tumačenja razloga političkog sloma srednjovjekovne bosanske države jesu oni koje je ostavio Enej Silvije Piccolomini (kasniji papa Pijo II). Između ostalih, u djelu *Commentarii rerum memorabilim* (1405–1463), koje je prvi put publicirano tek 1584. godine, papa Pio II piše i o političkom slomu srednjovjekovne Bosne 1463. godine i to kao svjedok. Koliko je poznato, Piccolomini je prvi za Južne Slavene upotrijebio ime "Illyricae gentes", koje se otada pa sve do XIX vijeka uvriježilo u literaturi i administrativnoj službi. Jednu fragmentarnu vijest o boravku bosanskih poslanika na crkvenom saboru u Mantovi održanom 1459. godine daje i

hroničar Andrea Schivenoglia u djelu *Cronica di Matova dal MCCCCLV ad MCCCCLXXXIV*.

Određeni dio historijskih podataka važnih za vojne sukobe između Dubrovačke republike i hercega Stjepana Vukčića Kosače nalazi se i u djelu *Chronicae universalae*. Autor ove hronike Broglio da Lavella proveo je izvjesno vrijeme u dubrovačkoj vojnoj službi te su njegovi podaci vrlo autentični i smatraju se važnim dijelom opisa događaja iz 1451. godine, čime se objašnjava jedan dio historije srednjovjekovne Bosne. Sličnog značenja je i dio historijskih podataka koje daje Bertrandom de la Broquiere, posebno neke vijesti o djelovanju bosanskih delegacija na turskom dvoru pred kraj srednjovjekovne bosanske države. Važan dio historijske građe o srednjovjekovnoj Bosni jeste i epigrafski materijal. U pojedinim sveskama Glasnika Zemaljskog muzeja, koji izlazi od 1889. godine u Sarajevu, nalazi se dovoljno epigrafske građe o srednjovjekovnoj bosanskoj državi koju je seriozno obradio prof. Marko Vego i objavio u četiri knjige: *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I-IV, Sarajevo, 1962–1970. Jedan dio ovih zapisa objavljeni su u djelu Ljubomira Stojanovića pod nazivom *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I, prvi deo; *Dubrovnik i susedi njegovi*, Beograd, 1929, Knj. I, drugi deo: *Dubrovnik i susedi njegovi*, Beograd, 1934., te u višetomnom djelu Ljubomira Stojanovića *Stari srpski zapisi i natpisi*, Vol. I-VI, Beograd, 1902–1926.

Od druge polovine XIX vijeka historija srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, posebno poslije 1888. godine, kada je utemeljen Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, postaje i predmetom institucionalnog proučavanja. Među prvim istraživačima, arheolozima i historičarima posebno mjesto pripada dr. Ćiri Truhelki, Franji Fiali, Vaclavu Radimskom, Vejsilu Ćurčiću, Karlu Paču, Dimitriju Sergejevskom i mnogim drugim koji su udarili temelje jednom novom pristupu i poznavanju historiji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Njihovi rezultati uglavnom su objavljivani u Glasniku Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, u kojem su radove objavljivali i Martin Nedić, Sava Kosanović, Luko Zore, V. Vuletić, S. Trifković.

Najvažniji dio historijskih izvora o historiji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine nalazi se u bogatim serijama Državnog arhiva u Dubrovniku (koji prikuplja dokumentaciju od 1278. godine), posebno u notarskim i kancelarijskim knjigama, a od 1301. godine započinje i serija zapisnika triju dubrovačkih vijeća (Malo, Veliko i Vijeće umoljenih). Serija *Diversa Cancellariae* sadrži uglavnom dokumente poslovne prirode (ugovor,

zadužbina, žalba), serija *Reformationes-Odluke vijeća* sadrži veoma značajne podatke za političku historiju, između ostalog i srednjovjekovne bosanske države. Iz Državnog arhiva u Dubrovniku dokumenti su djelomično objavljeni u zbirkama historijskih izvora, Pavle Karano-Tvrković: *Srpski spomenici ili stare risovulje, diplome, povelje i snošenja, bosanskih, srpskih, hercegovačkih, dalmatinskih i dubrovačkih kraljeva, careva, banova, despota, knezova, vojvoda i vlastelina*, Beograd, 1840, str. 115; Franjo Miklošič: *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae*, 1858, i Medo Pucić: *Spomenici srpski od 1395. do 1423, to jest pisma pisana od republike dubrovačke kraljevima, despotima, vojvodama i knezovima srpskim, bosanskim i primorskim*, vol. 2, Beograd, 1858–1862. Najstarije notarske knjige notara Tomazina de Savere objavio je Gregor Čremošnik: *Historijski spomenici Dubrovačkog arhiva. Kancelarijski i notarski spisi 1278-1301*, Beograd, 1932. U jednoj knjizi objavljene su imbrevijature koje se odnose na zemlje u zaleđu. Odluke triju vijeća Dubrovačke republike objavljene su u jednoj staroj i nepouzdanoj: *Monumenta Raguzina. Libri Reformationum I-V*, Zagreb, 1879–1897. U novije vrijeme dokumente su objavili i: Mihailo Dinić: *Odluke veća Dubrovačke republike*, Knjiga, 1, Beograd, 1951; *Odluke veća Dubrovačke republike*, knjiga 2, Beograd, 1964; *Iz dubrovačkog arhiva*, knjiga 3, Beograd, 1967; zatim Jorjo Tadić: *Pisma i uputstva Dubrovačke republike*, Zbornik za istoriju jezika i književnosti srpskog naroda, SKA, treće odeljenje, Beograd, 1935, str. XLVIII + 553; Jovan Radonić: *Dubrovačka akta i povelja*, Knj. I, sv. 1–2, Beograd, 1934; Franjo Rački: *Prilozi za zbirku srpskih i bosanskih listina*, Rad, I, JAZU, Zagreb, 1867, str.124–163; Aleksandar Solovjev - Mihailo Peterković: *Dubrovački zakoni i uredbe*, Zbornik za istoriju jezik i književnost srpskog naroda, Treće odeljenje: Spomenici srednjeg veka, III/6 (1936) - I. *Fontes Rerum Slavorum Meridionalium Series prima Acta et diplomata Ragusina*: SKA, Beograd, 1936.; Gregor Čremošnik: *Kada je postao Dubrovački arhiv?*, Glasnik Zemaljskog muzeja, 44, Sarajevo, 1932, str. 57–61; Gregor Čremošnik: *Dubrovačka kancelarija do god. 1300 i najstarije knjige dubrovačke arhive*, Glasnik Zemaljskog muzeja 39, Sarajevo, 1927; Gregor Čremošnik: *Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku 1, Dubrovnik, 1952, str. 73–84; Vinko Foretić: *Pregled stanja fondova, zbirki i grupa Državnog arhiva u Dubrovniku na dan 22. travnja 1955*, Arhivist, 5/2, Dodatak IV, Beograd, 1955, LXVIII-LXXV; Josip Gelčić: *Dubrovački arhiv*, Glasnik Zemaljskog muzeja, 22, Sarajevo, 1910, str. 337–388.

Jedan dio historijskih izvora o srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini nalazi se u Državnom arhivu u Zadru, odakle je jedan dio objavio Miho Barada u: *Trogirski spomenici*, I-III. MSHSM, 44, Zagreb, 1948; 45, Zagreb, 1950; 46, Zagreb, 1951; *Trogirski spomenici*, IV; *Zapisci Kurije grada Trogira od 1310. do 1331.*, popratio registama i bilješkama Marin Berket, Split, 1988. U novije vrijeme sve se više koriste podaci iz ovog historijskog arhiva za proučavanje mnogih dijelova bosanskohercegovačke srednjovjekovne prošlosti. U drugoj polovini XIII vijeka pojavile su se i prve vijesti iz Državnog arhiva u Veneciji (Archivio di stato Venezia) koje su dragocjene za XIV i XV vijek. Dobar dio toga prikupio je Šime Ljubić: *Listine o odnošajih južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, vol. I-X, (960–1469), Zagreb, 1868–1891. Nešto historijske građe nalazi se u Istorijskom arhivu u Kotoru, nekim italijanskim i španskim, kao i mađarskim arhivskim institucijama.

O historiji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine historijske dokumente objavili su: Tade Smičiklas: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. II-XVI, (1200–1382), izd. JAZU, Zagreb 1904–1939; zatim dr. Ćiro Truhelka: *Tursko-slovjanski spomenici Dubrovačke arhive*, Glasnik Zemaljskog muzeja, vol. XXIII, Sarajevo, 1911, str.1–258; Ćiro Truhelka: *Testament gosta Radina*, Prinos patarenskom pitanju, Glasnik Zemaljskog muzeja, vol. XXIII, Sarajevo, 1911, str. 355–376; Hazim Šabanović: *Turski dokumenti u Bosni u drugoj polovini XV. stoljeća*, Historijsko-pravni zbornik, I/2, Sarajevo, 1949; Eusebio Fermendžin: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum registis ab anno 925 usque ab annum 1752.- MSHSM*, broj 23, Zagreb 1892, Ludvig Thalloczy - Antun Horvat: *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum, Banatus, castrum et oppidum Jajcza (1450-1527)*; Ludvig Thalloczy - Samu Barbas: *Codex diplomaticus comitum de Blagay (1200-1578)*, Budapest, 1897; L. Thalloczy - S. Horvath: *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum, Comitatum Dubicza, Orbasz et Szana. (1244-1710)*, Budapest, 1912; L. Thalloczy - S. Horvath: *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum. Banatus, castrum et oppidum Jajcza (1450-1527)*, Budapest, 1915; Augustin Theiner: *Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* (u dva toma), Romae, 1863, *Zagrabiae*, 1875 i druga knjiga: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* (u dva toma), Romae, 1859 i 1862. Zatim tu treba spomenuti zbirke: Janko Šafarik: *Srpski istorijski spomenici*

mletačkog arhiva, Glasnik srpskog učenog društva, vol. 11-15, Beograd, 1859–1862; Franjo Rački: *Prilozi za povijest bosanskih Patarena*, Starine, I, JAZU, Zagreb, 1869, str. 92–140; Vikentije Makušev: *Monumenta historica Slavorum meridionalium vicinorumque populorum e tabulariis et bibliothecis italicis deprompta*, Vol. I, Varsaviae, 1874, vol. II, Belgradi, 1882; Nicola Iorga: *Notes et extraits pour servir a l histoire des croisades au XVe siècle*, I, II, III serie, Paris 1899–1902, IV et V serie, Bucarest, 1915; Konstantin Jireček: *Spomenici srpski*, Spomenik SKA, vol. 11, Beograd, 1892; Ivan Kukuljević: *Acta croatica. Listine hrvatske*, Zagreb, 1863; Ivan Kukuljević: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Vol. I, (503–1102), Zagreb, 1874, Vol. II (1102–1199), Zagreb, 1875; Ivan Kukuljević Sakcinski: *Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, 3 vol., Zagreb, 1861–1862; Ivan Kukuljević: *Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII (1200-1299)*, Zagrabiae, 1896.

Među mađarskim zbirkama historijskih izvora ističu se: Imre Nagy: *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, Vol. I–VII, Budimpešta, 1878–1920; Georgius Fejer: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 42 vol, Budae, 1829–1844; Vilmos Fraknoi: *Mathiae Corvini Hungariae Regis epistolae ad Romanos pontifices datae et ab eis acceptae (1458-1490)*, Budapesta, 1891; *Codex diplomaticus patrius*, Vol. I–V, Jaurini (Gjur), 1865–1873, vol. VI–VIII, Budapest, 1876–1891; *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*, Vol. 12, (1093–1490), Budapest, 1871–1931 - ovaj zbornik historijske građe ima "obilje građe za Bosnu, pogotovu za 14 i 15 vijek" (Ferdo Šišić: *Izvori bosanske povijesti u: Poviest hrvatskih zemalja BiH*, Sarajevo, 1942, str. 7); *Codex Arpadianus*, zatim *Diplomatar Sigismundova vremena* (E. Malyusz, Zsigmondkori okleveltar, I, II/1, 2, Budimpešta); Gustav Wenzel: *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, Vol. I–XII, Budapest, 1860–1874.

Iz italijanskih arhiva posebno su zanimljive dvije zbirke objavljenih historijskih izvora: Ludovik Pastor: *Acta inedita historiam pontificum Romanorum praesertim saec. XV, XVI, XVII illustrantia*, vol. I, 1376–1464., Freiburg, 1904; Pavao Lukscics: *Diplomata pontificum saeculae XV., tomus I, Martinus Papa V. (1417–1431)*, Budimpešta, 1931; Ferdo Šišić: *Nekoliko isprava iz početka XV. stoljeća*, Starine JAZU, 39, Zagreb, 1938. str. 129–320. Iz venecijanskog arhiva zanimljiv je zbornik: J. Valentini: *Acta Albaniae veneta saeculorum XIV et XV*.

Aragonski arhiv u Barceloni ima mnogo historijskog materijala koji nije sistematski obrađen niti objavljen. Treba konstatirati da svi pobrojani

arhivski centri (Dubrovnik, Zadar, Venecija, Rim-Vatikan) posjeduju još uvijek mnogo neobjavljene historijske dokumentacije u kojoj se nalazi mnogo toga što nije poznato iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine.

Posebno poglavlje u tumačenju historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine predstavljaju privatni arhivski centri, npr. arhiv u Körmendu (Mađarska), koji je pripadao velikaškoj mađarskoj porodici Batthyany (Bačani). U tom arhivu nalazila se vrlo bogata zbirka vrijednih bosanskih povelja iz XIV vijeka, a objavio ih je Ludwig Thallóczy: *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arkiva*, Glasnik zemaljskog muzeja, XVIII, 4, Sarajevo, 1906, str. 401–444. U Münchenu 1914. godine izašla je knjiga pod naslovom: *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter* Ludwiga Thalloczya. Ovoj knjizi pridodata je zbirka povelja iz peštanskih i bečkih arhiva, ali i jednog dijela privatnih (tako npr. Körmendskog). Historijski izvori odnose se na period od 1301. do 1528. godine i imaju vrlo dobar indeks. Treba spomenuti i građu iz arhiva plemićke porodice grofova Teleki de Szek, koju je objavio Samu Barbas: *Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szek*, vol. I (1206–1437), Budapest, 1895, vol. II (1438–1526), Budapest, 1895.

3. Historijski radovi o srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini

Interes za proučavanje historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, kao i svega onog što je dio njene kulturno-civilizacijske vrijednosti, pojavljuje se relativno rano, već u toku XVI i XVII vijeka. Radi se o kompilacijama ili radovima općeg značaja koji u sebi sadrže segmente u kojima se može naći nešto iz historije srednjovjekovne bosanske države. Tako je veliki hrvatski historičar Johannes Lucius (Ivan Lucić) u svom glavnom djelu: *De regno Dalmatiae et Croatiae libri VI*, Amsterdam, 1666. kao i u drugom: *Inscriptione Dalmaticae, Notae ad Memoriale Pauli de Paulo, Notae ad Paladium Fuscum*, Venetiis, 1673. kao uzgred dao pregled historije srednjovjekovne Bosne, tj. u: *Memorie istorici di Tragurio ora detto Trau*, Venecija, 1673, baveći se događajima i vezama Dalmacije i Hrvatske i Bosne u XIV vijeku piše i o srednjovjekovnoj Bosni. U dodatku knjige: *De regno Dalmatiae et Croatiae* navedeni su i historijski izvori koji sadrže značajne podatke za historiju srednjovjekovne Bosne, npr. spisi Tome Arhiđakona, Mihe Madijeva, Pavla de Paulisa itd. Dio podataka iz Orbina, Lukarevića i

Luciusa iskoristio je, pored ostalog, veliki francuski mediavelist Du Cange (Dikanž) u svom pregledu historije ovih krajeva: *Historia byzantina duplici commentario illustrata*.

U XVIII vijeku historiografija dobija određene konture istraživačkog, posebno što se već naziru određene političke dimenzije pitanja odnosa prema Bosni i Hercegovini. Pojavljuju se politički tendenciozni tekstovi koji postavljaju određena pitanja, prije svega čija je Bosna i Hercegovina. Među prvim takvim je mali spis hrvatskoga geopolitičara i historičara Pavla Rittera-Vitezovića: *Bosna captiva sive regnum et interitus Stephani ultimi Bosnae regis*, Trnava, 1712. U ovom djelu opisan je i politički slom srednjovjekovne bosanske države bez navođenja nekih posebnih historijskih izvora ali sa jasnom tendencijom. Nešto kasnije, 1780. godine pojavila se višetomna historija svijeta njemačkog autora L. A. Gebhardija: *Geschichte der Reiche Bosnien und Rama. Geschichte des Reiches Ungarn und der damit verbundenen Staaten*, II, Leipzig, 1780. U ovom djelu preovladavaju slične političke koncepcije kao kod Ritter-Vitezovića. U isto vrijeme pojavila se i knjiga jednog češkog historičara, Maksimilijana Šimeka: *Politische Geschichte des Königreich Bosnien und Rama*, Vom. J. 867 bis 1741. Beč, 1787. Radi se o najobimnijem prikazu historije Bosne i Hercegovine (jedna trećina knjige) ali očita je tendencija da se dokaže pravo Mađarske nad Bosnom i Hercegovinom.

U djelu Franje Ksavera Pejačevića *Historia Serviae seu colloquia XIII. de statu regni et religionis Serviae ab exordio ad finem, sive a saeculo VII. ad XV*, Kaloča, 1799. nalazi se kratak, ali značajan pregled bosanskohercegovačke historije u kojem preovladava težnja autora da sjedini istočnu i zapadnu crkvu. U isto vrijeme pojavljuje se i djelo Jovana Rajića: *Istorija raznih slovenskih narodov, najpaće Bolgar, Horvatov i Serbov*, u kojem se u okvirima historije Srbije razlaže i historija Bosne i Hercegovine, pisane na osnovu bizantijskih i nekih domaćih historijskih izvora. Ovaj pregled pisanja o historiji Bosne i Hercegovine završava se djelom njemačkog historičara Johana Christijana Engela: *Geschichte von Serbien und Bosnien*, Halle, 1891. Radi se o vrlo iscrpnom pregledu historijskog zbivanja i ozbiljnom tumačenju prošlosti ovih krajeva, a također je riječ o vrlo čitanoj historiji.

U toku XVIII vijeka pojavljuju se i prvi radovi koji obrađuju neke specijalističke teme. Tako isusovac Danijel Farlati knjigom *Illyricum sacrum* kroz prikaz historije katoličke crkve među Južnim Slavenima piše o Bosni

i Hercegovini. Ponuđeno je dosta historijskih dokumenata koji su bili skoro nepoznati, a radi se o sedmotomnom djelu u kojem ima dovoljno podataka za historiju Bosne i Hercegovine.

U XVIII vijeku pojavljuje se i jedan od utemeljitelja kritičke bosanskohercegovačke historiografije, fra Filip Lastrić, koji svojim djelom *Epitome vetustatum bosnensis provinciae*, izd. 1765, udara temelje modernoj historijskoj nauci. Radi se o djelu pisanom po potrebi vremena, oko spora za crkveno prvenstvo, ali upotreba i kritička primjena svih historijskih sredstava urađeni su na pravi način.

Sve skoro do polovine XIX vijeka nema interesa za historiju Bosne i Hercegovine. Tako je 1840. godine objavljena, pod prilično neobičnim okolnostima prva zbirka historijskih izvora, krišom prepisanih u Dubrovniku uoči selidbe jednog dijela njegovih arhivskih riznica u Beč, pod imenom popa Pavla Karano-Tvrtkovića. Deset godina kasnije fra Ivan Franjo Jukić, najobjektivniji pisac XIX vijeka, napisao je pod pseudonomimom Slavoljub Bošnjak 1851. godine knjigu *Zemljopis i poviestnica Bosne*, pisana na dijelu nepoznate historijske građe, čime su stvoreni preduvjeti pojavi novih djela iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine.

U drugoj polovini XIX vijeka područje Bosne i Hercegovine, njena prošlost, kultura i civilizacija bili su predmetom mnogih interesiranja, bilo da se radi o susjedima ili nekim drugim istraživačima, koji su svi na svoj način tumačili aktuelne prilike i odnose pa do otvorenog svojatanja Bosne i Hercegovine. Posebno je područje historije bilo predmetom takvih interesiranja, pa se i publiciranje pojedinih knjiga na taj način i tumači. U 1882. godini pojavila se knjiga *Poviest Bosne do propasti kraljevstva hrvatskog historičara Vjekoslava Klaića*, pisana kritički i trezveno prema mnogim poznatim i nepoznatim historijskim izvorima kao i uz temeljno poznavanje i proučavanje historijske literature. Njen malo prošireni njemački prijevod pojavio se 1890. godine: Vjekoslav Klaić-Ivan Bojinčić: *Geschichte von Bosnien*. Pisana u tradiciji austrijske i mađarske historijske škole, ova historija posvećuje isključivu pažnju političkim dešavanjima u najužem smislu i u onoj mjeri u kojoj su to poznati historijski izvori omogućili. Njena vrijednost jeste u činjenici da je to prvi ozbiljniji pregled prošlosti Bosne u srednjem vijeku.

Sljedeći značajniji pokušaj pojavio se pred sam Drugi svjetski rat; naime, 1940. godine najobimniji i najpodrobniji prikaz srednjovjekovne bosanske prošlosti uradio je dr. Vladimir Ćorović: *Historija Bosne*, knjiga

I, Beograd, 1940. U ovoj knjizi dubrovačka građa korištena je nepotpuno, tako da se za period od XIV vijeka i nadalje moraju činiti mnogobrojne dopune i pretrage. "I koncepcija dela u celini bila je zastarjela već u trenutku njegove pojave" mišljenje je dr. Sime Ćirkovića kao i to da je privredni, društveni i kulturni razvoj zanemaren "osim toga delo nema jasne ni unutrašnjim razvitkom opravdane periodizacije, niti podele koja bi olakšala preglednost i uočavanje bitnih odlika pojedinih razdoblja bosanske srednjovekovne istorije." U toku Drugog svjetskog rata 1942. godine u Sarajevu se pojavila *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, koju je izdalo Hrvatsko kulturno društvo "Napredak". Radi se prije o zborniku priloga raznih autora iz brojnih područja historijskog, društveno-političkog i kulturno-civilizacijskog života u Bosni i Hercegovini. Različito ocijenjena, njeni dometi bili da su se sintetički prikaže historija srednjovjekovne Bosne; zbog ratnih okolnosti dodata je sintagma "hrvatskih zemalja", ali u ukupnom smislu tu nema velikih istraživačkih zahvata.

U periodu od 1945. godine interes za historiju srednjovjekovne Bosne i Hercegovine ne gubi na intenzitetu, posebno što se pojavljuju istraživači koji u pojedinim problemima historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine nalaze dovoljno motiva za istraživački rad. Pojavljuju se studije, rasprave i knjige s osnovnim ciljem da se afirmiraju dometi znanja o srednjovjekovnoj Bosni. Tako je 1953. godine u sklopu kolektivnog djela *Historija naroda Jugoslavije*, knjiga I, akademik Mihailo Dinić obradio historiju srednjovjekovne Bosne te je taj prilog definiran kao "najtačniji i najsvestrani pregled istorije srednjovekovne Bosne" (Ćirković 1964: 34). Kasnije, pojavljuje se nekoliko novih pregleda, prije svih Sime Ćirkovića: *Istorija srednjevekovne bosanske države*, Beograd, 1964, koja na jedan moderan i perfekcionistački način afirmira sve kvalitete srednjovjekovnog života Bosne i Hercegovine. Iskorišteno je sve dostupno znanje iz historijske literature, ali je evidentno da se autor koristio podacima iz historijskih arhiva, posebno iz Dubrovnika. Poslije ove knjige pojavila su se, prije svega, dva reprint izdanja, prvo Vjekoslava Klaića: *Poviest Bosne* i grupe autora: *Povijest Bosne i Hercegovine*, bez kritičkih napomena ili komentara. Zatim, tu treba ubrojati i jedno zajedničko djelo akademika Ante Babića i akademika Desanke Kovačević-Kojić, akademika Sime Ćirkovića: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, ANUBiH, Sarajevo, 1987. definirano naslovom kao zbir znanja o prošlosti srednjovjekovne Bosne tri kompetentna istraživača. Prilog akademika Ante

Babića stavljen je kao uvodni dio u razmatranje društvenih okvira razvoja srednjovjekovne Bosne, akademik Desanka Kovačević-Kojić prilogom o privrednim odnosima daje sintezu privrednih i društvenih zbivanja, a akademik Sima Ćirković prilogom: *Bosanska crkva u Bosanskoj državi* daje prilog razrješenju problema bosanskih bogomila.

U toku 1989. godine pojavila se i knjiga prof. dr. sc. Nade Klaić: *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, u kojoj je obrađena historija srednjovjekovne Bosne do 1377. godine. Radi se o kritički intoniranoj historiji, kojoj je cilj odbacivanje svega dogmatskog i šabloniziranog u srednjovjekovnoj prošlosti Bosne i Hercegovine.

Zaključak:

Namjera ovog priloga jest da se identificiraju zbirke historijskih izvora u kojima se nalaze historijski izvori o srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini. Vidljivo je da se u posljednja tri vijeka vrlo ozbiljno radi na prikupljanju i objavljivanju historijskih izvora, tako da sada kolekcija zbirki izvora izgleda imponantna i dragocjena. Prikupljeni historijski izvori pomogli su brojnim mediavelistima da to bogato iskustvo pretoče u studije, rasprave i knjige, tako da se pojavljuju i pisane historije srednjovjekovne Bosne, u kojima su ukomponirani izvori i mišljenja iz literature. Naglasak je stavljen na dva problema: 1. historijski presjek istraživanja historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine i 2. historijski radovi o srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini, kako bi se pokazalo šta je sve utjecalo na mehanizme prikupljanja historijskih izvora, kao i njihova iskorištenost u pisanju sinteze historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine.

Abstract:

History has left many traces, written historical sources, monuments of tangible culture, archeological monuments but also various traditional customs, folk tales and songs, books and other documents. Gathering of historical data is considered to be a demanding task which lasts a longer period of time and in this supplement collections of historical sources and the archives in which they can be found are identified. Historical sources on the medieval history of Bosnia and Herzegovina are located in numerous archival institutions (Dubrovnik, Zadar, Kotor, Venice, Vatican, Budapest),

are rarely publicized, and they are hard to acquire. In the last two centuries individual historians are each researching one specific century, or one particular age, such as the early middle ages, the time of the advanced middle ages and late middle ages. Studying the medieval period of Bosnia and Herzegovina, collection of historical sources from relevant archives was being done. Documenting the collections of historical sources aids and enables historians to organize and narrow their field of research on a specific time frame in history.

Popis izvora i literature:

1. Anđelić, Pavao (1966): "Doba srednjovjekovne bosanske države", iz knjige: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 405–536
2. Antoljak, Stjepan (1978): *Izvori za historiju naroda Jugoslavije*. Srednji vijek. Zadar
3. Babić, Anto (1963): *Bosanski heretici*, Svjetlost, Sarajevo
4. Babić, Anto (1955): "O pitanju formiranja srednjovjekovne bosanske države", *Radovi Naučnog društva BiH*, III, Sarajevo, 57–79
5. Babić, Anto (1954): "O odnosima vazaliteta u srednjovjekovnoj Bosni", *Godišnjak Društva istoričara BiH*, 6, Sarajevo, 29–44
6. Babić, Anto (1960): "Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni", *Radovi Naučnog društva BiH*, V, Sarajevo, 11–70
7. Čremošnik, Gregor (1924): "Naša trgovačka društva u srednjem veku", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 36, Sarajevo, 69–81
8. Čremošnik, Gregor (1929): "Vrednost dubrovačkog izvoza u Srbiju i Bosnu", *Glasnik zemaljskog muzeja*, 41, Sarajevo, 57–61
9. Čirković, Sima (1964): *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Posebna izdanja, SANU, 376, Odeljenje društvenih nauka, 48, Beograd
10. Čirković, Sima (1964): *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd
11. Čirković, Sima (1968): *Komentari i izvori Mavra Orbina*, u: *Kraljevstvo Slovena*, Beograd
12. Čorović, Vladimir (1935): "Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem veku", *Glas SKA*, 167, Beograd
13. Čorović, Vladimir (1921): *Ban Kulin*, *Godišnjica Nikole Čupića*, 34, Beograd, 13–41
14. Čorović, Vladimir (1925): *Kralj Tvrtko I Kotromanić*, Posebna izdanja, SKA 56, Beograd.
15. Čorović, Vladimir (1940): *Historija Bosne I*, Posebna izdanja SKA 129, Beograd

16. Dinić, Mihailo (1955): *Državni sabor srednjovekovne Bosne*, Posebna izdanja, SAN, 231, Beograd
17. Dinić, Mihailo (1948): "Jedan prilog za istoriju patarena u Bosni", *Zbornik Filozofskog fakulteta 1*, Beograd, 33-44
18. Dinić Mihailo (1938): "Trg Drijeva i okolina u srednjem veku", *Godišnjica Nikole Čupića*, 47, Beograd, 109-147
19. Dinić Mihailo (1937): "Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina", *Jugoslovenski istorijski časopis*, III, Beograd, 119-146
20. Dinić, Mihailo (1935): "Dubrovački tributi: Mogoriš, Svetodmitarski i Konavoski dohodak, Provižun braće Vlatkovića", *Glas SAN*, 168, Beograd, 203-257
21. Dinić, Mihailo (1940): "Zemlje hercega svetoga Save", *Glas SAN*, 182, Beograd, 151-257
22. Dinić, Mihailo (1955): "Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni", I-II, *Posebna izdanja*, SAN, Beograd, 1962
23. Ivić, Aleksa (1907): *Radoslav Pavlović veliki vojvoda bosanski*, Letopis Matice srpske, Novi Sad, 245/1, 1-32, 245/2, 24-48
24. Jalimam, Salih (2009): *Dominikanci u Bosni u srednjem vijeku*, Tuzla
25. Jalimam, Salih (1988): *Dominikanci i antiheretička literatura*, Bibliotekarstvo, XXIII, Sarajevo
26. Jireček, Konstantin (1892): "Glasinac u srednjem vijeku", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, IV, 99-101
27. Jireček, Konstantin (1959): *Trgovački drumovi i rudnici u Srbiji i Bosni u srednjem vijeku*, (prevod Đorđe Pejanović), Sarajevo
28. Jokanović, Vladimir (1954): "Prilog izučavanju bosanskog feudalizma", *Radovi Naučnog društva BiH*, 2, Sarajevo, 119-145
29. Jovanović, Ljubomir (1900): *O Bosni s početka VII do svršetka XII veka*, Brankovo kolo, VI (399, 428, 460, 493, 559, 626, 659, 689), Beograd
30. Ljubomir, Jovanović (1891): *Stjepan Vukčić Kosača*, Glas SKA 28, Beograd
31. Jovanović, Ljubomir (1888): *Ratovanje hercega Stjepana i Dubrovčana godine 1451-1454*, *Godišnjica Nikole Čupića*, 10, Beograd, 87-198;
- Klaić, Vjekoslav (1882): *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb
32. Kniewald Dragutin (1949): "Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima", *Rad JAZU*, 270, Zagreb, 5-166
33. Kovačević, Desanka (1954): "Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni", *Godišnjak Društva istoričara BiH*, 6, Sarajevo, 229-248
34. Kovačević Desanka (1960): "Dans la Serbie et la Bosnie médiévales", *Les mines d'or et d'argent*, Annales 2, Paris, 248-258
35. Kovačević, Desanka (1961): "Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni", *Djela Naučnog društva BiH 18*, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, 13, Sarajevo
36. Mažuranić, Vladimir (1924): "Izvori dubrovačkog historika J. Lukarevića", *Narodna starina*, 8, Zagreb
37. Petranović, Božidar (1867): "Bogomili", *Crkva bosanska i krstjani*, Zadar
38. Rački, Franjo (1931): Bogumili i patareni, Posebna izdanja SAN 87, Beograd
39. Radojčić, Nikola (1950): *Srpska istorija Mavra Orbina*, SAN, Posebna izdanja,

- knj. 15, Beograd
40. Radonić, Jovan (1897): "Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranic Kosača", *Archiv für slawische Philologie XIX*, Berlin, 380–466
 41. Radonić, Jovan (1902): "O knezu Pavlu Radenoviću (Priložak istoriji Bosne krajem XIV i početkom XV veka)", *Letopis Matice srpske*, Novi Sad, 211/1 (39–62); 211/2 (34–61)
 42. Ruvarac, Ilarion (1889): "O natpisu na crkvi hercega Stefana u Goraždu", *Glas SKA 16*, Beograd, 1–30
 43. Ruvarac, Ilarion (1891): "Draga, Danica, Resa", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, III, Sarajevo, 226–238
 44. Ruvarac, Ilarion (1892): "Katarina, kći Tvrtka I bana (od 1353–1377) i od 1377–1391. kralja bosanskoga", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, IV, Sarajevo, 205–211
 45. Ruvarac, Ilarion (1893): "Dvije bosanske kraljice", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, V, 467–477, 565–574
 46. Ruvarac, Ilarion (1892): "Vlastela humska na natpisu u Veličanima", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, IV, Sarajevo, 279–285
 47. Ruvarac, Ilarion (1892): "Toljen, sin kneza Miroslava humskog", *Glas SKA 35*, Beograd, 1–15
 48. Skarić, Vladislav (1937): *Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni*, Posebna izdanja, SKA 52, Beograd
 49. Skarić, Vladislav (1918): "Porijeklo pravoslavnog naroda u severozapadnoj Bosni", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 30, Sarajevo, 219–265
 50. Skarić, Vladislav (1922): "Župa i grad Borač u Bosni", *Prilozi za istoriju, jezik, književnost i folklor*, 2, Beograd, 184–188
 51. Skarić, Vladislav (1937): "Župa Zemljanik i stara nahija Zmijanje", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 49, Sarajevo, 37–53
 52. Skarić, Vladislav (1937): *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo
 53. Solovjev, Aleksandar (1947): "Gost Radin i njegov testament", *Pregled 2*, Sarajevo, 310–318
 54. Solovjev, Aleksandar (1948): *Vjersko učenje "Bosanske crkve"*, Rad, JAZU, Zagreb, 5–46
 55. Solovjev, Aleksandar (1950): *Prilog pitanju "Bosanske crkve"*, Historijski zbornik, III, Zagreb, 213–215
 56. Solovjev, Aleksandar (1953): "Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu", *Godišnjak Društva istoričara*, 5, Sarajevo, 1–103
 57. Solovjev, Aleksandar (1947): "Pravni položaj seljaka u srednjovekovnoj Bosni", *Pregled 2*, Sarajevo, 244–250
 58. Spaić, Vojislav (1949): "O baštinskom sistemu u srednjevekovnoj Bosni", *Istorisko-pravni zbornik I*, Sarajevo, 107–115
 59. Spaić, Vojislav (1953): "Nasljedno pravo u srednjovekovnoj Bosni", *Godišnjak Pravnog fakulteta*, I, Sarajevo, 103–121
 60. Šanjek, Franjo (2003): *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13–15.*

- st), Barbat, Zagreb
61. Šišić, Ferdo (1902): *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*, Izdanje Matice hrvatske, Zagreb
 62. Šišić Ferdo (1928): *Ljetopis popa Dukljanina*, SKA, Beograd-Zagreb
 63. Peričić, Eduard (1990): *Sclavorum regnum Grgura Barskog-Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb
 64. Šunjić, Marko (1961): "Prilozi za izučavanje bosansko-venecijanskih odnosa 1420–1463", *Historijski zbornik 14*, Zagreb, 119–145
 65. Thallóczy, Lj(udevit) (1893): "Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, V, 1, 2, Sarajevo, 3–34, 175–229
 66. Thallóczy, Ludwig (1914): *Studien zur Geschihte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München i Leipzig
 67. Thallóczy, Ludwig (1906): "Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arhiva", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XVIII, Sarajevo, 401–444
 68. Truhelka, Ćiro (1911): "Testament gosta Radina", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIII, Sarajevo, 355–375
 69. Truhelka, Ćiro (1901): "Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 155–199
 70. Truhelka, Ćiro (1915): "Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXVII, Sarajevo, 109–218
 71. Vego Marko (1957): *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo

Mr. Faruk TASLIDŽA

O KRIZI OSMANSKOG CARSTVA I NJENOJ REFLEKSIJI NA PRILIKE U HERCEGOVAČKOM SANDŽAKU PRVIH DECENIJA XVII VIJEKA

Sažetak:

Ovim radom pokušavaju se sagledati brojni problemi koji su u Osmanskom carstvu eskalirali početkom XVII vijeka. Klasični osmanski državni poredak već tada je prilično uzdrman, a došlo je i do zastoja u privrednom razvoju. Uz to, sve većeg maha uzimali su socijalni nemiri koji su u nekim provincijama prerastali u odmetništvo i razbojništvo. Poseban državni problem postao je janjičarski korpus, nad kojim je centralna vlast gubila kontrolu. Cjelokupna kriza, na razne načine, reflektirala se i na društvene prilike u Hercegovačkom sandžaku.

Ključne riječi: Osmansko carstvo, Hercegovački sandžak, timarski sistem, janjičari, kapetanije, hajdučija

UVOD

Najveće uspjehe na vojnom, političkom i ekonomskom polju Osmansko carstvo imalo je u razdoblju vladavine sultana Sulejmana II (1520–1566), koji je svojoj državi osigurao poziciju svjetske sile¹. U evropskom dijelu Carstva, nakon Budimskog (1541), formiran je 1580. godine i Bosanski ejalet, u čiji je sastav ušao i Hercegovački sandžak². Cijeli

¹ U vrijeme sultan-Sulejmanove vladavine teritorija Osmanskog carstva značajno je proširena, uređeno je zakonodavstvo, ustrojen djelotvoran administrativni aparat, a započeti su i kapitalni infrastrukturni projekti. Uz to, opći procvat doživjeli su graditeljstvo, umjetnost i književni život. O tome: Jozef Matuz, *Osmansko carstvo*, Zagreb, 1992, str. 82-84 (dalje: J. Matuz, *Osmansko carstvo*).

² Osim Hercegovačkog sandžaka u sastav Bosanskog ejaleta ušli su Bosanski, Zvornički,

XVI vijek na prostoru ovog sandžaka obilježen je učvršćivanjem osmanske vlasti, urbanim i privrednim razvojem, kao i postepenim procesom prihvatanja islama od strane domaćeg stanovništva.³

Teritorije Bosanskog ejaleta zaokružio je bosanski beglerbeg Hasanpaša Predojević osvajanjem Bihaća u junu 1592. godine. Isti ratoboborni paša ubrzo je pokrenuo novu ofanzivu prema sjeveru, ali je zaustavljen i poražen kod Siska 22. juna 1593. godine.⁴

Sisačka bitka bila je uvod u Osmansko-habsburški rat (1593–1606), koji je poznat i pod imenom Dugi rat. Skoro sve vojne aktivnosti zaraćenih strana odvijale su se na ugarskom ratištu. Tokom ovog rata Osmanlije osvajaju Đur (Janok, 1594), te Jeger (1596) i Kanjižu (1600), koji su odmah postali središta dvaju novoformiranih evropskih ejaleta. Iako su zaraćene strane o prekidu sukoba pregovarale u periodu 1597–1599. godine, vojni okršaji su s promjenjivom srećom nastavljeni sve do 1606. godine. Tada je konačno potpisan Žitvanski mirovni ugovor.⁵

I

Kraj klasične osmanske epohe

Zaključivanje Žitvanskog mirovnog ugovora označava prekretnicu u političkoj historiji Evrope.⁶ Zapadne zemlje u nekoliko narednih decenija uglavnom su bile zauzete međusobnim vjerskim borbama i ratovima (*Tridesetogodišnji rat 1618–1648*). Planovi o obnovi Bizantskog carstva,

Kliški, Začazmanski, Krčki, Požeški (do 1600.) i kasnije Bihaćki sandžak. Vidi: *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, 1959, str. 128 (dalje: *Historija II*).

³ O urbanizaciji Bosanskog ejaleta tokom XVI vijeka vidi radove u : Adem Handžić, *Studije o Bosni*, Istanbul 1994, str. 111-168. O privrednim i konfesionalnim prilikama u Hercegovačkom sandžaku koncem istog vijeka vidi: Ahmed S. Aličić, *Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća*, POF, 40/1990, Sarajevo 1991, str. 125-192.

⁴ Enes Pelidija: *Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god.*, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Sarajevo, 1998, str. 138.

⁵ Detaljnije o vojnim operacijama ovoga rata u: *Vojna enciklopedija, I*, Beograd, 1970, str. 331.

⁶ Prema Žitvanskom mirovnom ugovoru, koji je zaključen 11. novembra 1606. Godine, Habsburška monarhija oslobođena je polustoljetne obaveze da sultana svake godine "daruje" sa 30.000 dukata. Također, dogovorena je stavka koja je habsburškog vladara izjednačila sa sultanom u budućim diplomatskim i protokolarnim aktivnostima. O tome: Rober Mantran: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd, 2002, str. 274 (dalje: R.Mantran, *Istorija*).

koji su se u međuvremenu pojavili u Francuskoj, u evropskim zemljama nisu naišli na značajniju podršku, a Osmanlijama je posebno pogodovalo tadašnje habsburško-francusko rivalstvo.⁷ S druge strane, pred Portom su početkom XVII vijeka eskalirali brojni državni problemi, primijećeni već u sultan-Sulejmanovoj eri.

U prvoj polovini XVII vijeka na osmanskome prijestolju nisu se pojavljivali sultani sposobni poput onih iz prethodnih stoljeća.⁸ Isto se može reći i za velike vezire, koji su, umjesto da rješavaju goruće probleme Carstva, uglavnom bili okupirani gomilanjem enormnog bogatstva.⁹ Jasno je onda zašto se ugled vezira rapidno srozavao i zašto su dvorski historičari smrt nekih od njih označavali događajem koji "oživljava svijet".¹⁰ Paralelno, utjecaj harema na politiku Porte dostizao je najveći stepen, a kriza cjelokupnog sistema praćena je i političkim terorom.¹¹

Sa dvora se nered prenosio i na nižu državnu službu u kojoj su sve značajniji faktor postajali grčki bogataši. Oni su do velikog imetka dolazili dobivanjem državnih zakupa, liferacija, carina ili na račun drugih finansijskih poslovanja. To im je omogućilo da imaju utjecaj na dodjeljivanje visokih crkvenih titula, a kasnije i postavljanje "gospodara" u Vlaškoj i Moldavskoj. Tokom XVII vijeka ti Grci, poznatiji kao Fanarioti,¹² bili su kao tumači Porte pogodni za podmićivanje od strane stranih vladara i njihovih poslanika.¹³

Osim Grka, i židovski trgovci koristili su slabost osmanske ekonomije i situaciju u kojoj je Porta, nastojeći izići iz finansijske krize, izdavala državna dobra i prihode u dugoročni zakup. Takve očajničke mjere centralne vlasti samo su trenutačno donosile korist, a u biti je država ostajala bez trajnih

⁷ Vasilj Popović: *Istočno pitanje*, Sarajevo, 1964, str. 66 (dalje: V. Popović, *Istočno pitanje*).

⁸ Na poziciji sultana u tom periodu nalazili su se: Ahmed I (1603–1617), Osman II (1618–1622), Mustafa I (1622–1623), Murat IV (1623–1640), Ibrahim (1640–1648). O karakteru njihove vladavine vidi: Ešref Kovačević: *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo, 1973, str. 20–22.

⁹ O tome: Joseph von Hammer: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, Zagreb, 1979, str. 192. (dalje: J. Hammer, *Historija*).

¹⁰ J. Hammer: *Historija*, str. 192. U periodu od 1604. do 1656. godine na poziciji velikog vezira našla su se čak 44 državnika. O tome: J. Matuz, *Osmansko carstvo*, str. 108.

¹¹ U periodu od 1620. do 1635. godine u Istanbulu su likvidirani brojni zaslužni i potpuno nevini osmanski državnici. U maju 1622. godine prvi put je i jedan sultan (Osman II) bio žrtva pobune. Vidi: R. Mantran: *Istorija*, str. 279.

¹² Ime su dobili po istanbulskom kvartu Fanar u kojem su živjeli.

¹³ V. Popović: *Istočno pitanje*, str. 162.

prihoda sa svojih posjeda. Sve je to ubrzalo prodor zelenaškog kapitala u osmansku ekonomiju, a i doprinijelo zavođenju režima mita i poklona, bez kojih se nije moglo napredovati niti uopće poslovati.¹⁴

Veliki osmanski problem početkom XVII vijeka bili su i unutardržavni sukobi koji su nastali kao posljedica djelovanja vjerskog pokreta *kadizadelija*. Riječ je o jednom krugu konzervativne uleme koja se suprotstavljala svim "novotarijama" (*bid'a*), nepojmljivim njihovom shvatanju vjere. Kadizadelije su, zapravo, sve običaje i promjene nastale nakon Vjerovjesnika proglašavali bezbožnim djelima, a to je dovelo do velikih društvenih previranja i podjele među narodom.¹⁵ Pozadina ovog pokreta bila je politička, a on je samo naizgled imao karakter reformističkog. Njim je potiskivana ideja *gaze*¹⁶, a na taj način je podrivana odbrambena moć Carstva. U suštini, pokret *kadizadelija* bio je veliko neprijateljstvo prema *tesavvufu* i derviškim redovima, bez ikakvih ozbiljnih intelektualnih sadržaja. U konačnici, rezultirao je samo velikim krvavim sukobima. Stanje koje je vodilo u građanski rat prevaziđeno je tek za uprave velikog vezira Mehmed-paše Ćuprilića (1656–1661), koji je najfanatičnije *kadizadelije* poslao u progonstvo.¹⁷

Kriza timarskog sistema i pokušaji njenog sagledavanja

Sve veća društvena kriza bila je tema koja je zaokupljala osmanske naučnike tog doba. Oni su nastojali ukazati na osnovne uzroke koji su dovodili do slabljenja Carstva. Bosanac Hasan Kjafi Pruščak je svoje djelo *Usul al hikam fi nizam al alam (Temelji mudrosti o uređenju svijeta)* napisao već u posljednjim godinama XVI vijeka.¹⁸ Koliko se Porta njime okoristila,

¹⁴ *Historija II*, str. 481-482.

¹⁵ Ovaj pokret formalno je utemeljen na idejama Birgivi Mehmed-efendije (umro 1573), a nazvan je po imenu lidera Kadizade Mehmed-efendije (1582–1635). Učeni savremenici *kadizadelija*, poput Katib Čelebije i Evlije Čelebije, kao i nešto kasniji hroničari, kritički su se odnosili prema njihovim idejama i djelima. Vidi: Ahmet Yaşar Ocak, *Religija*, *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo, 2004, str. 766 (dalje: A. Y. Ocak, *Religija*).

¹⁶ Gaza (sveti rat) kao ideal bila je bitan faktor u procesu osnivanja i razvoja Osmanske države. Predstavlja vjersku dužnost, ali i ideju koja je muslimane nadahnjivala na velike poduhvate i žrtve. U osmanskom društvu, posebno pograničnom, sve socijalne vrline saobražavale su se idealu gaze. O tome: Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo – Klasično doba 1300–1600*, Beograd, 1974, str. 11 (dalje: H. Inaldžik, *Osmansko carstvo*).

¹⁷ A. Y. Ocak, *Religija*, str. 766–768.

¹⁸ Ovaj učeni Bosanac u spomenutoj političko-moralnoj raspravi ponudio je racionalističku analizu glavih uzoka osmanske stagnacije. Njegova poslanica zapravo je svojevrsan protest protiv ekonomske, društvene, političke i vojne anarhije, protiv zloupotrebe vlasti

ostaje otvoreno pitanje, ali je činjenica da je ubrzo nakon toga, u doba sultana Ahmeda I (1603–1617), proglašen *Aktuelni zakonik (Kanunname-imu teber)* u kojem su aktuelizirana stara i otvorena nova pitanja u ekonomskim odnosima Carstva, posebno u sektoru agrara i timarskom sistemu.¹⁹

Posljedice Dugog rata (1593–1606) očito su bile jasan signal za aktiviranje akademske javnosti Carstva. Ajn Ali-efendija, povjerenik državnih deftera s početka XVII vijeka, napisao je djelo *Kavanini Al-i Osman (Zakoni osmanskog roda)* koje tretira stanje u timarskom sistemu. Autor u sedmom poglavlju knjige zaključuje da je glavni uzrok osmanske krize u tome što su spahije počele zanemarivati vojne pohode i što je sama kontrola vojske postala neredovna.²⁰

I Koči-begova studija *Durer-i risale-i nizam-i devlet (Biserje rasprave o poretku države)*, posvećena sultanu Muratu IV, bila je na tragu reformiranja timarskog sistema.²¹ Koči-beg je spas vidio prvenstveno u nadziranju timarnika, kao i dostojanstvenijem statusu onih spahija koji su to svojim angažmanom zaslužili. On je zastupao tezu obnove klasičnog osmanskog sistema, naglašavajući da samo na taj način država može povratiti staru slavu.²²

Jedan drugi anonimni autor iz tog doba, analizirajući pogoršanje stanja u osmanskome društvu, ukazuje na pojavu korupcije. Pisac hrabro konstatira da begovi timare dodjeljuju bez ikakva reda uzimajući pritom zauzvrat novac, te se tako čini velika nepravda ratnicima koji po pravilu zaslužuju te posjede.²³

i socijalne nepravde, ali i protiv zatvorenosti osmanskog društva prema Zapadu u pogledu novih tehničkih rješenja. O tome: Amir Ljubović, Fehim Nametak: *Hasan Kafija Prušćak*, Sarajevo, 1999, str. 61

¹⁹ Amir Ljubović, *Nad Bašagićevom zaostavštinom – Bašagićeva kolekcija orijentalnih rukopisa u Univerzitetnoj knjižnici u Bratislavi i njen značaj za opću i kulturnu historiju Bosne i Hercegovine*, Mostar, 1998, str. 87, (dalje: A.Ljubović: *Nad Bašagićevom zaostavštinom*).

²⁰ Mehmet Ipşirli: *Osmansko državno uređenje*, Historija osmanske države i civilizacije, Sarajevo, 2004, str. 294 (dalje: M. Ipşirli: *Osmansko državno uređenje*).

²¹ Koči-begovo (umro 1648.) pravo ime bilo je Mustafa. Ovaj osmanski pisac bio je albanskog porijekla, a u Istanbul je stigao kao dječak, zahvaljujući instituciji *devşirme*. Njegovo najpoznatije djelo jeste spomenuta *Poslanica* upućena sultanu Muratu IV 1631. godine.

²² M. Ipşirli: *Osmansko državno uređenje*, str. 295.

²³ U vezi s osmanskim društvenim poretkom u prvoj polovini XVII vijeka treba imati na umu da timarska organizacija nije funkcionirala na cijelom teritoriju Carstva. Ona je ustrojena

Promjena stanja u privredi i problemi sa janjičarima

XVII vijek pred Osmansku državu donosi nove izazove i na polju privrede. Tržištem je počela dominirati jeftina roba uvezena iz razvijenijih evropskih zemalja. Takvo stanje produkt je pogrešne strategije kojom je Porta još u XVI vijeku zapadnim poduzetnicima omogućavala velike trgovačke povlastice.²⁴ Državni poticaj privrednom razvoju, koji se u zapadnim zemljama već bio uobičajio, u Osmanskom carstvu još se uvijek nije osjećao.²⁵

Glavni grad Istanbul tada se suočavao s velikom inflacijom i finansijskim poteškoćama koje su bile direktna posljedica pojave američkog srebra u privredi Zapadne Evrope.²⁶ Porast cijena nagovijestio je socijalne nemire, a nova državna potraživanja od naroda proizvela su masovno odmetništvo i razbojništvo. Te su pojave naročito bile karakteristične za Anadoliju, koja je usljed ratnih strahota ostala bez velikog dijela seoskog stanovništva. Zato se period od 1595. do 1610. godine smatra razdobljem velikih iskušenja za Osmansku carevinu.²⁷

Osmanska država trpjela je štetu i od Kozaka u vodama Crnog mora. Njihovom pustošenju sve se teže pariralo, a cijenu su, naročito u prvoj i drugoj deceniji XVII vijeka, plaćale crnomorske luke. Opasnošću sa sjevera

samo na onim prostorima gdje je zemlja van gradova i seoskih naselja proglašena mirijskom (*araziemiriye*). Takav sistem imalo je 25 ejaleta nazvanih *hasla olan eyaletler* (ejaleti sa hasom), a oni su bili rasprostranjeni u Anadoliji, Siriji i na Balkanu. U isto vrijeme, pod sultanovom vlašću bilo je i devet ejaleta u kojima je zemlja smatrana kao *arazii osriye* ili *arazii haraciye*. Iz tih pokrajina (u sjevernoj Africi i jugozapadnoj Aziji) Porta je ubirala prihode kojima su plaćani tamošnji činovnici i vojska, a višak je završavao u centralnoj državnoj blagajni. Ejaleti s ovakvim uređenjem imali su naziv *salyane ile olan eyaletler*. U njima timarsko-spahijska organizacija uopće nije ni postojala. O tome: Hamid Hadžibegić: *Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću*, GZM, NS, Društvene nauke, Sveska II, Sarajevo, 1947, str.143.

²⁴ Osmanlije su ih prvo omogućili Francuzima već 1537. i 1569. godine, a za iste privilegije Englezi su se izborili 1580. i 1583. godine. Vidi: H. Inaldžik: *Osmansko carstvo*, str. 194.

²⁵ J. Matuz: *Osmansko carstvo*, str. 111.

²⁶ Finansijska kriza koja se u osmanskom društvu javila već koncem vladavine sultana Sulejmana Kanunija, produbljena je u prvoj polovini XVII vijeka. Osnovna moneta, akča kontinuirano je devalvirala. Isto se može reći i za osmanski zlatnik, čija se vrijednost tada računala 120 akči (polovinom XVI vijeka 1 zlatnik vrijedio je 55 akči). Vidi: Mubahat Kutukoğlu: *Ekonomski život u Osmanskoj državi*, Historija Osmanske države i civilizacije, II, Sarajevo, 2008. str. 49.

²⁷ Feridun Emecen: *Osmanska politička historija*, Historija osmanske države i civilizacije, Sarajevo, 2004, str. 55.

i pomanjkanjem pomorske sigurnosti najviše je bila pogođena osmanska trgovina.²⁸

Veliki problem za Portu postalo je i neplansko omasovljivanje janjičarskog korpusa. Ova, već od ranije prisutna pojava kulminirala je u prvoj deceniji XVII vijeka. Godine 1609. profesionalni odjel osmanske vojske brojao je 91.209 janjičara za čije je plaće država godišnje morala odvajati 310.800.000 akči.²⁹ To često nije bilo moguće, pa janjičarske pobune postaju uobičajena pojava na osmanskoj političkoj sceni. Osim toga, egzistencionalno ugroženi janjičari prisiljeni su otada na promjenu profesionalne orijentacije. Napuštajući tradicionalni način života vezan za kasarne, oni postepeno ulaze u sferu zanatstva i trgovine. Ta se promjena itekako negativno odrazila na njihovu borbenu spremnost, kao i na cjelokupan društveni i privredni život Carstva.

Pokušaj rješavanja problematike vezane za janjičarski korpus bilo je proglašenje *Janjičarskog zakonika* (*Yeniçeri kanunnamesi*) 1606. godine. Ovaj vrlo značajan osmanski pravni kodeks sastavio je nepoznati autor koji je, prema podacima iz samog rukopisa, bio dugodišnji janjičarski pisar (*katib*). Zakonik je predložen sultanu Ahmedu I (1603–1617), uz sugestiju da se aktueliziraju stari zakonici i uspostavi ranija organizacija janjičarskih jedinica.³⁰

Janjičarski korpus ipak se nije mogao vratiti na stare oblike funkcioniranja. Potvrđuje to jedna nova pojava koja je kasnije bitno utjecala na društvene tokove Carstva, a odredila je i karakter osmanske privrede u XVII vijeku. Riječ je o tome da janjičarski status i prateće privilegije teži i uglavnom uspijeva steći i gradsko muslimansko stanovništvo (trgovci i zanatlije). Na taj način janjičarska organizacija inkorporira u sebe brojne i

²⁸ Kozaci su 1614. godine zapalili Sinop, a 1625. i Jenikoj u Bosforu. U periodu između 1637. i 1642. godine pod svojom kontrolom držali su Azov. O tome: H. Inaldžik, *Osmansko carstvo*, str. 63.

²⁹ Godine 1566. janjičarski korpus je imao 48.316 pripadnika. Tada je za njihove plaće godišnje izdvajano 126.280.000 akči. Vidi: Avdo Sućeska, *Ajani – prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo, 1965, str. 57 (dalje: A. Sućeska, *Ajani*).

³⁰ A. Ljubović: *Nad Bašagićevom zaostavštinom*, str. 86. Ovaj *Zakonik*, pored ostalog, daje pregled historijskog razvoja janjičarske organizacije od njena samog utemeljenja (XIV vijek), pa sve do 1606. godine. Posebno je interesantan uvodni dio u kojem se govori o prihvatanju islama u Bosni i o instituciji *devşirme*, tj. prikupljanju dječaka u adžemi (acemi) oglane. O tome vidi: Adem Handžić: *O janjičarskom zakonu*, POF, 46/1996, Sarajevo, 1997, str. 141–150.

dobro ustrojene esnafske organizacije. Ta simbioza bila je prožeta derviškim učenjem koje je, po nekima, bilo "fanatično i reakcionarno"³¹, ali je u svakom slučaju umnogome humaniziralo odnose unutar cjelokupne gradske privrede. Ne treba zaboraviti da je *tesavvuf*, kao duhovno-misaona kategorija, imao značajnu ulogu u procesu nastanka Osmanske države. Iz njega je i proistekla ideja *futuvveta*³² kao pokretačka energija svih razvojnih procesa koji su Carstvo izdigli na rang najveće svjetske sile.³³

Izvjescni znaci konsolidacije u osmanskome društvu počeli su se javljati u drugoj etapi vladavine Murata IV (1632–1640). Koristeći se i drastičnim metodama, sultan Murat IV disciplinirao je administraciju, a pravilnim balansiranjem poreske politike uspio je urediti stanje u državnim finansijama. Pored toga, obnovom osmanske vlasti nad Bagdadom (1638) i sklapanjem povoljnog mira s Perzijom (1639) riješio je dugogodišnji "istočni problem" svoga Carstva. Posvuda, naročito u prijestonici, počeo se osjećati prosperitet, a cjelokupna privredna aktivnost dobila je zamaha. Glavnog trgovačkog partnera u međunarodnoj trgovini Osmanlije su tada imali u Mletačkoj republici.³⁴

II

Stanje u Bosanskom ejaletu prvih decenija XVII vijeka

Da se odnos Porte prema Bosni u prvim decenijama XVII vijeka bitno promijenio, potvrđuje i činjenica da se u to vrijeme dužnost valije u

³¹ A. Sućeska, *Ajani*, str. 57.

³² Riječ *futuvvet* je nastala od riječi *feta* što označava mladića koji uz vjeru, fizičku snagu i ljepotu, posjeduje i duhovno moralnu snagu i prefinjenu osjećajnost, te je kao takav uzoran primjer za sve članove društvene zajednice. Prema tradiciji pojam *futuvveta* veže se za rani period islama (Lejlei-Miradž, događaj na Gadirihumu) i simbolični čin opasavanja pasa (*kušanma*). U širem značenju *futuvvet* predstavlja udruživanje u ahijsku bratsku zajednicu na čelu sa ahi-babom. Ta je organizacija bila centralistički ustrojena na bazi komune, a imala je svoje etičke kodekse rada. Ona se smatra i temeljem muslimanskog sindikalnog organiziranja. O *futuvvetu* vidi: Fejzulah Hadžibajrić: *Osvrt na dva rukopisa na turskom jeziku*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga XIII-XIV, Sarajevo, 1987, str.113-123; Azra Gadžo: *Futuvvet ahijskih bratstava*, Glasnik IVZ u BiH, 1-12/1999, Sarajevo 2000; Ines Aščerić-Todd: *The Noble Traders: the Islamic Tradition of "Spiritual Chivalry" (futuvva) in Bosnian Trade-guilds (16-19 centuries)*, Princeton University, New Jersey, 2007.

³³ O vezi *tesavvufa* i esnafa vidjeti: Azra Gadžo: *Veza esnafa u Bosni sa tekijom u Kiršehiru*, POF, 49/1999, Sarajevo, 2000.

³⁴ R. Mantran: *Istorija*, str. 282–283.

ovoj pokrajini povjeravala i nedostojnim licima. Kao prvo treba spomenuti Dželali Hasan-pašu, koji je odlukom Porte, postao bosanski namjesnik 1602. godine. On je prethodno, poput zloglasnijeg brata Kara Jazidžije, bio odmetnik od Države i zakona. Nakon što se Hasan-paša "pokajao" u jeku Dugog rata, premješten je u Bosnu, gdje je ostao zapamćen po svom nasilničkom ponašanju prema civilnom stanovništvu.³⁵

Sličan je slučaj i s Abaza Mehmed-pašom, nepokornim valijom s istoka Anadolije, koji je poslije dužeg sukoba s centralnom vlasti konačno poražen 1628. godine.³⁶ Nakon toga, pomilovan je i "nagrađen" upravom u Bosanskom ejaletu, gdje je dočekan s velikim prezirom. Posebno je to bilo izraženo u Hercegovačkom sandžaku, gdje je novom paši pružen i otpor, iza kojeg su stajali janjičari. On je odgovorio likvidacijom većeg broja nezadovoljnika u Tašlidži, Prijepolju i drugim hercegovačkim mjestima.³⁷

I svoj animozitet prema uglednim ličnostima s kojim je došao u Bosnu vezir je naročito ispoljio u Hercegovini. Okomio se na članove begovske porodice Ljubović.³⁸ Pojedini članovi ove ugledne porodice već koncem XVI vijeka pokazali su sposobnost za ekonomsku saradnju s primorjem. Ljubovići su, pored ostalog, vršili i funkcije *nazira* (nadzora) na trgovačkim skelama, te su tako stjecali značajan imetak. Jedan od njih koji se bavio tim poslom u (Herceg-) Novom bio je hadži Sulejman-beg Ljubović. On, kao i drugi Ljubovići, postali su zbog svog bogatstva i ugleda velika smetnja za Abaza Mehmed-pašu. Koristeći se silom i raznim smicalicama, bosanski valija ih je nastojao potpuno iskorijeniti. Epilog tih dramatičnih zbivanja

³⁵ Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekit: *Povijest Bosne I*, Sarajevo, 1999, str. 234–238, (dalje: S. S. Hadžihuseinović Muvekit: *Povijest Bosne I*). Ovdje je potrebno istaći da nije potpuno jasan motiv koji je Kara Jazidžiju i njegova brata, kao obrazovane ljude, potaknuo na odmetništvo.

³⁶ Abaza Mehmed-paša dugo se odupirao sultanovim trupama. Pobijeđen je nakon što je njegovo jako uporište u Erzerumu osvojio Bošnjak Husrev-aga, koji je nakon toga postao paša i veliki vezir od 1628. do 1632. godine. O tome: Mehmed Halifa Bošnjak: *Ljetopis 1650–1665.*, preveo: Fehim Nametak, Sarajevo, 2002, str. 24.

³⁷ Safvet-beg Bašagić-Redžepašić: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463–1850)*, Sarajevo, 1900, str. 63.

³⁸ Ljubovići su potomci stare hercegovačke vlastele. Krajem XV vijeka spominje se nahija Ljubović u kadiluku Prijepolje. Ljubovići potječu od kneza Heraka, čiji je sin Skender rodonačelnik porodice. Čifluci i odžaci Ljubovića nalazili su se u Nevesinju i na Buni, a njihove kuće dugo su se održale i u Stocu. Begovi Ljubovići opjevani su u mnogim narodnim pjesmama. Vidi: Behija Zlatar: *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću*, Prilozi, Institut za istoriju, god. XIV, br. 14–15, Sarajevo 1978, str. 107.

bila je smrt hadži Sulejmana i njegova mladog sina Omer-čelebije, koji su likvidirani u ljeto 1629. godine. Nakon toga posjedi preživjelih begova iz porodice Ljubovića bili su konfiskovani.³⁹

Obračun pokrajinske vlasti s Ljubovićima, tada najuglednijim i vrlo poslovnim hercegovačkim begovima, bio je događaj koji je morao na izvjestan način imati štetne posljedice na društveno-privredni život u jugoistočnom dijelu sandžaka.

Zbog krize uzrokovane skupoćom hrane, a na prijedlog velikog vezira Ferhad-paše, bosanski zaimi i timarlije pošteđeni su vojnih pohoda pred sami kraj Dugog rata (1593–1606).⁴⁰ Muslimansko stanovništvo u Bosni usljed stalnog ratovanja izvan svoje domovine, kao i seobama po Ugarskoj i Slavoniji, bilo je u velikoj mjeri prorijeđeno. Negativnih posljedica te pojave bio je svjestan i bosanski vezir Murteza-paša (1623/24) koji je u toku svog namjesnikovanja preduzeo određene mjere u cilju povećavanja bosanskog stanovništva.⁴¹

U svakom slučaju, za stanovnike Bosanskog ejaleta nastupalo je tada jedno novo doba. Centralne vlasti u cilju realiziranja izvanrednih općedržavnih planova, počele su ograničavati prava i onih lica koja su u prethodnom periodu bila u privilegiranom položaju (*mu'af*). Tokom četvrte decenije XVII vijeka bosansko stanovništvo u određenoj mjeri snosilo je teret osmanskog ratovanja na dalekim ratištima. Po sultanovoj naredbi iz 1635. godine cijela Rumelija morala je izradom određenog broja šajki (lađa) dati doprinos u odbrani Carstva, ugroženog od Kozaka na Crnome moru. Tako je s Porte naređeno da se i u Bosni izradi 50 šajki, te da se one s određenim brojem boraca i veslara (*kurekči*) stave na raspolaganje osmanskom kapetanu na Dunavu. Po posebnoj zapovijedi, iz Hercegovačkog sandžaka u borbu s Kozacima trebalo je biti upućeno 1.000 mladih vojnika i veslara.⁴²

³⁹ Vedad Bišćević: *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463–1878)*, Sarajevo, 2006, str. 167, (dalje V. Bišćević: *Bosanski namjesnici*).

⁴⁰ GHb, Sarajevo, Turski dokumenti, knjiga 19, M. d., 94, 124/III, 688/I, 1014/1606. godine.

⁴¹ Murteza-paša ulagao je veliki trud i novac za udaju djevojaka i udovica koje zbog siromaštva nisu mogle stupiti u brak. Paša je za njih obezbjeđivao i miraz i zaručnika. Na taj način je sklopio na hiljade brakova. Vidi: V. Bišćević: *Bosanski namjesnici*, str. 163.

⁴² Avdo Sućeska: *Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću*, str. 170, GDI BiH, XVII,

Ovi zahtjevi bili su očito preveliko opterećenje za bosansko stanovništvo, pa ih je Porta pokušala zamijeniti novim porezom (*bedeli-i šajka*) ubiranim po svakoj kući. Međutim, i u takvoj situaciji se nailazilo na velike poteškoće, prvenstveno zbog nezadovoljstva Bošnjaka, koji su u to doba u velikom broju bili zaduženi i za odbranu Budima. Kulminacija nezadovoljstva zbog nametanja *bedeli-šajke* dogodila se u Sarajevskom kadiluku 1636. godine, neposredno nakon što je za bosanskog namjesnika imenovan Salih-paša Mostarac.⁴³ I pored toga, ni u narednom periodu Porta nije odustajala od svojih zahtjeva. Ekonomska kriza i stalna vojna mobiliziranost toliko su iscrpili stanovništvo da se njihovo opće stanje pred Kandijski rat pogoršalo do te mjere da je izazivalo sažaljenje i tadašnjeg osmanskog provincijskog namjesnika.⁴⁴

Osnivanje novih kapetanija

U Bosni se na različite načine manifestirala kriza osmanskog društva proistekla iz Dugog rata. Karakteristika vojno-organizacijskih prilika tokom prve polovine XVII vijeka jeste formiranje novih kapetanija, kao posebnih vojno-teritorijalnih jedinica. Glavna uloga kapetanija bila je čuvanje nemirne i nestabilne zapadne granice Carstva. Njima su upravljali kapetani, imenovani sultanovim beratom, koji je u početku izdavan na prijedlog sandžak-bega dotičnog sandžaka. Od konca XVI vijeka novog kapetana predlagali su bosanski beglerbegovi. Do sredine XVII vijeka na krajiškom području Bosanskog ejaleta formirano je 19 kapetanija.⁴⁵ U sandžacima Klis i Krka formirano ih je čak 11.⁴⁶ Što se tiče Hercegovačkog sandžaka, do

Sarajevo, 1969, str. 170 (dalje: A. Sućeska, *Seljačke bune*).

⁴³ Zbog uvođenja novog poreza pobunilo se tada stanovništvo Sarajevskog kadiluka. Predvodnik pobunjenika bio je sarajevski kadija (mula). Njega je na sugestiju defterdara Mahmud-paše dao pogubiti vezir Salih-paša. Međutim, otpor ubiranju *bedel-i šajke* i dalje se nastavio, A. Sućeska: *Seljačke bune*, str. 168.

⁴⁴ A. Sućeska: isto, str. 70.

⁴⁵ Adem Handžić: *O organizaciji krajine Bosanskog ejaleta u XVII stoljeću*, Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom vijeku do Karlovačkog mira 1699, SANU, Naučni skupovi, Knjiga XLVIII, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 12, Beograd, 1989, str. 90 (dalje: A. Handžić: *O organizaciji*).

⁴⁶ Fehim Dž. Spaho: *Organizacija vojne krajine u sandžacima Klis i Krka u XVII stoljeću*, Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom vijeku do Karlovačkog mira 1699, SANU, Naučni skupovi, knjiga XLVIII, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 12, Beograd, 1989, str. 112.

početka Kandijskog rata kapetanije su bile organizirane u Gabeli, Novom, Imotskom i Vrgorcu.⁴⁷

Gabelska je formirana već 1562. godine, a funkcionirala je do 1693. godine kada su Gabelu tokom Morejskog rata zauzele mletačke snage. I kapetanija u Herceg-Novom postojala je već u XVI vijeku. Njen komandant u narednom periodu bio je jedna od glavnih ličnosti grada koji je, prema Memibegovićevom opisu Bosne (iz 1620), branilo 1.000 vojnika.⁴⁸ Gabelska i Novska kapetanija potječu, dakle, iz perioda kada su ove vojno-operativne ustanove formirane samo na plovnim rijekama ili morskim lukama. U kasnijem periodu kapetanije dobivaju karakter kopnenih teritorijalno-odbrambenih ustanova, pa su one formirane i u brojnim pograničnim gradovima ejaleta koji nisu raspolagali flotom. U tu kategoriju spadaju druge dvije hercegovačke kapetanije iz prve polovine XVII vijeka s centrima u Imotskom i Vrgorcu.⁴⁹ Imotska kapetanija osnovana je između 1624. i 1636. godine, a njen je komandant pod svojom kontrolom, osim Imotskog, imao i gradove Ljubuški, Prožac i Dvari.⁵⁰ Komandant vrgorske kapetanije Mehmed-kapetan spominje, se i u jednom popisu vrgorske posade iz 1641. godine.⁵¹

Propaganda evropskih dvorova i zloupotrebe vlasti

Već pred kraj XVI vijeka, uz izvjesnu podršku evropskih sila na pojedinim balkanskim prostorima među nemuslimanskim osmanskim podanicima javljaju se određeni oblici negiranja vrhovne sultanove vlasti. Takav je bio i "pokret" među hercegovačkim i brdskim plemenima pod vodstvom nikšićkog kneza i vojvode Grdana, koji su Osmanlije brzom akcijom eliminirali kod Gacka 1597. godine. Najjasnija verzija tog događaja pisana na latinskom jeziku kaže da se vojvoda Grdan pobunio, ali kad je došlo do borbe na Gacku, vojvoda je utekao. Svi njegovi ljudi koji nisu uspjeli uteći bili su sasječeni. Glavni pokretači tog i sličnih neučinkovitih

⁴⁷ Hamdija Kreševljaković: *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1953, str. 135, 136, 143. (dalje: H.Kreševljaković, *Kapetanije*). Vrgorska kapetanija, koja nije obrađena u Kreševljakovićevoj studiji, spominje se u radovima Adema Handžića (A. Handžić: *O organizaciji*, str. 90) i Hazima Šabanovića (H. Šabanović: *Vojno uređenje*, str. 222).

⁴⁸ Franjo Rački: *Prilozi za geografsko-statistički opis Bosanskog pašalika*, Starine JAZU, XIV, Zagreb, 1882, str. 175.

⁴⁹ Hazim Šabanović: *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, GDI BiH, XI, Sarajevo, 1961, str. 222, (dalje: H.Šabanović: *Vojno uređenje*).

⁵⁰ H. Kreševljaković: *Kapetanije*, str. 135.

⁵¹ Hivzija Hasandedić: *Muslimanska baština Bošnjaka II*, Mostar, 1999, str. 48.

nemira u Hercegovini bili su najviši predstavnici Pečke patrijaršije.⁵²

O propagandi evropskih dvorova prema Bosanskom ejaletu početkom XVII vijeka, posebno na tlu Hercegovačkog sandžaka, svjedoči i "zbor" naroda Popova i Zažablja, održan u Ravnom januara 1604. godine. Tom prilikom hrišćanski glavari donijeli su jednu vrstu rezolucije kojom otkazuju lojalnost Istanbulu i žele vlast bečkog cara.⁵³ Istim dokumentom učesnici zbora ovlastili su fra Dominika Andrijaševića da zastupa njihove interese.⁵⁴

Prema svemu ovome osmanske vlasti imale su pomalo potcjenjivački odnos, što potvrđuje i odabir namjesnika koje je Porta od početka XVII vijeka imenovala u Bosni. Oni uglavnom nisu bili sposobni suzbiti nezadovoljstvo raje, kao ni shvatiti spoljnu opasnost. Svojim su postupcima čak počeli buditi i nezadovoljstvo dotad pouzdanih bosanskih spahija.⁵⁵

Smirivanje situacije, kad je riječ o nemuslimanskoj raji, u Bosanskom ejaletu očekivalo se nakon potpisivanjem Žitvanskog mira (1606). U Hercegovačkom sandžaku nakon toga pravoslavni vjernici potpadaju pod kratkotrajni politički utjecaj Španije, koja ih je željela i dalje koristiti za destabiliziranje osmanske vlasti.⁵⁶ Rezultat toga bile su nove manipulacije sa hercegovačkim hrišćanima i kršćanima u periodu 1607–1608. i 1611–1612. godine. Postojala je tada nada da će zapadnoevropske trupe preko Dubrovnika prodrijeti u Bosanski ejalet i izazvati opći ustanak. Međutim, ti su planovi osujećeni, pored ostalog, i zahvaljujući brzim reakcijama

⁵² Gligor Stanojević: *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Beograd, 1970, str. 119–120, (dalje: G. Stanojević: *Jugoslovenske zemlje*).

⁵³ Vjerodostojnost ovog dokumenta prilično je sumnjiva. Po svemu sudeći, sastavio ga je ambiciozni fra Dominik Andrijašević za kojeg je poznato da se u svojim političkim aktivnostima služio falsifikatima. Fra Dominik je rođen u Ravnom (Popovo polje) 1572. godine. Nalazio se na položaju skadarskog biskupa, a bio je i u službi velikog vojvode od Toskane. Isticao se svojim antiosmanskim diplomatskim aktivnostima. Umro je u Rimu 1632. godine. O njemu: Vuk Vinaver: *Dominik Andrijaš*, GDI BiH, X, Sarajevo, 1959, str. 365–383.

⁵⁴ Ćiro Truhelka: *Nekoliko pisama hercegovačke gospode pisanih bosančicom iz dubrovačkog arhiva*, GZM, XXVI, str. 478, Sarajevo, 1914. Ono što je pomalo čudno u vezi s ovim jeste činjenica da se među njenim potpisnicima na prvom mjestu nalazi ime jednog muslimana, izvjesnog Husejna Pašića.

⁵⁵ Nedim Filipović: *Osmanski feudalizam u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2007, str. 390.

⁵⁶ V. Popović: *Istočno pitanje*, str. 65. Španija se smatrala stubom kršćanstva i nakon sukoba Rima i Venecije 1605. godine u svemu je podržavala papu. Paralelno s tim nastojala je izvršiti prodor na Jadran i Balkanski poluotok. O tome: G. Stanojević: *Jugoslovenske zemlje*, str. 125.

dubrovačke vlade koja je bosanskog namjesnika na vrijeme obavještavala o kretanju tajnih agenata i zapadnih flota. Potvrdivši svoju vazalnu lojalnost prema Porti, Dubrovčani su 1612. godine energičnom akcijom presjekli sve antiosmanske aktivnosti na svome teritoriju.⁵⁷

Ubrzo, u širem regionu među sultanovim nemuslimanskim podanicima ponovo se javljaju ideje o nekoj velikoj pobuni kojom bi se Osmanlije potisnule s Balkana. Ta vizija konkretizirana je u novembru 1620. godine kada su se u Beogradu, pod izgovorom zajedničkog plaćanja danka, sastali glavari pravoslavnih i katolika s prostora današnje Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Albanije. Među tim zavjerenicima bitnu ulogu igrali su hercegovački vojvoda Grdan i franjevac fra Petar Tomašević od Vrgorca. Na spomenutom sastanku fra Petrov brat, knez Tomaš, dobio je zadatak da sa 6.000 ljudi napadne Mostar, najznačajniji grad Hercegovačkog sandžaka. U dogovorenom sveopćem ustanku trebalo je učestvovati nevjerovatnih 150.000 pješaka i 60.000 konjanika.⁵⁸ Iako od ovog megalomanskog plana nije bilo ništa, on je bio uvod za ono što je uslijedilo u drugoj polovini XVII vijeka.

Refleksija opće krize na tlu Bosanskog ejaleta jeste i zloupotreba vlasti, nedisciplinacija i običnih vojnika, te pojava odmetništva, koja je itekako pogađala lokalno stanovništvo i njihovu privredu. Sve se to dešavalo i u Hercegovačkom sandžaku⁵⁹.

Već početkom XVII vijeka bilježi se nedisciplinacija lokalnih janjičara. Oni su 1604. godine u Nevesinju "udarili na vojvodu", a u Prijepolju opljačkali neke sandžak-begove ljude. Jesu li lokalne vlasti dale povod za ovo nasilje nije nam poznato, ali je o svemu bio obaviješten janjičarski aga u Istanbulu koji je zahtijevao da se odmetnuti janjičari preko svojih serdara privedu

⁵⁷ Vuk Vinaver: *Bosna i Dubrovnik 1595–1645*, GDI BiH, XIII, Sarajevo, 1962, str. 205.

⁵⁸ Marko Vego: *Bekija kroz vijekove*, Sarajevo, 1965, str. 179.

⁵⁹ Hercegovačkom sandžaku početkom XVII vijeka pripadao je veliki teritorij od Zadvarja i rijeka Cetine na zapadu, do Prijepolja i rijeke Lim na istoku. Sjeverna granica je zahvatala područje Foče i Goražda. Na jugu je u sklopu ovog sandžaka bilo i jadransko primorje od Poljica do Neuma, kao i veliki dio Bokokotorskog zaljeva. Vidi kartu u: Hazim Šabanović: *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1959, str. 129.

pred sud i kazne.⁶⁰ Naredne godine, prema izvještaju ajana, odmentnuo se i janjičar Muharem iz Mostara, koji se u okolini svoje kasabe nepropisno odnosio prema raji. I prema njemu je iz Istanbula primijenjen isti, prethodno spomenuti postupak.⁶¹

Nedisciplinirano su se u prvoj polovini ponašali i neferi strateški važne hercegovačke tvrđave (Herceg)-Novi. Oni su, poput nefera iz Skadarskog sandžaka, uobičavali napustiti službom propisane pozicije i vrijeme povoditi van tvrđave na svojim čiflucima. Zbog toga je 1609. godine kajmakamu Hercegovačkog sandžaka naređeno da pregleda sva utvrđena mjesta na svom području i da, koristeći se silom, u tvrđave vrati neodgovorne nefere koji će ubuduće svoje zadatke obavljati danonoćno.⁶²

O nasilju duvanjskog vojvode, koji prkosi sultanskom fermanu i od raje naplaćuje "poklon i jemeklik", Portu je obavijestio bosanski namjesnik Mustafa-paša 1612. godine. Isti je porez u to doba smatran legalnim, ali je pripadao hercegovačkom sandžak-begu.⁶³

Prema saopćenju imotskog kadije, vojvoda zadužen za čuvanje Roga od rajinskog stanovništva bespravno je potraživao novac, oduzimao žito i stoku te činio i druga djela "koja se caru nikako ne dopadaju".⁶⁴

Pritisku je u to doba izlagano i stanovništvo poljičke nahije, koja je gotovo za cijelo vrijeme osmanske vladavine pripadala Hercegovačkom sandžaku. Kliški kadija 1608. godine izvještava o pritužbi poljičkih knezova i raje od kojih je nelegalno potraživan porez za puškare (*bedeli tufekciyan*). Nezadovoljnici su se pozivali na svoje staro pravo po kojem su oni, kao solari u carskim solanama, oslobođeni svih *avariza*.⁶⁵ Zabrinuti kadija s granice

⁶⁰ GHb, Sarajevo, Turski dokumenti, knjiga 19, M. d., 271, 124/III, 793/1, 1013/1604. godine.

⁶¹ GHb, Sarajevo, Turski dokumenti, knjiga 19, M. d., 266, 124/III, 787/2, 1014/1605. godine.

⁶² GHb, Sarajevo, Turski dokumenti, knjiga 19, M. d., 290, 124/III, 820/1, 1018/1609. godine.

⁶³ Adem Handžić: *Bosanske solane u XVI i XVII vijeku*, str. 105, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga III, Tuzla, 1959, str. 105 (dalje: A. Handžić: *Bosanske solane*).

⁶⁴ GHb, Sarajevo, Turski dokumenti, knjiga 19, M. d., 111, 124/III, 733/5, 1027/1618. godine.

⁶⁵ U poljičkim solanama radila je vlaška raja poljičke nahije, čije je stanovništvo većim djelom bilo filurdijsko i upućeno na stočarstvo. Spomenute solane se u osmanskim izvorima nazivaju se Site i Banska. Današnji lokalitet Sita je selo Strožanac. Banska se, po mišljenju Jusufa Mulića, nalazila na mjestu Bajnice između Podstrane i Dugog Rata (između Splita i

Carstva konstatira da bi svaka nepravda i eventualni bijeg Poljičana na neprijateljsku teritoriju mogli oštetiti carsku miriju, ali i ugroziti osmansku vlast na tom prostoru.⁶⁶

Poljičane je 1615. godine svojom "poreskom politikom" uznemiravao i nazir has-solana Husein-aga. Vijest o tome došla je i do Istanbula, pa su vrlo brzo nakon toga aktom bosanske defterhane spomenuti nazir i njegovi ljudi smijenjeni s položaja.⁶⁷

U svim navedenim i nenavedenim slučajevima zloupotrebe položaja centralna vlast iz Istanbula reagirala je naređenjem da se nasilnici pozovu na odgovornost, a oštećenim šteta nadoknadi. Uvijek je insistirano na zadovoljavanju pravde i žestokom kažnjavanju lica odgovornih za nastali haos.

Gotovo u isto vrijeme Porta je bila prinuđena smijeniti te procesuirati i bosanskog defterdara. Njegovom neodgovornošću vojnici Bosanskog ejaleta nisu blagovremeno isplaćivani, a to je dovelo do smutnje i buntovništva. Osim toga, isti defterdar je bespravno oporezivao raju "koja to nije mogla izdržati, pa je prebjegla u neprijateljsku zemlju".⁶⁸

Očito je za osmanske vlasti u Bosni tokom prve polovine XVII vijeka gubitak stanovništva bio veliki problem. Ta se pojava najviše manifestirala na prostorima Krčkog, Kliškog, ali i Hercegovačkog sandžaka, gdje se broj seoskih kuća umnogome smanjio. U jednom izvještaju iz 1626. godine kaže se da nezadovoljna raja Kliškog sandžaka već 25 godina bježi sa svojih staništa. Godine 1636. bosanski beglerbeg i njegove čehaje sa dosta muke uspjeli su zadržati 10.000 seljačkih porodica koje su se usljed povećanih nameta spremale na bijeg s jugozapadnog dijela ejaleta.⁶⁹

Intenziviranje hajdučije

Poseban problem u Bosanskom ejaletu početkom XVII vijeka bila je sve izraženija pojava hajdučije. To se odnosi i na prostore kadiluka Tašlidža. U tom su kraju, prema svjedočenju ajana i ostalog stanovništva, hajduci svojim terorom ugrožavali normalan tranzit ljudi i održavanje vašara i pazara.

Omiša). Vidi: Jusuf Mulić: *Hercegovina 2*, Sarajevo 2004, str. 254.

⁶⁶ A. Handžić: *Bosanske solane*, str. 105.

⁶⁷ A. Handžić: *Bosanske solane*, str. 106.

⁶⁸ GHb, Sarajevo, Turski dokumenti, knjiga 19, M. d., 116, 124/III, 1028/1618. godine.

⁶⁹ *Historija II*, str. 592.

Među evidentiranim hajducima bilo je onih koji su imali muslimanska i nemuslimanska imena.⁷⁰

U doba kada se na poziciji bosanskog beglerbega nalazio Murteza-paša Novošeherlija (1623/24) još je više pojačana hajdučija u Hercegovačkom sandžaku. Riječ je o djelovanju izvjesnog Kapunadži-zadea, predvodnika brojne razbojničke skupine koja je više godina pljačkala trgovce po drumovima i činila svakojaka zlodjela. Nakon žalbe stanovništva, bosanski valija poslao je na hajduke svoje elitne odrede. Žestoki obračun završen je Kapunadži-zadeovom likvidacijom, pa je tako narod konačno bio oslobođen velikog zla.⁷¹

Razbojništva je bilo i na prostoru Ljubinjskog i Cerničkoga kadiluka, gdje su izvjesni Resul, sin Babadžara, i braća Maksud i Sulejman, udruženi "sa nekim lošim ljudima", upadali u sela i pljačkali muslimansko stanovništvo. Oni su orobili i pratnju dubrovačkih poklisara harača i oteli im novac. U vezi s ovim događajima, hercegovačkom sandžak-begu Nuh-paši, te kadijama Ljubinja i Novog naređeno je iz Istanbula u ljeto 1637. godine da sprovedu istragu i pohapse počinitelje spomenutih nedjela.⁷²

Slobodu kretanja putnika i trgovaca u zapadnom dijelu Hercegovačkog sandžaka tokom četvrte decenije XVII vijeka ugrožavao je i hajduk Mijat Tomić sa svojom družinom. Njihov prvi poznati prepad uslijedio je nešto prije 20. septembra 1637. godine. Tom prilikom stradali su trgovci iz Sarajeva, koji su dolazili s mora, noseći veću sumu novca i tovar robe. Ubijeno je tada troje ljudi, a opljačkano 10.000 *rijal groša*, te isto toliko vrijednosti u kadifi, kumašu i čohi. Osmanske vlasti osumnjičili su fratre iz samostana u Zaostrogu za saučesništvo u ovom zlodjelu. Kod njih je, navodno, bio sklonjen plijen Mijatove pljačke. Zbog toga su zaostroški franjevci morali ići na saslušanje u Sarajevo. Ishod te istrage nije poznat.⁷³

Nekoliko mjeseci nakon hajdučke akcije kod Konjica, Mijat Tomić nastavio je svoju "privrednu djelatnost" u dolini Neretve. Tu je opljačkan

⁷⁰ GHb, Sarajevo, Turski dokumenti, knjiga 19, M. d., 267, 124/III 788/1, 1014/1605. godine; 275, 124/III, 798/1, 1013/1604. godine; 280 124/III 803/1, 1013/1604. godine.

⁷¹ S. S. Hadžihuseinović Muvekit: *Povijest Bosne I*, str. 169.

⁷² DAD, AD, 7/2.1., sv. 19, br. 901 (A 11,15), 23. 8.1637. godine.

⁷³ Da se ova pljačka odnosi na bandu Mijata Tomića potvrđuje natpis sa naleđnice hudžeta gabelskog kadije od 20. 9. 1637. godine. Taj natpis, pisan bosančicom, glasi: "Učet kako se ne nađe čoa Mijatova u manastiru". Vidi: Karlo Jurišić: *Katolička crkva na biokovskoneretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972, str. 264 (dalje: K. Jurišić: *Katolička crkva*).

kumaš i čoha za koju je bio zadužen Mahmud-beg, brat bosanskog paše Silahdara (Vučo Mehmed-paša Silahdar, m. o.). Ponovo su kao Mijatovi jataci označeni svećenici triju primorskih samostana.⁷⁴

O Mijatu Tomiću i njegovu hajdučkom djelovanju postoji i podatak iz 1641. godine. Osmanske vlasti su tada obaviještene da je "razbojnik-eškija Mihai" došao iz neprijateljske zemlje (mletačke teritorije, m. o.) sa 15-20 pušaka, te se utaborio u zaostroški samostan. Nakon provjere ta vijest nije potvrđena.⁷⁵

Koliko je Mijatovo hajdukovanje ometalo normalne životne prilike svjedoči i događaj nakon njegove smrti u junu 1642. godine. U Sarajevu je tada priređeno veliko slavlje, koje je prema svjedočenju jednog očevica, nadmašilo proslavu iz 1638. godine kad je u Bosnu stigla vijest o ponovnom osvajanju Bagdada.⁷⁶

Na osnovu šturih, ali jasnih činjenica iz historijskih izvora očito je da se Mijat Tomić svojom profesionalnom orijentacijom i metodom djelovanja nije razlikovao od prethodno spomenutih i nespomenutih hajduka koji su tokom prve polovine XVII vijeka egzistenciju osiguravali pljačkom i drumskim razbojništvom. Njegovo, kao i svako drugo hajdukovanje, tumači se kao vrsta tzv. socijalnog razbojništva.⁷⁷ Zato je pomalo začuđujuće da je jedino Mijat Tomić, upravo na osnovu svojih nedjela, ušao u narodnu pjesmu, a ponegdje stekao i oreol "narodnog junaka".⁷⁸

Hajdučki, zapravo uskočki teror tokom prve polovine XVII vijeka

⁷⁴ K. Jurišić: *Katolička crkva*, str. 264.

⁷⁵ K. Jurišić: *isto*, str. 265

⁷⁶ G. Stanojević: *Jugoslovenske zemlje*, str. 185

⁷⁷ Takvo razbojništvo u isto vrijeme obilježava i društveni život na prostoru Pirinejskog i Apeninskog poluotoka gdje nije bilo "jarma tuđinske vlasti". O tome vidjeti ono što je Nenad Močanin napisao u *Predgovoru* za knjigu: Halil Inalcik: *Osmansko carstvo – Klasično doba 1300–1600.*, Zagreb, 2002. Ipak, na Balkanu mnogi hajduci nisu uopće bili siromašni ljudi, a njihove su pljačke praćene ubistvima i paljevinama. Stoga, hajdučiji, koja se po Hercegovini širila u prvoj polovini XVII vijeka, teško da se može dati socijalno obilježje.

⁷⁸ Mijatovi pljačkaški poduhvati opjevani su u brojnim narodnim pjesmama. Poznatije su: *Tomić Mijat i sarajevski trgovci*; *Mijat Tomić i Mujo trgovac*; *Mijat Tomić i Mujo Hrnjadin pljačkaju Vojina trgovca*; *Mijat robi dvore Hasanbega* (u pjesmi je Hasanbeg za vrijeme pljačke njegova dvora u Veneciji, gdje kupuje novu čohu, m. o.); *Mijat Tomić porobio bega Ljubovića* (u pjesmi je beg Ljubović na vojnom pohodu u vrijeme dok se pljačka njegova imovina, m. o.). Ove i druge pjesme o M. Tomiću vidjeti u: Anđelko Mijatović: *Narodne pjesme o Mijatu Tomiću*, Sinj-Duvno, 1985.

trpila je teritorija Gabelskoga kadiluka.⁷⁹ Na Gabelu, kao i šire područje ušća Neretve, udarale su senjske gusarske skupine koje su se na brzim lađama zalijetale s otoka Hvara ili preko svojih tajnih uporišta na dubrovačkom Pelješcu. Pritom su, naročito do 1617. godine, nerijetko stradavali osmanski podanici u Popovu, Zažablju, Trebinju, a pljačkana su i mnoga pokretna dobra.⁸⁰ Senjanima je pariralo stanovništvo južnog dijela Hercegovačkog sandžaka sve do Mostara, te osmanska posada iz Neretve pojačavana i lađama iz Novog.⁸¹ Od velike važnosti za sigurnost ovog perifernog dijela Carstva bila je i čvrsta Norinska kula koju su Osmanlije uz Neretvu, nizvodno od Gabele, podigli već početkom XVI vijeka. Ova prvorazredna utvrda sa sedam spratova bila je opremljena velikim topovima te je dugo vremena odolijevala svim napadima.⁸² Ipak, nesigurnost života i svake normalne aktivnosti u Gabeli i okolini može se pratiti sve do konca Kandijskog rata.

Godine 1612. uskoci su predvođeni izvjesnim Božom Milovčićem pljačkali i makarsku okolinu. Milovčić je, pritom, kako kazuju izvještaji, pokazivao list presavijenog papira na kojem je bio veliki žig. Tvrdio je da je to dozvola od mletačkog Velikog vijeća kojom mu se dopušta "pljačkanje na teritoriju Turaka". Međutim, poznato je da gusar Božo nikom nije dopuštao čitanje navodnog dokumenta.⁸³

U makarskoj okolini nasilja je bilo i 1621. godine kad je gvardijan makarskog samostana fra Vicence inicirao nepotrebnii sukob seoskog stanovništva s osmanskim organima vlasti. Prema svjedočenju očevidaca i zapisu imotskog kadije, ovaj je svećenik, nakon što je prethodno sakupio

⁷⁹ Različiti su kriteriji na osnovu kojih se prave razlike između uskoka i hajduka. Zla senjskih uskoka prema muslimanskim trgovcima i općenito prema stanovništvu Bosanskog ejaleta pokušavaju se opravdati činjenicom da su ona počinjena u "okviru šireg sukoba imperija" i da su bila u duhu "ideologije odbrane kršćanstva". Vidi: Catherine Wendy Bracewell: *Senjski uskoci*, Zagreb, 1997, str. 14. Samo zbog toga uskoci ne bi trebali biti puno veći pozitivci od hajduka, niti njihova pljačka legalnija i humanija od hajdučkog razbojništva. Takav princip daleko je od objektivnog prosuđivanja.

⁸⁰ Najviše štete trpjelo je Popovo, i to iz pravca Stona i Slanog. Zažablje je stradavalo sa strane Neretve, dok je Trebinje zbog svoje zaklonjenosti bilo nešto sigurnije. O tome: Bogumil Hrabak: *Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535–1617)*, Tribunia, br. 7, Trebinje, 1983, str. 101–129.

⁸¹ O tome: Bogumil Hrabak: *Turska stražarska flotila u Neretvi (1490–1700)*, Hercegovina, br. 4, Mostar, 1985, str. 93–100.

⁸² Hivzija Hasandedić: *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Mostar, 1997, str. 181.

⁸³ Catherine Wendy Bracewell, *Senjski uskoci*, Zagreb, 1997, str. 142.

svoje župljane, sabljom navalio na službenike zadužene za prikupljanje poreza. Pri tom su sultanovi emisari bili ranjeni, opljačkani i zarobljeni, a nasilje je preraslo u otvorenu pobunu.⁸⁴

Generalno posmatrajući, u prvim decenijama XVII vijeka hajdučija je bila u velikoj mjeri prisutna na prostoru Hercegovačkog sandžaka. Širenje te pojave siguran je znak slabosti osmanske vlasti. Hercegovački sandžak-bezi, kao nosioci te vlasti, po mnogo čemu su zaostajali u odnosu na svoje prethodnike iz ranijeg perioda. Očito je da oni nisu bili dovoljno sposobni da suzbiju spomenuto razbojništvo, iako su i tada za svoju službu više nego dobro plaćani.⁸⁵

Zaključak

Početak XVII vijeka Osmanska država suočavala se sa brojnim problemima. Odstupajući od određenih državnih načela, neupitnih u klasično doba, nosioci osmanske vlasti svojim su postupcima ponekad doprinosili usloznjavanju situacije. Konfuzija se naročito osjećala unutar timarskog sistema. Teritorijalna osvajanja bila su zaustavljena, korupcija pri dodjeljivanju timara postajala je česta pojava, a generalno je elan spahija u izvršavanju vojnih obaveza bivao sve niži i niži. Početkom XVII vijeka nerijetko se dešavalo da se na vojni pohod odazivala samo polovina evidentiranih spahija.⁸⁶ To se čak odnosilo i na pojedine hercegovačke sandžak-begove koji su već u toku Dugog rata (1593–1606) nastojali eskivirati odlazak na ratište.⁸⁷ Na koji način prevazići probleme uzdrmanog timarskog sistema odgovor su u svojim djelima pokušavali dati tadašnji najveći umovi Carevine.

Za Osmanlije su dodatni problem u prvoj polovini XVII vijeka

⁸⁴ Nakon tog spomenuti gvardijan nije uopće sankcioniran od osmanskih vlasti. O tome: Sulejman Bajraktarević: *Jedan značajan turski dokument o pobuni u Makarskoj g. 1621.*, Zbornik Hrvatskog instituta jugoslavenske akademije, Zagreb, 1959, str. 71.

⁸⁵ Hercegovački sandžak-beg uživao je has vrijedan 410.515 akči. Prema tečaju iz 20-tih godina XVII vijeka isti has iznosio je u protuvrijednosti oko 3.400 zlatnika. To nije bio jedini sandžak-begov prihod. Samo četiri uobičajena dubrovačka dara iz 1621. godine iznosila su 680 zlatnika, odnosno 1/5 njegove službene godišnje plaće. O tome: Vesna Miović-Perić: *Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke republike*, Anali, Dubrovnik 38, 2000, str. 160.

⁸⁶ *Historija II*, str. 479.

⁸⁷ GHb, Sarajevo, Turski dokumenti, knjiga 19, M. d., 136, 124/III, 759/2, 1004/1595. godine.

postali sukobi među stanovništvom uzrokovani "trijumfom fanatizma" u glavnim vjerskim krugovima prijestonice. Ta pojava, čiji su se nosioci smatrali "reformatorima" dovela je do polarizacije u društvu, a ostavila je i dalekosežne posljedice za Osmansku državu. Na izvjestan način reflektirala se i na prilike u Bosanskom ejaletu.⁸⁸

Početakom XVII vijeka i osmanska privreda značajno je uzdrmana. Prava revolucija cijena bila je posljedica prodora američkog srebra na levantsko tržište. Osmanska ekonomija nije imala pravi odgovor na zapadnoevropski merkantilizam. Socijalnoj politici nije pridavano dovoljno pažnje, pa su nemiri postajali uobičajena pojava.

Poseban problem za Portu bilo je janjičarsko pitanje. Pripadnici ovog, u XV i XVI vijeku elitnog korpusa, od XVII vijeka smatraju se generatorom haosa i anarhije kako u Istanbulu, tako i u provincijama. Umjesto da se drže svoje vojne profesije, oni su se uz upotrebu sile direktno uplitali u kadrovsku i finansijsku politiku Carstva. Istini za volju, Porta, a i sami sultani, davali su im povoda za takvo ponašanje. I hercegovački janjičari bili su prilično aktivni, ponekad i radikalni, naročito kada su reagirali na sve prisutnije društvene anomalije.

Poslije završetka Dugog rata (1593–1606) suštinski se mijenja pozicija Bosanskog ejaleta na granici Osmanskog carstva. Bosna prestaje biti teritorij s kojeg kreću uspješne osmanske vojne ka sjeveru i zapadu. Sve veću ulogu (defanzivnu) otada imaju kapetanije koje se u početku formiraju u pograničnim oblastima. Na prostoru Hercegovačkog sandžaka do početka Kandijskog rata (1645) ustanovljene su četiri takve vojno-teritorijalne jedinice, a to su Novska, Gabelska, Vrgorska i Imotska.

U ovom periodu pogoršavale su se ekonomske prilike na prostoru Osmanske države, pa i u Bosni. To nije zaobilazilo ni one kategorije stanovništva koje su do tada bile u povlaštenom položaju. Usljed finansijske krize predstavnici vlasti posezali su za novim, do tada neuobičajenim novčanim potraživanjima. Takav odnos uzrokovao je izljeve nezadovoljstva, naročito kod rajinskog stanovništva.

⁸⁸ Ovaj kruti vjerski fanatizam proširio se i na obrazovne centre Bosanskog ejaleta. Kao posljedica toga, i u Mostaru se počeo sužavati krug izučavanih nauka. Takav odnos koji je islam svodio u okvire religije proizveo je kasniju neukost, opću dezorijentiranost i zastoj u društveno-ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine. O tome: Omer Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV-XVII vijeka*, Sarajevo, 1988, str. 212.

Na udar je počeo dolaziti i bogatiji domaći društveni sloj. To najbolje potvrđuje primjer tragedije koju su doživjeli članovi ugledne hercegovačke porodice Ljubović. S njima se bez ikakvog povoda i na vrlo brutalan način koncem treće decenije XVII vijeka obračunavao bosanski valija Abaza Mehmed-paša.

U suštini, nesređene prilike na osmanskome dvoru u Istanbulu nakon Dugog rata (1593–1606) itekako su doprinosile da se autoritet Porte u bosanskoj pokrajini značajno smanjivao. To je išlo u prilog pojedinim lokalnim organima vlasti koji su bez straha od sankcija počeli zloupotrebljavati svoj položaj. Na pogubnost takvih odnosa ukazivale su tada još uvijek profesionalne i dobro plaćene kadije čija je uloga u društveno-privrednom životu bila od krucijalne važnosti. I pored njihovih jasnih primjedbi i sugestija, centralna vlast očito nije iznalazila adekvatan način kojim bi otklonila spomenute negativnosti.

Poseban problem početkom XVII vijeka bili su pljačkaški upadi senjskih uskoka koji su nanosili veliku štetu južnim dijelovima sandžaka. Također, odmetništvo i hajdučija uzimali su sve većeg maha, a žrtve tih kriminalnih pojava bivali su uglavnom nevini ljudi. Hajdučija je u znatnoj mjeri sputavala normalne ljudske aktivnosti. Saobraćaj ljudi i roba odvijao se u otežanim okolnostima, a to je ostavljalo velike posljedice na hercegovačke društveno-privredne prilike.

Summary:

This paper tries to review numerous problems that culminated in the Otoman empire at the beginning of the 17th century. The common Otoman state order had been already shaken by that time and the empire had been at the standstill in terms of economic development. Moreover, social riots, which in some provances led to sheer outlaw and maraudery, were taking place. Janissaires, the elite forces, over which the central authority had at the time started to lose control, became another distinct state problem. The overall crisis was in different ways reflected upon the social circumstances in the Herzegovinian region.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

1. Gazi Husrev-begova biblioteka – Sarajevo
2. Turski dokumenti, knjiga 19, *Muhimme defteri* (sve osmanske dokumente iz Gazi Husrev-begove biblioteke koji su korišteni u ovom radu preveo je Abdulah Polimac)

Objavljeni izvori

1. Bajraktarević, Sulejman: *Jedan značajan turski dokument o pobuni u Makarskoj g. 1621.*, Zbornik Hrvatskog instituta jugoslavenske akademije, Zagreb, 1959.
2. Mehmed, Halifa Bošnjak: *Ljetopis 1650–1665.*, Preveo: Fehim Nametak, Sarajevo, 2002
3. Hadžibegić, Hamid: *Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću*, GZM, NS, Društvene nauke, sveska II, Sarajevo, 1947.
4. Handžić, Adem: *O janjičarskom zakonu*, POF, 46/1996, Sarajevo, 1997.
5. Ljubović, dr. Amir: *Nad Bašagićevom zaostavštinom - Bašagićeva kolekcija orijentalnih rukopisa u Univerzitetskoj knjižnici u Bratislavi i njen značaj za opću i kulturnu historiju Bosne i Hercegovine*, Mostar, 1998.
6. Rački, Franjo: *Prilozi za geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka*, Starine JAZU, XIV, Zagreb, 1882.
7. Truhelka, Ćiro: *Nekoliko pisama hercegovačke gospode pisanih bosanicom iz dubrovačkog arhiva*, GZM XXVI, Sarajevo, 1914.

Literatura

Knjige i monografije

1. Bašagić-Redžepašić, Safvet-beg: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463–1850)*, Sarajevo, 1900.
2. Bišćević, Vedad: *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463–1878)*, Sarajevo, 2006.
3. Bracewell, Catherine Wendy: *Senjski uskoci*, Zagreb, 1997.
4. Filipović, Nedim: *Osmanski feudalizam u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2007.
5. Hadžihuseinović, Salih Sidki – Muvekkit: *Povijest Bosne I*, Sarajevo, 1999.
6. Hammer, Joseph von: *Historija turskog (osmanskog) carstva 1–3*, Zagreb, 1979.
7. Handžić, Adem, *Studije o Bosni*, Istanbul, 1994.
8. Hasandedić, Hivzija: *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Mostar, 1997.
9. Hasandedić, Hivzija: *Muslimanska baština Bošnjaka II*, Mostar, 1999.
10. Inalđžik, Halil: *Osmansko carstvo klasično doba 1300–1600*, Beograd, 1974.
11. Inalcik, Halil: *Osmansko carstvo – Klasično doba 1300–1600*, Zagreb, 2002.
12. *Historija Osmanske države i civilizacije: I i II*, priredio E. Ihsanoğlu, Sarajevo, 2004 i 2008.

13. *Istorija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, 1959.
14. *Istorija Osmanskog carstva*, priredio: Rober Mantran, Beograd, 2002.
15. Jurišić, Karlo: *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972.
16. Kovačević, Ešref: *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo, 1973.
17. Kreševljaković, Hamdija: *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1953.
18. Ljubović, Amir; Nametak, Fehim: *Hasan Kafija Pruščak*, Sarajevo, 1999.
19. Matuz, Josef, *Osmansko carstvo*, Zagreb 1992..
20. Mijatović Anđelko: *Narodne pjesme o Mijatu Tomiću*, Sinj-Duvno, 1985.
21. Mulić, Jusuf: *Hercegovina 2*, Sarajevo, 2004.
22. Nakičević, Omer: *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV–XVII vijeka*, Sarajevo, 1988.
23. Popović, Vasilj: *Istočno pitanje*, Sarajevo, 1965.
24. Stanojević, Gligor, *Jugoslavenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII vijeka*, Beograd, 1970.
25. Sućeska, Avdo: *Ajani*, Sarajevo, 1965.
26. Šabanović, Hazim: *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1959.
27. Vego, Marko: *Bekija kroz vijekove*, Sarajevo, 1965.

Radovi u časopisima i zbornicima

1. Aličić, S. Ahmed: *Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća*, POF, 40/1990, Sarajevo, 1991.
2. Aščerić-Todd, Ines: *The Noble Traders: the Islamic Tradition of "Spiritual Chivalry" (futuvva) in Bosnian Trade-guilds (16th–19th centuries)*, Princeton University, New Jersey, 2007.
3. Gadžo-Kasumović, Azra: *Veza esnafa u Bosni sa tekijom u Kiršehiru*, POF, 49/1999, Sarajevo, 2000.
4. Gadžo, Azra: *Futuvvet ahijjskih bratstava*, Glasnik IVZ u BiH, 1–12/1999, Sarajevo, 2000.
5. Hadžibajrić, Fejzulah: *Osvrt na dva rukopisa na turskom jeziku*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga XIII-XIV, Sarajevo, 1987.
6. Handžić, Adem: *Bosanske solane u XVI i XVII vijeku*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga III, Tuzla, 1959.
7. Handžić, Adem: *O organizaciji krajine Bosanskog ejaleta u XVII stoljeću – Sjeverna i sjeverozapadna granica*, SANU, Naučni skupovi, knjiga XLVIII, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 12, Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699., Beograd, 1989.
8. Hrabak, Bogumil: *Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje (1535–1617)*, Tribunia, broj 7, Trebinje, 1983.
9. Hrabak, Bogumil: *Turska stražarska flotila u Neretvi (1490-1700)*, Hercegovina broj 4, Mostar, 1985.

10. Miović-Perić, Vesna: *Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke republike*, Anali Dubrovnik, 38, 2000.
11. Pelidija, Enes: *Bosanski ejalet od 1593.god. do Svištovskog mira 1791. god.*, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Sarajevo, 1998.
12. Spaho, Dž. Fehim: *Organizacija vojne krajine u sandžacima Klis i Krka u XVII stoljeću*, SANU, Naučni skupovi, knjiga XLVIII, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 12, Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699., Beograd, 1989.
13. Sućeska, Avdo: *Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću*, GDI BiH, XVII, Sarajevo, 1969.
14. Šabanović, Hazim: *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, GDI BiH, XI, Sarajevo, 1961.
15. Vinaver, Vuk: *Bosna i Dubrovnik 1595–1645*, GDI BiH, XIII, Sarajevo, 1962.
16. Zlatar, Behija: *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću*, Prilozi, Institut za istoriju, god. XIV, broj 14–15, Sarajevo, 1978.

Ćerim RASTODER

ALI-PAŠA FIDAHIĆ U PRVOJ POLOVINI XIX STOLJEĆA

Sažetak

U prvoj polovini XIX stoljeća Osmansko carstvo nastojalo je provesti reforme po evropskom modelu. Njihovo sprovođenje na prostoru Bosanskog ejaleta nailazilo je na veliki otpor, koji je bio posebno izražen od strane uglednih ličnosti, tj. ajana i kapetana. Ali-paša Fidahić je pri ukidanju janjičara bio na strani sultana. Tokom kasnijih reformskih zahvata od strane Porte, on je bio jedan od glavnih oponenta, što je posebno došlo do izražaja u toku Posavske bune 1836. godine. U radu je na osnovu izvorne građe predstavljena ličnost Ali-paše Fidahića i njegov odnos prema reformama.

Ključne riječi: Ali-paša Fidahić, Osmansko carstvo, Bosanski ejalet, Visoka Porta, valija, srpski ustanci, janjičari, kapetani, ajani, muteselimi, pobune, ustanci.

Uvod

Opće prilike u Osmanskom carstvu tokom prve polovine XIX stoljeća karakterisale su se naporima Visoke Porte da reformskim mjerama ozdravi Carstvo i zaustavi njegovu propast. Međutim, ti pokušaji nailazili su na niz poteškoća širom Carstva, od kojih su najizraženije bile: teritorijalne pretenzije velikih evropskih sila, socijalne i nacionalne pobune, te ustanci hrišćanskog – prvenstveno pravoslavnog stanovništva, koji su rezultirali stvaranjem izvjesnih autonomija.

U Bosanskom ejaletu, također, svi pokušaji sprovođenja reformi nailazili su na otpor gotovo svih kategorija društva. Za razliku od buna i otpora prema centralnoj vlasti u XVIII stoljeću, koje su uglavnom imale socijalnu pozadinu, bune kod hrišćanskog stanovništva u prvoj polovini

XIX stoljeća, pored socijalnih poprimale su i nacionalni karakter. S druge strane, antireformski kurs Bošnjaka¹ temeljio se na očuvanju ranije stečenih privilegija, te činjenici da su oni tokom iscrpljujućih ratova u XVII i XVIII stoljeću bili najzaslužniji za odbranu Bosanskog ejaleta. Na sporost pri sprovođenju reformi u ovom periodu dodatno su utjecala i druga dešavanja, kao što su: angažiranje Bošnjaka na gušenju pobuna u Smederevskom sandžaku i crnogorskoj granici, sprečavanju daljih francuskih nadiranja na Balkanski poluotok, te uređenje granice s Austrijom.

Jedna od posebnosti Bosanskog ejaleta u odnosu na ostale provincije Carstva ogledala se u postojanju vojno-teritorijalnih jedinica, tj. kapetanija, na čijem su se čelu nalazili kapetani, regrutirani od domaćeg bošnjačkog stanovništva. Njihovi položaji bili su nasljedni, a u prvoj polovini XIX stoljeća najčešće i objedinjeni s ajanskim zvanjem. Tako su prvu polovinu XIX stoljeća u Bosanskom ejaletu obilježile ličnosti kao što su: Huseinbeg Gradašević, Ali-paša Rizvanbegović, Hasan-aga Beširević Pečki, Mahmud-paša Tuzlo, Fadil-paša Šerifović, Mahmud-paša Fidahić i dr. Iako sve do 1833. godine (kada je postavljen na dužnost bijeljinskog muteselima) nije obavljao kapetansku dužnost, po svojoj moći i utjecaju, navedenim ličnostima s punim pravom može se priključiti i Ali-paša Fidahić.² On je od početka pa do polovine četvrte decenije XIX stoljeća bio ličnost koja je imala velikog utjecaja na dešavanja u Bosanskom ejaletu.

Odnos Ali-paše Fidahića prema srpskim ustancima

Sve slabosti osmanske države došle su do izražaja u Smederevskom sandžaku, gdje su Srbi u posljednjoj deceniji XVIII stoljeća (fermanima sultana Selima III iz 1793. i 1794. godine), a nakon protjerivanja neposlušnih janjičara i ukidanja čiflučenja, dobili izvjesne povlastice, koje su 1796. godine znatno proširene (Đurđev; Vasić 1962: 189). Osim poreza (glavarine) od 15 groša, koji se godišnje davao u dvije rate, plaćale su se samo spahijske dadžbine. Ovim povlasticama Srbima je bilo odobreno slobodno podizanje bogomolja, dok su oni bili u obavezi da brane Smederevski sandžak od protjeranih janjičara (Čulinović 1954: 8–10).

¹ Iako se u historijskim izvorima ovog perioda naziv *Bošnjak* koristio za sve stanovništvo Bosanskog ejaleta, bilo da su islamske, katoličke ili pravoslavne vjere, u radu se termin Bošnjak odnosi isključivo na bosansko-muslimansko stanovništvo.

² U daljem tekstu do 1828. godine (otkada je unaprijeđen u čin paše) koristit će se termin Ali-beg Fidahić.

Tokom Napoleonova pohoda na Egipat 1798. godine, sultan Selim III izmirio se s janjičarima i dozvolio im 1799. godine povratak u Smederevski sandžak. Međutim, po povratku u Beograd oni su se ponovo distancirali od njega, te nakon što su pogubili beogradskog vezira Hadži Mustafu-pašu (Šabanović 1956: 226–240), preuzeli su svu vlast u sandžaku. Potom su zaveli pravu strahovladu, globili i ubijali narod. Ovim mjerama nije bio pogođen samo srpski narod, već i osmanske spahije – kojima su oduzimani zemljišni posjedi (Šabanović 1956: 291–293; Ekmečić 1972: 211). Tim postupcima, janjičari su direktno ugrozili političke pozicije i ekonomske interese srpskih kneževa, seoskih gazda i trgovaca, što je u konačnici rezultiralo bunom Srba protiv dahija koja je 14. februara 1804. godine prerasla u ustanak ne samo protiv dahija, nego i protiv osmanske vlasti. Time je bio ugrožen i fizički opstanak bošnjačkog stanovništva na tim prostorima (Imamović 1997: 328). Ovaj događaj u historiografiji je poznat kao *Prvi srpski ustanak* (Jefimov 1945: 118).

Posljednji poznati zbornički kapetan krajem XVIII i početkom XIX stoljeću bio je Mehmed II Fidahić.³ Prije izbijanja *Prvog srpskog ustanka*, tokom 1803. godine, u Zvorničkoj kapetaniji vođen je sukob oko kapetanskog položaja između Ali-bega Fidahića i njegovog brata Mehmeda II Fidahića, koji je bio zakonski nasljednik kapetanije. Ali-beg Fidahić ponašao se osiono, a kako bi uvećao zemljišne posjede, vršio je pritisak na seljake, zbog čega je često dolazilo do pobuna u Zvorničkoj kapetaniji čak i od strane njegove rodbine (Šljivo 1988: 236–237).⁴

Kao protivnik dahija, zajedno sa srebreničkim kapetanom Hadži-begom, Mehmed II Fidahić početkom ovog ustanka, a po nalogu valije, pomagao je ustanike savjetima i municijom. S druge strane, Ali-beg Fidahić podržavao je dahije. Neki od njegovih vojnika su u ratnom pohodu prema pobunjenim Srbima govorili: "*Jesu li to oni isti Srbi od kojih po pedeset, kad naoružani idu u svatove, pokrivaju pištolje haljinama čim me ugledaju ili sjašu s konja? Jedan jedini Turčin biće dovoljan za njih pedeset.*" (Ranke 1892: 67).

³ Pošto su postojala dva kapetana iz porodice Fidahić pod imenom Mehmed, ovaj drugi u radu će biti predstavljen kao Mehmed-kapetan II. Inače, prvi zbornički kapetan Mehmed bio je poznati učesnik Banjalučkog boja iz 1737. godine.

⁴ Inače, prva decenija XIX stoljeća u cijelom Bosanskom ejaletu bila je karakteristična po međusobnim (porodičnim) sukobima velikaša (ajana i kapetana) oko položaja.

Početni uspjeh koji je Ali-beg Fidahić imao prekinut je krajem 1804. godine u okolini Šapca, gdje ga je zaustavio srpski ustanik Ćurčija. Mehmed II Fidahić također je, nakon što su propali njihovi pregovori s valijom Bosanskog ejaleta Bećir-pašom, tokom 1804. godine uskratio pomoć ustanicima (Kemura 1908: 51). Potom je s vojskom Bosanskog ejaleta, kao komandant lijevog krila, učestvovao i u boju na Mišaru (Tosunbegović 2006: 16), gdje je 13. augusta 1806. godine poginuo zajedno sa dvama sinovima i više uglednih bošnjačkih prvaka, uglavnom krajiških kapetana (Truhelka 1917: 253; Kreševljaković 1980: 201; Kemura 1908: 214).

Do početka 1807. godine ustanici su uspjeli zbaciti i protjerati osmansku vlast iz cijelog Smederevskog sandžaka. Ovim ustankom bio je ugrožen i Bosanski ejalet, tj. nahije Zvorničkog sandžaka, s desne strane rijeke Drine. Tokom aprila 1807. godine, a pod Karađorđevim vođstvom, ustanici su prešli Drinu, te uz pomoć pravoslavnog stanovništva Podrinja, zauzeli Donji Grad u Zvorniku, a potom napali Janju. Samo zahvaljujući odlučnoj i pravovremenoj intervenciji Ali-bega Fidahića 16. maja 1807. godine srpski ustanici (uz gubitke od oko 200 ljudi) protjerani su preko Drine. Tom prilikom zaplijenjeno je i dosta poziva kod pravoslavnih sveštenika, kojima su pozivali narod na ustanak. Prema onima koji su se odazvali tim pozivima Ali-beg Fidahić poduzimao je represivne mjere (Truhelka 1917: 259).⁵

Poznato je da je Ali-beg Fidahić, pored toga što je čvrsto držao granicu na Drini, istu povremeno i prelazio. Tako je 13. septembra 1807. godine sa 1.000 vojnika upao u jadersku nahiju, popalio nekoliko sela te otuda poveo 30 žitelja, 100 konja, 700 grla razne stoke i 600 ovaca (Šljivo 1988: 293).

Ali-beg Fidahić učestvovao je u pohodima vojske bosanskog ejaleta pri oslobađanju Loznice 1812. godine. Na tu borbu podsjeća i ova pjesma: "*Beg Ali-beg icindiju klanja, / Siv mu soko na sergjadu pade, / Nejma kada ni selama dati, / Već on pita sivoga sokola, / Siv sokole sivo perje moje, / Jesil skoro pod Loznicom bio? / Bijelel se po polju čadori? / Vijajul se zeleni bajraci? / Igrajul se ati Atlagića? / I paripi bega Fidahića? / Sjaju li se toke Sijerčića? (...).*" (Kemura 1908: 337–338).

⁵ Ali-beg Fidahić odstupio je od osmanske taktike po kojoj su napadi do tada vršeni isključivo danju. Napao ih je noću (iznenadio) i pretjerao preko Drine, odakle je po povratku dotjerao dosta zaplijenjene stoke. Drugo iznenađenje za Srbe je bilo to što su Bošnjaci (koji su tokom ove bitke bili malobrojniji), uplašili Srbe na taj način što su na štapove naticali fesove i saruke a potom ih pobijali u zemlju.

Poznato je da je Ali-beg Fidahić prije izbijanja *Drugog srpskog ustanka*, po nalogu valije Bosanskog ejaleta Ali-paše Derendelije 3. januara 1815. godine, sa 140 čamaca pomogao prelazak vojske bosanskog ejaleta preko Drine kod Zvornika. Među tom vojskom bilo je i 9.000 Arbanasa (Šljivo 2006: 85).

Ali-paša Fidahić i ukidanje janjičara u Bosanskom ejaletu

Sultan Mahmud II (1808–1839) 15. juna 1826. godine, na Atmejdanu uz pomoć artiljerije likvidirao je oko desetak hiljada janjičara (Tepić 1998: 183; Šljivo 1988: 27–28; Aličić 1996: 105–108). Odmah potom, tj. 17. juna 1826. godine izdao je ferman o ukidanju ovog korpusa u cijelom Carstvu (Šljivo 1988: 27–28).

Bosanski ejalet u ovom periodu imao je janjičarske posade raspoređene u 19 gradova sa centrom u Sarajevu. Broj janjičara bio je enormno velik (oko 70.000), jer su u ovaj korpus zbog raznih privilegija bili upisani gotovo svi trgovci i zanatlije. U Bosanskom ejaletu, a radi oslobađanja od nameta, čak je i seosko stanovništvo bilo uključeno u ovaj korpus (Sućeska 1996: 79). Za razliku od ostalih provincija Carstva, vijest o ukidanju janjičara u ejaletu Bosna naišla je na veliko negodovanje. Tom odlukom posebno su bili nezadovoljni janjičarski prvaci. Njih je predvodio Kara Ali-aga Ruščuklija, kome se odmah pridružio Fejzaga Turnadžija, 32 age i 18 bajraktara (Muvekkit 1999: 863; Bašagić 1900: 133–134), tako da ih tadašnji namjesnik Bosanskog ejaleta Beleni hadži Mustafa-paša, nije uspio ukinuti (Bašagić 1900: 133–134; Šljivo 1988: 30).⁶

Pored otpora, janjičari su u više navrata (upućivanjem pismenih zahtjeva) od sultana tražili da poništi svoju odluku o njihovu ukidanju. Istovremeno, janjičarske vođe radile su na pridobijanju kapetana za njihovu stvar. Uz kapetane Prijepolja i Novoga Pazara, koji su odbili podržati janjičarske zahtjeve, bio je i Ali-beg Fidahić (Aličić 1983: 160). Međutim, usijed oholog ponašanja, sarajevski janjičari sve su više gubili naklonost, što je posebno došlo do izražaja nakon kamenovanja "svoga" muftije, otkada se mnogi kapetani počinjaju od njih distancirati (Šljivo 2008: 533).

Novi namjesnik Bosanskog ejaleta Abdurahim-paša (pojačan vojskom iz drugih provincija) imao je neograničene ovlasti i osnovni zadatak da se konačno obračuna s janjičarima. Međutim, on se nije usudio ući u pobunjeno

⁶ To je i bio razlog zbog čega ga je Porta 22. decembra 1826. godine opozvala.

Sarajevo, već se 16. januara 1827. godine zaustavio u Zvorniku. Odatle je uzaludno slao poruke janjičarskim prvacima da prihvate odredbe sultanova fermana. Početkom februara 1827. godine bio je primoran u Sarajevo uputiti svoje opunomoćenike, koje je sa oko 100 vojnika pratio Ali-beg Fidahić. Upravo u tom vremenskom periodu, veliki broj građana Sarajeva distancirao se od janjičara (Muderizović 1916: 29), što ih je prinudilo (a uvidjevši da su ostali u manjini) da 16. februara 1827. godine – prekinu pobunu. Već sutradan u Sarajevo je umarširalo oko 1.000 sultanovih vojnika u pratnji Ali-bega Fidahića (Šljivo 1988: 44–47).

Ali-beg Fidahić pohvatao je vođe pobunjenih janjičara, odveo ih u Zvornik i predao veziru Abdurahim-paši, koji ih je 8. marta 1827. godine dao pogubiti (Aličić 1983: 172).⁷ Time je i zvanično prestao postojati janjičarski korpus u Bosanskom ejaletu. Međutim, pretjerane valijine represalije, praćene ubistvima umnogome su oslabile odbranu Bosanskog ejaleta (Šljivo 2008: 534).

Prilikom obilaska tvrđava, vezir Abdurahim-paša za zasluge i pomoć pri ukidanju janjičara darivao je Ali-bega Fidahića činom mirimirama (Šljivo 1988: 55). Nakon što je novi valija Morali Namik Ali-paša, tokom 1829. godine došao u sukob s Mahmud-pašom Fidahićem (sinom Mehmeda II Fidahića), "nasljednim gospodarom" kapetanije, on je preko Visoke porte isposlovao ferman o postavljanju Ali-bega Fidahića na položaj zvorničkoga kapetana. Pored postavljenja na toj dužnosti, istovremeno ga je unaprijedio u čin paše sa dva tuga. Te personalne promjene izazvale su sukob između Ali-paše i Mahmud-paše Fidahića, jer su do tada kapetanije nasljeđivane, a ne davane beratom. Mahmud-paša Fidahić 1829. godine uklonjen je i sa položaja zvorničkog mutesarifa, a na njegovo mjesto postavljen neki Salih-aga. Mahmud-paši je bilo dozvoljeno da živi na svom konaku u Zvorniku ili na nekom od svojih imanja. Nakon što je uklonjen s položaja, on se sa svojim ljudima spremao na obračun s Ali-pašom. S druge strane, i Ali-paša Fidahić vršio je pripreme za taj obračun (Kreševljaković 1980: 203; Šljivo 1988: 141).

Ni intervencije bosanskog namjesnika, koje je početkom augusta

⁷ Tom prilikom u Zvorniku su likvidirani: Ruščukli Ali-aga, Bakarević Ibrahim, Tahmišćić Mustafa, Fejzulah Turnadžija, Tahmišćić Sulejman, Hadži Abdija i Ibrahim Pinjo. Abdurahim-paša ponio se nakon dolaska u Sarajevo 20. marta 1827. godine veoma okrutno prema svim osumnjičenim za pobunu (kaznio je 402 lica), što je među narodom izazvalo veliko nezadovoljstvo i strah.

1829. godine uputio putem bujuruldija (njima dvojici kao i ostalim uglednim ljudima Zvornika) nisu polučile efekte. Ni nakon ponovljene bujuruldije Mahmud-paši krajem augusta iste godine stanje se nije popravljalo. U tim okolnostima vezir je naložio muteselimu Salih-agi da pripremi vojne snage protiv Mahmud-paše, blokirajući mu dopremanje municije i hrane uz dodatnu prijetnju "da će mu oduzeti i čin paše." Međutim, u tom vremenu na dosta nejasan način rehabilitiran je i Mahmud-paša Fidahić. Netrpeljivost između njih dvojice rezultirala je otvorenim sukobom. Ali-paša započeo je uz pomoć mlađih ljudi iz Srebrenice, Sarajeva i Gračanice u utorak 8. juna 1829. godine borbu s Mahmud-pašom Fidahićem. Ona je trajala sve do 22. juna 1829. godine, kada se Mahmud-paša obratio zvorničkom kadiji da s nekim Ibrahim-agom u 49 sela skupi 9.800 oka kukuruza i pšenice, te oko 19.550 oka mesa. Ta hrana bila je namijenjena vojsci od 5.000 ljudi, koja mu je došla u pomoć iz Gračanice, Dervente, Gradačca i Tuzle. Ali-paša Fidahić nije se mogao oduprijeti snažnijim snagama, te ga je Mahmud-paša kao zarobljenika poslao Husein-kapetanu u Gradačac. Na taj sukob između dvojice Fidahića podsjeća i ova pjesma: "*U Zvorniku, u donjemu gradu, / U njem sjedi paša Mahmud-paša, / A u gornjem Turan Begoviću, / Na jaliji paša Fidaiću, / A na skeli Avdo Buljubaša, / A cvilila zvornička fukara: / 'Mahmud-paša, naša mila majko, / Ne daj grada bez velika jada, / Ni topova bez mrtvijenih glava!' / Govorio paša Mahmud-paša: / Dok je meni Tuzla kapetana, / I njegova Husein-Pašića, / I Sarajlije, stare gazije, / Ne bojim se posavskog vezira, / I njegova paše Ali-paše, / I njegova Avde Buljubaše.*" (Kreševljaković 1980: 203). Međutim, Husein-kapetan Gradašćević i Ali-paša Fidahić u veoma kratkom vremenu postali su najiskreniji prijatelji (Šljivo 1988: 141).⁸

Ali-paša Fidahić prema Gradašćevićevom pokretu

Najviše nezadovoljstva u Bosanskom ejaletu izazvala je odredba Jedrenskog mira, kojom se Osmansko carstvo obavezalo da će – na uštrb Bosanskog ejaleta – Srbiji ustupiti nahije s desne strane Drine (Šljivo 1988: 143).⁹ Kada je zajednička osmansko-srpska komisija za razgraničenje

⁸ Na strani Mahmud-paše Fidahića stali su gradačački kapetan Husein-beg Gradašćević, derventski Mehmed-beg, srebrenički Memiš-aga i tuzlanski Mahmud-beg. Oni su na taj način branili sopstvene privilegije o nasljeđivanju kapetanskih pozicija.

⁹ Radi se o nahijama (Krajinska, Crna Rijeka, Kruševac, Paraćin, Starovlaška i Podrinje) koje je Srbija izgubila nakon Prvog srpskog ustanka 1813. godine, a koje je odredbama

počela raditi, Mahmud-paša Fidahić lišio je slobode sve članove komisije i saopćio im: "*Ni Bosanci ni Škodra-paša neće ni u kom slučaju dati da se navedene nahije otcijepu od njihove zemlje i pripoje Srbiji*", te odaslao poruku srbijanskom knezu Milošu, u kojoj ga podsjeća "*da je on raja, a ne gospodar Osmanlija i savjetuje da ostane miran*." (Šljivo 1988: 144–146).

Iz gore navedenih i niza drugih razloga u Bosanskom ejaletu sve je više sazrijevala ideja o autonomiji Bosne. Nosioći te ideje bili su Bošnjaci (Aličić 1996: 13; Imamović 1997: 333–336), tj. njihovi najugledniji i najmoćniji predstavnici: ajani i kapetani (Tepić 1998: 183–185). Nakon što se u Bosanskom ejaletu proširila vijest da će doći do ukidanja "nasljednih kapetanija", te upornog insistiranja na prihvatanju nove vojničke uniforme, pokrenuta je od Husein-kapetana Gradaševića (koji je tih godina važio za najbogatijeg među bošnjačkim prvacima) aktivnost na zbližavanju dotad razjedinjenih bosanskih kapetana (Šljivo 1988: 139). Na njihovo zbližavanje dodatno je utjecala vijest da su se protiv centralne vlasti pobunili Arbanasi, koje je predvodio Mustafa-paša Skadarski. Uz prethodno stupanje u kontakt s većim brojem bosanskih kapetana, posebno sa Hasan-agom Pećkim, održano je u Tuzli od 20. januara do 5. februara 1831. godine vijećanje bosanskih kapetana. Rezultat tog vijećanja bio je *Sporazum*, koji je obuhvatao sljedeće: ne prihvatiti dalje reforme; oduprijeti se uvođenju nove vojske, novih poreza, a posebno ustupanju podrinjskih nahija Srbiji; te je zaključeno da se traži autonomija Bosne (Aličić 1996: 201–202; Šljivo 1988: 150–151).

Odluku o izboru Husein-bega Gradaševića na čelu pokreta nisu podržali braća Sulejmanpašići, te hercegovački ajani Ali-paša Rizvanbegović i Smail-aga Čengić (Knezović 1928: 24).¹⁰ Glavni razlog njihova neprihvatanja Husein-bega za vođu, po prof. dr. G. Šljivi (1988: 167) jeste "što oni nisu bili kapetani, pa im stoga ne bi ni smetalo ukidanje kapetanskih zvanja." Da je Ali-paša Fidahić već tada uživao veliki ugled kod Husein-bega Gradaševića bilo je jasno po tome što ga je on sredinom marta 1831. godine sa 150 naoružanih ljudi uputio valiji u Travnik, sa zadatkom da mu prenese kapetanske zahtjeve.¹¹ Valija se uz pomoć braće Sulejmanpašića

mira iz Jedrena od 14. septembra 1829. godine Osmansko carstvo trebalo ustupiti Srbiji. Svi istraživači "Pokreta za autonomiju Bosne 1831-1832. godine" slažu se da je ovo bio upravo njegov glavni povod.

¹⁰ Njima se kasnije pridružuju i drugi hercegovački kapetani, i to trebinjski, nevesinjski i ljubuški.

¹¹ Zahtjevi koje je Ali-paša Fidahić uručio valiji Morali Namik-paši odnosili su se na sljedeće: "da Porta opozove privilegije koje je dodijelila Srbiji; da obustavi provedbu novog ustroja

pokušao vojno suprostaviti, međutim, snažnije i odlučnije kapetanske snage predvođene Ali-pašom Fidahićem odnijele su pobjedu (Šljivo 1988: 152–160).

Husein-beg Gradašćević 15. maja 1831. godine s okupljenom vojskom krenuo je prema Kosovu, u susret Mustafa-paši Skadarskom. Međutim, on se već nakon poraza, prije dolaska bosanske vojske, povukao iz Prizrena prema Skadru (HHSW, Stk, VI/52). Bosanska vojska sredinom juna 1831. godine u okršaju kod Lipljana do nogu je potukla sultanove snage, koje je predvodio veliki vezir Mehmed Rešid-paša. Ali-paša Fidahić posebno se istakao u borbama oko osvajanja Peći (Šljivo 1988: 167).

Nakon više prepiski prema Porti i bezuspješnih pokušaja da dobije zaštitu od Austrije, Husein-begu bilo je jasno da od obećanog fermana o postavljenju na vezirski položaj nema ništa (HHSW, Stk, VIII/4; HDAZ, SlgK, 139). Kao što se i očekivalo, u proljeće 1832. godine sultan je poduzeo vojni pohod protiv Bosne, koji je s 30.000 vojnika predvodio novoimenovani vezir Bosanskog ejaleta Mahmud Hamid-paša. Pri pokušaju zaustavljanja tog pohoda, dosta malobrojnije bosanske snage (oko 1.800 ljudi), poražene su kod Banjske (Šljivo 1988: 184).

Husein-beg odlučio je s 20.000 ljudi organizirati odbranu na Vitezu u blizini Sarajeva. Ali, tada su se neki utjecajni ljudi distancirali od Gradašćevića, među kojima su bili Hasan-aga Pečki, Mahmud-paša Tuzlo, i drugi. Među onima koji se spominju da su izdali Gradašćevića bio je i Mahmud-paša Fidahić. Međutim, po analizi koju je izvršio dr. A. Aličić, Mahmud-paša Fidahić upućen je iz područja Ustiprača od strane Husein-bega u Zvornik, kako bi branio Bosnu od kneza Miloša, koji je bio na strani sultana (Aličić 1996: 308).¹² Tako je početkom bitke, koja se odigrala 29. maja 1832. godine na Palama, bosanska vojska imala samo 3.000 ljudi. Pored Gradašćevića, najhrabrije se borio Ali-paša Fidahić. Međutim, usljed brojčano nadmoćnijih sultanovih snaga, bosanska vojska bila je primorana na povlačenje (Tepić 1998: 189).

Posljednja bitka koju su vodili Gradašćević i Ali-paša Fidahić uz

vojske, posebno nove uniforme i nov način uvježbavanja; da ukine bosansko namjesništvo i da odobri da se u Bosni uvede posebna republikanska uprava, s tim da se ona izabere iz domaće sredine.”

¹² Tako, dr. Aličić zaključuje da su cijelo vrijeme pokreta samo dvojica paša Fidahića bili naklonjeni Gradašćeviću, dok su ostali kalkulirali, tj. bili tzv. "neutralne paše", pa su, istovremeno podržavajući pokret, ostvarivali kontakte i sa sultanom.

pomoć Mujage Zlatarevića zbila se 4. juna 1832. godine na Zlom Stupu kod Sarajeva. Ona je dugo vođena uz neviđenu hrabrost Zmaja od Bosne i Ali-paše Fidahića. L. Ranke (1892: 310) ovako ih je opisao: "*Da je takvih vođa bilo još samo dvadeset, vojska bi sultanova bila satrvena. Ali je najviše njih gledalo na kome će ostati, ne hotjeći da pripomogne ni jednom ni drugom. Pa opet je Kara Mehmed pretrpio strahovitu štetu, i jednom je čak pomišljao da se počne povlačiti, ali još za vremena pokazao se na bojnopolju Alijaga od Stoca sa svojom hercegovačkom rajom; on udari s boka na Bošnjake i odluči njihov poraz.*"

Nakon toga Gradašćević se zajedno sa svojim pristalicama uputio prema Posavini, da bi 16. juna 1832. godine prebjegao u Slavoniju, odakle je nakon kraćeg zadržavanja, a uz posredovanje Austrije, bio upućen u Carigrad (HHSW, Stk, VI/55). Ali-paša Fidahić također je istoga dana zajedno sa sinom Mehmedom, šest sluga i devet konja prešao u Slavoniju i smjestio se u Vinkovcima (HDAZ, SlgK, 1832-1833/9; AS, KK, XXXVII-245).¹³

Ali-paša Fidahić kažnjen je prognanstvom iz Slavonije u Stambol. Tamo je živio sve do 1833. godine, kada mu je dozvoljen povratak u Bosnu, ali ne u Zvornik, nego u Bijeljenu, gdje je obavljao dužnost bijeljinskog muteselima. Tu je sagradio prostranu kuću, a njegovi potomci prozvali su se Pašićima (Kamberović 2003: 419–424).

Ali-paša Fidahić i Posavska buna 1836. godine

Nakon sloma Pokreta za autonomiju Bosne 1831-1832. godine i ukidanja kapetanija, sve do sredine XIX stoljeća nije prestajao antireformski pokret u Bosanskom ejaletu. U ovom periodu najviše su se bunili krajiški kapetani, ali i drugi. Jedna od značajnijih buna bila je ona iz 1836. godine, koju je u Posavini predvodio Ali-paša Fidahić (Tepić 1998: 192–193; Šljivo 2007: 24–36).

On je odmah po povratku u Bosanski ejalet kao bijeljinski muteselim počeo prikupljati zaostali porez i prihode od kmetova. Bosanski valija oprezno je postupao prema učesnicima pokreta, a posebno prema njemu. Kako bi provjerio njegovu privrženost reformama, u više navrata upućivao ga je prema Bosanskoj Krajini, radi gušenja tamošnjih pobuna. Ali-paša

¹³ Prema izvještaju Tome Vučića Perišića, koji je podnio knezu Milošu još 4. juna 1832. godine 30-40 momaka natovarili su sve Ali-pašine stvari u Bijeljini na 13 kola, te sa bivolicama i konjima prosljedili Alipašinici u Bosansku Bijelu.

Fidahić te zadatke polovično je izvršavao. Takav slučaj bio je i 17. februara 1834. godine na Podorašnici kod Ključa, kada se dvomio na čiju se stranu prikloniti (Šljivo 1988: 237–255; Tepić 1998: 192–193).

Pored odlazaka prema Bosanskoj Krajini, bijeljinski muteselim Ali-paša Fidahić angažirao se i na sprečavanju nemira pravoslavnog stanovništva, koje je iz Srbije veoma često podsticano na pobune. Iz tog razloga Ali-paša Fidahić na Drini je konstantno držao stražu. Tako je 9. februara 1834. godine uspio zaustaviti ubačenu grupu od desetak ljudi iz Mačve, koju je potpomagao jedan pop. Ona je po instrukcijama i uz znanje kneza Miloša trebala krenuti prema Banjoj Luci. Nakon što je Ali-paša o tome obavijestio velikog serdara Vuleta Gligorijevića, on mu je odgovorio da "knez Miloš nije upoznat o ovim aktivnostima, te da će Srbija spriječiti takve ispade." (Šljivo 1988: 256–307).

Ali-paša Fidahić, pored sprečavanja prelaska pravoslavaca preko Drine, veoma često sa "svojom vojskom" prelazio je na teritoriju kneževine Srbije. Tako je prilikom jednog pokušaja 18. marta 1835. godine nastala pucnjava i procurila vijest da će Srbijanci napasti Bijeljinu. To je izazvalo veliki strah kod naroda, govorilo se "da se Ali-paša Fidahić sprema na bjekstvo prema Tuzli" (Šljivo 1988: 237–255).¹⁴ Granični sukob dobio je tolike razmjere da je bosanski vezir Daud-paša bio primoran formirati *Komisiju za pregovore* sa Srbijom. Ali-paša Fidahić svoje prisustvo radu te komisije uvjetovao je učešćem Mahmud-paše Tuzle i Mahmud-paše Fidahića. Srbiji, čiju je delegaciju predvodio pukovnik Lazar Teodorović, bilo je najvažnije da ugovor potpiše Ali-paša Fidahić, ali on to nije učinio (AS, KK, XXXVII-1094).

Dosljedan u sprovođenju regrutacije, valija Mehmed Salih Vedžihi-paša nakon nekoliko poziva uspio je privoljeti posavske muteselime da se odazovu vijećanju prvaka koje je održano tokom januara 1836. godine u Sarajevu. Tom prilikom najduže je zadržao one muteselime koji su se najviše opirali prihvatanju nizama, tj. Ali-pašu i Mahmud-pašu Fidahića, te Mahmud-pašu Tuzlu (AS, KK, XXXVII-1268; Šljivo 1988: 324).¹⁵ Ali-paša

¹⁴ Na tu vijest Mahmud-paša Fidahić tražio je pismenu potvrdu iz Srbije o tačnosti informacije. Odgovoreno mu je da to čine iz razloga da kazne "hrsuze" koje je štitiio Ali-paša Fidahić. No, ipak, i nakon obostranog gomilanja snaga do sukoba nije došlo.

¹⁵ Kako bi ih pridobio za nizam, vezir je uručio nišane Ali-paši i Mehmed-paši Fidahiću, dok je Mahmud-beg Tuzlo dobio čin paše. Ali-paša Fidahić je najavio preko pukovnika Lazara Teodorovića da obavijesti kneza Miloša da će u tu čast činiti šenluk ispaljivanjem topovskih plotuna po Bijeljini i Janji, kako knez ne bi posumnjao da se radi o nekim drugim namjerama.

Fidahić po povratku iz Sarajeva popisao je samo 40 mladića, ali ih zbog događaja koji su slijedili nije uputio u Sarajevo (Šljivo 1988: 323–324).

Već u februaru 1836. godine zbog prikupljanja regruta za nizam došlo je do pobune protiv livanjskog muteselima Ibrahim-bega Firdusa. Ova pobuna veoma se brzo proširila na bihaćko područje. Još ranije je bilo govora da iza ovih pobuna ustvari stoji moćni Ali-paša Rizvanbegović. Kako bi zaustavio dalje širenje pobune, valija je 1. marta 1836. godine odlučio prema Bosanskoj Krajini uputiti Ali-pašu Fidahića. Nakon tog upućivanja valija je konačno potvrdio svoja ranija uvjerenja "da je Ali-paša Fidahić uistinu bio jedan od najvećih protivnika nizama." Tako je i bilo; umjesto gušenja, on je potpomagao ovu pobunu, te tako stvarao povoljnije uvjete za pobunu koju će i sam povesti te godine u Posavini (Tepić 1998: 192–193; Šljivo 1988: 323–324).¹⁶

Po povratku u Posavinu, Ali-paša Fidahić prvo je stupio u kontakt s Mahmud-pašom Tuzlom, koji mu je stavio na raspolaganje sina Osman-bega. Potom je obišao muteselime Dervente i Modriče, koji su tih dana po naređenju valije prikupljali dodatni porez za vojsku. Te aktivnosti (i činjenica da je već 80 mladića upućeno u nizam) dodatno su utjecale na nezadovoljstvo naroda derventskog i modričkog muteselimluka. Tako su se odluci Ali-paše Fidahića o suprotstavljanju daljim reformskim planovima valije početkom aprila 1836. godine, prvo odazvali stanovnici ovih muteselimluka. Njima su se brzo priključile i ostale pristalice širega posavskog kraja (Šljivo 2003: 150; Šljivo 1988: 336–337).

Polovinom juna 1836. godine po nalogu valije održano je savjetovanje u Brčkom. Na njemu se trebala donijeti odluka o zaustavljanju pobuna i privrženosti sultanovim reformama. Međutim, umjesto nje, a na prijedlog Ali-paše Fidahića, kojeg su podržali Mahmud-paša Tuzlo, Mahmud-paša Fidahić kao i ostali prisutni (osim Mahmud-alajbega iz Srebrenika), odlučeno je da se energično suprotstavi reformskim zahtjevima. Ovu odluku Ali-paša Fidahić odaslao je preko svog brata Abdi-bega, a posredstvom pukovnika Teodorovića (u više navrata) u Srbiju. Prilikom prolaska kroz BijeljINU i susreta s Ali-pašom Fidahićem, a znajući njegovo opredjeljenje, uzaludno ga je bivši adakalski muhafiz Osman-paša Sulejmanpašić odvrćao od pobune i uvjeravao da se prikloni nizamu (Šljivo 1988: 338).

¹⁶ Pobunjenici su tobože iskazivali vjernost sultanu, ali su odbacili da prihvate novu odjeću.

Nakon što je valija Salih Vedžihi-paša početkom augusta 1836. godine iz nepoznatih razloga pogubio banjalučkog muteselima Hifzi-efendiju (koji je važio za čovjeka privrženog reformama), zavladao je strah. Krajišnici su krenuli s vojskom prema Jajcu i Banjoj Luci. U tim okolnostima Ali-paša Fidahić, održavajući vezu s njima, otpočeo je ranije planirane aktivnosti na prikupljanju naoružanja i vojnika u Bijeljini. Već 18. i 19. augusta 1836. godine prihvatio je 500 dobrovoljaca iz Gradačca, te oko 150 iz Modriče (HDAZ, SlgK, 12; Šljivo 1988: 340).¹⁷ Broj nezadovoljnih sve se više povećavao, tako da se u rejonu Skugrića okupilo oko 10.000-12.000 naoružanih vojnika. Toj grupi 13. septembra pridružio se i Ali-paša Fidahić sa dodatnih 5-6 hiljada vojnika. Nakon što je sve snage ujedinio 16. septembra 1836. godine, krenuo je u obračun s valijom (Bašagić 1900: 151; Šljivo 1988: 340-341).

Inače, Ali-paša Fidahić imao je velike planove i želju da se osveti Visokoj porti za slom Pokreta za autonomiju Bosne iz 1832. godine, za koji se zajedno sa svojim najodanijim prijateljem Husein-kapetanom Gradašćevićem zdušno zalagao. Pored podrške Krajišnika, nadao se da će i 4.000 Arbanasa, koje je valija doveo u Travnik, kao i 1832. godine ustati protiv Osmanlija. Međutim, te nade bile su neutemeljene (Šljivo 1988: 340-341).¹⁸

Osman-paša Sulejmanpašić predvodio je sultanovu vojsku, koja je u žestokim obračunima kod Žepča sredinom septembra 1836. godine porazila snage Ali-paše Fidahića. Borbe su vođene na tri mjesta. Prva, 16. septembra kod Vranduka, druga 17. i 18. septembra kod Orahovice i treća 19. septembra 1836. godine u Golubinjju. Nakon posljednje bitke u kojoj je učestvovao i valija, Arbanasi su opljačkali Žepče, a Ali-paša Fidahić 21. septembra sa oko 400 ljudi povukao se prema Bijeljini u kojoj se utvrdio i pripremao za odbranu (Prelog 1900: 342-344).¹⁹

Valija je nakon bitke nastavio potjeru snaga pokreta, krećući se u pravcu Bijeljine. Došavši pred Bijeljinu 27. septembra 1836. godine,

¹⁷ Ali-paša Fidahić je po dolasku u Gradačac 22. augusta 1836. godine naišao na problem, kada ga Alaj-beg Mehmed Gradašćević odbija primiti, stavljajući mu do znanja da se ne želi odmetati od sultana. I derventski muteselom Mahmud-beg se 20. septembra 1836. godine također distancirao od pobune.

¹⁸ Usput mu se pridružio i Nazif-beg, najstariji sin Ahmed-bega Gradašćevića. Međutim, tada je saradnju sa pobunjenicima odbio Mahmud-paša Tuzlo.

¹⁹ Snage Ali-paše Fidahića imale su oko 100 mrtvih, 200 ranjenih i 150 zarobljenih vojnika. Bosanski prvaci koji nisu učestvovali u pobuni, a u strahu od odmazde, prebjegli su u Slavoniju.

pozvao je Ali-pašu na predaju – koju je on odbio. Valija je na to odgovorio šesnaestosatnom topovskom paljbom i tom prilikom najveći dio grada je zapalio. Ali-paša Fidahić sutradan, tj. 28. septembra 1836. godine predao se valiji, čime je ugušena ova pobuna. Mahmud-paša Fidahić tokom opsade Bijeljine bio je na strani valije. Nakon osvajanja Bijeljine, pukovnik Teodorović čestitao je Mahmud-paši Fidahiću na pobjedi. Valija je po ulasku u Bijeljinu 28. septembra 1836. godine pozvao odranije starog poznanika pukovnika Teodorovića. U razgovoru oko ove pobune, valija mu je istakao sljedeće: "(..). *ustanak je bio dobro organiziran, ali da se Ali-paša nije predugo zadržavao u Gradačcu i da se ujedinio sa Krajišnicima da bi danas sva Bosna na njegovu stranu bila i da mu sam sultan bez 50.000 regulata ništa učiniti ne bi mogao.*" (Šljivo 2008: 546). Tada mu je saopćio da je na molbu njegova sina "oprostio život Ali-paši Fidahiću", te da je čvrsto odlučio da ga udalji iz Bosanskog ejaleta (Tepić 1998: 192–193).²⁰ Valija je Ali-pašu Fidahića uputio u Trapezunt, gdje je umro tokom 1838. godine, dok je bijeljinski kadiluk predat na upravu Mahmud-paši Fidahiću (ASB, KK, XXXVII-1494; Šljivo 1988: 346–348).²¹

Zaključak

U prvoj polovini XIX stoljeća, kao i u ostalim kapetanskim i velikaškim porodicama, i u porodici Fidahić bili su prisutni međusobni sukobi oko položaja. Tako je Ali-beg Fidahić prije izbijanja srpskih pobuna, a u nastojanju da se dočepa kapetanske pozicije, vodio sukob sa zvorničkim kapetanom Mehmedom II Fidahićem. Odnos Ali-bega Fidahića prema pobunama u Smederevskom sandžaku, a suprotno instrukcijama Visoke porte, ogledao se u podršci dahijama. S druge strane, za razliku od većine uglednih ljudi tog vremena, on se otvoreno stavio na stranu bosanskog valije Abdurahim-paše prilikom gušenja janjičara 1827. godine u Bosanskom ejaletu.

Podrška u gušenju janjičara nije smetala Ali-paši Fidahiću da se istinski sve do njegova sloma stavi na raspolaganje Pokretu za autonomiju Bosne 1831-1832. godine. Borbu protiv sultanovih reformi i centralne vlasti

²⁰ Zajedno sa Ali-pašom, kao pobunjenici su protjerani i Fehim ef., hadži Ahmed iz Livna, Hasan-aga Kulenović iz Jajca, mula Mujo iz Sarajeva i dr., dok je Ahmed-bega Ljubunčića dao pogubiti.

²¹ Pukovnik Teodorović je molio vezira da ne dozvoli povratak Ali-paši Fidahiću u Bijeljinu i bio zadovoljan ustupanjem bijeljinskog kadiluka pod upravom Mahmud-paše Fidahića.

nastavio je podizanjem Posavske bune iz 1836. godine. Ova buna i njene krajnje namjere svakako zaslužuju širu historiografsku obradu, nakon koje bi se mogla potvrditi, ili, pak, odbaciti hipoteza da je ona, ustvari, bila svojevrsni nastavak Pokreta za autonomiju Bosne. Međutim, zbog partikularizma među bosanskohercegovačkim plemstvom i ova pobuna iz 1836. godine završena je slomom.

Abstract: In the first half of the nineteenth century the Ottoman Empire tried to implement reforms according to the European model. Their implementation on the territory of the Bosnian eyalet was met with great resistance, which was particularly pronounced by eminent personalities, ie. ajans and captains. The paper presents the personality of Ali-pasha Fidahić and his attitude towards the reforms based on the original material. Ali-pasha was on the side of the Sultan during abolition of janissaries. As for further reforms undertaken by Sublime Porte, he was one of their main opponents, which was especially confirmed during the Posavina revolt from year 1836.

IZVORI I LITERATURA

a) Neobjavljeni

1. *Arhiv Srbije* (AS), Knjaževska kancelarija (KK), XXXVII-1094, 1846-1836.
2. *Haus Hof- und Staatsarchiv Wien* (HHSW), Staatskanzley (Stk), Türkei, VI/52.
3. *Hrvatski državni arhiv Zagreb* (HDAZ), Slavonska generalkomanda (SlgK), Prezidijalni spisi, 1832-1833.

b) Objavljeni

1. Kemura, šejh Sejfudin (1332-1914): *Prvi srpski ustanak pod Karađorđem, od godine 1219. po Hidž. ili 1804. po I do dobitka autonomije*. Po turskim vrelima, Sarajevo
2. Šabanović, Hazim (1956): *Turski izvori o srpskoj revoluciji 1804, Spisi carske kancelarije 1789-1804*, knj. I, Beograd
3. Šljivo, Galib (2003): *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, Studije i članci, Tešanj

Literatura:

a) Knjige i studije

1. Aličić, S. Ahmed (1983): *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo
2. Aličić, S. Ahmed (1996): *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832.*

- godine, Sarajevo
3. Bašagić, Safvet-beg Redžepašić (1900): *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463–1850)*, Sarajevo
 4. Čulinović, Ferdo (1954): *Državnopravna historija jugoslovenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*, Zagreb
 5. Imamović, Mustafa (1997): *Historija Bošnjaka*, Sarajevo
 6. Jefimov, V. Andrej (1945): *Istorija novog veka, od francuske revolucije do pariske komune 1789-1870*, Beograd
 7. Kamberović, Husnija (2003): *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Zagreb
 8. Kreševljaković, Hamdija (1980): *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo
 9. Leopold, Ranke (1892): *Srbija i Turska u devetnaestom veku*, Beograd
 10. Prelog, Milan (1900): *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, II dio, (1739-1878)*, Sarajevo
 11. Šljivo, Galib (2006): *Bosna i Hercegovina 1813–1826*, Tešanj
 12. Šljivo, Galib (1988): *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, Banjaluka
 13. Šljivo, Galib (2007): *Omer Lutfi-paša u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, Tešanj

b) Članci, rasprave

1. Ekmečić, Milorad (1972): "Srpska revolucija i jugoslovenske zemlje u vreme napoleonskih ratova", *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 209–222.
2. Knezović, Oton (1928): "Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, Hercegovački vezir 1832-1851.", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. XL, Sarajevo, 11–53.
3. Muderizović, ef. Riza (1916): "Nekoliko muhurova bosanskih valija", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. IXL, Sarajevo, 1–39.
4. Šljivo, Galib (2008): "Mahmud-paša Tuzlo u prvoj polovini XIX stoljeća", *Bosna i Hercegovina u XIX stoleću*, Studije i članci, Tešanj, 529–557.
5. Tepić, Ibrahim (1998): "Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878.", *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 173–174.
6. Tosunbegović, Dževad (2006): "Bošnjaci u odbrani Bosne u vrijeme srpskih pobuna u Beogradskom pašaluku", *Prilozi proučavanju borbe za opstojnost Bosne kroz historiju*, Zbornik radova, br. 1, Tuzla, 9–29.
7. Truhelka, Ćiro (1917): "Bošnjaci i prvi srpski ustanak", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. XXIX, Sarajevo, 245–295.

Salkan UŽIČANIN
Dr. Adnan VELAGIĆ

**DJELATNOST SRPSKE NACIONALNE OMLADINE
U BOSNI I HERCEGOVINI ZA VRIJEME
PARLAMENTARNIH IZBORA
1925. GODINE**

Sažetak: Nakon Prvog svjetskog rata formirana je državna zajednica južnoslavenskih naroda pod nazivom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (KSHS). Nastala kao produkt kompromisa između nosilaca jugoslavenske ideje, pri čijoj je realizaciji predominirala velikosrpska varijanta, ova državna tvorevina cijelo vrijeme svoga egzistiranja predstavljala je nestabilan državno-pravni subjekat. U prvim godinama nove države iskristalizirao se politički pluralizam, koji je doprinio oživljavanju parlamentarnog života. Da bi zadržale vlast u svojim rukama, tzv. "državotvorne stranke" (prije svih Demokratska i Radikalna) formirale su nacionalističke organizacije, koje su u svome djelovanju protiv opozicije koristile represivne metode. Jedna od takvih organizacija bila je i Srpska nacionalna omladina. Ona je na izborima 1925. godine putem terorističkih akcija, uperenih protiv opozicionih stranaka, doprinijela pobjedi radikalnih snaga u monarhističkoj Jugoslaviji.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (KSHS), Srpska nacionalna omladina (SRNAO), stranke, teror, četnici, izbori, agitacija, Velika Srbija, Nacionalni blok, Opozicioni blok, Radikalna stranka, JMO, HRSS.

Uvod

Od prvih dana svoga egzistiranja Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca susrela se sa nizom problema, od kojih su najeklatantniji bili protivrječnosti oko državnog uređenja i neriješeno nacionalno pitanje.¹ Antagonizmi između srpskih i hrvatskih stranaka produbljivali su podjele koje su se reflektirale na sve sfere društvenog života, što je prouzrokovalo nefunkcionalnost države. Ipak, najpogubnija je bila izuzetno naglašena i unutar određenih vladajućih krugova afirmirana velikosrpska ideja koja je zastupala stanovište da je "Kraljevina SHS stvorena samo za Srbe", te da "Srbi raspolažu životima i imanjima vašim (misli se na ostale narode u Kraljevini SHS, op. au.), a vi nemate ništa osim svoje slobodne volje da ostanete u ovoj zemlji i da se pokoravate, ili da se iselite iz okvira naših državnih granica, jer mi hoćemo da carujemo, mi hoćemo da vladamo, mi hoćemo da raspolažemo i telom i dušom i imanjem vašim jer mi pružamo garancije, mi smo temelj ove velike naše Otadžbine".²

Naime, ideja realizacije "Velike Srbije" nije nestala ni nakon formiranja zajedničke države (Janković 1959: 71–75). Naprotiv, realizacija Garašaninova *Programa spoljne i nacionalne politike Srbije na kraju 1844. godine*, skraćeno *Načertanije*, bila je itekako povezana sa prosrpskom idejom jugoslavenskog ujedinjenja. Njegova koncepcija našla je vjerodostojnog stratega u Nikoli Pašiću, lideru Radikalne stranke (Redžić 2000: 139). Pobjede srpske vojske u Prvom svjetskom ratu te određeni angažman na strani savezničkih sila velikosrpski elementi iskoristili su da se učvrste na vlasti. Težnje za ravnopravnošću, koje su ispoljavane od strane ostalih južnoslavenskih naroda unutar zajedničke države, predstavljale su ozbiljan problem na putu realizacije *Načertanija*. Zbog toga je opcija unitarne države sve više postajala realnost, prema kojoj su težile velikosrpske snage. U tom cilju buđena je "zavetna misao kosovskih junaka", isticane srpske žrtve u Prvom svjetskom ratu, ali i afirmirana ideja jugounitarizma u kojoj se sve više nazirao velikosrpski san.³

¹ U svom proglasu od 1. decembra 1918. regent Aleksandar je proglasio Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Tek je prvim članom Ustava iz 1921. godine (Vidovdanskog ustava) država i zvanično nazvana Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Opširnije o stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca vidi u: Petranović / Zečević (1985); Petranović / Zečević (1987); Čulinović, Ferdo (1961); Petranović (1981).

² Nusret Šehić: *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Sarajevo, 1971, str. 114. Autor je navedeni citat preuzeo iz lista *Srbadija*, od 7. februara 1925.

³ Velikosrpske snage planirale su unutar Jugoslavije "Veliku Srbiju" u granicama koje bi

U krajevima gdje je srpski živalj imao relativnu većinu (Vojvodini, Bosni i Hercegovini) težilo se putem agitacije oživjeti ranije "srpstvovanje" i na taj način pripremiti teren za akciju (Janković 1959: 76). U svakodnevnoj političkoj borbi agitacija je trebala doprinijeti jačanju onih političkih snaga koje su zastupale secesionističke ideje u pretežno homogenim krajevima. U tu svrhu pristupilo se formiranju nacionalističkih organizacija i pokreta, među kojima je zapaženo mjesto zauzimala Srpska nacionalna omladina (SRNAO) (Gligorijević 1964: *Srpska riječ*, 20. 08. 1923, 3; *Srpska riječ*, 29. 10. 1923, 3; *Srpska riječ*, 6. 12. 1924, 6; *Srpska riječ*, 17. 12. 1924, 3).⁴ Glavni zadatak ove organizacije bila je borba protiv svih političkih opcija koje su zastupale decentralističku ili federalističku opciju državnog uređenja (Matković 1998: 114–117).

Akcije SRNAO za vrijeme parlamentarnih izbora 1925. godine

Srpska nacionalna omladina u 1925. godinu ušla je podijeljena na dva protivnička tabora, ali je ipak svim silama radila na okupljanju i angažiranju svog članstva za predstojeće parlamentarne izbore. Tako je još krajem 1924. godine Vrhovna uprava SRNAO izdala proglas svim svojim organizacijama sa direktivama kako će postupati tokom izborne agitacije na februarskim

obuhvatale: Bosnu i Hercegovinu, velike dijelove Hrvatske (Slavonija i južni dio Dalmacije), Vojvodinu, Crnu Goru, Kosovo i Makedoniju.

⁴ Organizacija SRNAO osnovana je na Beogradskom univerzitetu među studentima, kao protivteža Organizaciji jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA). Jedna grupa velikosrpski orijentiranih studenata, nakon niza sukoba sa studentima organiziranim u ORJUNA, održala je 13. 12. 1922. sastanak na kojem je konstituirana organizacija SRNAO. Za inicijatora sastanka i osnivača organizacije smatra se Svetolik Savić, glavni urednik i vlasnik velikosrpskog lista "Balkan". Pokretači ove organizacije bili su Srpko Vukanović, student medicine, i R. Dobrota, student prava. Neposredno nakon osnivanja organizacija se obratila javnosti jednom rezolucijom. U njoj je između ostalog bilo istaknuto da će novoosnovana organizacija "za trijumf Srbije i Srpstva" povesti "bezobzirnu borbu nelegalne i legalne prirode protiv svih antisrpskih struja" i da će "ući u rat sa svim defetistima i Jugoslovenima". Dakle, organizacija je nastala kao otpor svemu onome što se protivilo stvaranju "Velike Srbije". U Bosni i Hercegovini organizacija SRNAO je prvo osnovana u Sarajevu 19. 8. 1923. godine. Međutim, organizacija nije imala skoro nikakvih aktivnosti, zbog čega se ubrzo raspala. Nešto kasnije organizacija je obnovljena, ali ni tokom 1924. godine nije preduzimala nikakvih aktivnosti. Njena aktivnost postaje zapaženija potkraj 1924, tj. pred parlamentarne izbore koji su bili planirani za 1925. godinu. U tu svrhu organizacija je dobila značajna sredstva, izvršila reorganizaciju svojih redova, a sebi je postavila cilj da vrši istrebljenje svih "antidržavnih i anacionalnih elemenata".

parlamentarnim izborima 1925. godine. Proglas slične sadržine uputio je u januaru 1925. godine i Glavni odbor SRNAO. U proglasima su istaknuta dva osnovna zadatka:

1. pridobiti sve Srbe da glasaju za 'nacionalni blok' i na taj način omogućiti srpsku ideologiju Nikole Pašića; 2. spriječiti sve opozicione stranke u izbornoj agitaciji da ostvare povoljan rezultat pri tome se koristiti svim sredstvima.

Organizacija je izjavljivala da neće poštovati princip slobode zbora i dogovora, jer, po njihovu mišljenju, taj princip koriste neprijatelji srpstva i rušitelji države. Stoga je SRNAO sebi postavila zadatak da takve, po njima, izdajnike onemoguću u njihovoj agitaciji "makar i krajnjim sredstvima" i "bez milosti i sažaljenja". U proglasu članovima SRNAO Banje Luke, zaključeno je da se, pored ometanja izborne agitacije, opozicioni kandidati moraju i strogo kazniti (Gligorićević 1964: 25–26; Šehić 1967: 226).

Pored predizbornih aktivnosti i akcija SRNAO i srpska četnička udruženja uputili su proglase svojim članovima. Tako je Glavni odbor "Udruženja srpskih četnika – Petar Mrkonjić" za Bosnu i Hercegovinu izdao proglas u kojem se prenosi odluka vodstva za cijelo četničko udruženje od novembra 1924. godine, u kojoj je riješeno da četnička organizacija svim silama i sredstvima, pa i glasanjem pomogne Nacionalni blok (Šehić 1971: 60–61). U daljem tekstu proglasa zahtijevano je od svih članova da se po cijeloj Bosni i Hercegovini preduzmu agitacione akcije uperene protiv opozicionih stranaka, koje su bile okupljene u "opozicionom bloku": Ovaj blok činile su: Demokratska stranka (DS), Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS), Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) i Slovenska ljudska stranka (SLS) (Šehić 1991: 284). U proglasu se naročito podvlačilo da prilikom agitacije članovi četničkih organizacija nastoje "bilo milom bilo silom da radikalska svest iznese pobjedu na budućim izborima". Također, naglašavano je da sve one koji ne budu glasali za kandidate NRS treba "proglasiti izdajnicima države i zaprijetiti im da će ih četnici prije u krvi utopiti nego im dozvoliti da ruše državu" (ABH FVŽSO, dok. br. 1023/1925).⁵

Iako su početkom 1925. godine SRNAO i udruženja srpskih četnika bile zasebne organizacije, ipak su njihove predizborne antiopozicione akcije bile u značajnoj mjeri koordinirane. Tome u prilog govore i činjenice da su

⁵ Nakon oštrog protesta od strane opozicionih snaga ovaj proglas zabranilo je Ministarstvo unutarnjih poslova, ali tek poslije izbora.

pojedini članovi četničkih organizacija djelovali unutar SRNAO, a bilo je i obrnutih slučajeva (Gligorijević 1964: 27).⁶

Zajedničke akcije ove dvije terorističke organizacije započele su održavanjem predizbornih skupova, na kojima se agitiralo za Nacionalni blok.⁷ Međutim, suština ovih akcija nije bila u njihovu nastojanju da se pridobije glasačko tijelo za Nacionalni blok, nego da se subverzivnim akcijama spriječe održavanja predizbornih skupova opozicionih stranaka. Teror SRNAO tokom ovih parlamentarnih izbora bio je najizraženiji u Bosni i Hercegovini.

Unutrašnju organizaciju odreda SRNAO i četnika, kao i njihovo terorističko djelovanje, koordinirali su organi vlasti putem svojih policijskih struktura. Prema izjavama šefa "opozicionog bloka" Ljube Davidovića, postojali su zvanični dokumenti u kojima se može vidjeti da su aktuelne vlasti naređivale terorističkim grupama da rasturaju opozicione skupove. Tako su npr., srnaovci najčešće koristili metod napada na opozicione kandidate i zastrašivanje njihovih porodica (Gligorijević 1964: 28–29).

Terorističke akcije SRNAO i četnika provedene su u svim izbornim okruzima Bosne i Hercegovine. U skladu s uputstvima koje su dobili od svoga rukovodstva, četnici su tri mjeseca pred izbore terorizirali sve one koji se nisu nazivali radikalima. Tako su u fočanskom i visočkom srezu djelovali po selima i prijetili stanovništvu "pokoljem i paležom" ukoliko ne glasaju za radikale. Da bi zaplašili birače JMO, četnici Vido Pušara, Vlajko Nikolić, Svetozar Žalica i Mitar Malić izveli su na dan izbora bombaški napad kod glasačkog mjesta u Visokom. Međutim, do pravoga krvoprolića došlo je u Gračanici, gdje su navedeni četnici i žandarmi, nakon što se narod nije htio razići sa birališta, pucnjima iz vatrenog oružja u masu pogodili trojicu Bošnjaka, od kojih je jedan poginuo, a dvojica teško ranjena (ABH FVŽSO,

⁶ Pripreme udarnih četa koje su imale provoditi terorističke akcije protiv opozicionih političkih partija tokom izborne kampanje 1925. godine počele su znatno ranije. U izvještajima dostavljenim Glavnom odboru Demokratske stranke u ljeto 1924. godine zabilježeno je: "po Pašićevom uputu i sa državnim parama Puniša Račić organizuje čete 'Petar Mrkonjić'. Članovima razdaje oružje, jer ima opštu dozvolu da oni mogu nositi oružje. Ti članovi imaju dužnost da izvrše teror za vreme izbora. Sa svih strana javljaju, da te čete imaju sprovesti krvave izbore. One su se već sada u mnogim mestima pojavile kao pomoćni organi policije za čuvanje vladinih zborova".

⁷ Nacionalni blok sačinjavale su tzv. "državotvorne stranke": Radikalna i Samostalna demokratska stranka Svetozara Pribićevića.

dok. br. 375/1925. i 486/1925).⁸ U mjestu Čelebići četnici su batinanjem prisiljavali pristalice JMO da glasaju za radikale, zbog čega je oko 300 pristalica JMO napustilo biralište (Purivatra 1977: 197; Šehić 1991: 285; Gligorijević 1964: 29).

Terorističke akcije SRNAO osjetile su se i u Banjoj Luci. U njihovu sprovođenju prednjačio je radikalni narodni poslanik Kosta Majkić (Šehić 1991: 285). Tako su srnaovci 15. 11. 1924. godine izazvali tuču sa hrvatskim nacionalistima, koja je trajala do duboko u noć (Išek 1975-1976: 161). U januaru 1925. godine srnaovci su rasturili skup Zemljoradničke stranke (ZS), na kojem su govorili poslanički kandidati J. Juvanović i B. Čubrilović (Pravda 1925). Teror srnaovaca i četnika kulminirao je na sam dan izbora. Naime, tada je u Banju Luku doputovao kum srnaovske zastave pukovnik Milan Gavrilović, koji je podstakao terorističku agitaciju među srnaovcima. Kao rezultat toga srnaovci su počeli obilaziti grad i, idući od kuće do kuće, prijetiti svima onima koji su im se učinili sumnjivi ili kolebljivi (Šehić 1967: 238). Na sam dan izbora, u mjestu Gornji Šeher u Banjoj Luci, Boško Panić i još trojica srnaovaca oružjem su rastjerali birače JMO kako bi ih spriječili u njihovu pravu da glasaju (ABH, FVŽSO, dok. br. 378/1925). Također, u bivačkom izbornom okrugu srnaovci i četnici B. Čubrilovića i V. Ljubojevića terorizirali su prvake ZS.

U Sarajevu je na biralištu kod Šerijatskog suda došlo do otvorenog sukoba i tučnjave, jer je predsjednik biračkog odbora, inače predsjednik Glavnog odbora udruženja četnika za Bosnu i Hercegovinu, sprečavao Bošnjake i Hrvate da glasaju. Ovaj sukob prerastao je u demonstracije četnika i srnaovaca kroz grad, a tom prilikom napali su i zgradu redakcije "Jugoslavenskog lista" (Šehić 1991: 286).⁹

Aktivisti četnika tokom izborne kampanje u bijeljinskom srezu (tuzlanski okrug), predvođeni pisarom Dragomirom Stevićem, prijetili su stanovništvu "da će svakom ko ne glasa za radikale baciti bombu u kuću". Pored toga, napadali su prvake ZS i zahtijevali od čuvara izbornih kutija da

⁸ U izvještaju velikog župana od 21. 6. 1925. godine, upućenom ministru unutarnjih poslova, primjetno je da je on nastojao prikriti odgovornost policijskih organa za ubistvo Bege Bešlića. Prema njegovu izvještaju, okupljeni muslimani u Gračanici bili su uznemiri zbog vijesti da je birački odbor premještao kuglice iz drugih glasačkih kutija u kutiju Radikalne stranke. To je, prema navodima velikog župana, prouzrokovalo naelektrisanu atmosferu među muslimanima, pa su "zaplašeni" žandarmi i četnici morali pripucati na nekontroliranu masu.

⁹ "Jugoslavenski list" bio je zvanično glasilo Hrvatske težačke stranke.

ne čuvaju izborne kutije ZS. To je bio jedan od glavnih razloga što su mnoge kutije ZS, u tuzlanskom okrugu, nestale bez traga (Keleštura 1999: 56–57).

Također, i u travničkom izbornom okrugu zabilježene su terorističke aktivnosti SRNAO. Tako je u mjestu Gerzovo prota Ubavić sa naoružanim srnaovcima obilazio uglednije pristalice ZS i tom prilikom im je prijetio da će oni biti ubijeni, a njihovo selo spaljeno ukoliko ne budu glasali za kandidate Radikalne stranke (Šehić 1967: 238).¹⁰

U nastojanju da opravda terorističke akcije SRNAO tokom predizborne kampanje i prikrije sve neregularnosti koje su se dešavale tokom izbora 1925. godine vladajući režim izdao je naredbu pokrajinskim vlastima da prikupljaju materijal o navodnom "teroru opozicije" tokom ovih izbora. Sreski načelnici sa područja Bosne i Hercegovine bili su na pravoj mucu da ispune ovaj zadatak, pa su i najmanja protivljenja vlastima u agitaciji okarakterizirali kao teror. Međutim, i pored korištenja raznih mahinacija, ali i friziranih podataka, aktualna vlast nije dobila priželjkivani rezultat. Naime, na provedenim izborima 1925. godine bilo je daleko više pozitivnih izvještaja koji govore o terorističkim akcijama protiv opozicije. Tako je, npr., policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu 3. 3. 1925. godine izvijestila javnost da se na području ovoga grada "nijesu dogodili nikakvi slučajevi terora od strane opozicije nad pristalicama vladajućih stranaka prije izbora, na dan izbora, a ni poslije izbora". Također, u ovom izvještaju konstatira se dalje: "Nije bilo ni upotrebe vjere kao agitacionog sredstva" (ABH, FVŽSO, pov. 602/1925).¹¹

Zaključak

Nakon stvaranja zajedničke južnoslavenske države Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, 1. 12. 1918. godine, uslijedili su naponi koji su za cilj imali konsolidaciju političkog života. Političku scenu ove države činile su građanske političke stranke i nacionalističke organizacije. Svrha osnivanja

¹⁰ Sredstva terora Radikalna stranka zaista nije birala. O tome svjedoči i govor radikalskog poslanika Spalajkovića u Travniku, gdje je, između ostalog, rekao: "Ako ne dobijemo većinu gumenih kuglica, dobićemo je olovnim".

¹¹ Državni podsekretar Vilder velikom županu Sarajevske oblasti 23. 2. 1925. U telegramu koji je uputio velikom županu sarajevske oblasti Vilder je naređivao "da se sabere materijal o teroru opozicije pre i posle izbora". U nastavku telegrama stoji da se sve te aktivnosti oko kompromitujućeg materijala po opoziciju prikupe u što kraćem roku kako bi, po navodima Vildera, imali naš materijal za verifikaciju".

ovih posljednjih bila rezultat nastojanja aktuelne vlasti da gušenjem građanskih pokreta održi postojeći autoritarni režim. Tako je nastao teror nacionalističkih organizacija, koji je svojim vlastodršcima obezbjeđivao političku predominaciju.

Velikosrpski nacionalistički krugovi, suočeni sa otporom demokratskih snaga, formirali su terorističku organizaciju SRNAO, uz čiju pomoć su se održavali na vlasti. Stvaranje organizacije bilo je neodvojivo povezano s političkim promišljanjem koji je za cilj imao realizaciju velikosrpskog projekta Ilije Garašanina. Također, treba navesti i to da su radikalne političke grupe proces jugounitarizacije vidjele kao gubitak srpskog nacionalnog individualiteta. Da se to ne bi desilo, one su na taj proces počele gledati kao na "prirodno srastanje" srpske nacije i novoformirane države. S druge strane, svi ostali narodi trebali su biti u podređenom položaju. Do stvaranja SRNAO dolazi za vrijeme vladavine prve (homogene) vlade radikala. Tada je do izražaja došla potreba za čvršćom saradnjom radikalskih grupa, u cilju održavanja velikosrpski orijentiranih stranaka na vlasti. S druge strane, postojao je sve veći zahtjev ostalih političkih stranaka, koncentriranih u tzv. "federalističkom", a kasnije "opozicionom bloku", koje su se oštro suprotstavljale ovakvim velikosrpskim tendencijama.

Djelatnost SRNAO bila je prepoznatljiva kroz izvođenje terorističkih akcija, protiv svih političkih grupa i nacionalnih manjina koje nisu podržavale centralistički način uređenja države. To se naročito osjetilo u vrijeme provođenja parlamentarnih izbora 1925. godine. Glavni cilj SRNAO tokom ovih izbora bio je osiguranje izborne pobjede vladajućeg režima. Akcije koje su sprovodili njeni pripadnici odnosile su se na ometanje opozicionih stranaka na njihovim predizbornim skupovima, ometanje birača da glasaju prema svome slobodnom uvjerenju (prijetnjama, ucjenama i terorom – često puta s tragičnim ishodom), prijetnje i provokacije upućene opozicionim kandidatima itd. Ovakve djelatnosti umnogome su doprinijele pobjedi radikala na parlamentarnim izborima 1925. godine.

Abstract: After the end of World War I, on 1. of December 1918 new South Slavic state was created, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (KSHS). In the newly created state Serbian nationalist circles have taken power into their own hands, but they were faced with the aspirations of other South Slavic people who desired to participate equally. Also, immediately after the formation of KSHS revival of political and parliamentary life started.

In order to maintain power in their hands so called "Nation building parties", before all the Democratic and Radical Party tried to make the best possible results during the election. For this purpose they formed a nationalist terrorist organization the Serbian national youth organization. It is an election during the 1925. it committed several acts of terrorism (which often had a tragic outcome), against the opposition parties, and they largely contributed to the victory of the Radicals.

Izvori i literatura

1. Izvori

a) Neobjavljeni

1. Arhiv Bosne i Hercegovine: Fond: *Veliki župan sarajevske oblasti*

b) Objavljeni izvori

1. Petranović Branko, Momčilo Zečević (1985): *Jugoslavija 1918-1984*, Zbirka dokumenata, Beograd.
2. Petranović Branko, Momčilo Zečević (1987): *Jugoslavenski federalizam: ideje i stvarnost*, Prvi tom (1914-1943), Tematska zbirka dokumenata, Beograd.

c) Štampa

1. *Srpska riječ* (1923–1925): Radikalni list, Sarajevo.
2. *Pravda* (1924–1925): Glasilo Jugoslovenske muslimanske organizacije, Sarajevo.

2. Literatura

a) Knjige:

1. Bojić, Mehmedalija (2001): *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)*, Sarajevo
2. Čulinović, Ferdo (1961): *Jugoslavija između dva rata, Knj. I-II*, Zagreb.
3. *Enciklopedija Leksikografskog zavoda* (1961), Zagreb.
4. *Enciklopedijski leksikon* (1970), Beograd.
5. Filandra, Šaćir (1998): *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo.
6. Filipović, Muhamed (1996): *Bošnjačka politika. Politički razvoj u Bosni u 19. i 20. stoljeću*, Sarajevo
7. Gligorijević, Branislav (1979): *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, Beograd
8. Gligorijević, Branislav (1970): *DS i politički odnosi u Kraljevini SHS*, Beograd
9. Ibrahimagić, Omer (1998): *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo

10. Imamović, Mustafa (1998): *Historija Bošnjaka*, Sarajevo
11. Išek, Tomislav (1981): *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Sarajevo
12. Keleštura, Mensud (1999): *Četnički pokret u Bosni i Hercegovini 1941–1945*, Zenica
13. Krizman, Bogdan (1975): *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941*, Zagreb
14. Kožar, Azem (2007): *Bosna i Hercegovina*, Tuzla
15. Lovrenović, Dubravko, Sućeska, Avdo, Tepić, Ibrahim, Azinović, Vlado (1991): *Istine o Bosni i Hercegovini. Činjenice iz istorije BiH*, Sarajevo
16. Matković, Hrvoje (1998): *Povijest Jugoslavije (1918–1991). Hrvatski pogled*, Zagreb
17. Mulić, Jusuf (2006): *Velika Srbija, Muslimani i Bosna: od početka Prvog srpskog ustanka 1804. do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine*, Sarajevo
18. Petranović, Branko (1981): *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd
19. Petranović, Branko / Zečević, Momčilo (1985): *Jugoslavija 1918-1984*, Zbirka dokumenata, Beograd
20. Petranović, Branko / Zečević, Momčilo (1987): *Jugoslavenski federalizam: ideje i stvarnost*, Prvi tom (1914–1943), Tematska zbirka dokumenata, Beograd
21. Petrović, Slobodan (1961): *Sedam sekretara SKOJ-a*, Beograd
22. Purivatra, Atif (1977): *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, drugo izdanje, Sarajevo
23. Redžić, Enver (2000): *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke. Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije*, Sarajevo
24. Šehić, Nusret (1971): *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941). Politička uloga i oblici djelovanja četničkih udruženja*, Sarajevo
25. Šehić, Nusret (1991): *Bosna i Hercegovina 1918-1925. Privredni i politički razvoj*, Sarajevo

b) Časopisi:

1. Gligorijević, Branislav (1964): "Srpska nacionalna omladina", *Istorijski glasnik*, br. 3-4, Beograd, 3–38.
2. Išek, Tomislav (1975–1976): "Hrvatska republikanska seljačka stranka na parlamentarnim izborima 1925. godine s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu", *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 11–12, Sarajevo, 151–176.
3. Janković, Dragoslav (1959): "Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)", 1. XII 1918–20. IV 1919, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, br. I, Beograd, 7–152.
4. Šehić, Nusret (1967): "Prilog proučavanja februarskih izbora 1925. godine u Bosni i Hercegovini", *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, sv. 7, Sarajevo, 221–242.

HISTORIJA

PRIKAZI I OSVRTI

Dr. Dževad Jahić

IBRAHIM PAŠIĆ: *MILEIMOŠTRE* (ILIRSKO-GOTSKI KORIJENI BOSANSKE VLADARSKE DINASTIJE, STEĆKA I CRKVE BOSANSKE)

Nakon dvije knjige koje su se pojavile u zadnjih nekoliko godina, a koje su tematski i problemski posvećene predslavenskim korijenima Bošnjaka i uopće Bosne kao historijskoga fenomena, evo i trećega pozamašnoga rukopisa Ibrahima Pašića, koji ustvari kompletira jedinstvenu naučnu trilogiju posvećenu ovome pitanju i obilježava po mnogo čemu jedinstven naučni događaj bez presedana u poslijeratnoj naučnoj produkciji u Bosni i Hercegovini. Okolnost da naša naučna javnost na vrijeme nije prepoznala značaj i veličinu ovoga Pašićevoga projekta ne mora nas naročito niti iznenaditi niti brinuti, jer ta okolnost, zapravo, savršeno liči na bosanskohercegovačku naučnu i uopće sadašnju društvenu atmosferu, ispresijecanu raznoraznim usudima i interesima i ograničenostima razne vrste i porijekla, sve do stanja u kojem se, nažalost, duže vremena nalazimo, a to je stanje da nam jedino mediji i nekompetentna i lažna naučna vrhuška tobož procjenjuju i "afirmiraju", odnosno prešutkuju svu tu produkciju, pred javnost iznoseći lažnu sliku, dijametralno suprotnu istini i stvarnom događanju u naučnoj produkciji. Sa druge strane, pak, ovakva okolnost ne liči samo na našu ovdašnju sredinu već ima, rekli bismo, širi karakter i mogla bi po svemu ličiti na slične pojave i znatno šire, van bosanskohercegovačke sredine. Naime, kad se u nauci dogode krupni pomaci naprijed, kad ti pomaci podobro uzdrmaju dosadašnja shvatanja i površna i tendenciozna tumačenja u toj istoj nauci, koja se novim istraživanjima otkrivaju, odnosno demistificiraju kao nepouzdana, pa čak i falsifikatorska, onda je, nažalost, neizbježno da se ovakvi naučni događaji svjesno prešućuju, čak i odbacuju, minimiziraju, i ne samo to već i da vodeće naučne institucije pokažu izrazito odbojan i krajnje negatorski stav prema takvim jedinstvenim i izuzetno vrijednim naučnim poduhvatima. Sve to događa se ovih godina sa naučnim projektom historičara Ibrahima Pašića, koji se, istina, u nauci pojavio relativno kasno, ako takvih "kašnjenja" uopće ima, ali koji je zato tim svojim "kasnim" javljanjem ozbiljno uzdrmao mnoga do sada važeća shvatanja u

našoj historijskoj nauci, kad je riječ o predslavenskoj historiji Bosne, da tako kažemo, a i historiji srednjovjekovne Bosne posebno. Mada su na neki način i u samom autorovom prvotnom naučnom opipavanju predslavenskih etničko-jezičkih elemenata u historiji Bosne i Bošnjaka, uz početno pitanje da li su ti elementi mit ili stvarnost (I. Pašić, *Predslavenski etnički elementi u historiji Bosne i Bošnjaka, mit ili stvarnost*, Godišnjak BZK "Preporod", god III, Sarajevo, 2002), oni postavljeni na nivo oprezne hipoteze, nakon toga dvije autorove knjige označile su pristup ovome problemu kakav dosad nije postojao u našoj nauci, a taj pristup doveo je do toliko novih i značajnih rezultata da te rezultate naša naučna javnost, sve kad bi to i mogla i htjela, ne bi tako brzo ni tako lahko mogla sagledati. U svojoj knjizi *Kulin i Prijezda, dva imena ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne*, Zenica, 2006., Pašić je otvorio novu stranicu u istraživanju naše prošlosti, pri čemu je, na metodološki izuzetno originalan način, razotkrio mnoge naše dosadašnje zablude u tumačenju kako naziva iz predslavenskoga supstrata, tako i mnogih drugih historijskih činjenica i procesa vezanih za srednjovjekovnu državu Bosnu i za Crkvu bosansku, kao poseban historijski fenomen. Dvije godine nakon toga pojavljuje se monografija Ibrahima Pašića *Predslavenski korijeni Bošnjaka (od planine Romanije do istočnih granica rimske provincije Dalmacije)*, Mostar, 2008, koja je na još uvjerljiviji način, sa jednom izuzetno opsežnom naučnom aparaturom i zahvatom, ukazala na to da ilirski etno-jezički supstrat igra daleko važniju ulogu u našoj etnogenezi nego što se to do sada u nauci predstavljalo, a dobrim dijelom se može reći i - zataškivalo, iz raznih, uglavnom nenaučnih i ideoloških razloga. Ta knjiga predstavlja sasvim izuzetan događaj u našoj nauci poslijeratnoga vremena i ona je otvorila toliko pitanja i odgovorila vrlo uvjerljivo na mnoga od njih, a mnoga ostavila otvorenim, da se ni sam autor više "nije mogao zaustaviti", pa je svoja istraživanja nastavio, te ih problemski, pa i čisto "teritorijalno", produbio i proširio. U rezultatu takve njegove istraživačke "nezaustavljivosti", nakon svega godinu dana od izlaska spomenute monografije, pojavljuje se i treći Pašićev rukopis iz toga naučnog ciklusa, kao zaokruženo jedinstvene naučne trilogije, rukopis *MILE I MOŠTRE (ilirsko-gotski korijeni bosanske vladarske dinastije, stećka i Crkve bosanske)*.

Ako je u prvim dvjema knjigama svoje "trilogije", kako je mi nazivamo, svoju pozornost usmjerio na analizu ilirskoga supstrata u etnogenezi Bošnjaka i Bosne uopće, s posebnim zanimanjem za ilirski jezički supstrat, u trećem rukopisu, koji predstavlja svojevrsno zaokruženo

jednog velikoga naučnoga poduhvata, autor se usmjerava ka gotskim, odnosno arijansko-gotskim korijenima, pri čemu još dosljednije, i naučno razrađenije i preciznije, primjenjuje jedan svoj originalni, kod nas u nauci još neprimijenjen, metod filološke interdisciplinarne analize, unutar kojega uvjerljivo prednjači lingvistička, odnosno etimološko-onomastička analiza, mada je Ibrahim Pašić po svojoj osnovnoj vokaciji, uostalom, i po profesiji, historičar, odnosno doktor historijskih nauka. U Glavi I autor polazi od detaljnoga i krajnje minucioznoga raskrinkavanja sa dosadašnjim vrlo površnim i tendencioznim falsifikatima kad je riječ uopće o historijskim istraživanjima Arnautovića kod Visokog i u vezi s tim i tumačenjem porijekla naziva *Mile* u srednjevjekovnim bosanskim izvorima, pri čemu se ispravljaju mnoge netačnosti u dosadašnjim tumačenjima porijekla toga naziva, a i razobličuju mnoge tendencioznosti i naučno neodgovorna i ideologizirana tumačenja, što je uostalom odlika analize u čitavom rukopisu, koji je zapravo krcat etimologijama i tumačenjima na vrlo sigurnim naučnim temeljima. Ta sigurnost najviše se ogleda u Pašićevom metodu, koji u podjednakoj mjeri uvažava i historijske i lingvističke elemente i spajajući ih u jednu nedjeljivu metodološku istraživačku cjelinu dolazi do značajnih i sasvim novih i zanimljivih otkrića. U Glavi II autor, kao historičar, posebno razmatra pitanje mjesta krunisanja Tvrtka I i nudi vrlo uvjerljivu lingvističko-historijsku argumentaciju da je Tvrtko I zbilja krunisan u Milama kod Visokog. Glava III posebno je posvećena Milama i Arnautovićima s aspekta etnološke nauke, jer je u prethodnim glavama to pitanje razmatrano naročito s aspekta arheološke nauke, da bi se u Glavi IV autor usmjerio na pitanje arnautovičkih, i ne samo arnautovičkih, stećaka i pitanje njihovoga porijekla i pripadnosti, čime se historijska nauka već dugo vremena prilično bezuspješno bavi. Lingvistički etimološki metod Pašiću pomaže da tu problematiku puno bolje sagleda i protumači, što njegovom rukopisu daje posebnu draž i vrijednost, čime se on dosad najuvjerljivije primiće razješavanju "arnautovičke tajne". Glava V posvećena je razmatranju porijekla imenâ iz bosanske vladarske dinastije i razotkrivanju elemenata ilirsko-gotskih korijena u tim imenima, što opet upućuju na širu problematiku porijekla te dinastije uopće. Glava VI, po našoj ocjeni, predstavlja srž rukopisa i njegov najznačajniji dio. Zapravo, u toj glavi razmatraju se arijansko-gotski korijeni bosanske narodne crkve i Crkve bosanske, pri čemu se u našoj nauci napokon demistificiraju porijekla osnovne "bogomilske nomenklature". Naime, u svojim istraživanjima u okviru ove glave Ibrahim Pašić dolazi do otkrića koja su za našu nauku ipak

sasvim nova, da nazivi *strojnik*, *did*, *gost*, *hiža*, pa onda i sam naziv *stećak*, ustvari vode porijeklo iz arijansko-gotskoga predslavenskog supstrata. Takva lingvistička zaključivanja, naravno, otkrivaju sasvim drukčija i široka polja historijskih razmatranja porijekla Bosanske crkve uopće i u tom smislu Pašićeva analiza predstavlja u našoj nauci do sada najdublji pristup ovom pitanju, pristup koji mu omogućuje da dođe do takvih otkrića do kakvih nauka dosad nije mogla doći. Ona to nije mogla iz najmanje dva razloga. Jedan je razlog što je u historiji tema Crkve bosanske i bosanskih krstjana do kraja ideologizirana. Drugo, što historičari primjenom svoga "klasičnog" historijskog metoda nisu bili sposobni dati sigurnije odgovore. Primjenom lingvističkog etimološko-onomastičkoga metoda historičar Ibrahim Pašić uspinje se na najviše istraživačko mjesto i po prvi put u našoj nauci daje pouzdanije odgovore o porijeklu osnovnih naziva vezanih za Crkvu bosansku i uopće bogomilsko učenje, dakle, i porijeklo te pojave uopće smještajući napokon u sigurnije naučne okvire. U Glavi VII Ibrahim Pašić posebno se bavi lingvističkom analizom visočkih onomastičkih gotizama, da bi zaokružio svoja razmatranja visočkog *Mila* kao središta mitraističkoga kulta, te se preko etimologije toga naziva primiče zaključnim razmatranjima o cjelokupnoj problematici arijansko-gotskih korijena bosanske vladarske dinastije i Crkve bosanske, kao jedinstvena dva historijska temelja ne samo Bosne i Bošnjaka već i samoga bosanskog jezika, čiju je onomastičku građu u svojoj jedinstveno uspješnoj etimološkoj analizi podvrgao historičar Ibrahim Pašić.

Naučna otkrića u ovom rukopisu višestruka su, višesmjerna i slojevita. Gotovo je nemoguće u ovom slučaju nastupiti u svojstvu recenzenta cjelovitog rukopisa, odnosno cjelovite problematike kojom se on bavi i koju naučno tako impresivno zahvata. Kao lingvist i filolog, ostavljam historičarima da o njemu sude s aspekta historijske nauke. Sebi ostavljam pravo da i ovoga puta istaknem jedinstvenost Pašićevog filološkog metoda, dosad u našoj nauci nepostojećeg i nepoznatog. Da ne propustim reći, kao lingvist i filolog, da uopće ne govorim impresionistički o ovome rukopisu, mada u vezi s njim čovjek ne može izbjeći impresije, pa čak ni fasciniranost i oduševljenje. Ne tvrdim da su sve etimologije u ovom rukopisu sigurne, a još manje tvrdim da su sve one tačne. Tvrdim jedino to, svjestan tereta etimološke analize, da su Pašićeve etimologije u većini slučajeva sigurnije i tačnije od mnogih dosad važećih u našoj lingvističkoj i historijskoj nauci, da mnoge od njih nakon njegovih tumačenja bivaju potpuno odbačene, mnoge

ostaju čak i smiješne i apsurdne, a mnoge od njih, koje su inače također prilično sigurne, često "podrhtavaju" pred Pašićevim tumačenjima, kakav je nerijetko slučaj s tumačenjima etimologija i kod pravih i uvaženih lingvista i velikih etimoloških autoriteta, kakav je, npr., slučaj i sa samim Petrom Skokom i njegovim krhkim etimologijama, koje nakon Pašićevih tumačenja bivaju još krhkije.

Svjestan toga da je ovo tek početak razmatranja i ocjenjivanja ovog jedinstvenog rukopisa, na kraju konstatiram sljedeće: ovim rukopisom Ibrahim Pašić zaokružuje svoj veliki naučni poduhvat razotkrivanja i tumačenja ilirsko-gotskih supstratskih elemenata iz prošlosti Bosne i Hercegovine i prošlosti i porijekla samoga bošnjačkog naroda, kao i njegovoga bosansko-hercegovačkog jezika. Ova treća knjiga je i sami vrhunac ove jedinstvene Pašićeve naučne trilogije, ne samo po redoslijedu već i po svome dometu. Slobodno mogu reći da je ovaj rukopis dosad i najznačajniji rukopis Ibrahima Pašića, jedinstvena kruna njegovog izuzetnog naučnog poduhvata, već sada potpuno svjesni toga da ovaj rukopis predstavlja praktički najznačajnije naučno djelo u Bosni i Hercegovini koje se pojavilo nakon rata.

Adis ZILIĆ

**ESAD KURTOVIĆ: VELIKI VOJVODA BOSANSKI
SANDALJ HRANIĆ KOSAČA, Institut za istoriju,
Sarajevo, 2009.**

Esad Kurtović rođen je 1965. godine u Bosanskoj Krupi. Studirao je historiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Magistrirao je 2000. godine na temu *Ulaganje novca na dobit u konavoskom krugu*. Knjiga *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača* izmijenjena je doktorska disertacija, odbranjena 2006. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Djelo je plod dugogodišnjeg istraživačkog rada Esada Kurtovića. Napisano je u vidu monografije, ima 526 stranica i detaljno opisuje život i djelo Sandalja Hranića.

Kurtović je objavljivao radove u brojnim časopisima. U nekoliko separatnih radova piše o ekonomskoj poziciji Sandalja Hranića: *Državni depozit*, Prilozi instituta za istoriju 28, Sarajevo 1999; *Motivi Sandaljeve prodaje Konavala Dubrovčanima*, Anali 38, Dubrovnik 2000; *Kretanje u depozitu Sandalja Hranića u Dubrovniku 1413-1435*, Hercegovina 11-12, Mostar 2000; *Bosanski velikaš u modernim bankarskim tokovima srednjovjekovlja*, Godišnjak 1, BZK Preporod, Sarajevo 2001; *Finansijski problemi Sandalja Hranića kao razlog prodaje Konavla Dubrovčanima*, Znakovi vremena 20, Sarajevo 2003. Učestvovao je i na nizu naučnih skupova. Radi na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, gdje predaje srednjovjekovnu historiju.

Što se tiče neobjavljenih izvora koji su korišteni u knjizi, naglasak je na građi Državnog arhiva u Dubrovniku. Autor se, također, služi objavljenim historijskim izvorima i brojnom stručnom literaturom. Iako su Kosače imale razvijenu diplomatsku službu i svoju kancelariju, ipak je veoma mali broj dokumenata domaće provenijencije ostao sačuvan do danas, što je veliki nedostatak prilikom rekonstrukcije života i djela ovoga bosanskog vojvode. Iz tog razloga i sam autor služi se onim što je danas historičarima dostupno za korištenje, a riječ je prvenstveno o tragovima rada dubrovačke kancelarije. Dubrovčani pedantno bilježe sve ono što se tiče njih u određenom vremenu. Inače, imali su intenzivnu korespondenciju sa Sandaljem zbog samog

položaja njegovih posjeda koji su se prostirali na jugoistoku bosanske kraljevine i nalazili neposredno uz dubrovački teritorij.

U uvodu knjige autor ističe da ni u narativnim izvorima nisu značajnije zabilježeni podaci o vojvodi Sandalju Hraniću, jer ga je zasjenio nasljednik herceg Stjepan Vukčić Kosača. Uz to, javlja se i hronični nedostatak historijskih izvora domaće provenijencije, te se rekonstrukcija prošlosti izvodi na teži način, preko očuvane građe mediteranskih i srednjoevropskih arhiva, kao i epigrafskih spomenika i materijalnih ostataka gradova i tvrđava na Sandaljevu posjedu. U uvodu možemo vidjeti i prikaz svih djela u kojima se obrađuje vrijeme Sandalja Hranića. Knjiga je podijeljena na devet poglavlja: I Prvi podaci o Sandalju Hraniću (19–28); II Zatečeno stanje i pojava Sandalja Hranića kao predvodnika Kosača (29–74); III Uzdizanje Sandalja Hranića do 1405 (75–160); IV Samostalni velmoža 1405–1418 (161–218); V Stabilnija vremena 1419–1435 (219–334); VI Ekonomski profil, kultura, vjera (335–406); VII Zaključak (407–418); VIII Prilozi (419–480); IX Izvori i literatura (481–526).

U prvim podacima o Sandalju Hraniću spominje se da on nasljeđuje svog strica, vojvodu Vlatka Vukovića, nakon njegove smrti 1392. godine. Također, važno je navesti da mu mladost ostaje nerasvijetljena zbog nedostatka izvora i da se po prvi put u izvornoj građi spominje u povelji bosanskog kralja Stjepana Dabiše od 15. 4. 1392. godine očuvanoj u prijepisu.

Kada piše o zatečenom stanju i pojavi Sandalja Hranića, Kurtović navodi da su Kosače "zauzele vanjski omotač Tvrtkovih osvajanja (...) a da su zatečeni lojalni podanici pretvoreni u vazale." Detaljno piše i o Sandaljevoj braći i njihovim potomcima, a opisuje i ulogu Sandaljeve sestre Teodore, udate u kuću Pavlovića. Bila je udata za Radoslava, kojem je rodila nasljednika Ivaniša. Nakon muževe smrti, ona je preuzela ulogu glavnog oslonca porodice Pavlović. U Sandaljevo doba pleme Kosača dijelilo se na četiri kuće. On je svojim oporukama kroz tri depozita finansijski osiguravao članove roda Kosača.

U trećem poglavlju pravi se paralela sa Hrvojem Vukčićem Hrvatinićem, u smislu nasljeđivanja posjeda i vojvodske časti. Nasljeđivanjem vojvodske titule jačale su pojedine porodice. Od prve povelje iz 1392. godine Sandalj se spominje kao vojvoda – predvodnik roda. Aktivno učestvuje u odnosu Bosne i Osmanlija, dok izostaje u sukobima sa Sigismundom Luksemburškim, zbog samoga geografskog položaja njegove teritorije. U doba kraljice Jelene Sandalj je među najjačim

velmožama u Bosni i vodi samostalnu politiku prema Zeti. Početkom XV stoljeća Kosače preuzimaju posjede Sankovića, a Sandalj se smatra nasljednikom Radića Sankovića. Sa Hrvojem Vukčićem Sandalj je podijelio interesne sfere. Potvrda dobrih međusobnih odnosa jeste dvostruka ženidba između ove dvije kuće, a potom i svrgavanje sa prijestolja kralja Ostoje. Također, podijelili su i interesne sfere u dalmatinskom zaleđu.

U četvrtom poglavlju opisuje se promjena političke orijentacije bosanske vlastele prema Sigismundu Luksemburškom, a kao glavni uzrok navodi se da je Ladislav Napuljski prodao prava na Dalmaciju Mletačkoj republici. Zatim imamo prikaz sukoba Hrvatinića i Kosača, što je imalo za posljedicu prekidanje bračnih veza između ove dvije porodice. Sandalj se potom našao u trećem braku s Jelenom, udovicom Đurđa Stracimirovića Balšića. Oboje su bili u starijim godinama, politički iskusni i ušli su u brak s određenim interesima. Brak je bio sretan i potrajao je sve do Sandaljeve smrti 1435. godine. Nakon toga imamo detaljno opisan sukob Pavlovića i Kosača, čiji se počeci vežu za ubistvo kneza Pavla Radinovića.

Prilikom prikaza stabilnijih vremena u periodu vladavine Sandalja Hranića, autor se posebno zadržava na prodaji Konavala Dubrovčanima, kako onog dijela koji je pripadao Kosačama, tako i onog koji je pripadao Pavlovićima. Važno je navesti da je Sandaljeva diplomacija ovdje igrala aktivnu posredničku ulogu. Također, u ovom poglavlju imamo detaljan opis Sandaljeve uloge u Konavoskom ratu (1430–1433), te na kraju bolest i smrt Sandalja Hranića.

Na početku šestog poglavlja prikazani su obim i granice Sandaljeva posjeda, a potom i njegovi vazali. Ekonomski profil Kosača autor prikazuje kroz prizmu odnosa s Dubrovnikom. Ovdje imamo i opis Sandaljeve kancelarije, koja, kao i kod ostalih bosanskih vladara i velikaša, nije bila na jednome mjestu. Sandalj je posjedovao i dva pečata u obliku osmerokuta i elipse, koji su očuvani na šest isprava. Na pečatima je monogram sa Sandaljevim inicijalima, dok je na rubu ćirilična legenda. U ovom poglavlju navode se i njegovi ljudi uključeni u diplomatske misije ili u kancelariju. Autor spominje i Sandaljeve rezidencije, koje mu služe kao ljetna ili zimska boravišta i mjesta gdje prima strane delegacije. Ove rezidencije po svojoj izgrađenosti i općim izgledom mogle su se mjeriti i s kraljevskim dvorovima. I Sandalj je po ugledu na najrazvijenije feudalne evropske krugove demonstrirao vanjske znakove bogatstva i moći, heraldičku simboliku, luksuznu odjeću, posuđe i nakit kao stil života. Kulturni utjecaji

iz primorja, te Bizantije i centralne Evrope sigurno su ostavili traga na profilu ovog velikaša. Kada piše o vjerskom životu, autor ističe vjersku toleranciju i koegzistenciju različitih vjeroispovijesti na njegovu posjedu.

Zaključak je dat dvojezično: na bosanskom i engleskom jeziku. U Prilozima su u tabelarnom prikazu dati tragovi proizvoda Sandaljeve kancelarije, očuvane povelje i drugi akti, a potom dubrovačka spominjanja pisama Sandalja Hranića. Itinerar vojvode Sandalja Hranića također je prikazan u vidu tabele. Kao treći prilog imamo hronološki prikaz Sandaljevih ljudi koji se spominju u izvorima, a kao četvrti prilog pismenu korespondenciju između Dubrovnika i njihova diplomata Benedikta Gundulića, koji se nalazio duže vrijeme u misiji kod Sandalja tokom Konavoskog rata. Kao posljednji prilog imamo deset dokumenata iz Dubrovačkog arhiva. Na samom kraju knjige je popis izvora i literature, te registar imena i toponima.

Opisujući život i vrijeme Sandalja Hranića, Kurtović se služi obimnom arhivskom građom, brojnom literaturom koju citira, tako što poštuje opredjeljenje autora u pogledu izbora pisma, kako u napomenama ispod teksta, tako i u popisu izvora i literature. Dokumenti su priloženi u originalnom obliku. Na taj način autor je dao dobru uputu za buduće istraživače. Sagledano u cjelini, ovo djelo pruža zaokruženu sliku o jednome uglednom bosanskom velikašu.

Dr. Senija Milišić

STOLJEĆE VISOKOG ŠKOLSTVA U HERCEGOVINI, SVEUČILIŠTE U MOSTARU, MOSTAR, 2002, 322

Pojava ove monografije obradovala nas je iz više razloga. Prvo zato što je ovakve literature malo, jer ona nastaje u povodu obilježavanja određenih jubileja. A jubileji su potvrda dugogodišnjeg upornog i uspješnog djelovanja određenih institucija. Zahvaljujući ovoj literaturi možemo pratiti dostignuti stupanj vlastitog razvoja. Tako je povod za objavljivanje ove monografije "25. obljetnica samostalno organiziranog visokoučilišnog obrazovanja u Mostaru, odnosno 10. obljetnica djelovanja i jedinoga Sveučilišta na hrvatskom službenom jeziku u Bosni i Hercegovini." Ako se za trenutak vratimo na naslov, vidjet ćemo da se, što se hronologije tiče, negdje "izgubilo" čitavih 75 godina.

U ovakvoj vrsti publikacija nezaobilazan je kratki povijesni pogled unatrag. Stoga autori daju pregled razvoja grada i okruženja, školstva uopće i napose visokoga. Don Tomo Vukšić, redovni profesor Vrhbosanske katoličke teologije u Sarajevu u svom radu *Mostar kroz povijest* (25–31) krenuo je od prapovijesnog razdoblja i stigao do kraja minulog stoljeća. Period između dvaju svjetskih ratova sažet je u tri rečenice, a dešavanja iz Drugog svjetskog rata na području Mostara i Hercegovine stala su u dvije rečenice.

I pored brojne literature o prošlosti Mostara, ovaj pregled obilježen izom konstatacija koje se mogu podvesti pod zajednički imenitelj: revidiranje pojedinih općepoznatih činjenica. Tako autor navodi da je "nasuprot uobičajenu mišljenju, i za vrijeme otomanske vlasti bilo... kulturnoga života u Mostaru. Sve do 19. stoljeća pisali su samo muslimani jer drugima to nije bilo moguće. Naravno, svi pisci bili su posve islamski usmjereni. Prvi katolici pišu u Mostaru istom u drugoj polovici 19. stoljeća."(25).

O Drugom svjetskom ratu, fašizmu i antifašizmu, kao odgovoru grada Mostara na fašizam, nema ni riječi. Ali, zato autor odmah prelazi na teren, općepoznat i aktuelan, na politički, a ne povijesni rječnik da je nakon 1945. "religija... sustavno progonjena a zatvori su bili puni ideoloških protivnika. Zabranjeno je djelovanje franjevačke bogoslovije u Mostaru". Ne kaže se zašto (vidjeti: *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, 2, Sarajevo, 1990; 37 i 75-76). Život je tekao dalje, pa se "često... doslovce gladovalo, život kao da je bio stao a sloboda umrla." I onda autor dolazi

do posljednjeg rata "koji je podijelio grad". Rat nije podijelio grad. Grad je podijeljen političkim dogovorom Srba i Hrvata. A rat je slijed događanja nakon dogovora.

Autor na kraju daje podatke o broju stanovnika u gradu Mostaru i općini Mostar. Jednostranim odabirom broja stanovnika (podaci iz 1991. godine) isključena je mogućnost analize (vidjeti: *Šematizam franjevac*, 1873; P. Bakula-V. Klaić: *Broj stanovnika mostarskog okružja 1873*; u: *Knjiga o Mostaru*, Beograd, 1998.; str. 136; S. Bandžović: *Iseljavane Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo, 2006; Zdravko D. Marijanac: *Razvitak stanovništva Bosne i Hercegovine 1850-1991. godine*, Banja Luka, 2000; D. Mastilović: *Hercegovina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929)*, Beograd, 2009; str. 67–86). Autor ne kaže šta se desilo s tim stanovništvom i koji je sadašnji omjer, šta je bilo sa prijeratnim stanovnicima Mostara i Hercegovine i čime to objašnjava.

Neistine se pojave svaki put kada se mostarski duh, slobodoumlje i antifašizam usprotive mraku i fašizmu; toga se boje i svako malo pokreće se ova priča. Ne mogu se prefarbati ni logori ni mučilišta, i u onom i u ovom ratu. Ključno pitanje jeste ko su sadašnji stanovnici Mostara. Autor veli da "ta izmiješanost stanovništva, i u narodnom i u vjerskom smislu, jedna je od osnovnih oznaka Mostara otkako postoji. U prošlosti je upravo to bio osnovni generator čestih stradanja i razaranja Grada i ubijanja njegovih ljudi. Tako je bilo i u ratu na kraju 20. stoljeća kad je Mostar razoren kao nikada prije... Već u proljeće i ljeto 1992. JNA je izvršila pravi urbicid. A i kroz sljedećih nekoliko ratnih godina kao da se na Mostar prosulo sve bezumlje barbarogenija koje je zauvijek uništilo brojne vrednote."

Mr. Rudolf Kraljević, viši predavač Pedagoškog fakulteta u Mostaru, utvrdio je u svom radu *Pedagoškom povijesnom vertikalom k Sveučilištu u Mostaru* (33–46) kratkim presjekom kroz prosvjetno naslijeđe sva tri naroda da su najvažniji rezultati u razvitku hercegovačkog svjetovnog školstva (1878–1918) otvaranje Velike gimnazije u Mostaru, Muške učiteljske škole (Preparandija) u Mostaru i Franjevačke klasične gimnazije s pravom javnosti u Širokom Brijegu.

Sve što je autor napisao o razvoju školstva i školskim prilikama nakon 1918. ima cilj da dokaže ugroženost jednog naroda unutar svih sistema, pa je "VPŠ ostavila kao krajnje nepovoljnu baštinu... do nerazumnosti ispunjenu odbojnošću prema zapošljavanju profesora Hrvata". Jedna sedmina Hrvata u periodu od 1950. do 1968. godine zastupljena je u nastavnom osoblju, "iako

su u onovremenoj Hercegovini bili relativno najbrojnije pučanstvo". Navodi o službenoj i neslužbenoj dokumentaciji imaju cilj da pokažu kako se radilo i mimo zakona, kada dolazimo do decembra 1976, kada je prema riječima autora, osnovan Univerzitet u Mostaru (?), kojim se "uporno nastavlja zapostavljanje profesora hrvatske nacionalnosti".

Dalje se navodi da je u novootvorenom mostarskom franjevačkom samostanu akademske 1895/96. započela s djelovanjem Franjevačka teologija, prva mostarska fakultetska institucija. Ovdje se ne radi o prvoj mostarskoj fakultetskoj instituciji, već o instituciji katoličke crkve. Katolička bogoslovija u Mostaru školovala je kandidate samo prve dvije godine, a naredne dvije bili su upućivani u neke od katoličkih bogoslovija u Evropi. Broj profesora i polaznika upućuju na to da je riječ o višoj školi. Svakako da bi faksimil osnivačkog akta bio pokazatelj vjerodostojnosti povijesne vertikale.

Dr. Šimun Musa, vanredni profesor Pedagoškog fakulteta u Mostaru, piše o *Dometima i ostvarajima hrvatskog narodnog preporoda u Hercegovini* (47–58) i konstatira da su na području BiH franjevci bili "jedini učeni ljudi, prosvjetitelji i književnici" (što je u nesuglasju sa navodima prof. Vukšića na strani 25). Autor navodi da je Franjevačka bogoslovija, osnovana 1895, morala prestati s radom 1945, a da je onda nastala odlukom iz 1994. godine. Ovaj prekid u radu od 49 godina potvrđuje nepostojanja kontinuiteta u radu pomenute škole.

Fra Andrija Nikić, redovni profesor Pedagoškog fakulteta u Mostaru, svojim radom *Djelovanje Franjevačke bogoslovije u Mostaru (1895-1945)*, (59–82), potvrđuje naprijed rečeno. Vraćamo se ponovo na problem periodizacije na kojoj autor(i) zasniva(ju) priču o franjevačkom visokom školstvu "tijekom stoljeća".

Dr. Frano Ljubić, rektor, redovni profesor Ekonomskog fakulteta u Mostaru, u svom prilogu *Sveučilište u Mostaru*, utvrdio je da su "naši pređi... dobro uočili svu dalekosežnost organiziranih škola za širenje nacionalne svijesti i kulture. Zato su u srednjem vijeku imali svoje osnovne, srednje, a po svoj prilici visoko školstvo u brojnim naseljima s preko 150 crkava i 6 samostana". Ova, kao i rektorova tvrdnja da je "znanstveni sustav Sveučilišta u Mostaru utemeljen... Franjevačkom bogoslovijom," koja je započela svoje djelovanje 1895. godine, neodržive su.

Rektor konstatira da 2002. godine u Mostaru postoje dva sveučilišta, dvije visokoobrazovne institucije koje se različito zovu, te da "ne postoji

suglasje o tome zašto su nastale, kako su nastale pa čak ni o tome kada su nastale." Ako ne postoji suglasje, postoje činjenice koje ništa ne može promijeniti.

Slijedi poznata priča o tome da su fakultetima i sveučilištem upravljali "tzv. savjeti", da su o nastavnim planovima i programima, nastavnim sadržajima, izborima nastavnika i saradnika u naučna i nastavna zvanja te izborima dekana i prodekana i svim drugim pitanjima odlučivali najmanje profesori, te da "nitko nije mogao biti izabran ni u najniže znanstveno nastavno zvanje (ni u zvanje asistenta pripravnika bez suglasnosti o podobnosti svih 6 sudionika koji su o tome odlučivali: savez komunista, socijalistički savez, boračka organizacija, omladinska organizacija, sindikalna organizacija, izvršni odbor općine). Izbor se mogao provesti ako je svaki od tih 6 sudionika dao pisanu suglasnost o podobnosti," što nije tačno.

Nakon toga rektor navodi da "Sveučilište postoji od 1977. pod nazivom Univerzitet "Džemal Bijedić", da je postojalo do 1992. kada je promijenjeno ime i službeni jezik. Od tada se zove Sveučilište u Mostaru". Ni ova tvrdnja nije tačna; naime, akt o osnivanju je najbolja potvrda ko i kako ga osniva. Nije riječ o promjeni imena i nije riječ o odluci koju su "podržali (gotovo) svi nastavnici, suradnici, djelatnici i studenti bošnjačke, srpske, židovske i drugih nacionalnosti, što su potvrdili nastavkom rada i studiranjem na Sveučilištu, a veći broj profesora (nehrvatske narodnosti) obnašali su dužnosti dekana." Što ponovo nije tačno (vidjeti spisak dekana).

Rektora demantira i priloženi dokument Hrvatske zajednice Herceg-Bosne: Spisak djelatnika koji žele nastaviti rad na Sveučilištu u Mostaru od 28. 4. 1993. Ispod dokumenta nalazi se i tekst priređivača monografije koji glasi: "222 potpisa za Sveučilište u Mostaru - Mostar, potkraj 1992." (91). Konac 1992. nije isto što i konac aprila 1993. Kao što Republika BiH nije isto što i HZHB ili HRHB. A ako nije riječ o osnivanju potpuno nove ustanove, zašto bi se djelatnici izjašnjavali o nastavku rada?

Spisak uposlenih profesora i saradnika drugih nacionalnosti demantira rektorov "veliki broj" istih. Koliko je "studenata svih nacionalnosti koji su se bez ikakvih ograničenja i diskriminacije upisivali i studirali na Sveučilištu i u ratnim godinama i na izmještenim lokacijama na Širokom Brijegu i Neumu" nismo mogli utvrditi jer tih podataka nema u monografiji. Svakako bi bilo zanimljivo utvrditi o kojem je broju riječ. A nekoliko profesora bošnjačke nacionalnosti uzeti su samo zato što nisu imali koga drugog. I što nisu protjerani ili na vrijeme uspjeli napustiti svoje domove.

Za rektora je bila "iznenađujuća" objava oglasa za upis studenata na fakultete Univerziteta "Džemal Bijedić" u istočnom Mostaru u akademskoj 1994/95. godini "zato što se smatralo da postoji samo jedno Sveučilište u Mostaru i da mu nije ime "Džemal Bijedić" od 1992. Jasno je da razlozi za to nisu bili nedostatak kapaciteta na Sveučilištu niti ograničenje ili zabrana upisa studentima na Sveučilištu u Mostaru. I da je odluka o tome donesena jednostrano, bez dogovora, bez znanja i bez konsultacija sa Sveučilištem te je vjerovatno posljedica želje onih što su o tome odlučivali da Mostar ima sveučilište s bošnjačkim službenim jezikom. To su učinili iz nekih njima znanih razloga. Na to su imali pravo i nitko im ne može niti treba zamjeriti zbog toga". Bošnjaci iz zapadnog dijela grada imali su pravo na život, na imovinu i ostali bez svega iz Ljubiću znanih razloga, no ne treba mu zamjeriti on samo piše onako kako mu se govori ili kako se od njega očekuje. Bošnjački službeni jezik ne postoji niti je ikada proglašen.

Na kraju, rektor izražava ponos "što smo spasili Sveučilište". Bilo bi zanimljivo saznati od koga; ovako možemo konstatirati da je riječ o zamjeni teza: ne radi se o spasavanju, već osnivanju nezakonite državne tvorevine i njenih institucija.

Ovaj "kratki povijesni pregled" u nesuglasju je s onim što se trebalo postići ovom monografijom. Naime, polovina sadržaja odnosi se upravo na pokušaj revidiranja povijesti. Niko ne osporava niti dovodi u pitanje postojanje Sveučilišta na hrvatskom jeziku, pa je sva dosadašnja priča autorā monografije *déjà vu*. Ono što nas zanima jeste analiza postignutog u djelovanju Sveučilišta u Mostaru, te stanje i perspektive istog unutar države Bosne i Hercegovine i na međunarodnom planu. Autori se nisu bavili analizom. Nažalost, skup nasumice datih podataka potvrđuje nešto drugo.

Sveučilište u Mostaru 2002. godine ima osam fakulteta, jednu visoku školu i šest instituta. Pored ovoga, tu je Studentski centar, Sveučilišna knjižnica i Studentski zbor. Na više od 30 studijskih skupina u dodiplomskoj i desetak skupina u poslijediplomskoj nastavi upisano je 9.000 studenata. Od 850 profesora i saradnika, jedna polovina je sa sveučilištā iz BiH i Hrvatske.

Agronomski fakultet (1994–2002): "nastavni proces osigurava vlastitim kadrovima, ali dobar dio nastave pokriva se vanjskim suradnicima u Zagrebu i Osijeku." Na fakultetu su uposlena 23 nastavnika i saradnika, iz BiH je angažirano 15 i iz Hrvatske 23. Fakultet godišnje upisuje preko 300 studenata, a godišnje diplomira njih desetak.

Osnivački akt pobija konstataciju da je *Agronomski institut* (1994–2002) "osnovan 1969, ili čak i ranije kao Duhanski institut koji je osnovan 1958. i integriran u jedinstveni institut 1980". Institut ima 14 uposlenika i 9 vanjskih saradnika.

Ekonomski fakultet 2002. godine ima oko 1.600 studenata, 34 uposlenika, te po 12 saradnika iz BiH i Hrvatske.

Ekonomski institut osnovan je 1994. godine odlukom Sveučilišta u Mostaru. Ukupan broj uposlenika i vanjskih saradnika nije iskazan.

Građevinski fakultet ima 30 uposlenih, nastavnika i saradnika – iz BiH 21, a iz Hrvatske 13. Na Fakultetu postoji Zavod za hidrotehniku i Zavod za konstrukcije.

Institut za građevinarstvo, osnovan 1994, organizacijski je ustrojen u šest zavoda.

Medicinski fakultet, osnovan 1997, godišnje upisuje četrdesetak studenata, a ima 10 uposlenih, iz BiH 96 i iz Hrvatske 85 saradnika.

Pedagoški fakultet, osnovan 1994. godine, ima 64 uposlenika, iz BiH 40 i iz Hrvatske 64 saradnika. U akademskoj 2001/02. godini Pedagoški fakultet ima 12 studijskih grupa sa preko 2.000 upisanih studenata.

Institut za hrvatski jezik i književnost osnovan je 1996. godine. Podataka o kadru nema.

Pravni fakultet ima 19 uposlenih, iz BiH 9 i iz Hrvatske 13 saradnika.

Pravni institut osnovan je 1996. godine. Nema podataka o kadru.

Strojarski fakultet ima 29 uposlenih, dok je iz BiH angažirano 18 i iz Hrvatske 12, te jedan saradnik iz Slovenije.

Institut za strojarstvo osnovan je 1994. godine, a *Akademija likovnih umjetnosti*, osnovana 1996, ima petnaestak studenata.

Visoka zdravstvena škola, osnovana 2002. godine, ima tri uposlena, 95 iz BiH i 21 saradnik iz Hrvatske, te 238 studenata.

Kako nedostaju podaci o broju studenata Građevinskog, Pravnog i Strojarskog fakulteta, Teološkog instituta i Visoke zdravstvene škole, ostaje nejasno da li je od početka rada Sveučilišta do 2002. godine ukupan broj upisanih studenata 9.000, ili ih se toliko upisuje godišnje. Premda su autori naveli da je u sklopu Sveučilišta osam fakulteta, jedna visoka škola i šest instituta, ovdje se pojavljuje i Teološki institut. Priređivači monografije na početku su naveli broj od 850 profesora i vanjskih saradnika, a poimeničnim popisom dolazimo do 917.

Autorima je poznato da je biblioteka Univerziteta "Džemal Bijedić" imala do rata 72.000 naslova, ali su izostavili istinu o njenom uništavanju. Sveučilišna knjižnica 2002. godine ima 12.000 svezaka. Sveučilište ima i svoje časopise. To su *Mostarenja*, časopis za humanističke znanosti, pokrenut 1994, i *Znanstveni glasnik*, časopis za prirodne i tehničke nauke (od 1996).

Najveći broj visokoškolskih i naučnih ustanova Sveučilišta nastao je 1994. i kasnije. Dakle, nije došlo do promjene imena, već do osnivanja novih. Način na koji je došlo do toga poznat je i ovdje ga nećemo ponavljati. Ono što treba uporno ponavljati jeste skretanje pažnje na neistine kojima se nisu oduprli priređivači i autori ove monografije. Štampana veoma luksuzno (tiraž od 2.000 primjeraka i uporedni tekst na engleskom jeziku), ova monografija ostaje samo lijep okvir za sliku. A slika, tj. činjenice i hronologija, odnosno sve što se unutar toga okvira našlo, počev od naslova, posve su upitni.

Nedavno je Slobodan Praljak rekao u Hagu da su Mostar i dešavanja u njemu jedna mračna priča. Rekli bismo i koja dugo traje. Ali ima i pozitivnih pomaka. U Mostaru je 05. 02. 2010. sklopljen sporazum o saradnji Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru sa FPN iz Sarajeva. Jedan od razloga te saradnje jeste i pomoć u kadru koji nedostaje mostarskom fakultetu. Preskupo i nepraktično pokazalo se angažiranje istog iz druge države. A još su bliže kolege s Univerziteta "Džemal Bijedić." Da bi se potvrdio onaj "zdravi pluralizam" sa strane 88.

UNIVERZITET "DŽEMAL BIJEDIĆ" MOSTAR

1977–2002.

MOSTAR, 2002, 151

Obilježavajući 25 godina rada Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, priređivači ove monografije htjeli su prije svega pokazati u kakvim je složenim historijskim okolnostima djelovala ova visokoškolska institucija na obrazovanju kadrova, naučnoistraživačkom i kulturnom radu i razvoju sredine u kojoj egzistira. Ovaj događaj bio je od izuzetnog značaja za Mostar i širu regiju, "posebno s aspekta društvenih, političkih i ratnih uslova pod kojim se Univerzitet razvijao i u ratu opstao".

Zbog toga je cjelokupni sadržaj monografije podijeljen na četiri cjeline: Mostar kao univerzitetski grad, Univerzitet '92-'96, Članice Univerziteta i Međunarodna saradnja Univerziteta.

Sve je počelo na sjednici Skupštine općine Mostar 14. II 1975. kada je donesen zaključak o organiziranju pripremnih radnji za formiranje Univerziteta u Mostaru. Na osnovu ovog zaključka, 16. V 1975. Skupština općine Mostar donijela je rješenje o obrazovanju inicijativnog odbora za osnivanje Univerziteta u Mostaru. Tako je 11. II 1977. na konstituirajućoj skupštini Univerziteta donesena odluka o otvaranju Univerziteta u Mostaru, u koji su uključene četiri visokoškolske institucije.

Savremeni proces visokog obrazovanja na području Hercegovine započeo je još 1950. otvaranjem Više pedagoške škole (VPS), zatim Više tehničke škole mašinske struke 1959. i Više poljoprivredne škole 1960. godine. Odjeljenja Pravnog i Ekonomskog fakulteta Sarajevskog univerziteta, formirana 1970, prerasla su 1976. godine u samostalne ustanove. Nakon toga, 1978. godine otvara se Građevinski fakultet, a 1983. Odjeljenje Poljoprivrednog fakulteta iz Sarajeva. Svi postojeći instituti i zavodi i razvojni centri iz cijele Hercegovine uključeni su u sastav Univerziteta. Tako je Univerzitet postao okosnica obrazovnog, privrednog, naučnog i kulturnog života Mostara, Hercegovine i šire regije.

Ratnim razaranjima (1992–1995) prekinut je dotadašnji pozitivni razvoj Univerziteta "Džemal Bijedić". Dolazi do mnogih neregularnih izmjena, što Univerzitet nakratko dovodi do gubljenja autonomije. Nakon otvorene vojne agresije HVO-a i Hrvatske vojske u maju 1993, prostorije Univerziteta pa i Pedagoške akademije potpuno su opljačkane i pretvorene u mučilišta.

Svi objekti i prostori, vlasništvo Univerziteta, ostali su na desnoj obali Neretve. Cjelokupna zgrada Univerzitetske biblioteke s opremom i knjižnim fondom spaljena je od strane HVO-a. Naime, u to vrijeme formira se Sveučilište na hrvatskom jeziku, u objektima i s opremom koju je koristio Univerzitet i njegove članice. Riječ je o objektima i opremi koja je pripadala Univerzitetu i koja je oteta i koje sada koriste pripadnici jednog naroda.

Jedan broj univerzitetskih radnika bošnjačke nacionalnosti protjeran je 9. V 1993. na lijevu obalu grada koji je pod kontrolom ARBiH, jedan broj prisiljen je pobjeći u inostranstvo. Dolaskom u slobodni dio grada, nastavnici, saradnici i ostali radnici odmah su počeli aktivnosti oko pripreme za nastavak rada Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Podršku tim nastojanjima pružilo je Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta RBiH. Finasiranje djelatnosti Univerziteta vrši se putem Ministarstva iz ratnog budžeta: na način koji je jedini legalan, pa makar je riječ o ratnim uvjetima.

Zakonom o Univerzitetu (Sl. list SR BiH br. 39/90 i Sl. list R BiH 24/93.) propisan je način funkcioniranja djelatnosti visokoškolskog obrazovanja za sve visokoškolske ustanove i univerzitete u R BiH, pa prema tome i za Univerzitet " Džemal Bijedić" u Mostaru. Priređivači su monografiju obogatili faksimilima najvažnijih zakonskih akata o osnivanju i djelatnosti Univerziteta, čime su otklonili svaku mogućnost manipulacije.

Bespoštedna ratna razaranja samo nakratko prekidaju rad Univerziteta. Već akademske 1993/94. sa manjim brojem nastavnika, saradnika i radnika Univerziteta, koji su uspjeli naći spas na lijevoj strani grada Mostara, nastavlja se obrazovanje u veoma teškim ratnim uvjetima. Zahvaljujući ovim hrabrim entuzijastima i podršci vlasti, ostvaren je kontinuitet Univerziteta "Džemal Bijedić".

U sastavu Univerziteta se 2002. godine nalazi svih pet visokoškolskih institucija koje su egzistirale i prije rata, tri instituta i Centar za obuku, a 1997/98. otvoren je univerzitetski studij Agromediteranske kulture i Studij informatike, te 1999/2000. Studij za jezike. U akademskoj 2001/02 studira 3.000 redovnih i vanrednih studenata

Univerzitet 1997. ima 47 nastavnika i saradnika u stalnom radnom odnosu i 83 vanjska saradnika, a 2002. godine 119 u stalnom radnom odnosu i 145 vanjskih saradnika. Od završetka rata Univerzitet je iz redova nastavnika i saradnika dobio dobio 17 magistara i 9 doktora nauka. Ostvarena je značajna saradnja sa svim univerzitetima u BiH i sa mnogim u inostranstvu. Kada je u pitanju saradnja sa Sveučilištem u Mostaru, ona je prema mišljenju priređivača monografije, nedovoljna. Univerzitet je član Asocijacije evropskih univerziteta i učesnik je mnogih konferencija, simpozija, radionica i drugih stručnih skupova.

Nastanak Univerziteta "Džemal Bijedić" rezultat je nastojanja države da kompletira teritorijalni razmještaj bosanskohercegovačke mreže naučno-nastavnih i naučnih organizacija. Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, u cjelini gledano, počeo je u veoma skromnim uvjetima. U narednih petnaestak godina postao je dio dobro organiziranog sistema, koji je davao rezultate. Djelovanje Univerziteta u ratu u najkraćem jeste herojska bitka za opstanak na ovim prostorima, jer cilj agresije bio je da i ovdje nestane svaki život i svaka aktivnost. U decembru 1994. održana je javna tribina pod naslovom "Strategija razvoja Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Definirani su ciljevi razvoja Univerziteta. Rad je nastavljen pod ranijim imenom "pod kojim smo registrirani u međunarodnim organizacijama, UNESCO-u, što je

odstranilo potrebu ponovne registracije univerziteta i time znatno olakšala uspostavu međunarodnih kontakata."

Dostignuti nivo razvoja Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru u 2002. godini izgleda ovako:

- *Pedagoška akademija* ima 24 uposlenika i 67 saradnika,
- *Mašinski fakultet* 18 uposlenika i 11 spoljnih saradnika,
- *Institut za mašinstvo* - naučno-istraživačka jedinica Mašinskog fakulteta - rad Instituta ponovo je pokrenut u oktobru 1995. Prije rata Institut je bio organiziran kroz četiri zavoda: Zavod za tehnologiju, Zavod za ispitivanja i homologaciju, Zavod za projektovanje i Zavod za informatiku i proizvodne sisteme.

- *Pravni fakultet* ima 586 studenata upisanih u 2001/02 (476 redovnih i 110 vanrednih) i 36 nastavnika i saradnika,

- *Ekonomski fakultet* 2001/02. ima upisanih 598 studenata (566 redovnih i 72 vanredna) te 35 nastavnika i saradnika.

- *Građevinski fakultet* u školskoj 1993/94. ima 70 studenata, 2001/02 - studira 109 studenata - 86 redovnih i 23 vanredna, a nastavu izvodi 45 nastavnika i saradnika,

- *Studij informatike*-od 1997/98-2001/02 - upisano 520 studenata,

- *Studij agromediterranskih kultura* – počeo sa radom 1997/98. sa 14 studenata; 2001/02. ima 39 studenata.

- *Studij za jezike* – osnovan je 1999. sa dva nastavna odsjeka: 1. Bosanski jezik i književnost i 2. Engleski jezik i književnost, a nastavu izvodi 29 nastavnika i saradnika.

Da se Univerzitet razvija pokazuje i projekt budućeg Fakulteta humanističkih nauka (FHN upravo sada slavi desetu godišnjicu rada).

U monografiji Sveučilište u Mostaru iznesena je tvrdnja da su nastavnici hrvatske nacionalnosti bili sustavno diskriminirani. Spisak rektora i prorektora iz monografije Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru ih demantira.

Nastava na Univerzitetu se od januara 1997. izvodi u Sjevernom logoru. Centar za obuku Mostar savremeni je edukacioni centar koji djeluje u oblastima informacionih tehnologija, menadžmenta i stranih jezika. Univerzitet ima i Uniju studenata i Studentski centar. Pored kulturno-umjetničkog društva Univerziteta, zapažen je i sportski život.

Pregled razvoja visokog školstva dat u ovoj monografiji svjedoči o dugoj tradiciji i bogatom naslijeđu. Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

od svog osnivanja do danas (i pored ratnih dešavanja koja su ga vratila na početak) uspio je odgovoriti i zadovoljiti ekonomskim, socijalnim i kulturnim potrebama društva. Univerzitet je bio i ostao "generator izgradnje razvijenog i humanog društva u budućnosti."

Umjesto zaključka navodimo riječi Predraga Matvejevića: "U gradu nevelikih razmjera i oskudnih sredstava bilo bi smiješno i jadno osnivati dva univerziteta – s manje ili više istim predmetima, na nekoliko stotina metara jedan od drugoga. Treba sve učiniti da bude jedan, ali pravi – da se oslobodi taštine ili ideologije pokrajinskih dužnosnika i lokalnih pokrovitelja, svih onih koji nisu kadri služiti znanosti ni zajamčiti stručnost".

LINGVISTIKA
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi

Mr. Alen KALAJDŽIJA

PRILOG TERMINOLOŠKOM DEFINIRANJU STAROBOSANSKOGA JEZIKA

Sažetak: U eksplikaciji teme nastoji se precizirati pojam starobosanskoga jezika koji se u novije vrijeme pojavljuje u bosnističkoj literaturi. Fokus definiranja svodi se na nekoliko temeljnih odrednica ovoga pojma, a to su: narodni jezik, vrijeme, prostor, pisani korpus, pismo i paleografija te sistem specifičnih jezičkih kategorija.

Ključne riječi: starobosanski jezik, paleografija, srednjovjekovna bosanska država, zapadna štokavština, južna štokavština.

Srednjovjekovna bosanska pismenost u evropskim okvirima predstavlja uistinu vrijedan i neponovljiv kulturni raritet. Njezina važnost ogleda se u više segmenata: historijskom, kulturološkom, etnološkom, umjetničkom, religijskom, arheološkom, ali svakako i u filološkom i lingvističkom aspektu, s kojih se polazi u ovoj sintezi.

Počev od Kune (2008), kod nas se ukupno srednjovjekovno jezičko stvaralaštvo dijeli u dvije osnovne grupe: religijsku i nereligijsku književnost. Religijska književnost obuhvaća srednjovjekovne tekstove koji su svoju upotrebu imali u crkvenoj službi, bogoslužju i kanonskim tekstovima. Danas je u bosnistici općeprihvaćeno da se jezik tih tekstova podvodi pod pojam bosanske redakcije stsl. jezika. Prema tome, bosanska redakcija stsl. jezika obimom i korpusom ne zaostaje za drugim stsl. redakcijama, posebno onim južnoslavenskim. Ona posjeduje tipične paleografske, fonetsko-fonološke, morfološke i leksičke osobitosti, koje je u priličnoj mjeri obradila i istražila Herta Kuna, te Jagoda Jurić-Kappel. Bosanska redakcija stsl. jezika, u najkraćim crtama, imala je osobine koje je odvajaju od drugih južnoslavenskih redakcija, čineći pri tome kompleks južnoslavenskih redakcija koje su imale svoje konkretne zadatke i svrhu u srednjovjekovnim slavenskim religijskim

i "državnim" okvirima. Kuna je dosta minuciozno radila na proučavanju bosanske redakcije stsl. jezika, ali to nipošto ne znači da je cjelokupan korpus srednjovjekovnih religijskih spomenika definitivno zaokružen i proučen. Naprotiv. Herta Kuna (2008), a potom i Jagoda Jurić-Kappel (2007) uočile su čitav niz specifičnih osobina, od kojih je najznačajnija opća karakteristika konzervativizam na svim nivoima, u sklopu čega se među najmarkantnijim izdvajaju sljedeće osobine.

Paleografske osobine: ne razlikuju se *l* i *n* od *lj* i *nj*; *jat* ima fonološku vrijednost *ja*; upotreba *đerva* u funkciji *ć* i *đ*, a rjeđe *j*; upotreba grčke *omege*; *e* ima vrijednost *je* na početku sloga i u slogu iza vokala; nepoznavanje digrafa *ja* i *je* u inicijalnom i postvokalnom položaju; miješanje grafema za *jat*, *jeri* i *i* (što upućuje na ikavsko porijeklo); nedostaje oznaka za glas *j*; bilježenje vokala *a* jatom iza mekih suglasnika; nepisanje akcenatskih i drugih nadrednih znakova (up. Kuna 2008: 67–68; Jurić-Kappel 2007).

Fonetsko-fonološke osobine: *jat* je češće bilježen ikavskim refleksom, a kada nije reflektiran, redovno se bilježi grafemom *jata*; *poluglas* se mijenja sa *a* u spomenicima od XIV st.; zamjena *ižice* vokalom *u*; zamjena *f* sa *p*; sekvenca *vB* sporadično prelazi u *u*; relativno česta zamjena stsl. *žd* za narodno *đ* ili *j*; čuvanje nazala zadnjeg reda, što upućuje na stariji makedonski predložak; mehaničko dijeljenje riječi na kraju redu (up. Kuna 2008: 71–72).

Morfološke osobine: nastavak *-oga* umjesto stsl. *-ago* za gen. jed. m. i sr. roda; preovlađivanje nastavka *-omu* za dat. jed. m. i sr. roda; napuštanje konsonantskih deklinacija; nestanak nastavka *-tB* za jed. i množ. prezenta; upotreba asigmatskog aorista (Kuna 2008: 72–73)

Leksičke osobine: arhaična leksika i neprevedene grčke lekseme, što upućuje ne starinu predložka, izuzev Čajničkog jevanđelja (Kuna 2007: 74).

Bosanska srednjovjekovna nereligijska književnost ima nekoliko grupa spomenika: **epigrafika** – unutar kojih su natpisi na stećcima, natpisi na građevinama, natpisi na sudačkim stolicama; **administrativni spisi** – u koje spadaju povelje, pisma, darovnice; **komentari** – koji se odnose na zapise prepisivača-dijaka na marginama religijskih tekstova; **lijepa književnost**: od kojih je sačuvana *Aleksandrida* (up. Jahić i dr., 2000). U kontekstu razmatranja podloge na kojoj se piše starobosanskim jezikom, vidljivo je

izdvajanje dva osnovna tipa pisanog stvaralaštva: na pergamentu i papiru i na kamenu. Po tome, materijal koji je poslužio za pisanje bitno je utjecao na izdvajanje dvaju osnovnih tipoloških odrednica paleografije navedenih spomenika. U epigrafici je to primarno ustavno pismo kvadratične osnove forme zbog ograničenosti manipulacije pri klesanju slova (up. Kuna 2008: 67). U pisanoj tradiciji na pergamentu i papiru pismo je bilo slobodnijeg izraza; to je minuskula s elementima kurziva, brzopisa. Novija istraživanja¹ potvrđuju i to da se epigrafika oslanja na brzopis, ali da ima oštrije crte upravo zbog materijala na kojem se piše. Pored toga, neke epigrafske osobine upućuju na činjenicu da su klesari, tj. srednjovjekovni kovači, imali zapisani uzorak na nekom pokretljivom i mehkom materijalu, pa da su potom urezivali, tj. klesali natpise u kamenu (up. Šator 2009). Prema tome, paleografski izraz starobosanskih spomenika potvrđuje jednu izuzetno važnu činjenicu koja se zanemaruje u našim istraživanjima. Ta činjenica posebno se odnosi na srednjovjekovnu epigrafsku bosančicu, koja je najdominantniji jezičko-paleografski izraz pismenosti u širim južnoslavenskim okvirima, što se posebno ističe u pisanoj kulturi stećaka. Ta pismenost nema premca ni takmaca u drugim graničnim kulturnim i državnim okvirima. Drugim riječima, epigrafska bosančica nije uporediva ni sa jednim epigrafskim stvaralaštvom na drugim južnoslavenskim prostorima, kako po broju natpisa, tako i po kvalitativnom diferenciranju pisma u odnosu na druge spomenike epigrafskoga karaktera, pa, prema tome, ona nema potrebe da se posebno diferencira i na taj način izražava kao posebna u odnosu na drugo. Ona, naprosto, sama po sebi predstavlja raritet u južnoslavenskoj i uopće evropskoj paleografiji. Tako, od Humačke ploče preko Kulinova natpisa na crkvi pa do natpisa na stećcima uočava se pisarski kontinuitet srednjovjekovne bosanske ćirilice i njena evolucija u odnosu na druge oblike pismenosti, kako u okvirima srednjovjekovne bosanske tradicije, tako i u okvirima šireg južnoslavenskog konteksta. Na osnovu toga, ističe se važna činjenica koja se odnosi na kulturu pismenosti starobosanskog jezika, a to je da ovaj idiom posjeduje svojstven oblik ćirilice, koja se u nauci opravdano udomaćio pod nazivom bosančica².

¹ Up. Edim Šator: *Paleografske i fonetske osobine natpisa na stećcima u BiH*, magistarski rad u rukopisu, Fakultet humanističkih nauka, Mostar, 2009. U ovome radu detaljno se opisuje paleografija natpisa na stećcima, gdje se daje detaljan opis grafema koji pripadaju korpusu starobosanske, epigrafske bosanske ćirilice, odnosno epigrafske bosančice.

² Pored toga, u nauci je prihvaćeno i to da se bosanska ćirilica u krajiškim pismima naziva

Jedan od važnijih detalja u vezi sa definiranjem starobosanskog jezika jeste i fenomen hronološkog razvoja ovoga idioma. Kako potvrđuje građa i korpus, starobosanski jezik može se smjestiti u okvire od XII do kraja XV i početka XVI st.³

Među najstarije bosansko-humske spomenike svrstavaju se: Humačka ploča, koja se treba smjestiti na početak XII st. – prema jezičkim tendencijama zabilježenim u ovome spomeniku (up. Mulaosmanović 2009), iako je pojedini istraživači uvrštavaju i u raniji period, tj. od X st. (up. Vego 1956), Natpis na Kulinoj crkvi; Natpis župana Grda; Povelja Kulina bana iz 1189, pa do posljednjih ostataka srednjovjekovnih bosanskih spomenika: Povelja kralja Tvrtka Tomaševića (1461) te natpisi na nišanima Sulimana Oškopice, Mahmuta Brankovića i Hasana i Ahmata Radilovića s početka XVI st. (up. Bešlagić 2000). Ono što se treba istaći u vezi s ovom konstatacijom jeste činjenica da je nesigurno tvrditi da se neki oblik bosanskog jezika ne razvija još ranije. To, međutim, ne znači da ga nije bilo. Naprotiv, starobosanski jezik oslanja se na dotadašnji narodni izraz koji nije imao svoje pismo ni svoju pismenost.⁴ Ovdje se dolazi do zaključka da se slavenska jezička tradicija prije XII st. na prostoru Bosne i Huma treba posmatrati kao predstarobosanski jezik, iz kojeg će se razviti starobosanski jezik, na kojem imamo sačuvane spomenike.⁵ Pored toga, predstarobosanski jezik može se nazvati i protostarobosanskim ili prabosanskim. Kako je riječ o nezabilježenom i prvom specifičnom izrazu ovoga srednjojužnoslavenskog jezika, ovdje se uzima spomenuti naziv, i pored toga što termini *protobosanski* i *protostarobosanski* mogu sugerirati činjenicu da na tom izrazu nemamo zabilježene tekstove. Termin *predstarobosanski* – prema navedenim kriterijima – odnosi se na činjenicu da ovaj jezički izraz nema zabilježene integralne tekstove te da je ovaj izraz prethodio starobosanskom jeziku, što je ključni kriterij za izdvajanje ovoga pojma. Termin *prastarobosanski* također

bosančicom, kao kurzivni oblik ove, kasnije evoluirane, forme ćirilice (up. Nakaš 2009).

³ Ovdje vrijedi spomenuti npr. i to da se u makedonskim tekstovima od XII st. primjećuju odstupanja od stsl. norme (up. Koneski 1966: 14). Dakle, sličan proces – kakav je obilježio i druge južnoslavenske sredine, zahvatio je i prostor srednjovjekovne Bosne i spomenika pisanih starobosanskim jezikom.

⁴ Tako i Vatroslav Jagić "pretpostavlja da se u našim zemljama i znatno prije Kulinove povelje iz 1189. godine pisalo ćirilicom i narodnim jezikom" (Peco 2007: 42).

⁵ Pretpostavlja se da je prvotna pismenost u srednjovjekovnoj Bosni bila glagoljska, za koje nemamo sačuvane spomenike, ali imamo ostataka glagoljice u mlađim tekstovima, kao argument starije glagoljske pismenosti (up. Bogičević 1975: 21–22).

je dobar zbog činjenice da se njegov prefiks *pra-* odnosi na jezički entitet koji nema pisma ni pismenosti, ali se iz ovoga naziva može iščitavati prefiks *prastaro-*, a ne *pra-*, zbog čega se ne uzima navedeni termin. Također, pojam prabosanski može figurirati u bosnističkoj terminološkoj nomenklaturi, ali direktno ne iskazuje činjenicu da je u pitanju jezički izraz koji je prethodio starobosanskom jeziku, mada implicira nezabilježeni jezički izraz. Zbog svega toga, u obzir je, u ovom tekstu, uzet termin *predstarobosanski* kao izraz organskog jezika, koji je kontinuant praslavenskog jezika, mada bi mu veoma dobar ekvivalent bio prabosanski. O tome će konačnu riječ dati nauka.

Predstarobosanski ili prabosanski jezik može se rekonstruirati u period od IX do XII st., u skladu sa prvobitnim oblicima organizacije bosanskih srednjovjekovnih sklavinija u IX i X st. (up. Hadžijahić 2003), što je potvrđeno i nomenklaturom srednjojužnoslavenskih država u djelu Konstantina Porfirogeneta oko 950. godine (up. Hadžijahić 1990: 14). Eventualno, taj protojezik mogao bi se situirati u vrijeme od doseljavanja Slavena na Balkanski poluotok, ali zbog nesigurnosti i relativnosti ovoga perioda, mora se ostati indiferentno, osim ako se u nauci ne pokaže drukčije. Prema tome, predstarobosanski jezik veže se za temelje prvotne srednjovjekovne bosanske državnosti, odakle će se razvijati i u posvjedočenoj srednjovjekovnoj bosanskoj državi od IX i X st.

U nekim podjelama hronološkog razvoja srednjojužnoslavenskog jezičkog sistema, kao što je bilo u serbokroatistici, *starsrpskohrvatski* jezik smješta se u period do XII st., od XII do XV st. trajao je period *srednjosrpskohrvatskog*, a od XIX st. do danas uspostavljeno je *novosrpskohrvatsko* razdoblje (Brozović 1973: 81–82). U ovome radu podjela hronološkog razvoja gramatičkog sistema bosanskoga jezika tumači se u nešto drukčijoj formi. Kako je već kazano, predstarobosanski ili prabosanski je bio jezik u vremenu do XII st., tačnije od IX do XII st., starobosanski jezik obilježio je period od XII do kraja XV i početka XVI st., mediobosanski – od kraja XV i početka XVI st. do sredine XIX te novobosanski – od sredine ili druge polovice XIX st., dakle od vremena početka standardizacije do danas. Termin *srednjobosanski*, koji se može smatrati sinonimom nije najpodesniji zbog terminološkog presijecanja značenja sa dijalektološkim značenjem pojma srednjobosanskog govornog tipa (up. Peco 1980: 110). Također, jedan od mogućih termina koji se odnosi na ovaj sadržaj mogao bi eventualno biti i osmanskobosanski, ali i ovaj pojam nije moguće jasno

terminološki precizirati, jer implicira neslavenski element te se odnosi na ekstralingvističke faktore u definiranju. Najadekvatniji termin mogao bi biti termin *mediobosanski*, čime bi se mogla izbjeći stanovita terminološka nepreciznost.

Na osnovu kazanog, starobosanski jezik u političkom smislu veže se za srednjovjekovnu bosansku državu i okolna područja. U dijalekatskom smislu, starobosanski jezik temelji se na štokavskom narječju predmigracionog perioda (up. Brozović 1973: 82). U tom smislu, najvažniji organski sloj starobosanskog jezika predstavlja zapadna štokavština (up. Kalajdžija 2007). Međutim, zapadnoštokavski idiom nije bio jedini organski sloj u starobosanskoj jezičkoj tradiciji. To je bila i južna štokavština, koja se nalazila na prostoru istočno od Neretve u Hercegovini. Otuda, prateći fizionomiju jezičkih osobina u korpusu starobosanskih spomenika izdvajaju se dva osnovna dijalekatska tipa ovoga jezika: zapadni i južni, tj. zapadnoštokavski i južnoštokavski dijalekt starobosanskog jezika. U skladu s tim, implicitno se iz cjelovitoga korpusa bosanske srednjovjekovne epigrafike izdvajaju dvije pisarske škole: bosanska i humska (up. Šator 2009). Ta dijalektalna podvojenost starobosanskog jezika bit će temeljna odrednica ovoga jezika od početaka njegove pismenosti do danas. Takvo se stanje ogleda i u korpusu predstandardnih idioma i u organskim idiomima starijeg i novijeg perioda i ide sve do početaka standardizacije u drugoj polovini XIX st.

U skladu s iskazanim mišljenjem može se pratiti dvojnost specifičnih oblika u odnosu na staroslavenizme te njihova međusobna prepletenost od vremena starobosanskog jezika pa sve do danas. U starobosanskim spomenicima više je bitnih odrednica koje su iskazale polarizaciju pojedinih osobina u odnosu na staroslavensku normu: odnos reflektiranih oblika: *ikavizam – ijekavizam* naspram grafema *jata*; odnos *re – ro*; odnos narodnih *va – u* prema stsl. *vB*; odnos narodnog *ć* i *đ* (koji su bilježeni ili *đervom* ili *sa k*) u odnosu na stsl. *št / žd*; potom izglose tipa *-ero / -oro* i dr.

Također, potpuno opravdano termin *starobosanski jezik* popunjava terminološku prazninu u definiranju bosanskog narodnog izraza u srednjem vijeku. To je jezik koji pokazuje sebi svojstvene osobine koje idu u smjeru formiranja novoštokavske fizionomije – uprošćavanje vokalskog sistema; konsolidacija konsonantskog sistema; unificiranje morfoloških kategorija u deklinacijama i razvoju glagolskog sistema te postepenom usložnjavanju sintaksičkih konstrukcija. Leksika je, također, izložena svojstvenim izmjenama i vlastitoj izobrazbi.

U skladu sa iznesenim, termin starobosanski jezik potpuno ravnopravno stoji uz druge, njemu ekvivalentne pojmove u slavistici koja se bavi proučavanjem historijskog razvoja nekog od slavenskih jezika: staroslavenski, starobugarski, staromakedonski, staroruski i dr.

Starobosanski jezik temelji se na pisanoj srednjovjekovnoj bosansko-humskoj tradiciji, u periodu od XII st. pa do kraja XV i početka XVI st., čija se dijalekatska struktura temelji na dvama idiomima – pretežno zapadnoštokavskoj te u manjoj mjeri južnoštokavskoj, sa specifično profiliranim ćirilicnim pismom – bosančicom, uz izrasle pisarske škole bosansko-humske provenijencije, te sa specifičnim razvojem cjelokupnoga jezičkog sistema koji pokazuje otklon od staroslavenskih redakcija u smislu prodora tada još uvijek nedovršenih unifikacijskih procesa u izrazu narodnih osobina te u okviru političko-državnog razvoja srednjovjekovne bosanske države.

Prema tome, starobosanski, uz najvažniju – specifičnu jezičku fizionomiju utemeljenu u stanovitom broju progresivnih narodnih odstupanja od staroslavenske norme, posjeduje sve relevantne elemente koji izdvajaju ovaj jezički idiom: prostor – u štokavskom smislu – zapadnog i južnog tipa; vrijeme – u smislu mogućnosti praćenja razvoja jezičkog sistema od XII do XVI st.; pismo bosančica – kao specifični evolutivni oblik ćirilice koji se realizira u vidu dviju pisarskih škola; korpus – koji osigurava uopće mogućnost praćenja jezičkih karakteristika ovoga idioma i omogućuje konstituiranje pojma starobosanskog jezika; jezičku normu⁶ – kao izraz narodnog srednjovjekovnog izraza, koji pokazuje tendencije organskog razvoja, uz sporadično očuvanje starijih književnih elemenata naslijeđenih iz staroslavenske norme; politički okvir – koji se realizira u srednjovjekovnoj bosanskoj državi; te najvažnije – specifičan stariji narodni jezički izraz progresivnog štokavskog tipa.

Abstract:

In the explication of the topic there is an effort to specify the term ‘starobosanski jezik’ (Old Bosnian Language) which lately occurred in the literature of Bosnia and Herzegovina. The focus of defining comes down to a few peculiarities of this term i.e.: national language, time, space, written corpus, writing system and paleography, and a system of specific lingual categories.

⁶ Ovdje se pod normom ne podrazumijeva entitet koji se odnosi na savremeni civilizacijski okvir standardnog jezika.

BIBLIOGRAFIJA

1. Bogićević, Vojislav (1975): *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo
2. Brozović, Dalibor (1973): "O predmigracionom mozaiku hrvatskosrpskih dijalekata na području SR Bosne i Hercegovine", Radovi sa simpozija *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Muzej grada Zenice, Zenica
3. Hadžijahić, Muhamed (1990): *Od tradicije do identiteta. (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Putokaz, Zagreb
4. Hadžijahić, Muhamed (2004): *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo
5. Jurić-Kappel, Jagoda (2005): "Književni jezik u Bosni i Hercegovini u srednjem vijeku", *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, Posebna izdanja, knjiga 13, Sarajevo
6. Jurić-Kappel, Jagoda (2007): "Apokalipsa i Psaltir u bosanskoj srednjovjekovnoj pismenosti", Međunarodni forum "Bosnae", (usmeno izlaganje): 26. 04. 2007, Sarajevo
7. Kalajdžija, Alen (2007): "Struktura i razvoj zapadnoštokavskog narječja i njegov utjecaj na standardni jezik", *Međunarodni znanstveni lingvistički skup: Bosanski, hrvatski, srpski i crnogorski jezik - divergentni procesi; iskustva drugih zemalja*; Tuzla, 14 - 16. 09. 2007, Bosansko lingvističko društvo
8. Koneski, Blaže (1966): *Istorija makedonskog jezika*, Prosveta, Beograd – Kočo Racin, Skopje
9. Kuna, Herta (1973): "Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog", Radovi sa simpozija *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Muzej grada Zenice, Zenica
10. Kuna, Herta (2008): *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Međunarodni Forum Bosnae, Sarajevo
11. Mulaosmanović, Edita (2009): "Fonetsko-fonološke i morfološke osobitosti *Humačke ploče*", *Istraživanja, časopis Fakulteta humanističkih nauka*, br. 4, Mostar
12. Nakaš, Lejla (2009): *Jezik i grafija krajišničkih pisama kao specifičan vid očuvanja zapadnoštokavskog pisanog kontinuiteta na rukopisnoj bosančici*, doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet, Sarajevo
13. Peco, Asim (1980): *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd
14. Peco, Asim (2007): "Narodni jezik i našoj književnosti predvukovskog perioda", *Izabrana djela*, knjiga VI: *Jezik književnog teksta, Bibliografija*, Bosansko lingvističko društvo, Sarajevo
15. *Radosavljeva bosanska knjiga. Zbornik krstjanina Radosava*, priredila: Anica Nazor, Međunarodni Forum "Bosnae", 2008
16. Rizvić, Muhsin (1999): *Bosna, Bošnjaci – jezik i pismo*, BZK "Preporod", Sarajevo
17. Šator, Edim (2009): *Paleografske i fonetske osobenosti natpisa na stećcima u BiH*, magistarski rad u rukopisu, Fakultet humanističkih nauka, Mostar

18. Turbić-Hadžagić, Amira (2005): "Tragom paleografskih osobitosti bosansko-humskih povelja 12. i 13. stoljeća", *Bosanski jezik*, časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika, Tuzla
19. Vego, Marko (1956): "Humačka ploča najstariji ćirilski pisani spomenik (X ili XI stoljeće) u Bosni i Hercegovini", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo

Dr. Ružica ZELJKO-ZUBAC

GLAGOL KAO MODIFIKATOR U IMENIČKIM SLOŽENICAMA U NJEMAČKOM I HRVATSKOM JEZIKU

Kontrastivna analiza primjera iz jezika pravne struke

Sažetak

Rad se bavi tvorbom determinativnih imeničkih složenica u kojima je *glagol / glagolska osnova* prvi dio složenice, tj. njen modifikator. Posebna pozornost posvećuje se značenjskim odnosima, dakle, semantičkim obrascima u kojima se odražavaju karakteristični rečenični odnosi između imenice u temeljnoj riječi i glagolskog predikata u modifikatoru. Za to nam u njemačkom jeziku na raspolaganju stoji čitav niz mogućnosti, za razliku od hrvatskog jezika, u kojem je ovaj način tvorbe dosta ograničen. Na korpusu od 2.275 imeničkih složenica iz jezika pravne struke analizira se frekventnost glagola u ulozi modifikatora, vrste preobljke kao i načini prevođenja novonastalih složenica s njemačkog na hrvatski i obrnuto.

Ključne riječi: glagol, modifikator, imenička složenica, morfološke osobitosti, semantički obrasci, pravni jezik, preobljke

UVOD

Osim preuzimanja riječi iz drugih jezika (Bibliographie, Expeditur, Citybike, Computer, Downloaden), dakle, jezičnog posuđivanja za koje kažemo da je bogaćenje jezika izvana, jezici se svakodnevno obogaćuju i

tvorbom novih riječi¹. Tvorba riječi je dio jezikoslovlja koji se bavi opisom tvorbenih obrazaca po kojima nastaju nove riječi. I dok se u 19. stoljeću tvorba riječi obrađivala samo u okviru velikih povijesnih gramatika, od sredine 20. stoljeća ona se promatra kao samostalna jezikoslovna disciplina. Žepić (1970) za njemački jezik navodi da nekih 30 fonema dopušta tvorbu oko 5.000 morfema koji nose značenje, a ti morfemi međusobnom kombinacijom čine vokabular jednog jezika. Dva najznačajnija tvorbeni modela jesu *slaganje (kompozicija)* i *izvođenje (derivacija)*.

Najveći broj novih riječi u modernom njemačkom jeziku nastaje *slaganjem (kompozicijom)*², a u hrvatskom jeziku *izvođenjem (derivacijom)*. Međutim, iako je tomu tako i u hrvatskom jeziku, imamo nekoliko različitih načina tvorbe imeničkih složenica - *složeno-nesufiksalna tvorba, složeno-sufiksalna tvorba, srastanje* i *tvorba složenih skraćenica* (Barić i dr. 1997).

U radu ćemo pomoću ograničenog korpusa (prikupljenog iz različitih stručnih časopisa, pravnih priručnika, udžbenika, leksikona pravnog nazivlja i Ustava) istražiti u kojoj se mjeri u njemačkom i hrvatskom jeziku pravne struke koriste složenice nastale slaganjem "*glagol / glagolska osnova + imenica*".

Prvi dio rada bavi se općenito opisom tvorbe determinativnih imeničkih složenica za svaki jezik posebno, s obzirom da se radi o dva jezična sustava (germanskome i slavenskom). U drugom dijelu rada metodom kontrastivne analize na primjerima iz korpusa utvrdit ćemo da li postoje eventualne sličnosti te koje su razlike koje se pojavljuju u načinu tvorbe imeničkih složenica ovoga tipa. Pomoću preoblika (transformacija) odredit ćemo međusobne odnose između prve i druge sastavnice na sintaktičkoj razini i dati opis semantičke strukture složenica. Drugi dio analize posvećen je morfološkoj strukturi prijevodnih ekvivalenta.

1. O tvorbi imeničkih složenica

Pod slaganjem se podrazumijeva tvorba kompleksne riječi (složenice)

¹ Tijekom vremena bilo je dosta pokušaja definiranja pojma "*Wortbildung*" – tvorba riječi. Mi ćemo se ograničiti na jednu općeprihvaćenu definiciju koja glasi da je "*tvorba proces kojim se tvore nove jezične jedinice uz pomoć materijala koji već postoji u jeziku*".

² U njemačkom jeziku razlikujemo "*Zusammensetzung*" (čisto slaganje), "*Zusammenbildung*" (istovremeno i slaganje i izvođenje) i "*Zusammenrückung*" (vrlo često ad-hoc složenice nastale čak i od cijelih rečenica). Najproduktivniji način je tvorba imeničkih složenica pomoću *čistog slaganja (Zusammensetzung)*.

koja se sastoji od najmanje dva morfema ili morfemske veze koje se i inače mogu pojavljivati kao samostalne riječi u jeziku (njem. *Zeigefinger*; hrv. *nazòvipisac*), a rezultat slaganja je *složena riječ* ili *složenica* (njem. *Kompositum*). Da bi se složenica mogla okarakterizirati kao takva, mora biti zadovoljeno nekoliko minimalnih uvjeta. Jedno od glavnih obilježja i u njemačkom i u hrvatskom jeziku jeste sastavljeno pisanje novonastale riječi³. Drugi važan element za njemačke složenice jeste postojanje *glavnog* (na *modifikatoru*) i *sporednog* (na *temeljnoj riječi*) *naglasaka*. Za hrvatske složenice nije moguće odrediti neka opća pravila glede položaja naglasaka koja bi se mogla primijeniti za sve vrste složenica.

Pojam produktivnosti i neproduktivnosti je, također, jedna veoma važna komponenta u tvorbi riječi, a ovisi prije svega o tome koliko su pojedine riječi ili dijelovi riječi motivirani za tvorbu novih izraza. Ukoliko je pojedini element još aktivan, mogu nastajati nove složenice kojima je on sastavni dio, bilo da su u ulozi *modifikatora* ili *temeljne riječi* (npr. *Recht-*, *Krieg-*, *Staat-* ili *-recht*, *-krieg*, *-staat*). Pri nastanku novih složenica razlikujemo *povremene tvorenice* (*okkassionele Bildungen*), *moguće tvorenice* (*potentielle Bildungen*) i *nemoguće tvorenice* (*unmögliche Bildungen*). Članovi jezične zajednice kojoj je to materinski jezik svaku novonastalu složenicu mogu pravilno odrediti kao gramatički ispravnu i jednoznačno je interpretirati kao moguću i prihvatljivu ili pak odbaciti kao nemoguću.

Najjednostavniji način tvorbe determinativnih složenica je kada se osnovnom morfemu (M_1) koji već postoji kao samostalna riječ u jeziku pridoda drugi osnovni morfem (M_2) koji ga pobliže određuje. Determinativne složenice sastoje se od (uglavnom) dva člana ili dvije neposredne sastavnice

³ S obzirom da se u njemačkom jeziku mogu pojaviti i složenice koje su tvorene od više samostalnih morfema ($M_1 + M_2 + M_3 + M_4 \dots$) ponekad se radi bolje preglednosti ili isticanja određenog dijela složenice mogu pronaći riječi pisane sa spojnicom/crticom. Ova pojava je karakteristična za pojedine stručne jezike. U hrvatskom jeziku to nije moguće iz dva razloga: kao prvo, riječi pisane sa spojnicom ubrajaju se u polusloženice, a one su podvrsta čistih složenica. Drugi razlog je što u hrvatskom jeziku nemamo složenica koje su tvorene od više morfema (izuzev nekoliko arhaičnih primjera kao *prvobrätuèed*, *drugobrätuèed*).

koje sudjeluju u slaganju. Iako znamo da se u njemačkom jeziku pojavljuju i tzv. *polimorfemske složenice*, dakle, one koje su nastale slaganjem više od dva samostalna morfema, ipak moramo spomenuti da sve složenice bez obzira na broj elemenata od kojih su sastavljene imaju binarnu strukturu te da se uvijek mogu promatrati kao slaganje A + B. Za njih je karakteristično da ne mogu mijenjati svoja mjesta, a da to ne dovede do promjene značenja cijele složenice⁴. Član *A* predstavlja prvi dio složenice i označava se kao *modifikator* (njem. *Bestimmungswort*), a član *B* predstavlja *temeljnu riječ*⁵ (njem. *Grundwort*) koja određuje sklonidbenu vrstu novonastale složenice, tj. vrstu riječi i s njom povezane kategorije, kao rod imenice te pripadnost određenoj značenjskoj skupini (vršitelj radnje, nositelj osobine, stvar i sl.).

Između *modifikatora* i *temeljne riječi* i u njemačkom i u hrvatskom jeziku može na tvorbenom šavu stajati spojnik⁶. Za njemački jezik je karakteristično da se u više od dvije trećine slučajeva riječi spajaju u novu cjelinu (složenicu) bez spojnika. U hrvatskom jeziku se većina složenica bez obzira na vrstu riječi tvori pomoću spojnika *-o-*, a nešto rjeđe sa spojnicima *-e-* ili *-i-*.

⁴ Za determinativne složenice karakteristično je da prvi dio složenice (*A*) pobliže označava drugi dio (*B*); ako zamijenimo njihova mjesta, složenice imaju drugačije značenje, usp. *Schokoladeneis* : *Eisschokolade*.

Zamjena mjesta moguća je (načelno) samo kod kopulativnih složenica koje se također ubrajaju u prave / čiste složenice, npr. *Dichterkomponist* (AB je i A ali i B).

⁵ Za obilježavanje druge sastavnice u njemačkim složenicama odlučili smo se za "*temeljna riječ*" umjesto "*osnovna riječ*" (koju također često nalazimo kao pojam za drugu sastavnicu u njemačkim složenicama). Razlog za to nalazimo u tome što pojam "*osnovna riječ*" u hrvatskoj tvorbi ima drugačije značenje, tj. predstavlja riječ koja je u tvorbenom procesu polazna ili ishodišna (npr. *pūniti* → *puniònica*). Dakle *puniti* je *osnovna riječ*, a *punionica* je riječ nastala tvorbom - *tvorenica*. Za termin *temeljna riječ* odlučili smo se kako bismo imali ujednačenu terminologiju za opis složenica u njemačkom i hrvatskom jeziku i njihovo kontrastiranje.

⁶ *Spojnik* je glas ili niz glasova koji se pojavljuju kao karakteristično morfološko obilježje složenice na njenom tvorbenom šavu između dijelova koji sudjeluju u slaganju, tj. između prve i druge sastavnice (*Gebirg-s-kette*). U njemačkom jeziku koriste se različiti termini – *Bindevokal*, *Fugenelement*, *Fugenmorphem*, *Fuge*, *Kompositionsfuge*, *Verbindungsmorphem*. pa čak i *linking morpheme*.

U oba jezika prvi dio složenice mogu biti različite vrste riječi (*imenice, glagoli, pridjevi, prilozi, zamjenice, brojevi* ili *vezani leksički morfemi*). Za njemački jezik je karakteristično da se u ulozi modifikatora pojavljuju i *prijedlozi* (*Gegensatz Mitbürger, Untermieter*), *različite skupine riječi* (*Heißwasserspeicher, Rund-um-die-Uhr-Schau, Arbeiter-und-Bauern-Fakultät* itd.) pa čak i cijele rečenice ("*Aber-da-hört-sich-doch-gleich-alles-auf*"-*Blick*), što u hrvatskom jeziku nije moguće.

1.1. Imeničke složenice tipa *glagol + imenica* u njemačkom jeziku

a) Morfološke osobitosti

Prema DUDEN-Grammatik (1995: 475) udio glagola koji sudjeluje u tvorbi imeničkih složenica u njemačkom jeziku kreće se između 5–10% što ih prema učestalosti svrstava na drugo mjesto (odmah iza imenica). Glagoli koji sudjeluju u tvorbi složenica kao prva sastavnica (*modifikator*) to najčešće čine samo sa svojom glagolskom osnovom, bez infinitivnog nastavka *-en*, sa ili bez spojnika.

U 10–20% slučajeva se između glagola kao modifikatora i imeničke temeljne riječi pojavljuje spojnik *-e-* (*Bad-e-anzug, Les-e-buch, Sied-e-punkt, Wart-e-saal*). Uglavnom se radi o jednosložnim glagolima čija osnova završava na [d], [g], npr. (*Send-e-zeit, Zeig-e-finger*) te u oko 50% slučajeva nakon [b] (*Reib-e-laut*) ili [z] (*Les-e-lampe, Lös-e-geld*). Negdje oko trećina glagola koji završavaju na [t] (*Wart-e-stunde*, ali uz iznimku *Reitstunde*) ili [ŋ] (*Häng-e-matte* pored *Springbrunnen*) također imaju spojnik *-e-* u novonastalim složenicama. Elke Donalies (2005: 70) smatra da kod složenica tipa *glagol + imenica* uopće nema spojnika *-e-*. Ona smatra da se tu radi o elementu koji pripada osnovi (*Binde-glied, Halte-stele, Hebe-bühne, Liege-stuhl, Melde-formular, Rede-verbot*).

Ponekad se u ovim pravilima pojavljuju i regionalne razlike, pa tako njemački jezik u Švicarskoj ima tendenciju slaganja *glagola + imenica* bez spojnika *-e-*, nakon *baden* ili *warten* stoji (*Bad-anzug, Wart-saal*) za razliku od Njemačke, gdje se on redovito pojavljuje.

Složenice čija je prva sastavnica jednostavni glagol (tj. glagolska osnova) često sebi uzimaju pridjev kao modifikator (*Tief-gefrierkost*) U

ovakvim slučajevima pridjev i glagol stoje u uskoj leksičkoj vezi zato što se u jeziku već nalaze slične složenice (*tiefgefrieren*).

Složenice koje se sastoje od više elemenata nastaju obično tako da dođe do spajanja prve sastavnice s još nekom imenicom (*Bus-haltestelle*), međutim u stručnim jezicima ponekad dolazi do spajanja s još jednim glagolom koji se umeće ispred prve sastavnice (*Mischsortierverfahren*). Nešto češće dolazi do tvorbe složenica kada je drugi glagol dio druge sastavnice, npr. *Schluck-impfstoff*, *Bau-sparkasse* ili *Warn-blinkanlage*.

b) Semantičko-sintaktičke osobitosti

Što se tiče semantičkog odnosa u složenicama tipa *glagol + imenica* općenito se može reći da glagolska osnova kao prva sastavnica, tj. *modifikator* (A) ukazuje na radnju, stanje ili zbivanje kako bi se поближе okarakterizirao predmet ili pojam naveden u drugoj sastavnici, tj. *temeljnoj riječi* (B).

Na temelju odnosa između prve (A) i druge (B) sastavnice može se razlikovati devet značenjskih odnosa. Radi se o semantičkim obrascima u kojima se odražavaju karakteristični rečenični odnosi između imenice u *temeljnoj riječi* (B) i glagolskog predikata u *modifikatoru* (A). Ortner / Ortner (1984) u svom radu dali su detaljan opis značenjskih odnosa koji se uzimaju u obzir kod tipa složenica *imenica + imenica*, a koji se mogu primijeniti i na ovaj tip, ali u različitom omjeru.

Kod Fleischer/Barz (1995: 111–112) nalazimo sljedeći pregled značenjskih odnosa:

1. "**Instrument**" – ‚B ist Mittel für A‘ (B je sredstvo za A’): *Rasierapparat, Kühlanlage, Sehorgan, Heizanlage, Nähmaschine, Waschmittel.*
2. "**Agens**" - ‚B tut A‘ (B radi/čini A): *Säugetier, Springbrunnen, Zeigefinger, Stechpalme, Putzfrau.* U ovu skupinu spadaju oznake za osobe, životinje, biljke, ali i uređaje, odjevne predmete, vozila, materijale i apstraktne veličine.
3. "**Patiens**"
 - a) ‚mit B wird A getan‘ (s B se radi A’): *Umhängetasche, Einschreibebrief, Leihverpackung.*
 - b) ‚mit B ist A getan worden‘ (s B je urađeno A’): *Mischgetränk, Räucherspeck, Brat-wurst, Räucherspeck.*
4. "**Tematski odnos**" - ‚A ist thematischer Bezugspunkt von B‘ (B se odnosi na A’): *Erzähl talent, Sehvermögen, Bohrkapazität.*

5. "**Mjesto**" - ‚A vollzieht sich in B’ (‚A se događa u B’): *Heilanstalt, Spieglecke, Spielplatz, Verladeplatz, Kochraum*.
6. "**Eksplikativnost**" - ‚A expliziert B’ (‚A eksplicira B’): *Ausweichmanöver, Ratespiel, Kletterpartei*.
7. "**Vrijeme**" - ‚B gibt Zeitpunkt/-raum für A an’ (‚B navodi vrijeme i mjesto za A’): *Kochtag, Studienzeit, Lernphase, Lesepause, Sterbestunde*.
8. "**Uzrok**"
 - a) ‚A ist Ursache von B’ (‚A je uzrok od B’): *Denkfalten, Lachkrampf, Schleuderunfall*
 - b) ‚B ist Ursache von B’ (‚B je uzrok od A’): *Lachreiz, Niespulver*
9. "**Način**" ‚A benennt Modus von B’ (‚A imenuje način od B’): *Tanzschritt, Sitzbad, Polterabend*.

Trećina svih složenica kojima je modifikator glagol može se svrstati pod tip 1, za drugu trećinu tipove 2, 3 i 5 možemo smatrati dosta značajnim, dok je za ostale složenice najčešći tip 4. Poneki primjeri se ne mogu svrstati ni u jedan tip, ali imamo i slučajeve kada dolazi do preklapanja, tj. složenicu možemo svrstati u više skupina.

U njemačkom jeziku često dolazi i do tzv. "tvorbe u nizu" (Reihenbildung) s jednim te istim glagolom, posebice ako prilikom slaganja ostaje isti semantički obrazac, npr. *Zeichen-* (*Zeichenstift, -block, -kohle, -lehrer, -tisch* itd. od: *zeichnen*) / usp. obrazac 1 ili *Brat-* (*Bratfett, -fisch, -hering, -hähnchen, -wurst*) / usp. obrazac 3.

1.2. Tvorba imeničkih složenica tipa *glagolska osnova + imenica* u hrvatskom jeziku

O složenicama u hrvatskom jeziku kojima je glagol u prvom dijelu u dosadašnjim radovima ima dosta razmimoilaženja. Tako ih Maretić (1899: 363–372 i 381–390) u svojoj podjeli složenica na četiri vrste svrstava u drugu vrstu, navodeći da im je obično prvi dio imperativ. Uz pojedine primjere koje navodi daje i moguće preoblike, npr. *čistikuća* (žena koja kuću čisti), *kâžipût, mùzikrava, nâdriknjiga* (koji ne izučí knjigu, već je samo nadre), *nazòviròd, pàmktivijek, ràspikuća, vîsibaba* (ime cvijetu). On primjećuje da se ovaj tip složenica rijetko u prvome dijelu završava na ‚o’ ili ‚a’ navodeći tek primjere *bùljook* i *neznàbožac*⁷.

⁷ Maretić se i kasnije bavio složenicama pa upućujemo na njegove gramatike *Hrvatska ili*

Mnogo detaljnije od Maretića ovakvim se složenicama bavio Stevanović (1981) nazivajući ih *imperativnim složenicama* i svrstavajući ih u svojoj podjeli u *dopunske složenice*, za koje on daje sljedeću definiciju: "*Dopunskim zovemo složenice postale od delova koji su jedan s drugim stajali u zavisnom odnosu kao upravni član i njegova dopuna – najčešće od nekog prelaznog glagola i njegova objekta u funkciji dopune toga glagola*". On smatra da *imperativne složenice* zauzimaju značajno mjesto u dopunskim složenicama te da su one, kada su dopunske istovremeno i objektne, jer je dopuna uz njih bila bliži objekt upravnog glagola koji stoji u obliku imperativa (*vàrimeso, gàziblato, gàzivoda, glàdibrk, gùlikoža, ispičutura, kràdikoza, ràspikuća, svrzimantija* i sl.). Manji broj imperativnih složenica, jednakih svojim oblikom, ali drugačijeg podrijetla, jesu složenice kao, npr., *visibaba, lètípās, plàčidrūg* i *pjèvidrūg*. Ovakve imperativne složenice su za razliku od prvih (koje su postale od sintagme), prema Stevanoviću rečeničnoga podrijetla. Složenica *visibaba* nije postala od *vješaj babu* nego od *visi baba*, dakle, nije postala od glagolskog oblika i njegove objektne dopune, nego od imenice u službi subjekta i njegova predikata. U ovoj složenici se ne konstatira da je baba visjela (*visi* je vrsta *pripovjedačkog imperativa*), nego da „poguren kao baba visi poznati cvijet”, a glavno je da je to nešto drugo, samo ne baba. Imperativne složenice označuju bića što vrše radnju glagola u imperativu na objektu koji je označen imenicom sadržanom u drugom dijelu složenice.

I Brabec-Hraste-Živković (1961) u svojoj "Gramatici" govore o ovom tipu složenica. S jedne strane ih svrstavaju u atributne složenice kojima je glagol u imperativu prvi dio složenice, ali je taj imperativ u službi participa i time je u atributnom odnosu s drugim dijelom (tj. imenicom), a s druge strane se radi o objektnim složenicama u kojima taj imperativ ne znači zapovijed da se radnja mora izvršiti, nego znači samo vršenje glagolske radnje. Drugi dio složenice je imenica, tj. njegov objekt, npr. *gàziblato* (koji gazi blato, neki mali činovnik), *ispičutura* (koji ispija čuturu, pijanac), *svrzimantija* (koji svrgne, baci mantiju), *vùcibatina* (koji vuče batinu, tj. besposleno potucalo). Oni, također, navode primjere i za složenice kojima je glagol, doduše, prvi dio, ali su one u liku imenske osnove u kojoj se pojavljuje spojnik *-o-*, kao npr. *šišobrč* (koji šiša brkove), *vijòglava* (koja vije glavom, tj. neka mala ptica) i *tùkoluk* (tučak kojim se tuče luk).

srpska gramatika za srednje škole iz 1906. i *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* iz 1963.

Babić (1991: 344) za ovaj tip složenica kaže sljedeće: "*Kao glagolska osnova u prvom dijelu dolaze prezentske osnove glagola I. i III. vrste – V. vrste, a glagoli I.6. imaju infinitivnu osnovu (ispi-, nabi-, probi-, razbi-, priši-). Prezentske osnove dobivaju spojnik -i-*. Složenica je u svom prvom dijelu uglavnom dvosložna skupa sa spojnikom, a trosložne su samo složenice *izjedi-* i *nazovi-*.

I za Babića su ovakve složenice većinom objektnoga tipa i označuju obično osobu s više ili manje obilježenim značenjem u negativnome smislu. Takve složenice imaju sljedeće preobljke:

čjèpidlaka → onaj koji cijepa dlaku (pedant)

gùlikoža → onaj koji guli kožu (lihvar)

ispičutura → onaj koji ispija čuture (pijanica).

Složenice s *nazovi-* i *nadri-* u prvome dijelu složenici također daju obilježeno značenje, pa se, npr., složenice kao *nàdrigovornīk*, *nàdrikritičār*, *nadrilijčēnīk*, *nàdripolitičār* i sl. odnose na osobu koja je loša, slaba ili lažna, a *nazovi-* kao prvi dio složenice označuje da drugi dio nije ono što znači, nego je to samo formalno u lošem smislu: *nazòvipisac*, *nazòviprijatelj*, *nazòviumjetnik* i sl.

Poseban pogled na ovu vrstu složenica ima Eugenija Barić (1980: 29–30) koju zanima prvenstveno drugi dio takvih složenica. Ona primjećuje da se u drugom dijelu složenice radi o leksemskom obliku koji je jednak nominativu. Promatrajući njihove semantičke uzorke, ona primjećuje da one ne znače ono što se nalazi u njihovom drugom dijelu. Složenica *pròbisvijet* nije 'svijet koji probija' već njena preobljka glasi 'onaj koji se probija kroz svijet' ili *pàlikuća* nije 'kuća koja pali' već 'onaj koji pali kuće' i sl. Ona smatra da su takve složenice samo naizgled složenice nesufiksalne tvorbe. I ona, doduše, ističe da se u takvim složenicama vidi glagol sa svojim objektom: *probija(ti) svijet*, *pali(ti) kuće*, *lovi(ti) muhe*, *pazi(ti) kuće*. Tek pojedine složenice kod kojih imamo odnos subjekt-predikat i u čijoj tvorbenoj analizi možemo izdvojiti spojnik *-i-* Barić ubraja u složenice nesufiksalne tvorbe, npr. *plàčīdrūg* → *drug koji s kim plače*.

Složenice ovoga tipa mogu imati kratkouzlazni naglasak na prvom slogu (*gùlikoža*) ili, pak, kratkouzlazni na drugoj osnovi (*izjedipògača*), dok složenice s *nazovi-* imaju kratkouzlazni na drugom slogu (*nazòvipjesnik*).

2. KONTRASTIVNA ANALIZA

2.1. Analiza primjera u njemačkom jeziku pravne struke

Složenice kojima je prva sastavnica glagol u njemačkom općem jeziku pojavljuju se po učestalosti odmah iza imenica kao modifikatora. Međutim, ovaj tip zastupljen je s dosta manje primjera u našem korpusu nego što su to imenice (83 primjera ili 3.65 % od 2275 imeničkih složenica ukupno). U njemačkom jeziku ovaj tip nije posebno problematičan. Tvori se od glagolske osnove bez infinitivnog nastavka, ali i participa I. i II. (obrađuju se uz složenice s pridjevom kao prvom sastavnicom). Uporaba spojnika ograničava se na *-e-* u pojedinim slučajevima, mada je većina složenica tvorena bez spojnika. Prilikom interpretacije određene složenice koja pripada ovome tipu jedino moramo voditi računa o tome da li je ona bila motivirana za tvorbu od glagolske osnove ili, pak, od imenice (u tom slučaju složenica ne pripada ovdje). Uopćeno možemo reći da glagolska osnova u većini slučajeva upućuje na neku svrhu. Složenice ovoga tipa mogu se preobličiti na dva za ovaj tip moguća načina:

a) **B** zum **A** substantivierter Infinitiv

U korpusu se čitav niz primjera interpretira prema ovoj preoblici:

<i>Baurecht</i>	→	Recht zum Bauen
<i>Baugenehmigung</i>	→	Genehmigung zum Bauen
<i>Fahrverbot</i>	→	Verbot zum Fahren
<i>Mietwohnung</i>	→	Wohnung zum Mieten

Osobito su plodni prefiksalni glagoli kao npr.:

<i>Anklagemonopol</i>	→	Monopol zum Anklagen
<i>Aufkaufgroßhandel</i>	→	Großhandel zum Aufkauf
<i>Ausreisevisum</i>	→	Visum zum Ausreisen
<i>Umladegebühr</i>	→	Gebühr zum Umladen

b) **A** flektiertes Part.Präsens. **B** ili **B**, das **A** Verb

Neke od glagola možemo preobličiti tako da *modifikator* ima atributnu funkciju:

<i>Dauerdelikt</i>	→	dauerndes Delikt
<i>Leitartikel</i>	→	leitender Artikel
<i>Mahnbrief</i>	→	mahnender Brief
<i>Trennsystem</i>	→	trennendes System
<i>Warnruf</i>	→	warnender Ruf

A za neke složenice je primjerenija preoblika pomoću odnosne rečenice:

<i>Dauerrente</i>	→	Rente, die dauert
<i>Nutzrecht</i>	→	Recht, das man nutzt
<i>Schadstoff</i>	→	Stoff, der schadet
<i>Springmesser</i>	→	Messer, das springt

Moguće su preobliske i s pasivom:

<i>Sperrgebiet</i>	→	Gebiet, das gesperrt ist
	→	Gebiet, das gesperrt wird
<i>Darlegungslast</i>	→	Last, die jemandem dargelegt wird

2.1.1. Načini prevodenja njemačkih složenica na hrvatski jezik

Općenito se njemačke imeničke složenice na hrvatski jezik prevode na nekoliko načina: *njemačka složenica – hrvatska složenica*, *njemačka složenica – hrvatska skupina riječi*, *njemačka složenica – hrvatska jednostavna riječ* ili *izvedenica* te kao *morfološki neadekvatni slučajevi*.

a) Složenice koje se na njemačkom jeziku preobličuju prema **B** zum **A**_{substantivierter Infinitiv} (usp. 2.1. a) na hrvatski se jezik uglavnom prevode pomoću *prijedložne skupine riječi*.⁸

Njemačka složenica **Hrvatska skupina riječi (HSR)**

GO + ø + I **I + prijedlog + I**

(= I + prijedlog + poimeničeni infinitiv)

Baurecht (= Recht **zum** Bauen)

pravo na gradnju

⁸ Koristili smo se sljedećim simbolima u analizi složenica: **GO** = glagolska osnova; **ø** = bez spojnika; **V** = spojnik **I** = imenica; **I**_{gen.j./mn.} = imenica u genitivu jednine / množine.

<i>Mietwohnung</i> (=Wohnung zum Mieten)	<i>stan za unajmljivanje</i>
<i>Aufkaufgroßhandel</i> (=Großhandel zum Aufkauf)	<i>veleprodaja za nakup</i>
<i>Anklagemonopol</i> (= Monopol zum Anklagen)	<i>monopol na optužbu</i>

Ovaj tip složenica prevodi se na hrvatski jezik i kao **HSR – pridjev + imenica**:

<i>Ausreisevisum</i> (= Visum zum Ausreisen)	<i>iseljenička viza</i>
<i>Baugenehmigung</i> (= Genehmigung zum Bauen)	<i>građevinska dozvola</i>
<i>Umladegebühr</i> (= Gebühr zum Umladen)	<i>pretovarna pristojba</i>

Neke složenice ovoga tipa se prevode i na sljedeći način **HSR – I + I**_{gen j./ mn.}

<i>Fahrverbot</i> (= Verbot zum Fahren)	<i>zabrana vožnje</i>
<i>Parkverbot</i> (= Verbot zum Parken)	<i>zabrana parkiranja</i>

b) Njemačke složenice čije preoblike idu prema modelu **A**_{flektiertes Part. Präsens.} ili **B**, das **A**_{Verb} (usp. 2.1. b), tj. one u kojima modifikator ima atributnu funkciju na hrvatski jezik prevode se na sljedeće načine:

1) Njemačka složenica	HSR – pridjev + imenica
<i>Mahnbrief</i> (= mahnender Brief)	<i>pismena opomena</i>
<i>Leitartikel</i> (= leitender Artikel)	<i>vodeći članak</i>
<i>Warnruf</i> (= warnender Ruf)	<i>upozoravajući poziv</i>

2) Njemačka složenica	HSR – I + I _{gen j./ mn.}
<i>Nutzrecht</i> (= Recht, das man nutzt)	<i>pravo korištenja</i>
<i>Sperrwirkung</i> (= sperrende Wirkung)	<i>djelovanje ograničenja</i>
<i>Trennsystem</i> (= trennendes System)	<i>sustav odvajanja</i>

Međutim, i složenice koje su preobličene pomoću odnosnih rečenica ili pomoću pasivnih konstrukcija u njemačkom jeziku na hrvatski se jezik

također prevode kao skupine riječi sastavljene od pridjeva + imenice kao što je i slučaj sa složenicama kojima je modifikator u ulozi atributa:

Njemačka složenica	HSR – pridjev + imenica
<i>Dauerrente</i> (= Rente, die dauert)	<i>stalna renta</i>
<i>Sperrgebiet</i> (= Gebiet, das gespert ist)	<i>blokirano područje</i>

Ponekad se složenica koja se u njemačkom jeziku preobličuje pomoću pasivne konstrukcije na hrvatski jezik prevodi samo pomoću jedne riječi: **jednostavna riječ**

Darlegungslast (= Last, die jemandem dargelegt wird) optužba

1.2 Analiza primjera u hrvatskom jeziku

Složenice kojima je glagol prva sastavnica, tj. modifikator nisu osobito plodne ni u hrvatskom općem jeziku. Što se tiče ovoga tvorbenog tipa postoje različiti pogledi na njega, a o tome smo već nešto rekli u poglavlju 1.2. Ovakve složenice promatramo kao imperativne složenice, bez obzira na to što se vrlo često njihovi kompleksi glasova podudaraju s oblikom u prezentu.

Od ukupno 116 imeničkih složenica na hrvatskom jeziku koje smo zabilježili u pravnim tekstovima i koje su sastavni dio našeg korpusa, samo su 2 složenice (1,7%) kojima je modifikator glagolska osnova. Uglavnom se koriste u općem jeziku a opisuju osobe, tj. počinitelje radnji koje podliježu zakonskim sankcijama, pa smo ih našli i u pravnoj terminologiji. Kod ovih složenica glagol u imperativu u ulozi modifikatora ne znači zapovijed, nego govori o tome da se radnja vrši često, po običaju ili navici; tada to postaje njegova osobina, a prema osobinama se često daju i nazivi (pripovjedački imperativ). Druga sastavnica tada je u ulozi njegovog objekta, pa njihove preobliske glase ovako:

<i>gùlikoža</i>	→	onaj koji guli kožu (lihvar)
<i>pàlikuča</i>	→	onaj koji pali kuću

Ove složenice su na njemački jezik prevedene prema sljedećoj strukturi:

GO + V + I	→	I + ø + I
<i>gùlikoža</i>	→	<i>Leuteschinder (1)</i>
<i>pàlikuća</i>	→	<i>Brandstifter / Brandleger</i>

U ova dva primjera vidimo da se hrvatska složenica na njemački jezik prevodi također složenicom. Međutim moramo napomenuti da se u njemačkom prijevodu mijenja morfološka struktura složenice, tj. da je modifikator imenica te da na tvorbenom šavu nema spojnika.

Imenica *gùlikoža* može se na njemački jezik prevesti također i na slijedeći način:

GO + V + I	→	izvedenica (Ableitung)
<i>gùlikoža</i>	→	<i>Wucherer (2)</i>

3. ZAKLJUČAK

Determinativne imeničke složenice kojima je *glagol / glagolska osnova* prvi dio složenice, tj. njen modifikator u njemačkom jeziku sudjeluju s manje od 10%, dok za hrvatski jezik možemo zaključiti da ovaj tip složenica nije od nekog većeg značaja u nastanku novih riječi. Što se same tvorbe tiče, u oba jezika ona je dosta jednostavna, pa se u njemačkom jeziku koristi glagolska osnova uglavnom bez spojnika (iako se u nekih 20% slučajeva može pojaviti i spojnik *-e-*). Glagolska osnova kao modifikator ukazuje na radnju, stanje ili zbivanje kako bi se поближе okarakterizirao predmet ili pojam u drugoj sastavnici, tj. temeljnoj riječi. Na temelju odnosa između prve i druge sastavnice razlikuju se semantički obrasci u kojima se odražavaju karakteristični rečenični odnosi između imenice u *temeljnoj riječi* (A) i glagolskog predikata u *modifikatoru* (B).

U hrvatskom se jeziku složenice kojima je glagol prva sastavnica označavaju kao imperativne složenice i uglavnom imaju spojnik *-i-* na tvorbenom šavu. Međutim, one ne izriču zapovijed nego govore o tome da se radnja vrši. Njihova temeljna riječ je u ulozi objekta naspram prve

sastavnice, tj. modifikatora. Imperativne složenice označuju osobu s njenim uglavnom lošim osobinama.

Analiza prijevodnih ekvivalenata pokazuje da se njemačke imeničke složenice ovoga tipa na hrvatski jezik najčešće prevode pomoću skupina riječi (*prijedložne skupine riječi*, *pridjev + imenica* ili *imenica + imenica u genitivu*). Hrvatske imperativne složenice se na njemački jezik uglavnom prevode pomoću njemačke složenice (I + \emptyset + I), mada se ponekad pojavljuju i prijevodi pomoću izvedenica.

Zusammenfassung

In dieser Arbeit befassen wir uns mit der Bildung von determinativen Substantivkomposita bei denen *das Verb / der Verbstamm* als erster Teil des Kompositums, d.h. als *Modifikator* vorkommt. Besondere Aufmerksamkeit widmet man den Wortbildungsbedeutungen, also den semantischen Paradigmen in denen charakteristische Satzrelationen zwischen dem Substantiv im Grundwort und dem Verbprädikat im Modifikator reflektiert werden. In der deutschen Sprache steht uns eine ganze Reihe von Möglichkeiten zur Verfügung, im Gegensatz zum Kroatischen, wo diese Art von Wortbildung sehr beschränkt ist. An einem Korpus von 2275 Substantivkomposita aus der Rechtssprache werden die Frequenz der Verben, die als Modifikator vorkommen, die Arten der Transformationen sowie die Übersetzungen der neugebildeten Komposita im Deutschen und Kroatischem analysiert.

LITERATURA

1. Babić, S. (1991): *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Nacrt za gramatiku, drugo izdanje, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti, Knjiga 62, Nakladni zavod Globus - Zagreb.
2. Barić, E. (1980): *Imeničke složenice neprefiksarne i nesufiksarne tvorbe*, Hrvatsko filološko društvo, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
3. Barić, E. & grupa autora (1997): *Hrvatska gramatika*, 2. izd. – Zagreb: Školska knjiga.
4. BB – *Bürgerliches Gesetzbuch* (2002), 51. Auflage, Deutscher Taschenbuchverlag, München.
5. Brabec, I., Hraste, M., Živković, S. (1961): *Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
6. Brandić, D. (1996): *Deutsch-Kroatisches Wirtschafts- und Rechtswörterbuch*, Informator, Zagreb.

7. Creifelds (2000): *Rechtswörterbuch*, 16. neubearb. Aufl., Verlag C. H. Beck München.
8. Delibegović, N., Berberović, S., Džanić, M. (2006): "Složenice u pisanim medijima", Jezik i mediji - Jedan jezik više, *Zbornik – HDPL*, Zagreb-Split, str. 183-191.
9. Donalies, E. (2005): *Die Wortbildung des Deutschen*, Ein Überblick, 2, überarbeitete Aufl., Band 27, Gunter Narr Verlag, Tübingen.
10. DUDEN – *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache* (1995), Bd. 4, völlig neu bearb. u. erw. Auflage, hrsg. von Günter Drosdowski u. a., Dudenverlag Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich.
11. Eisenberg, P. (2006): *Grundriss der deutschen Grammatik*, Band 1: Das Wort, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart-Weimar.
12. Fleischer, W. (1983): "Zur Geschichte der germanistischen Wortbildungsforschung im 19. Jh.: Jacob Grimm und die Junggrammatiker", *Linguistische Studien*, A-105, WEB Kongreß- und Werbedruck, Oberlungwitz, str. 74-101.
13. Fleischer, W. / Barz, I. (1995): *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Unter Mitarbeit von Susanne Schröder, 2., durchg. und erg. Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
14. *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland* (1999), Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn.
15. Herbst, R. (1979): *Wörterbuch (Handels-, Finanz- und Rechtssprache)*, Third Edition Switzerland.
16. Sijerčić-Čolić, Hajrija & skupina autora (2005): "*Komentari zakona o krivičnom/kaznenom postupku u BiH*" Savjet / Vijeće Evrope: Evropska komisija, Sarajevo.
17. Lang, E. (1977): "Paraphrasenprobleme I: Über verschiedene Funktionen von Paraphrasen beim Ausführen semantischer Analysen", in: *Ls/ZISW*, Berlin, str. 97-156.
18. Maretić, T. (1899): *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, str. 363-372 i 381-390.
19. Maretić, T. (1906): *Hrvatska ili srpska gramatika za srednje škole*, 3. popravljeno izdanje, Zagreb.
20. Maretić, T. (1963): *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 3. nepr. izd., Matica hrvatska, Zagreb.
21. Mihaljević, M., Ramadanović, E. (2006): "Razradba tvorbenih načina u nazivlju", *Rasprave Inst. hrvat. jez. jezikosl.*, knj. 32, str. 193-211.
22. Miljko, Z. (2006): *Ustavno uređenje Bosne i Hercegovine*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
23. Ortner, H., Ortner, L. (1984): *Zur Theorie und Praxis der Kompositaforschung*, Tübingen.
24. Ortner, L. (1993): "Die Haupttypen der Komposita des Musters "Substantiv/Verb + Substantiv", *Sprache-Literatur-Geschichte* 8, Universitätsverlag G. Winter, Heidelberg, str.169-171.
25. Ranft, R. (1982): "Deutsche Substantivkomposita und ihre Übersetzung ins Serbokroatische", *Linguistische Studien*, A-94/II, Oberlungwitz, str. 204-213.

26. Silić, J. / Pranjković, I. (2005): *Gramatika hrvatskoga jezika*; Školska knjiga, Zagreb.
27. Stevanović, M. (1956): "Imperativne složenice", *Naš jezik, knj. VIII*, sv. 1-2, Beograd, str. 6-18.
28. Stevanović, M. (1981): *Suvremeni srpskohrvatski jezik*, 4. izdanje, Naučna knjiga, Beograd.
29. Svijet osiguranja, *Časopis za pravo, ekonomiku i praksu osiguranja i reosiguranja (2006)*: god. IX, brojevi 1 – 8, Zagreb.
30. Šarčević, S., Sokol, N., Topolnik, V. (2002): *Njemački za pravnike 1 (Deutsch für Juristen)*, 7. potpuno prer. i dop. izd., Narodne novine, Zagreb.
31. USTAV Federacije Bosne i Hercegovine, *s amandmanima I-XXVI*, "Službene novine Federacije BiH", broj 1/94 od 21.07.1994.
32. USTAV Republike Hrvatske, *Pročišćeni tekst s ispravkom*, "Narodne novine" 41/01 i 55/01.
33. Vidaković - Mukoć, M. (2006): *Opći pravni rječnik*, "Narodne novine", Zagreb.
34. Wellmann, H. (1993): "Die Bedeutungen der Nominalkomposita", *Sprache-Literatur-Geschichte* 8, Universitätsverlag G. Winter, Heidelberg, str. 147-168.
35. ZBORNIK RADOVA Pravnog fakulteta Sveučilišta u Mostaru XVIII, Mostar, 2005 / 2006 / 2007.
36. Zeljko-Zubac, R. (2008): "Složenice tipa" imenica + imenica" u njemačkom jeziku pravne struke i njihovi prijevodni ekvivalenti na hrvatskome jeziku", u: *HUM, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, Mostar, str. 93-117.
37. Žepić, S. (1969): "Zum Problem der automatischen Erzeugung der deutschen Nominalkomposita", in: *Linguistische Berichte*, str. 14-24.
38. Žepić, S. (1970): *Morphologie und Semantik der deutschen Nominalkomposita*, Philosophische Fakultät in Zagreb, Abt. für Germanistik, Zagreb, 1970.
39. Žepić, S. (1976): *Wortbildung des Substantivs im Deutschen und Kroatischen*, Institut za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Jasmin HODŽIĆ

GLAGOLI "IĆI" I "IMATI" KAO MODIFIKATORI GLAGOLSKE RADNJE U SINTAKSI GLAGOLA I GLAGOLSKIH OBLIKA

Sažetak:

U radu se nastoji prikazati sintaksički nivo ispitivanja funkcije glagola "ići" i "imati" u prilikama gdje oni nisu nosioci leksičkog jezgra glagolske radnje, pa time ni samostalni rečenični (sintaksički) konstituenti, već služe kao modifikatori, upravni glagoli, operatori, ili pomoćna sredstva za potpuni leksički glagol kojim se glagolska radnja pritom iskazuje. U razradi teme imat ćemo priliku uočiti karakter modalnosti u glagola "ići" i "imati", gdje ih neke njihove osobine svrstavaju u pomoćne riječi, tj. modalne i pomoćne (ali i fazne) glagole. Ispitana je i granica između složenog predikata i složene rečenice pri upotrebi modalnih glagola "ići" i "imati" s obzirom na njihovu dvojaku leksičko-semantičku prirodu, što se odražava na strukturu i morfoloških, i sintaksičkih kategorija, kada su u pitanju složeni glagolski oblici i njihova istih.

Prikazano je i poređenje našeg jezika s engleskim jezikom, gdje su dati ekvivalenti s primjerima i rješenjima.

Opisani su i pojedini dijalektizmi u formi pleonastičke konstrukcije, gdje se daje u razmatranje mogućnost njihovog uvođenja u fond standardnih jezičkih formi i izraza.

Ključne riječi: glagol, sintaksa, morfologija, modalnost, modifikator, složeni predikat, složeni glagolski oblici, pleonizam, južno narječje, standardni jezik

Glagoli u sintaksi - riječi kao sintaksičke jedinice

Jezik, kod, tj. sistem znakova koji se dekodiraju, odnosno, znače,

čine isti ti znakovi s različito raspoređenim funkcijama i ulogama, različitim značajem i različitim vrstama značenja, pa je u procesu dekodiranja, čitanja i razumijevanja znakova naročito bitna kategorija značenja. Tako postoje nepunoznačne i punoznačne riječi, pa i punoznačni (potpuni) i nepunoznačni (nepotpuni) glagoli.

Među nepunoznačnim riječima jednu skupinu čine one koje se zajedno s punoznačnim riječima mogu javiti u poziciji nekog od rečeničnih članova. Uloga takvih riječi je da preciziraju gramatička značenja i one su u većem stupnju gramatikalizirane. Stoga njima najbolje pristaje ime *pomoćne riječi*. Ovoj skupini treba pridodati kopulativne (sponske), modalne i fazne glagole... (Jahić i dr. 2000: 332).

Rečeno je da neke nepunoznačne riječi popunjavaju funkciju punoznačnih, a takvi su i modalni glagoli. Međutim, postoje i punoznačni glagoli koji se upotrebljavaju kao pomoćni i kao takvi preuzimaju osobine i ulogu nepunoznačnih glagola.

Nepunoznačni glagoli imaju *nepotpuno značenje ili značenje kojim se modificira kakva radnja, a ne značenje same radnje, pa traže kakvu glagolsku dopunu, najčešće u infinitivu drugoga, samoznačnoga* (punoznačnog) glagola. (Pranjковиć; Silić 2005: 184).

Svi glagoli koji su po prirodi potpuni leksički, ali posjeduju neku osobinu ili funkciju koja je, inače, svojstvena sinsemantičnim glagolima, po funkciji situaciono prelaze u sinsemantične glagole, pa za ove dvije grupe pri tom važe isti jezički zakoni i pravila. Zato treba teorijski prikazati grupu sinsematičnih glagola, strukturu i funkciju izraza u kojima se oni pojavljuju, pa onda pratiti zakone koji će važiti za glagole punoznačnog tipa, koji se pritom upotrebljavaju kao nepunoznačni.

1.0. Nepunoznačni (sinsemantični, suznačni) glagoli – operatori

Postoji nekoliko vrsta nepunoznačnih glagola. Razlikujemo pomoćne, modalne, fazne i perifrazne sinsemantične glagole.

Poznato je da pomoćni glagoli služe za tvorbu drugih, tj. složenih glagolskih oblika. Modalni glagoli u širem smislu jesu oni glagoli koji ne označavaju samu radnju, već modificiraju neku drugu glagolsku radnju. Fazni glagoli označavaju faze nekog procesa, a perifrazni su dio pojedinih fraza i fraznih konstrukcija (Pranjковиć; Silić 2005: 184).

Glagoli koji ne iskazuju radnju, već samo modificiraju neku drugu radnju nazivamo glagolima modifikatorima.

1.1. Modalni glagoli

Grupu glagola koji samostalno ne vrše sintaksičku funkciju, već služe kao modifikatori, tj. upravni glagoli, velikim dijelom obuhvataju modalni glagoli i modalne glagolske konstrukcije. Shodno tome, ovu je kategoriju potrebno posebno ispitati.

Modalnim glagolima nazivaju se glagoli koji ne označavaju konkretnu radnju, nego služe za modifikaciju kakve druge radnje. Oni zapravo uspostavljaju modalni odnos (a to znači voljni, željni, zahtjevni, poticajni i sl.) između radnje označene samoznačnim (punoznačnim) glagolom i subjekta, odnosno između radnje i govornika. Uz njih nužno (sintaksički, strukturno nužno, ali ne mora biti i komunikativno) dolazi dopuna u infinitivu ili u obliku konstrukcije *da + prezent*. U pojedinim opisima razlikuju se modalni glagoli u užem smislu (kao što su *htjeti, morati, trebati, smjeti, moći*), kojima se označava odnos prema radnji, i modalni glagoli u širem smislu, koji mogu označavati govorenje, mišljenje, osjećanje, percipiranje, kakav voljni čin, ponavljanje kakve radnje i sl. (Pranjaković; Silić 2005: 185).

Važno je primijetiti strukturu izraza: "*modalni glagol + glagolska dopuna*". Ovakve konstrukcije čine složeni semikopulativni predikat, sa modalnim glagolom kao operatorom i komplementizatorom u formi glagolske dopune. Ako se desi da je, pak, punoznačni glagol u funkciji operatora, ali i glagolske dopune također, imat ćemo dva punoznačna glagola u jednoj izražajnoj formi. To otvara dilemu o granici između složenog predikata i složene rečenice, jer su oba glagola dijelom nosioci leksičkog značenja rečenice.

2.0. Složeni predikat/ složena rečenica

U rečenici: "*Jusuf mora raditi / Jusuf mora da radi*" - predikatska forma sastavljena je od nepunoznačnog semikopulativnog modalnog glagola *morati*, u funkciji operatora, i punoznačnog glagola *raditi*, predikatske dopune i nosioca leksičkog jezgra složenog predikata. Pogledajmo sljedeći primjer:

"Rejhan danas ide u Mostar da radi u školi umjesto Jusufa."

Ovdje je, kao i u prvom primjeru, također prisutan potpuni leksički glagol *raditi*. Drugi glagol, glagol *ići*, isto tako je potpuni leksički, sa značenjem Rejhanovog *odlaska* u Mostar. Zato se ova (složena) rečenica

može rastaviti na dvije klauze: "*Rejhan danas ide u Mostar*" i "*Rejhan radi u školi umjesto Jusufa*". Ipak, posmatramo li glagol *ići* kao modalni glagol, u značenju glagola *željeti*, *namjeravati*, *htjeti*, onda će prethodni izraz u svom transformiranom obliku umjesto dva prosta imati jedan složeni semikopulativni predikat:

"*Danas Rejhan ide da radi u školi, u Mostar, umjesto Jusufa.*"

Takva je i rečenica: "*Idem u čaršiju da kupim novine*", koja se može preformulirati: "*Idem da kupim novine (u čaršiji).*" Međutim, nejasnoće su manje prisutne ako pažljivo pratimo odnos drugih sintaksema naspram predikatne forme u rečenici.¹

Upotreba konstrukcije "da + prezent" umjesto infinitiva direktno prouzrokuje postojanje više predikata (rečenica) i obratno.² Ovdje se zapravo radi o neizvršenoj infinitivizaciji u procesu rečenične kondenzacije.

3.0. Glagol *imati*

Široka mogućnost upotrebe ovoga glagola (u spoju sa drugim riječima, odnosno, glagolima) direktno proistječe iz njegovih leksičkih osobina, jer se riječi jedna za drugu prevashodno "vežu" po leksičkom principu, odnosno po semantičkom tipu veze, ili po teoriji smisla i značenja, na osnovu čega riječi u rečenici uopće mogu stajati jedna do druge i nešto značiti. Glagol *imati* jeste punoznačni glagol. Neka od njegovih značenja su: *posjedovati*, *sadržavati*, *postojati* itd. Zbog bogatstva vlastitog leksičko-semantičkog jezgra, ovaj glagol i jeste polifunkcionalan. Pored svog osnovog značenja, ovaj glagol može imati i još neka značenja. U *Rečniku Matica* (1967: 447) stoji da glagol *imati* nosi i sljedeća značenja: - "*željeti*, *namjeravati*, *biti voljan*, *trebati*, *morati*, *biti obavezan*". Kako su *želja* i *namjera* modalne kategorije, zato glagol *imati* u slučaju kad znači *željeti*, *morati* i *trebati*, postaje modalni glagol. Primjeri iz *Rečnika* koji podrazumijevaju želju, odnosno, namjeru jesu:

- "*Imam nešto da vas pitam*" i "*Šta mi imate reći, pitam vas*".

Primjeri koji se odnose na obavezu i potrebu:

- "*Ujutru imaš rano ustati, naložiti vatru...i donijeti vode*" i

- "*Nastalu štetu imamo prikriti kaucijom*".

¹ Treba pratiti slaganje sintaksema u sintagme: *Radi u Mostaru. Ide u Mostar. Ide u školu. Radi u školi. Ide u čaršiju. Kupuje u čaršiji.*

² Sintagme "*raditi u školi*", "*polagati ispit*" i sl. nemaju obilježje predikativnosti, za razliku od predikatnih formulacija "*Radim u školi*" i "*Polažem ispit*".

Izdvaja se još jedno posebno značenje glagola *imati* - "*kada je u vezi s infinitivom*" i obilježava - "*da je malo nedostajalo da se dogodi nešto što je nepovoljno*", sa navedenim primjerom:

- "*Imah mrtav panut od smijeha*" (Rečnik Matica 1967: 447)

Dâ se primijetiti da je ovdje, ustvari, u pitanju *mogućnost* da se nešto desi ili ne desi. *Mogućnost* je modalna kategorija, pa ni ovaj izraz nije drukčiji od prethodno spomenutih. Pošto su *želja*, *namjera* i *obaveza* semantičke, a ne gramatičke kategorije, postavlja se pitanje kako to da jedan glagol uopće može mijenjati svoje leksičko značenje. Pravi odgovor jeste da se to zapravo i ne dešava i da jedan glagol (u ovom slučaju glagol *imati*) uvijek čuva svoje pravo značenje, koje ponekad dobija na nijansi zato što biva kontekstualno uvjetovano.³

Iako je glagol *imati* potpuni leksički glagol, u literaturi je istaknuto da se glagol *imati* nalazi i u grupi modalnih glagola, s primjerima:

- "*Ima da rano ustaneš*"

- "*Nemaš se za što brinuti*" i

- "*Imamo li što reći?*"

(Pranjковиć; Silić 2005: 186).

Vidimo da bi dati primjeri imali isto (ili veoma blisko) značenje kada bi glagol *imati* zamijenili nekim drugim (pravim modalnim) glagolom i date rečenice zamijenili slijedećim izrazima, recimo:

- "*Treba da rano ustaneš*"

- "*Ne moraš se za to brinuti*", i

- "*Možemo li nešto reći*".

Jasno, zato je u prethodnim slučajevima glagol *imati* i izdvojen kao modalni glagol, odnosno, modifikator glagolske radnje. Leksička osobina glagola *imati* uzrokom je njegove sposobnosti modifikacije, tj. posjedovanja osobine modalnosti.

³ Kontekstualno uvjetovan preobražaj u značenju glagola *imati*, može ići ovim redom:

Prvobitno stanje: *Imati nešto. Posjedovati nešto. Nešto postoji.*

Mogući uvjet: *Imati nešto što (se) treba, može, želi pitati.*

Moguća posljedica: *Imati nešto (za) pitati.*

Zaključak: Ako postoji nešto (ako nešto *ima*), onda se to nešto *može* i pitati. *Željati* nešto možemo samo ako to nešto "postoji" kao pojam. *Morati* bilo šta može se samo onda ako to nešto postoji, *ima*.

U tvorbi složenih glagolskih oblika otkrivamo još jedan put kako ovaj glagol postaje modifikator. Glagol *imati* izdvaja se kao *pomoćni* glagol, i to u tvorbi glagolskog oblika *futura prvog*. Naime - "svršeni glagoli imaju svojim prezentom futursko značenje. Nesvršeni glagoli tvore futur od pomoćnog glagola *biti*, *htjeti* i *imati*, i dr. Primjer: '*Imamъ piti*'" (Hamm 1974: 179). Zato nije neobično da se u primjerima s modalnim glagolom *imati* zapravo krije nijansa futuralnosti.

3.1. Primjeri s glagolom *imati*

Glagol *imati* u svojoj modalnoj upotrebi javlja se u obliku *prezenta*, kao u primjeru:

- "*To je sve što imam da vam kažem.*" (I. Andrić: *Na Drini ćuprija*), u značenju:

- "*To je sve što (sada) mogu (želim, moram) da vam kažem.*"

Isto je i s primjerom:

- "*Ono što imam da vam poručim ne tiče se samo vas...*" (M. Krleža: *Aretej*), što bi značilo: "*Ono što želim da vam poručim ne tiče se samo vas.*"

Nalazimo i primjere u obliku *svevremenskog prezenta*:

- "*Ali tu se sakupljaju i prosjaci i sakati i gubavi, isto kao i mlađi i zdravi koji žele da se pokažu ili da vide druge, kao i svi koji imaju da iznesu ma šta naročito od plodova, odijela ili oružja*". (I. Andrić: *Na Drini ćuprija*)
To bi značilo: - "*..svi koji (sada, ili uvijek) mogu (žele) da iznesu nešto od plodova...*"

Takav je i primjer:

- "*Po čemu imam da trpim da mi se od apoteke pravi ludnica?*" (M. Krleža: *Aretej*), što bi značilo:

- "*Zašto moram da trpim da mi se od apoteke pravi ludnica?*" (*Inače, sad*)

Oblici u *perfektu* sa glagolom *imati* ovdje rijetko imaju indikativno značenje perfekta, već, ustvari, kao pripovjedačko sredstvo služe za izražavanje moguće radnje, koja se u prošlosti trebala desiti u odnosu na neku drugu glagolsku radnju:

- "*Ćutao sam. Šta sam imao da kažem?*" (M. Selimović: *Derviš i smrt*), u značenju:

- "*Šta sam mogao da vam kažem?*" Tako i u primjeru:

- "*Ali ništa više nije imalo da se desi, niti sam išta više očekivao.*"

(M. Selimović: *Derviš i smrt*), u značenju: "Nisam očekivao da će se išta više desiti; ništa se nije moglo desiti; ništa se neće desiti."

Pripovjedačko sredstvo za moguću (željenu) buduću radnju iskorišteno je i u ovom primjeru:

- "Izgledalo im je da gradnja ne samo da ne odmiče napred nego da se sve više mrsi i zapliće u neke pomoćne i sporedne radove, i što duže traje sve manje liči na ono što je imala da bude (I. Andrić: *Na Drini ćuprija*), što bi značilo:

- "...sve manje liči na ono što je trebala (treba) da bude (ono što nastoji biti)." A tako i u primjeru: "Vraćao sam se s bratom iz Mostara, a on se još nešto po poslu zaustavio, dok sam ga ja imao da pričekam u Sutini." (Osman-Aziz: *Ago Šarić*) I ovdje je modalni glagol *imati* u obliku perfekta također iskorišten za modifikaciju glagolske radnje u predikatu.

U narednih nekoliko primjera glagol *imati* posjeduje i modalno i čisto leksičko značenje, odnosno, ponaša se dvojako, bivajući modalni upravni glagol za leksičko jezgro predikata, a istovremeno bivajući i leksička dopuna u futuralnom obliku, za pomoćni glagol *htjeti*, kojim se indikativni futur inače i izražava.⁴ U bosaničnom pismu Zulfikar-kapetana Rizvanbegovića (1757) u jednom dijelu kaže se:

- "...Ko po sebi hoće da zapovijeda imaće krepati kakono bijesan kućak i dok ga ja ufatim imaću mu kazati, kako će po sebi zapovijedat..." (Rizvić 1976). Nekoliko sličnih primjera navodi dr. Jovan Vuković (1967 : 42), u knjizi *Sintaksa glagola*:

- "Kad odeš tamo njemu da radiš, imaćeš crknuti od posla." Ili:

- "Ako budeš naumio da se ženiš, imaćeš dobro da razmisliš kakvu ćeš nam djevojku dovesti u kuću".

Modalnost ovakvih oblika glagola *imati* uglavnom se tretira sa značenjem realiziranja *buduće radnje*. Zato se ovi oblici u većem dijelu poklapaju i sa čistim oblikom *futura prvog*.

3.2. Oblici modalnog glagola *imati*

Već je rečeno kako se glagol *imati* u svojoj modalnoj funkciji može naći u svim glagolskim oblicima. Navedeni su primjeri za tri osnovna glagolska

⁴ To se vidi u rastavljenom pisanju futuralnog oblika: "imaćeš - ćeš imati", a to je isti ovaj oblik koji je u primjerima naveden. Ono što je bitno istaći jeste činjenica da je ovdje j *imati* leksičko za enklitički oblik pomoćnog glagol *htjeti*, a modalno, kao modifikator, za leksičko jezgro iskazano u obliku infinitiva.

vremena: za prošlost, sadašnjost i budućnost. Na osnovu ovih oblika, analoški, primjeri sa drugim oblicima mogu se pretpostaviti.⁵ Pošto se radi o modalnom glagolu *imati*, treba znati da *želja*, *namjera*, *obaveza*, *potreba*, *naredba* i dr., same po sebi podrazumijevaju i neizvjesnost. Futur kao oblik za budućnost isto tako ima karakter neizvjesnosti, odnosno, modalnosti. S obzirom na semantičku vezu između neizvjesnosti i modalnosti, kada je u pitanju izvršenje glagolske radnje, može se zaključiti da ta radnja uvijek varira između trenutka govora i samog izvršenja (ili neizvršenja) glagolske radnje. Zato se kaže da glagol *imati* sa svojim modalnim osobinama vrši funkciju prezenta, imperativa ili futura, u sistemu glagolskih vremena, iako se, kako na početku stoji, on formalno (oblično) može naći u svim glagolskim oblicima.

4.0. Glagol *ići*

Glagol *ići*, isto kao i glagol *imati*, jeste punoznačni glagol, s izvjesnim brojem značenja. Neka od tih značenja su: "*kretati se, pomicati se s jednog mjesta na drugo praveći korake, hodati, kretati se nekim vozilom, odmicati se, udaljavati se, odlaziti...*", ali i: "*nastojati, željeti*" (*Rečnik Matica* 1967: 541).

I glagol *ići*, dakle, pored svog osnovnog, posjeduje i druga značenja.

Želja i *nastojanje* su modalne kategorije, pa time i glagol *ići* dobija obilježje modalnosti. Primjeri iz *Rečnika* (1967:541) koji pod značenjem glagola *ići* podrazumijevaju želju i namjeru: "*Ti ideš na to da me satreš*", što bi značilo: "*Ti želiš da me satreš*", odnosno: "*Ti hoćeš da me satreš*". Isto tako i primjer:

"*Ljudi idu za tim da žive u dobru*", sa značenjem: "*Ljudi žele da žive u dobru.*"

Glagol *ići* po istom principu kao i glagol *imati* postaje modalni glagol, i zbog bogatstva vlastitog leksičko-semantičkog jezgra nosi i modalnu funkciju, odnosno, postaje modifikator glagolske radnje. Iako po mogućnosti prisutan u svim oblicima, modalni glagol *ići* najpodobniji je u *prezentu*, što će kasnije biti pokazano. To je zato što modalnost kao lični stav najlakše i najčešće biva iskazana upravo prezentom. Pošto glagol *ići* spada u kategoriju glagola kretanja, u određenom kontekstu može imati i *fazno*

⁵ Umjesto prezentskog izraza za imperativnu radnju koja se odnosi na budućnost:

"*Ima da dođe (mora doći)*", analoški možemo izvesti i druge oblike s glagolom *imati*, kao, npr., "*Imađahu da dođu*", "*Budeš imao da dođeš*" i sl.

značenje, kao značenje početka vršenja glagolske radnje.

4.1. Primjeri s glagolom *ići*

Kada modificira radnju, ovaj glagol može iskazivati i prošlost i sadašnjost i budućnost. Tako se javlja u obliku *prezenta*:

- "*One promjene i novosti, darovi što im se stalno nadam - idem sad sam da ih uzmem.*" (M. Lalić: *Lelejska gora*). Značenje koje dobijamo je "*Idem uzeti!*", "*Želim uzeti!*", "*Nastojim uzeti!*" – iskaz želje, nastojanja, odnosno *kretnje*. Isto tako u primjerima:

- "*Već ja idem da spavam, umoran sam, jer sam se danas dosta ishoda.*" (Osman-Aziz: *Bez nade*). Ili primjer: "*Idem ja doma reći što mi je otac kazao! - poleti Mehmed Alija i pogleda na njih kao sa željom da ga iščekaju.*" (Osman-Aziz: *Bez nade*) Značenje: "*Idem da kažem!*", "*Želim reći!*"

Koristi se i u *svevremenskom prezentu*:

"*Prepanem se uvijek kad idem kupovati hljeb.*" (Razg.)

4.1.1. Fazni glagol *ići* i transformirani imperativ

Pojedine primjere upotrebe glagola *ići* moguće je tretirati i kao izraze koji označavaju radnju u početnoj fazi, pa glagol *ići* ima i osobinu *faznog* glagola, s obzirom da u značenju *kretnje* može biti i značenje početka, kao u sljedećem primjeru: "*Hanuma probudi u drugoj sobi Đulsu i Mehu, i pozva ih da idu avdest uzimati i klanjati.*" (Osman-Aziz: *Bez nade*). Značenje: "*Da pođu klanjati*", što je namjera, nastojanje, *kretnja* ili početak radnje.

Kako bi izgledao *imperativ* ovog izraza? To su izrazi:

- "*Idite klanjati!*" ili "*Pođite da klanjate!*", u kojima se vidljivo nijansira i imperativno značenje pri transformaciji rečenice iz upravnog u neupravni govor: "*Pozvala ih je, kazala im je: Idite klanjati!*" To je oblik *imperativa*. Također, u primjeru: "*Htio je da budi ženu da mu ide ispeći kahvu, i kako je odveć rano bilo, bijaše mu žao, jer je još tvrdo spavala.*" (Osman-Aziz: *Bez nade*), sa značenjem: "*..da ispeče, da ide ispeći!*" – *kretnja*, nastojanje. Pogledajmo i dva sljedeća primjera iz razgovornog stila, u *imperativu*:

- "*Idi spavaj!*" i "*Idi spavat!*" Značenje: "*Kreni, započni spavanje - idi da spavaš.*" Varijacija "spavaj/spavat" govori o labilnosti modalne konstrukcije.⁶

⁶ Dopuna modalnom glagolu u pravilu dolazi u infinitivu, ili u formi "da + prezent".

4.2. Oblici modalnog glagola *ići*

Nisu rijetki slučajevi u kojima u razmatranje dolazi da li je glagol *ići* modifikator radnje i dio složenog predikata, ili je leksičko jezgro jedne od klauza u dijelovima složene rečenice. Kao i glagol *imati*, i ovaj glagol, ustvari, (uvijek) čuva svoje leksičko značenje. U slučaju kada *ići* nije potpuno leksičko, već modalno, onda znači namjeru za vršenje radnje (u budućnosti), pa to i jeste njegoa glavna sintaksička funkcija – *prezentsko iskazivanje futuralnosti*.⁷

Često se koristi i u obliku imperativa.

5.0. Present, futur i uvjetna (vremenska) determinanta

Poznato je da čistim prezentom možemo izraziti futuralno značenje, ako ga determiniramo određenim vremenskim obilježjima na koje se ta radnja odnosi, pa je u odnosu na tu determinantu radnja izražena prezentom. Ali, pošto je determinanta u odnosu na trenutak govora pomaknuta u budućnost, to cijela radnja poprima futuralno značenje. Tako se ustvari dešava da svaki modalni present ima futuralno značenje, a svaki futur prezentsko. Presentom izražen futur ostvaruje se upotrebom vremenskih ili uvjetnih determinanti: *kad* i *ako* ili se, pak, cijelom rečeničnom klauzom postavi određeni uvjet za koji važi glavna rečenica iskazana modalnim glagolom, prezentskim oblikom a futuralnim značenjem. Prisutnost prezenta u izražavanju futura jasno se ogleda i u tvorbi futura prvog, s razlikom što se vremenska determinanta kontekstualno podrazumijeva, pa je izostavljena, te smo od klasičnog prezenta dobili oblik futura.

Svršeni glagoli svojim presentom imaju futuralno značenje: "*Ako dođeš sutra, kupit ću ti cipele.*" Ili u primjeru: "*Kad uradiš zadaću, otići ćemo vani.*"

Kako se klasični futur tvori od *prezenta* pomoćnog glagola *htjeti* i dopune u infinitivu, a uzimajući u obzir da infinitiv nema temporalnu vrijednost, dolazimo do zaključka da oblik futura po sastavu ustvari jeste ništa drugo nego present. Potvrdu za to imamo i u tvorbi futura u staroslavenskom jeziku, što je već spomenuto. Oblik futura je samo prezentska konstrukcija s modalnim značenjem, što joj daje obilježje futuralnosti:

-"*Ja ću raditi.*" – "*Ja hoću raditi.*"

⁷ Vidljivo je da su svi ponuđeni primjeri dati u presentu. Druge oblike modalnosti ovog glagola analoški je lahko izvesti, npr. "Jesi li išao vidjeti", "Kad budeš išao spavati", i sl.

6.0. "Have to" and "going to"

Navedeni izrazi iz engleskog jezika, "have to" i "going to" poznate su izdvojene glagolske forme. Glagol *imati* (*have*) izdvaja se kao pomoćni glagol u mnogim jezicima, pa i u njemačkom i engleskom jeziku. Forma "going to" poznata je u engleskom jeziku kao operator za izražavanje buduće radnje, namjere ili vjerovatnoće, a ustvari je prezentska forma. I u engleskom jeziku oba ova glagola (*have - imati* i *go(ing)- ići*) ujedno su i potpuni leksički glagoli, kao i u našem jeziku. To je vidljivo u primjerima iz razgovornog stila:

- *I have a nice car (Ja imam lijep auto).*

- *I am going to school. (Idem u školu).*

Naporedo, u našem i engleskom jeziku na isti način su izražene pojedine konstrukcije sa glagolima *imati* (*have*) i *ići* (*go, going*), kao operatorima, modifikatora, odnosno, pomoćnim glagolskim sredstvima:

- *Imam ti nešto reći (Moram ti nešto reći). – I have to tell you something.*

- *(Ujutru) imaš rano ustati. – You have to get up early (tomorrow morning)*

- *Idem spavati. – I am going to sleep.*

Postoje i primjeri koje će pojedini lingvisti smatrati pleonazmom:

- *I am going to go swimming (Idem ić' plivat – Namjeravam ići plivati).*

- *I have to have your opinion (Ima da imam tvoje mišljenje – Moram imati tvoje mišljenje).*

Imajući u vidu da konstrukcija "going to" zapravo izražava namjeru, nema smetnje da se dopuni glagolom *ići* (*go*), mada se umjesto "going to" može koristiti i "planning to" u značenju *plana, namjere*. U drugom primjeru "have to" znači *moranje, obavezu*, pa nema smetnje da se koristi uz leksičko "have" u značenju "imati". Tako je u engleskom jeziku odveć poznata upotreba pomoćnog glagola "have" u raznim oblicima, zajedno sa svojim istim leksičkim dodatkom: "have" - što ne treba posebno napominjati. Podobnost konstrukcije "going to go" objašnjava se i u udžbeniku Univerziteta u Oksfordu, Matrix Pre-Intermediate (2002/2004), ovim primjerima:

1. *"I am going to go to aerobics class once a week."*

(*Namjeravam ići na časove aerobika jednom sedmično*)

2. *"I am going to go out with friends at the weekend."*

(*Namjeravam ići vani s prijateljima ovog vikenda*)

Iako, kako vidimo, upotreba konstrukcije "going to go" jeste moguća, u engleskom jeziku se umjesto glagola *ići* (go, going) ovdje predlaže glagol *doći* (come, coming), a izraz "have to have" možemo zamijeniti sa "must have".

7.0. Pleonazam, tautologija ili standard: "*Idem ić*", *ima da me nema!*"

Kako su glagoli *ići* i *imati* potpuni leksički glagoli, a time i nosioci predikativnosti, koji se, pak, nerijetko mogu upotrijebiti kao operatori, odnosno, pomoćne sintaksičke forme, bilo da su fazni, modalni ili pomoćni glagoli poslije kojih u predikatu dolazi glagolska dopuna, postavlja se pitanje šta je s izrazima koji su sastavljeni od dopune i operatora, a čine ih dvije iste lekseme.

Je li u našem jeziku suvišno reći: "*Idem ić*" ili je dovoljno reći: "*Idem*"?

Je li gramatički funkcionalna i konstrukcija: "*Ima imati*"?

Treba imati u vidu da je u slučaju ovakve i slične sprege dva ista glagola jedan od njih uvijek pomoćni. Po funkciji on mijenja značenje, pa se time izbjegava prividna tautologija koja se primijeti na formalnom planu. Oblik prividne tautologije s pomoćnim i leksičkim glagolom *imati* u jednom te istom predikatu prikazan je i u primjeru iz jedne poljičke crkvene odredbe.⁸

Pomenuti primjer glasi:

"(Svaki oltar) *ima imati* likuinu, s prilikom od koga sveca komu je crkva ali oltar posvećen" (Mošin 1952: 185).

Takav je i primjer: "*Svaki oltar ima imati postavu zelenu za braniti od praha ubruse*" (Mošin 1952: 185). Prezent glagola *imati* ovdje je pomoćni izraz, modifikator, čije se značenje podudara sa glagolima *trebati*, *morati*. Slično je s izrazom: "*Ima da me nema*", koji se svakodnevno čuje u razgovornom stilu. Leksički dio predikata ovdje je u odričnoj formi glagola *imati*, pa je ovaj izraz manje neobičan nego prethodni.⁹

⁸ Dio poljičke crkvene odredbe o vladanju sveštenstva.

⁹ Poljičke crkvene odredbe pisane su u XVII st. a s obzirom na svoj naredbodavni karakter, sačinjavaju veliki broj primjera s glagolom *imati* kao modifikatorom radnje. Takvi su primjeri: "*Kandilo ima goriti i obdan i obnoć*", "*Ako je nužno, ima se držati umbrela*", "*Redovnik putem ima govoriti psalme*", itd.

Forma "*Idem ić*", iz razgovornog stila, u jeziku se nekada tretira kao pleonazam i s pravopisnog stanovišta nepravilan izraz. Međutim, uzmemo li u obzir promjenu u značenju pomoćnog glagola "idem" = "namjeravam" – pomenuti izraz postaje jasniji. On se i koristi upravo u značenju *namjere*. Recimo, kada obavještavamo sagovornika da smo već odlučili da ga napuštamo, ili da namjeravamo otići reći ćemo: "*Idem ić*", a i dalje stajati na istom mjestu. Potpuno ista upotreba kao u izrazu: "*Idem spavati*", gdje obavještavamo sagovornika da želimo otići spavati, s izvršenjem radnje od trenutka govora, pa nadalje. Moguće je reći i: "*Idem ić spavat*", što je dupla modalna konstrukcija. Sam izraz "idem" nepodesan je da izrazi značenje koje ima oblik "idem ić". Ako neko kaže: "idem" postavlja mu se pitanje: *Gdje? Zašto? Kuda?* (ako prethodno to kontekstualno nije jasno naznačeno) – zato ovaj oblik prezenta glagola *ići* samo obavještava o *stanju* u kojem se vršilac radnje nalazi. Međutim, oblik "*idem ić*" koristit ćemo samo onda kada želimo obavijestiti okolinu o vlastitom voljnom činu odlaska, s akcentom na odlazak, i to i jeste modalna obavještajna forma.¹⁰

Ovi i ovakvi izrazi često se čuju u Hercegovini, u Mostaru i okolini, pa su, s obzirom da jesu tretirani kao dijalektizmi, ipak udaljeni od korpusa standardnih jezičkih formi i izraza, jer ih mnogi smatraju ne samo nepravilnim, nego i totalno nemogućim.

Zaključak

Glagoli *ići* i *imati* nisu nepotpuni - oni su potpuni leksički glagoli. Imaju i neka druga značenja na osnovu kojih im se pripisuje obilježje modalnosti, pa se koriste za modifikaciju glagolske radnje. Inače, za modifikaciju glagolske radnje upotrebljavaju se modalni, fazni i pomoćni glagoli.

Posebnost glagola *imati* jeste u tome što može vršiti funkciju i pomoćnog glagola, i to u tvorbi futura prvog, a posebnost glagola *ići* jeste u tome što u određenom kontekstu ima karakter faznog glagola.

Kada glagoli *ići* i *imati* nose modalno značenje, tada su dio složenog semikopulativnog predikata, kao modalni glagoli – modifikatori radnje. Kada potpuno zadržavaju svoje leksičko značenje, oni su nosioci predikativnosti u

¹⁰ Primjer: "*Idem u Mostar*" govori nam o odlasku radi Mostara, a "*Idem ić*" čisto pominje odlazak radi samog odlaska, tj. samo nas obavještava o tom činu, bez obzira na druge okolnosti. Jedan je glagol modalni, kao operator, a drugi je potpuni leksički, kao nosilac predikativnosti. (Bukvalno: "*Idem da odem.*")

jednoj od klauza složene rečenice, u drugim složenim konstrukcijama.

Funkcionalno, oba ova glagola u sistemu glagolskih oblika najčešće izražavaju futuralnu radnju, izraženu prezentom, a često se pojavljuju i u značenju imperativa.

Glagoli *ići* i *imati* kao modifikatori glagolske radnje, prisutni su u razgovornom stilu, ali isto tako i u savremenim književnim djelima. Često se koriste u administrativnim spisima s naredbodavnim karakterom. Razgovorni stil i danas dobro čuva ove oblike.

Glagoli *ići* i *imati* prisutni su i u engleskom jeziku kao modifikatori radnje (*have to*, *going to*), gdje su izdvojeni kao posebne gramatičke forme.

Prividni pleonazam prisutan je u živom govoru Mostara i okoline, pri modalnoj upotrebi glagola "*ići*". Ipak, ako određena formulacija funkcionira u tačno određenim okolnostima upotrebe i ako je gramatički objašnjena, nema nikakvog razloga da se smatra nepravilnom. Ne bi to bilo prvi put da se progresivno *južno narječje* nameće svojim rješenjima i gradi standard, našeg jezika.

ABSTRACT

The paper attempts to show the level of testing syntax of the verb "go" and "have" in circumstances where they are not carriers of lexical core verbal actions, and hence no independent sentence (syntax) constituents, but also serve as modifiers, verbs directive, operators, and ancillary funds for a full lexical verb that verbal action without expressed. The topics dealt with, we will have the opportunity to observe the character of the modal verb "go" and "have", where some of their properties are classified as auxiliary word, ie. modal and auxiliary (and phase) verbs. Tested the boundaries between complex predicates and complex sentences with the use of modal verb "go" and "have" given their dual lexical-semantic nature, which is reflected in the structure and morphological, and syntactic category. The following is a comparison of our language with the English language, where they give equivalents with examples and solutions. Are described and several dialect forms fit pleonasm structures, where consideration is given to the possibility of introducing them to fund the standard linguistic forms and expressions.

IZVORI:

1. Andrić, I. (1945): *Na Drini ćuprija*. Izdavačko-grafički zavod Beograd
2. Gude, K. & Duckworth, M. (2002/2004: 59): *Matrix: Pre-Intermediate Student's Book*, Textbook, exercise 4, Oxford, Oxford University Press.
3. Hadžić, O. / Miličević, I.; Osman – Aziz (1980): *Ago Šarić*. BKN, Sarajevo
4. Hadžić, O. / Miličević, I.; Osman – Aziz (1895): *Bez nade*. Zabavna knjižnica, Matica hrvatska, Zagreb
5. Krleža, M. (1963): *Aretej*. Sabrana djela Miroslava Krleže, Zora, Zagreb
6. Lalić, M. (1975): *Lelejska gora*. Nolit, Beograd
7. Mošin, V. (1952): "Poljičke konstitucije iz 1620. i 1688. godine" *Radovi Staroslavenskog instituta, Vol.1 No.1*
8. Rizvić, M. (1976): *Pisma muslimanskih krajišnika pisana bosančicom kao oblik stare epistolarne književnosti*, Godišnjak odjeljenja za književnost, Institut za jezik i književnost, V, Sarajevo
9. Selimović, M. (2004): *Derviš i smrt*. Civitas, Biblioteka Dani, Sarajevo

LITERATURA:

1. Hamm J. (1974): *Staroslavenska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb
2. Jahić, Dž. / Halilović, S. / Palić, I., (2000): *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
3. Nikolić Svetozar (2000): *Staroslovenski jezik I* (Pravopis, glasovi, oblici) Trebnik, Beograd
4. Rječnik MS/MH, knjiga II (1967): *Rječnik srpskohrvatskog književnog jezika*, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb
5. Silić J., Pranjković I. (2005): *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb
6. Sesar, D. (2001): "Modalni modeli u hrvatskom i drugim slavenskim jezicima", *Suvremena lingvistika, rujan, Vol. 51-52 No. 1-2*.
7. Stevanović, M. (1974): *Savremeni srpskohrvatski jezik II. Sintaksa*, Naučna knjiga, Beograd
8. Stolac, D. (2006): "Sintaksa u hrvatskim gramatikama u 20. stoljeću", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, veljača, Vol. 31 No. 1*.
9. Trbojević-Milošević, I. (2004): *Modalnost, sud, iskaz – Epistemička modalnost u srpskom i engleskom jeziku*, Filološki fakultet, Beograd
10. Vuković, J. (1967): *Sintaksa glagola*. Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo

Mr. Džemal ŠPAGO

REALIZACIJA GOVORNOG ČINA NAREDBE U ENGLESKOM JEZIKU - KONVENCIONALIZIRANA INDIREKTNOST UZ KORIŠTENJE NEGATIVNE UČTIVOSTI

Sažetak:

Naredba se od ostalih direktiva ne razlikuje po bilo kakvim lingvističkim elementima, već po statusu učesnika u komunikaciji, te u svim slučajevima kada govorniku njegov status daje pravo da nešto traži od slušaoca, odnosno kada je u poziciji da kazni slušaočevo eventualno odbijanje, možemo reći da se radi o govornom činu naredbe bez obzira kojim se lingvističkim sredstvima realizira. Naredba se, kao i bilo koji drugi govorni čin, može realizirati kao direktni ili indirektni čin. Kao indirektni govorni čin naredba može biti realizirana po nekom od ustaljenih obrazaca (konvencionalizirana indirektnost), ili ne slijedeći bilo kakve obrasce (nekonvencionalizirana indirektnost). Konvencionalizirana indirektnost može se postići korištenjem pozitivne ili negativne učtivosti, ili uopće ne biti motivirana učtivošću. U ovom radu analiziramo obrasce po kojima se u engleskom jeziku naredba može realizirati kao konvencionalizirani indirektni govorni čin uz korištenje negativne učtivosti.

Ključne riječi: govorni čin naredbe, konvencionalizirana indirektnost, negativna učtivost

Konvencionalizirana indirektnost uz korištenje negativne učtivosti

Najčešći način realizacije naredbe kao indirektnog govornog čina jeste kroz korištenje konvencionaliziranih obrazaca s elementima negativne učtivosti. Ovo je evidentno i kada je u pitanju raznolikost ovakvih obrazaca, kao i učestalost njihova pojavljivanja. Sama priroda naredbe, kao jednog od najizraženijih FTA¹, najčešće stvara kod govornika potrebu da se svojim izričajem distancira od slušaoca čak i onda kada svoje naredbe ne formulira kao direktne činove. U istraživanju koje smo poduzeli utvrdili smo postojanje bar deset ustaljenih obrazaca po kojima se u engleskom jeziku naredba može realizirati na navedeni način.

1. Indirektne naredbe eksplicitnim performativom

Kod direktnih naredbi eksplicitnim performativom imamo izričaje u kojima govornik upotrebom ilokutornog glagola (*order*, *command*) eksplicitno navodi da se radi o naredbi. Međutim, ukoliko osoba s autoritetom upotrijebi ovakvu formulaciju, obraćajući se svom podređenom, te koristeći se glagolima tipa *ask*, *beg*, *require*, *demand* itd., tada se radi o indirektnom govornom činu naredbe s elementima negativne učtivosti. Govornik traži od slušaoca da nešto učini, ali svoj čin prividno predstavlja kao molbu ili zahtjev, a ne kao naredbu, što taj čin zapravo jeste. Ovim se iskazuje jedan oblik poštovanja prema 'licu' slušaoca (osim ako se ne radi o ironičnoj učtivosti), ali se zadržava distanca između govornika i slušaoca.

U sljedećim primjerima govornik je sudija koji svoj izričaj predstavlja kao molbu, odnosno zahtjev:

(1) Danforth: '(...) *Now, what deposition do you have for us Mr. Proctor? And **I beg you be clear, open as the sky, and honest.***'

(Miller: *The Crucible*, 208)²,

(2) Sudija Bradley: '(...) ***I ask you again, obey the law. Once law and order go down, no man is safe.*** (...)'

(Miller: *The American Clock*, 384)

¹ *Face Threatening Acts* – činovi koji su prijetnja 'licu' aktera komunikacije – detaljnije vidjeti u: Brown i Levinson (1987: 69–74)

² Sve Millerove drame korištene u ovom radu, izuzev *A View from the Bridge*, uzete su iz kolekcije *The Portable Arthur Miller*, Bigsby C., Penguin Group, izdanje iz 2003. Drama *A View...* uzeta je iz kolekcije *The Forms of Drama*, Houghton Mifflin Company, 1972.

2. Indirektne naredbe po obrascu ‘imperativ + tag question’

Jedan od načina da se direktna naredba ublaži uz korištenje negativne učtivosti, te time realizira kao indirektni govorni čin, jeste kroz upotrebu retoričkog pitanja poslije imperativa, odnosno tzv. *tag question*. Pošto se ovakvi činovi uvijek odnose na budući čin slušaoca, najčešći oblik ovakvog pitanja jeste *will you*:

(3) ‘Gooper: **Lacey, put the top up on my Cadillac, will yuh?**’

(Williams³ 1, *Cat on a Hot...*, 995)

(4) ‘Eddie: (...) **Go inside, will you?**’

(Miller, *A View from...*, 335)

Ovakav način realizacije indirektne naredbe je dosta raširen i nije svojstven nekom posebnom kontekstu, odnosno ulogama aktera komunikacije. Tako se u primjeru (3) gazda obraća slugi, a u (4) govornik je staratelj slušaoca.

Ponekad je ovakav obrazac realizacije naredbe do te mjere konvencionaliziran da govornik nije ni svjestan da se koristi indirektnom naredbom. U pisanom govoru ovo je sugerirano upotrebom znakova interpunkcije koji jasno pokazuju da se ne radi ni o kakvom pitanju:

(5) ‘Tom Junior: *I’m all right, I’m all right. **Leave us alone, will you.***

I don’t want Chance to feel that he’s outnumbered. (...)’

(Williams 2, *Sweet Bird...*, 220)

Ovdje se šef obraća svojim podređenima, a sama naredba dosta je blaga i praćena je obrazloženjem zašto je slušaoci moraju izvršiti.

3. Indirektne naredbe u formi molbe (imperativ + *please*)

Ukoliko osoba sa autoritetom zamoli slušaoca da učini nešto što je on svakako dužan učiniti, imamo primjer indirektnoga govornog čina naredbe realiziranog po ovom obrascu. Imperativ se ublažava umetanjem riječi *please*. Govornik istovremeno zadržava distancu između sebe i slušaoca, ali i pokazuje poštovanje prema njemu, kao i vlastitu učtivost. Ovo je možda i najblaži, a time i najučtiviji način da se nekome nešto (indirektno) naredi:

(6) ‘Rose: **Bring in the cookies, please.**’

(Miller, *The American Clock*, 436)

³ Sve Williamsove drame korištene u ovom radu uzete su iz kolekcije *Tennessee Williams* (The Library of America, New York, 2000) u dva toma. Ono što smo označili kao "Williams 1" uzeto je iz toma *Plays 1937–1955*, a ono što smo označili kao "Williams 2" iz toma *Plays 1957–1980*

(7) 'Rose: *Thank you, I'll pour it. **Go, please.***'

(Miller, *The American Clock*, 436)

U ovim primjerima govornik se obraća slugi, a motiv za izbor ovog obrasca jeste pokazivanje učtivosti – da bi se pokazalo poštovanje prema slušaocu, ali i zbog toga da sebe predstavi kao učtivu osobu pred trećim licima koja su prisutna u tome trenutku. Prisustvo trećih lica, naime, može značajno utjecati na govornikov izbor lingvističkih sredstava kojima će realizirati svoju naredbu – nekada oštrina naredbe treba pokazati trećim licima odlučnost govornika, a nekada blagost naredbe njegovu učtivost.

4. Indirektne naredbe u formi savjeta realiziranog u strukturi 'you'd better'

Savjet osobe s autoritetom upućen njegovom podređenom (ako ne izlazi iz okvira njegovih ovlasti) predstavlja također indirektni govorni čin naredbe. Njime govornik obavezuje slušaoca da postupi u skladu sa propozicionim sadržajem istog, istovremeno ublažavajući prijetnju 'licu' slušaoca, koju direktna naredba uvijek nosi sa sobom. Oblik kojim se ovakve naredbe najčešće realiziraju jeste *you (had) better*:

(8) 'Mrs. Goforth: ***Rudy, You'd better go check my bedroom safe.***
(...)'

(Williams 2, *The Milk Train...*, 521)

(9) 'Mr. McGillicuddy: ***Susie, before you go down those steps with my daughter's china, you'd better collect some clinkers out of the furnace in the basement.***'

(Williams 2, *Period of Adjustment*, 305)

U primjeru (8) slušalac je tjelohranitelj govornika, a u (9) gazdarica se obraća služavki. Motiv govornika jeste ublažavanje prijetnje licu slušaoca, a ono što možemo primijetiti jeste da ovakva formulacija nije svojstvena nekoj posebnoj vrsti autoriteta, odnosno da se koristi i u okolnostima velike superiornosti govornika, kao i u slučajevima kada taj autoritet i nije toliko izražen. Umjesto oblika *you'd better* ponekad (ali ne često) koristi se oblik *you'd best*:

(10) 'Herrick: ***You'd best give me that or you'll never rise off the ground. Come along now.***'

(Miller, *The Crucible*, 233)

Govornik je policajac, a slušalac zatvorenik optužen za ozbiljan

zločin. Ovdje vidimo da indirektne naredbe mogu biti praćene prijetnjom, a u takvim slučajevima indirektnost je često ostvarena nesvjesno – govornikov motiv nije da pokaže učtivost prema slušaocu.

5. Indirektne naredbe formulirane kao želje govornika

Još jedan primjer realizacije indirektnog govornog čina naredbe uz upotrebu negativne učtivosti jeste kroz formuliranje naredbi kao želja govornika. Ovako formulirane naredbe mogu imati različit stepen indirektnosti – govornik može izraziti želju da slušalac nešto učini, ili jednostavno da nešto bude učinjeno, ne navodeći slušaoca kao onoga ko bi to trebao učiniti.

Ovakva formulacija naredbe pogodna je u odnosu ljekar – pacijent:

(11) ‘Hyman: *I want you to try to move your legs. Try it.*’ (Miller, *Broken Glass* 552)

Isto tako, nerijetko se upotrebljava i u drugačijem kontekstu (uloge su *gazdarica – služavka*):

(12) ‘Mrs. Lamphrey: (...) *I’m afraid it’s going to rain before long and I want you to get all the linen and silver inside.* (...)’

(Williams 1, *Spring Storm* 56)

Izražavanjem želje da slušalac nešto učini u okolnostima kada je jasno postojanje autoriteta govornika izbjegava se upotreba imperativa, ali ipak jasno obavezuje slušalac da postupi u skladu sa propozicionim sadržajem datog čina.

Ukoliko govornik u svom izričaju ne spominje slušaoca, time je naredba dodatno ublažena:

(13) ‘Boss: *I want him gone by tomorrow – tomorrow commences at midnight.*

(...)

Boss: *I don’t want to know how, just go about it.*’

(Williams 2, *Sweet Bird of Youth*, 189)

Šef se obraća svojim ljudima – oni trebaju otjerati nekog čovjeka iz grada, a naredba se realizira samim izražavanjem želje govornika da ta osoba ne bude u gradu.

Ovakva realizacije naredbe moguća je i u formi govornikova tvrđenja

da nešto ne želi (kontekst je isti kao i u prethodnom primjeru):

(14) 'Boss: *I don't want him passin' another night in St. Cloud.*
(...)'

(Williams 2, *Sweet Bird...*, 189)

Ukoliko govornik svoju želju izrazi u budućem vremenu, time je naredba još dodatno ublažena (ovdje se upravnik zatvora obraća svojoj sekretarici):

(15) 'Warden: *I'll want you back after supper. We've got to have things in perfect order in case the snoopers get busy.*'

(Williams 1, *Not About ...*, 159)

Pogledajmo i primjer ovakve realizacije indirektna naredbe s elementima ironične učtivosti:

(16) 'Mae: *Do you want Gooper, Big Daddy?*

Big Daddy: *No, and I don't want you. I want some privacy here, while I'm having a confidential talk with my son Brick. Now it's too hot in here to close them doors, but if I have to close those ruten doors in order to have a private talk with my son Brick, just let me know and I'll close 'em. Because I hate eavesdroppers, I don't like any kind of sneakin' an' spyin'.*'

(Williams 1, *Cat on a Hot...*, 925 – 926)

Ovdje imamo primjer govornog čina koji se sastoji od niza rečenica. Govornik je (vlasnik kuće) ljut zbog postupaka slušaoca, te svoju ljutnju izražava sarkazmom, koji je često vrlo efikasno sredstvo da se naredba učini upečatljivijom. Upotreba ovakve formulacije u ovom slučaju dijelom je motivirana i jezičkim kontekstom (govornom činu prethodi pitanje *Do you want...?*)

6. Indirektna naredba kao tvrdnja da će slušalac nešto morati učiniti

Ukoliko govornik kaže slušaocu da nešto mora uraditi, tada se radi o direktnoj naredbi. Ali, ukoliko umjesto toga kaže da će slušalac nešto morati uraditi, tj. ako upotrijebi buduće vrijeme, time je donekle ublažio svoju naredbu i koristeći se negativnom učtivošću formulirao je kao indirektni čin.

U sljedećim primjerima naredba je formulirana kao tvrdnja govornika da će slušalac nešto morati učiniti:

(17) ‘Malcolm: ***You’ll have to sign a statement then.***’
(Shepard⁴, *Curse of the...*, 181)

(18) ‘Mrs. Lamphrey: ***Jackson, you’ll have to help clear off the table.*** (...)’

(Williams 1, *Spring Storm*, 56)

U primjeru (17) govornik je policajac, a u primjeru (18) gazdarica se obraća svome slugi.

7. Indirektne naredbe kao tvrdnje da govornik ili slušalac nešto ne mogu učiniti

Umjesto direktnog govornog čina naredbe kojim se od slušaoca traži da nešto uradi ili ne uradi, govornik svoj čin može formulirati kao tvrdnju o slušaočevim sposobnostima – mogućnosti ili nemogućnosti da nešto uradi. U ovakvim konstrukcijama upotrebljava se modalni glagol *can*. Na ovaj način govornik iskazuje jedan oblik poštovanja prema slušaocu, kao i vlastitu učtivost. Slušaocu se barem ostavlja mogućnost da traži razloge zbog kojih mu se nešto naređuje, odnosno zabranjuje, kao što to čini slušalac u sljedećem primjeru:

(19) ‘Howard: ***Willy, you can’t go to Boston for us.***

Willy: *Why can’t I?*

Howard: *I don’t want you to represent us.* (...)’

(Miller, *Death of a...*, 82)

Govornik je poslodavac slušaoca, ali želi pokazati obzirnost prema njemu pošto je on njegov dugogodišnji radnik. U kontekstu u kojem se odvija ovaj čin slušalac je nesposoban da dalje radi taj posao, ali govornik želi izbjeći davanje direktne naredbe.

Sličnu situaciju imamo i u sljedećem primjeru, gdje se policajac obraća čovjeku koji želi ući u sudnicu tokom suđenja:

(20) ‘Herrick: ***You cannot go in there, Giles; it’s a court!***’

(Miller, *The Crucible*, 201)

⁴ Shepardova drama korištena u ovom radu uzeta je iz kolekcije *Seven Plays*, Bantam Books, New York / Toronto, izdanje iz 1986.

Nešto blaži oblik ovakvih naredbi jesu one koje su formulirane kao govornikove tvrdnje da on nešto ne može učiniti

(21) *Kucanje na vratima*

‘Parris: **No-no, I cannot have anyone.**’

(Miller, *The Crucible*, 141)

8. Indirektne naredbe kao tvrdnje (upozorenja) da govornik nešto neće tolerirati

Efikasan način da govornik indirektno naredi slušaocu da prekine s određenom aktivnosti jeste kroz formuliranje takve naredbe kao tvrdnje da on nešto neće dopustiti ili tolerirati. Kod ovako postavljenih naredbi posebno je vidljiva težnja govornika da zadrži distancu između sebe i slušaoca. Najčešće se realiziraju upotrebom glagola *have* i *hear* u budućem vremenu.

(22) ‘Hale: *Excellency* -

Danforth: ***I will have nothing from you, Mr. Hale!*** (...)’

(Miller, *The Crucible*, 230)

(23) ‘Hale: *It’s a lie! They are innocent!*

Danforth: ***I’ll hear no more of that!***

(Miller, *The Crucible*, 241)

U navedenim primjerima (govornik je sudija tokom sudskog procesa) vidimo da su ovakve naredbe, iako indirektne, veoma odrede i ne ostavljaju izbora slušaocu. Možemo primijetiti i to da se ovakva formulacija koristi kada je govornik ljut na slušaoca, ali i dalje želi biti učtiv prilikom izdavanja naredbi.

9. Indirektne naredbe u kojima se ne precizira ko ih mora izvršiti

U ovu skupinu spadaju oni govorni činovi naredbe u kojima se direktno i nedvosmisleno kaže šta mora biti urađeno, ali ne i ko je taj ko mora izvršiti datu naredbu. U kontekstu je to, naravno, uvijek jasno, ali činjenica da se slušalac ne navodi eksplicitno kao onaj kome je naredba upućena, čini ovakve činove indirektnim govornim činom naredbe. Međutim, razlog da se

ne spominje ko treba izvršiti naredbu često je taj da to ili nije ni bitno, ili je iz konteksta jasno na koga se odnosi, pa nema ni potrebe da se to eksplicitno navodi.

Ovakvu formulaciju naredbe često upotrebljavaju ljekari:

(24) ‘Doktor: *She’s lost the baby. Serafina’s a very strong woman and that won’t kill her. But she is trying not to breathe. **She’s got to be watched and not allowed out of the bed.*** (...)’

(Williams 1, *The Rose Tattoo*, 666)

Ovakve naredbe ponekad se realiziraju konstrukcijom *be* + ‘*to*’ infinitiv, kao u sljedećem primjeru, gdje sudija izdaje naredbu policajcu:

(25) ‘Danforth: (...) ***All witnesses and prisoners are to be kept in the building.***’

(Miller, *The Crucible*, 208)

Možemo primijetiti da su od svih indirektnih naredbi upravo ove najsličnije direktnim.

10. Indirektne naredbe u formi pitanja o spremnosti slušaoca da nešto uradi

Formulacija indirektna naredbe u formi pitanja o spremnosti slušaoca da učini nešto (što u datom kontekstu govornik ima pravo tražiti od njega) veoma je česta u svakodnevnoj komunikaciji. Ovakva formulacija nešto je manje učtiva od one u kojoj bi govornik eventualno postavljao pitanje o sposobnosti slušaoca da nešto učini – presupozicija je da slušalac može uraditi to što se od njega traži, te eventualno odbijanje ne može opravdati nemogućnošću da izvrši dati čin. Ipak, uporedimo li ovakvu konstrukciju sa direktnom naredbom, vidimo da učtivost ovdje igra značajnu ulogu. Ovakva formulacija naredbe koristi se u različitim kontekstima i nije svojstvena nekoj posebnoj komunikativnoj situaciji. U sljedećem primjeru sudija se obraća policijskom službeniku:

(26) ‘Danforth: (...) ***Mr. Cheever, will you go into the court and bring the children here?*** (...)’

(Miller, *The Crucible*, 215)

Ova konstrukcija može se koristiti i kod uvjetnih naredbi⁵ (kontekst je isti kao i u prethodnom primjeru):

⁵ Radi se o naredbama koje postaju validne tek pod određenim uvjetima – o uvjetnim govornim činovima više pogledati u Vanderveken (1980: 248)

(27) ‘Danforth: (...) **Mr. Parris, if Mr. Putnam is in the court, will you bring him in?**’

(Miller, *The Crucible*, 210)

Ukoliko se ovakvoj konstrukciji doda i riječ *please*, tada je naredba dodatno ublažena (predstavljena je kao molba), ali je istovremeno i eksplicitno navedeno da se tu ne radi o pitanju. U skladu s tim često se mijenjaju i znakovi interpunkcije:

(28) ‘Mrs. Goforth: **Will you please tell them what I want on the table by this chaise. Here?**’

(Williams 2, *The Milk Train...*, 514)

U primjeru (28) gazdarica naređuje služavki, a učtivost je osnovni motiv za izbor ovakve formulacije.

Ovakva formulacija (*will you + please*) pogodna je i za naredbe uz upotrebu ironične učtivosti, kao u sljedećem primjeru:

(29) ‘Brewster: **Now, will you just sign that receipt, please?**’

(Miller, *The American Clock*, 386)

Kontekst u kojem se odvija govorni čin (29) jeste sljedeći: govornik predvodi skupinu ljudi koji su svezali sudiju i policajce nakon što su oni pokušali na aukciji prodati njihovu zemlju (koja je bila pod hipotekom). Autoritet se, dakle, zasniva na fizičkoj sili, a upotreba ‘učtivog’ načina realizacije naredbe, samo pokazuje prijezir govornika. Upotrebom ironične učtivosti postiže se, naime, suprotan učinak – prijetnja ‘licu’ slušaoca dodatno se povećava.

Ponekad se ovakva konstrukcija koristi i u okolnostima kada je govornik ljut na slušaoca, pri čemu je ovakva formulacija konvencionalizirana do te mjere da govornik zapravo i nije svjestan da izdaje indirektnu naredbu, niti je to njegova namjera:

(30) ‘Boss: (...) **Will you get back in the house!**’

(Williams 2, *Sweet Bird...*, 194)

(31) ‘Eddie: **Will you stop arguing with me and get them out!** (...)’

(Miller, *A View from the Bridge*, 361)

U (30) i (31) roditelj, odnosno staratelj, obraćaju se djetetu. Nešto blaži vid ovakvih naredbi jesu one u kojima se umjesto modala *will* koristi *would*⁶:

⁶ Ovakve naredbe su blaže jer se prividno radi o hipotetičkim pitanjima (Leech 1983: 121)

(32) ‘Father: *Quentin, would you get the office on the phone?*’

(Miller, *After the Fall*, 274)

(33) ‘Cheever: *Would you please to give it to me?*’

(Miller, *The Crucible*, 193)

U (32) otac se obraća sinu, a u (33) policajac osobi čiju kuću pretresa.

Zaključak

Iako imaju formu molbe, pitanja, savjeta, prijedloga, upozorenja itd., u datom kontekstu lokutorni činovi koje smo naveli u ovom radu imaju ilokutornu snagu naredbe, a to je jasno i govorniku i slušaocu. Govornik želi ovakvom formulacijom navesti slušaoca da postupi u skladu sa propozicionim sadržajem svoga izričaja, a istovremeno izbjeci davanje direktnih naredbi – isto tako, često je upotreba indirektnih naredbi motivirana uvjerenjem govornika da je to sigurniji način da postigne svoj cilj.

Zajedničko svim navedenim formulacijama indirektnoga govornog čina naredbe s elementima negativne učtivosti jeste nastojanje govornika da, u većoj ili manjoj mjeri, pokažu poštovanje prema ‘licu’ govornika, ali i da ne pokažu preveliku prisnost sa slušaocem. U navedenim primjerima vidjeli smo i to da se govornici nekada nesvjesno koriste takvim formulacijama indirektnih naredbi u okolnostima kada zapravo nisu imali namjeru ublažavati svoje naredbe.

Abstract:

What makes order / command different from other directives is not any linguistic elements, but the status of interlocutors. Accordingly, whenever the addressor’s status gives him / her the right to order something, i.e. whenever he / she is in position to punish addressee’s potential refusal to follow the order, we have the speech act of ordering / commanding regardless of linguistic means used to perform that speech act. Order / command, like any other speech act, can be realized as direct or indirect act. As an indirect speech act, it can be realized following some established pattern (conventional indirectness) or not following any such pattern (unconventional indirectness). Conventional indirectness can be achieved using positive or

negative politeness strategies, or without the use of politeness. This paper analyzes patterns for the realization of ordering / commanding in English as a conventional indirect speech act with the use of negative politeness.

Bibliografija

Izvori

1. Arthur Miller: *A View from the Bridge; The Crucible; The American Clock; Broken Glass; Death of a Salesman; After the Fall*
2. Sam Shepard: *Curse of the Starving Class*
3. Tennessee Williams: *Cat on a Hot Tin Roof; Sweet Bird of Youth; The Milk Train Doesn't Stop Here Anymore; Period of Adjustment; Spring Storm; Not About Nightingales; The Rose Tattoo*

Literatura

1. Searle, J. (1979): *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*, Cambridge University Press
2. Searle, J. (1969): *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge University Press, prijevod: Đukić, M. (1991), Beograd
3. Leech, G. (1983): *Principles of Pragmatics*, Longman
4. Vanderveken, D. (1980): *Illocutionary Logic and Self-Defeating Speech Acts*, in Searle, Kiefer, and Bierwisch (ed.): *Speech Act Theory and Pragmatics*, Springer
5. Brown, P., Levinson, S. (1987): *Politeness. Some Universals in Language Usage*, Cambridge University Press

Dr. Belma ŠATOR

KONCEPTUALNA ANALIZA POSLOVICA SA ZONIMSKOM SASTAVNICOM U NJEMAČKOM I BOSANSKOM JEZIKU

Sažetak:

Ovaj rad predstavlja kratki prikaz bavljenja poslovicama na osnovu njihove konceptualne analize u vezi sa zoonimskom sastavnicom u njemačkom i bosanskom jeziku. Rad je zasnovan na širokom istraživanju, a rezultati dati u ovome kontekstu preliminarne su prirode.

Ključne riječi: konceptualna lingvistika, paremija, paremiologija, zoonim.

Uvod

Konceptualnom analizom na najprikladniji način uspijevaju se prikazati značenja, odnosno tematsko-značenjska područja koja ostavaruju poslovice. U okviru semantičke analize poslužili smo se metodom koncepata, preuzetom iz kognitivne lingvistike.

Pod konceptom se podrazumijeva nadređeni pojam koji uokviruje značenja poslovice bez obzira na kategorijalno značenje i prema tom kriteriju poslovice su razvrstane u određenu skupinu. Zbog toga poslovice obuhvaćene jednim konceptom međusobno nisu ekvivalentne (pošto se vrši analiza poslovice dvaju jezika) niti imaju istu strukturu.

Kako se često značenje, odnosno motivacija formiranja poslovice ne može jednostavno odrediti, potrebno je posegnuti i sa saznanjima iz drugih nauka, a ne samo iz lingvistike (v. Turk 1994 : 38).

S obzirom na to da još uvijek ne postoji cjelovita etimološka analiza bosanskih poslovice, sva objašnjenja data u ovom radu rezultat su iščitavanja literature, te konsultacija s izvornim govornicima. Prilikom tumačenja

značenja paremija sa zoonimom kao svojom sastavnicom poslužili smo se postojećom literaturom (rječnicima, leksikonima, priručnicima i člancima lingvisti, frazeologa, paremiologa), te ispitivanjem izvornih govornika bosanskoga jezika.

Analizom njemačkih i bosanskih poslovice istaknute su osobine koje se u okviru koncepata mogu prikazati imenicama (savjet, ukor, radinost), glagolskim imenicama (razotkrivanje istine itd.), pridjevskim imenicama (poštenje itd.), pridjevima (zločest itd.), prilozima (prekasno itd.).

Analiza korpusa

Korpus njemačkog jezika ekscerpitali smo iz savremenih rječnika ovoga jezika. To su bili reprezentativni opći i paremiološki jednojezični i dvojezični rječnici. Korpus bosanskog jezika također smo ekscerpitali iz savremenih rječnika bosanskog jezika, općih i paremioloških. Također smo se služili rječnicima Skarpe i Karadžića, onda kada su sadržavali paremiju ili varijantu paremije ekscerpiranu iz rječnika bosanskog jezika ili paremiju dobivenu anketiranjem informanata. S obzirom na oskudnost i manjkavost postojećih rječnika bosanskog jezika poslužili smo se i anketiranjem govornika bosanskog jezika širom Bosne i Hercegovine, kako bismo dobili što potpuniju sliku postojećeg paremiološkog blaga u bosanskom jeziku.

Korpus koji smo dobili sastoji se od ukupno 302 paremije, od čega je 159 varijanata. Od toga je 67 poslovice sa 46 varijanata dio njemačkog podkorpusa, dok je 76 poslovice dio bosanskog korpusa sa 113 varijanata.

Izdvojene poslovice, odnosno njihovi koncepti, razvrstani su u sljedeće grupe i podgrupe:

-Poslovice koje se odnose na vrijeme: *Wenn man den Esel nennt kommt er gerennt* [DUW; DKUW]; *Izijo vuk kenjca.* [INF] itd;

-Poslovice koje ukazuju na mjesto, npr: *Wo Füchse und Hasen einander gute Nacht sagen.* [SIM; DUW; DR; DKUW]; *Den Letzten beißen die Hunde.* [DR; DUW; DKUW] itd;

-Poslovice koje ukazuju na količinu: *Das trägt eine Maus auf dem Schwanz fort.* [DR]; *Das trägt die Katze auf dem Schwanz fort/weg.* [DR] itd;

-Poslovice kojima se opisuje doba dana: *Bei Nacht sind alle Katzen grau.* [DKUW; SIM; DR]; *U noći je svaka krava crna.* [INF];

-Poslovice koje se odnose na čovjeka: *Ein räudiges Schaf steckt die ganze Herde an.* [DUW; DKUW]; *Staru vuku mlado janje treba.* [INF] itd;

-Poslovice koje se odnose na poredak u društvu: *Der Fisch stinkt vom Kopf (her)* [DR]; *Begovac je begovac ako neće imati ni novac, a magarac je magarac kad ima i zlatan pokrovac.* [SEH] itd;

-Nesvrstane poslovice: *Kommt man über den Hund, kommt man auch über den Schwanz.* [DR; DUW; DKUW]; *Džaba ti je ćoravoj mački davati.* [INF].

Tabela zastupljenosti koncepata u korpusu poslovice sa zoonimskom sastavnicom njemačkog i bosanskog jezika.

KONCEPTI		NJEMAČKI KORPUS	BOSANSKI KORPUS	UKUPNO	
POSLOVICE KOJE SE ODOSE NA VRIJEME	ISTOVREMENOST	1	1	2	
	PREKASNO	0	2	2	
	NEPOUZDANOST VREMENSKE PROGNOZE	1	0	1	
	NEVRIJEME	2	0	2	
UKUPNO		4 (6%)	3 (4%)	7 (5%)	
POSLOVICE KOJE UKAZUJU NA UDALJENOST	UDALJENOST	2	0	2	
	STRADANJE NAJUDALJENIJEG	1	0	1	
UKUPNO		3 (4, 5%)	0	3 (2%)	
POSLOVICE KOJE UKAZUJU NA KOLIČINU	VRLO MALA KOLIČINA	2	0	2	
	UKUPNO		2 (3%)	0	2 (1, 5%)
POSLOVICE KOJIMA SE OPISUJE DOBA DANA	NOĆ	1	1	2	
	UKUPNO		1 (1, 5%)	1 (1, 3%)	2 (1, 5%)
POSLOVICE KOJE SE ODOSE NA ČOVJEKA	ČOVJEKOVA VANJŠTINA		2	3	5
	ČOVJEKOVE OS-OBINE	POZITIVNE	12	18	30
		NEGATIVNE	8	19	27
	ČOVJEKOVA STANJA	NEUTRALNA	3	1	4
		POZITIVNA	1	1	2
	NEGATIVNA	4	2	6	
MEĐULJUDSKI ODNOSI		8	11	19	
ČOVJEKOVE AKTIVNOSTI		5	3	8	
UKUPNO		43 (64%)	58 (76, 2%)	101 (70, 5%)	
POSLOVICE KOJE SE ODOSE NA POREDAK U DRUŠTVU		6	9	15	
UKUPNO		6 (9%)	9 (12 %)	15 (10, 5%)	
NESVRSTANE POSLOVICE		8	5	13	
UKUPNO		8 (12%)	5 (6, 5%)	13 (9%)	
		67 (100%)	76 (100%)	143 (100%)	

Pet koncepata sadrži poslovice iz obaju korpusa. Ipak, dva koncepta (*Poslovice koje ukazuju na udaljenost* i *Poslovice koje ukazuju na količinu*) ne sadrže niti jednu poslovicu iz korpusa bosanskog jezika. Koncept koji broji najviše paremije jeste *Poslovice koje se odnose na čovjeka* sa 70,5 % od ukupnog broja obaju korpusa. Slijedi koncept *Poslovice koje se odnose na poredak u društvu* sa 10,5% od ukupnog broja. Na trećem su mjestu poslovice koje nismo mogli svrstati. Slijedi koncept: *Poslovice koje se odnose na vrijeme* (5%); *Poslovice koje ukazuju na udaljenost* (2%); *Poslovice koje ukazuju na količinu* (1,5%) i *Poslovice kojima se opisuje doba dana* (1, 5%). Posmatramo li koncepte sa pozitivnim i negativnim predznakom, može se primijetiti da kod poslovice kojima se opisuju čovjekove osobine preovladavaju one sa pozitivnim predznakom, posebice u korpusu njemačkog jezika, dok su poslovice sa negativnim predznakom brojnije kod paremija kojima se opisuju čovjekova stanja.

Antonimija u korpusu njemačkog i bosanskog jezika.

ANTONIMSKI PAR		NJEMAČKI KORPUS	BOSANSKI KORPUS	UKUPNO
POSLOVICE KOJE SE ODOSE NA VRIJEME		0	0	0
POSLOVICE KOJE UKAZUJU NA UDALJENOST		0	0	0
POSLOVICE KOJE UKAZUJU NA KOLIČINU		0	0	0
POSLOVICE KOJIMA SE OPISUJE DOBA DANA		0	0	0
POSLOV-ICE KOJE SE ODOSE NA ČOVJEKA	RADINOST- LIJENOST	1	1	2
	SPRETNOST- NESPRETNOST	2	1	3
	OPREZNOST- POVODLJIVOST	3	4	7
	ISKUSTVO- GLUPAN	2	4	6
	SKROMNOST - PRETJERIVANJE	2	2	4
	POŠTENJE - LICEMJERSTVO	2	2	4
	DOBROTVORNOST- LOŠ ČOVJEK	2	3	5
	ŠTRPLJENJE - BRZOPLETOST/ ISHITRENOST	1	2	3
USPJEH - NEUSPJEH	2	2	4	
POSLOVICE KOJE SE ODOSE NA POREDAK U DRUŠTVU		0	0	0
NESVRSTANE POSLOVICE		0	0	0
UKUPNO	9	17 (27%)	21 (28 %)	38 (27%)

Na osnovu dobivenih rezultata možemo zaključiti da smo unutar koncepta *Poslovice koje se odnose na čovjeka* pronašli devet antonimskih parova. U korpusu njemačkog jezika u odnos antonimije ulazi ukupno 17 paremija, što je 27% od ukupnog broja sakupljenih paremija ovog korpusa. U korpusu bosanskog jezika 21 poslovice ulazi u odnos antonimije, što je 28% od ukupnog broja paremija koje smo ekscerpitali. Od devet antonimijskih parova, njih osam odnose se na čovjekove osobine, dok se jedan par odnosi na čovjekovo stanje. Poslovice preostalih šest koncepata ne ulaze u odnos antonimije.

Zusammenfassung

Diese Arbeit ist nur ein Teil des längeren Befassens mit den deutschen und bosnischen Sprichwörtern. Hier werden ganz kurz die Konzepte der deutschen und bosnischen Parömien bearbeitet, wobei Zoonyme als obligatorische Komponente aufgetreten.

Abstract:

This paper presents an account of proverbs based on their conceptual analysis with relation to those including animal names in the German and Bosnian language. The paper is based on extensive research, and the results presented here are of preliminary nature.

Spisak literature:

1. Burger, H./Buhofer A./Sialm, A. (1982): *Handbuch der Phraseologie*, Berlin, New York.
2. Fink, Željka (1993): *Sinonimni nizovi frazeologizama kojima se opisuje čovjekova vanjština*, Strani jezici 1, Zagreb, 20-26.
3. Matulina, Željka (1995): *Dvojezični rječnik kao interkulturalni posrednik. Na primjeru paremija koje sadrže pojam životinje*, Prevođenje, Suvremena strujanja i tendencije, HDPL, Zagreb; 505-516.
4. Peukes, Gerhard (1977): *Untersuchungen zum Sprichwort im Deutschen*, Philologische Studien und Quellen, Berlin, Erich Schmidt.
5. Turk, M. (1994): *Naznake o podrijetlu frazema*, Fluminensia br. 1 – 2, VI, Rijeka, str. 37 – 47.

Rječnici, zbirke, enciklopedije:

1. Anić, Vladimir (1994): *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb, Novi Liber.
2. Chevalier, J./ Gheerbrant, A. (1983): *Rječnik simbola*, Zagreb, Nakladni zavod MH.
3. Čedić, Ibrahim ... (et al.) (2007): *Rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo, Institut za jezik u Sarajevu.
4. Duden (2002): *Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*, Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich, Dudenverlag.
5. Duden (2006): *Deutsches Universalwörterbuch*, Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich, Dudenverlag.
6. Friederich, Wolf (1976): *Moderne deutsche Idiomatik*, München, Max Hueber Verlag.
7. Frndić, Nasko (1972): *Narodni humor i mudrost muslimana*. Iz narodnog blaga muslimana Bosne i Hercegovine, Zagreb, Stvarnost.
8. Hall, J. (1998): *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Zagreb, Školska knjiga.
9. Hansen-Kokoruš, Renate... (et al.) (2005): *Deutsch-kroatisches Universalwörterbuch. Njemačko-hrvatski univerzalni rječnik*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
10. Isaković, Alija : *Rječnik karakteristične leksike u bosanskoj jeziku*, Sarajevo, Svjetlost.
11. Jakić, Blanka/ Hurm, Antun (1991): *Hrvatsko-njemački rječnik*, Zagreb, Školska knjiga.
12. Karadžić, Vuk Stef. (1972): *Srpski rječnik*, Beograd, Nolit.
13. Karadžić, Vuk Stef. (1975): *Srpske narodne poslovice*, Beograd, Nolit.
14. Klaić, Bratoljub (1983): *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, Nakladni zavod MH.
15. Lukić, Zlatko (2005): *Bosanska sehara: poslovice, izreke i fraze u BiH*, Sarajevo, Šahinpašić.
16. Ljubušak, Mehmed-beg Kapetanović (2003): *Narodno blago*. Sarajevo, Preporod.
17. Matešić, Josip (1982): *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb, Školska knjiga.
18. Mikić, P./ Škara, D (1992): *Kontrastivni rječnik poslovice*, Zagreb.
19. Mrazović, Pavica/Primorac, Ružica (1981): *Nemačko-srpskohrvatski frazeološki rečnik*, Beograd, Narodna knjiga.
20. *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* (1967): Novi Sad – Zagreb, Matica srpska-Matica hrvatska.
21. Rodegem, Francois Marie (1983): *Paroles de Sagesse au Burundi*, Leuven.
22. Röhrich, Lutz (2006): *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. Bde. I-III. Freiburg/Basel/Wien, Herder Verlag.
23. Simrock, Karl (2003): *Die deutschen Sprichwörter*. Düsseldorf, Albatros Verlag.
24. Skarpa, Sveć. V. J. (1909): *Hrvatske narodne poslovice*, Šibenik, Hrvatske tiskare.
25. Uroić, Marija/Hurm, Antun (1993): *Njemačko-hrvatski rječnik*, Zagreb, Školska knjiga.
26. Wahrig, Gerhard (2003): *Deutsches Wörterbuch*, Gütersloh/München, Bertelsmann Lexikon Verlag.
27. Zerling, C./ Bauer, W. (2003): *Lexikon der Tiersymbolik*, Mythologie Religion Psychologie, München, Kösel.

Mr. Anisa TRBONJA-OMANIĆ

NJEMAČKE SEKUNDARNE PREPOZICIJE I NJIHOVI PRIJEVODNI EKVIVALENTI U BOSANSKOM JEZIKU

Sažetak:

Ovaj rad jeste kratki prikaz dužeg istraživanja i bavljenja prepozicijama, tačnije, sekundarnim prepozicijama u njemačkom jeziku. Ovdje se ukratko spominju njihova značenja i semantičke razlike u upotrebi, te njihovo porijeklo, da bi se konačno naveli njihovi prijevodni ekvivalenti u b/h/s jeziku.

Ključne riječi: primarne prepozicije, sekundarne prepozicije, gramatika zavisnosti, gramatikalizacija

Uvod

O prepozicijama u njemačkom jeziku se do sada dosta pisalo, i to prije svega o tzv. primarnim prepozicijama tipa *an*, *auf*, *mit*, *zu* i sl., ali rijetko sistematično i detaljno, dok su tzv. sekundarne ili nove prepozicije uglavnom ostajale po strani. Od 70-ih god. posljednjeg vijeka počelo se s objavljivanjem monografija o prepozicijama. U posljednje vrijeme preovlađuju rasprave oko određenja prepozicija kao vrste riječi ne samo u njemačkoj lingvistici već i šire. Razvojem i primjenom gramatike zavisnosti u njemačkoj lingvistici počinje se ukazivati i na valentnost prepozicija kakvu posjeduju glagoli, imenice i pridjevi. Ovdje treba istaći da je ova teorija veoma pogodna za učenje njemačkog kao stranog jezika tako da je već napisan i veliki broj gramatika i rječnika čiji su autori polazili od ovog teorijskog modela kao osnove za svoja istraživanja.

Dosadašnja istraživanja pokazuju da se lingvisti razilaze pri određivanju broja prepozicija, koji se kreće od 27 do čak 200 leksema u funkciji prepozicija, a ne slažu se ni pri utvrđivanju toga koja je klasa riječi po srijedi, tj. da li je riječ o otvorenoj ili zatvorenoj klasi riječi. Na to se

odmah nadovezuje i pitanje novih, mlađih prepozicija čiji broj iz dana u dan raste, ne samo u njemačkom jeziku, već i u ostalim indoevropskim jezicima. Te nove sekundarne prepozicije u obliku prepozicionalne fraze pojedini lingvisti smatraju evropeizmima (Beneš 1975: 45), jer se s njima susrećemo i u drugim evropskim jezicima. One su postale predmetom istraživanja, prije svega na polju bohemistike i germanistike. Za oblast njemačkog jezika možemo navesti studiju italijanskog lingvista Di Meola pod naslovom "Die Grammatikalisierung deutscher Präpositionen" iz 2000. god, u kojoj na primjeru njemačkih prepozicija govori o procesu prelaska leksičkih u gramatičke kategorije, odnosno o procesu nastanka prepozicija.

O prepozicijama u bosanskom jeziku malo se pisalo; spominju se jedino u pojedinim gramatikama, i to uglavnom njihove funkcije, te napomene o njihovim semantičkim obilježjima i padežu koji ih prati. Prateći trend razvoja i problematike kojom se bave pojedine zapadne lingvistike počelo se i kod nas s istraživanjem prepozicija. Preteča modernijih razmišljanja i pogleda na temu prepozicija u njemačkom i bosanskom svakako je *Kontrastive Grammatik*, u izdanju Ulricha Engela i Pavice Mrazovića iz 1986. god, u kojoj je ukazano na nedovoljnu istraženost ove vrste riječi.

Jezičku građu za naše istraživanje ekscerpirali smo iz sljedećih publikacija: jednogodišnjeg izdanja nedjeljnika *Die Zeit* za 1995. god, jednogodišnjeg izdanja dnevnih novina *Süddeutsche Zeitung* za 2006. god. i jednogodišnjeg izdanja dnevnih novina *Neue Zürcher Zeitung* za 2004. god.

Prije nego što smo započeli naše istraživanje, pregledali smo jednojezične njemačke rječnike: *Wahrig, Deutsches Wörterbuch* (1997), *Duden, Deutsches Universal-wörterbuch* (2007), *Duden. Band 10. Bedeutungswörterbuch*, Engelov popis prepozicija iz njegove gramatike, *Deutsche Grammatik. Neubearbeitung*, iz 2004. godine i istražili koje su to prepozicije, konkretno sekundarne, zabilježene u njima da bismo mogli sačiniti naš popis sekundarnih prepozicija za koje smo u naprijed navedenim publikacijama tražili primjere.

Sekundarne prepozicije u njemačkom jeziku

Sekundarne ili mlađe ili nominalne prepozicije, kako ih naziva Admoni (1970: 139), razvile su se od različitih vrsta nominalnih fraza u najširem smislu te riječi, i to uglavnom u tzv. ranovisokonjemačkom periodu

(1350–1650). S obzirom na strukturu riječi, Gerhard Helbig i Joachim Buscha (2005: 353) sekundarne prepozicije dijele u sljedeće grupe:

a) s obzirom na njihovu strukturu identičan oblik sa drugim vrstama riječi:

ausgenommen, dank, gemäß, kraft, lang, laut, nahe, unweit, entsprechend, ungeachtet;

b) izvedenice drugih vrsta riječi (prije svega sa sufiksom –s ili –lich):

angesichts, betrifft, längs, mangels, mittels, namens, seitens, zwecks; ab-, dies-, jenseits, abzüglich, anlässlich, einschließlich, hinsichtlich, vorbehaltlich;

c) složenice od prepozicije i imenice (s nultim članom):

anhand, anstatt, anstelle, aufgrund, infolge, inmitten, mithilfe, vonseiten, zufolge, zugunsten;

(Zanimljivo je ukazati na činjenicu da se neke od ovih prepozicija još uvijek mogu pisati odvojeno: *an Stelle, auf Grund, mit Hilfe, von Seiten, zu Gunsten*).

d) fraze koje se sastoje od prepozicije i imenice (sa određenim ili nultim članom):

auf der Basis, auf Kosten, aus Anlass, aus der Sicht, in Anbetracht, im Falle, im Interesse, im Zuge, mit Ausnahmen, mit dem Ziel, unter Anwendung, unter Einfluss, zum Nachteil.

Za ovu posljednju grupu prepozicija Helbig i Buscha (2005: 354 i d.) ističu da se u savremenom njemačkom jeziku upotrebljavaju umjesto prostih prepozicija za izražavanje specifičnih kauzalnih, kondicionalnih, lokalnih, temporalnih i dr. nijansi u značenju (u javnoj sferi: jezik sudstva, poslovni jezik, jezik štampe). Pošto neki lingvisti polaze od potpune sinonimije, identična značenja sekundarne prepozicije smatraju "eine Horde schwerfälliger, schleppender Ungetüme" i većinom ih paušalno odbacuju i bore se protiv njih (up. Beneš 1975: 43). Beneš ističe da se radi o samo o približnoj i uvjetovanoj sinonimiji sekundarnih sa primarnim prepozicijama. Smatra ih specijalnim jezičkim sredstvima koje obogaćuju moderni pisani jezik i doprinose diferenciranju jezičkih sredstava.

Što se tiče strukture riječi, možemo reći da je ovdje riječ o izvedenicama od drugih vrsta riječi (*anfangs, bezüglich, dank, entsprechend* i sl.) ili složenicama drugih vrsta riječi i čvrstim spojevima (*infolge, inmitten, auf Kosten, in betreff*). U mnogobrojnim slučajevima kod sekundarnih

prepozicija ne postoje prepoznatljive semantičke razlike u upotrebi između postpozicije i pozicije ispred nominalne fraze, npr. *gegenüber, eingedenk, bar, betreffend, eingeschlossen, ausgenommen, ungeachtet, zum Nutzen, zu Ehren* itd. (up. Di Meola, 2000: 153 i d.). Primjetna semantička razlika između varijanti pozicija bilježi se kod *entgegen, nahe/nah i fern*, gdje su lokalne i nelokalne značenjske varijante komplementarno raspoređene (*der Sonne entgegen / entgegen seinem Wunsch, den Tränen nahe/nahe dem Baum* itd). Kod riječi *entlang* u pitanju su dvije različite lokalne varijante.

Engel (2004: 390 i d.) u svojoj najnovijoj gramatici navodi i pridjevske fraze, kao, npr., *angefangen bei, ausgehend von, beginnend mit, übereinstimmend mit* i prepozicionalne fraze poput *in Abhängigkeit von, im Abstand, auf der Basis* i sl. u funkciji prepozicija koje zbog obimnosti istraživanja nisu obuhvaćene u našem radu. Di Meola (2000: 97) također prepozicijama smatra imenice tipa *Richtung, Nähe, Höhe, Anfang, Ende, Mitte/mitte, Punkt/punkt*, adverbijalne fraze poput *an...vorbei, an...entlang, um...herum, durch...hindurch, von...her, auf...hin, zu...hin* te zavisne rečenice kao npr. *was...betrifft, was...angeht, was...anlangt, was...anbelangt, was...anbetrifft*. Zbog dosta mogućnosti variranja prepozicija u obliku adverbijalnih fraza i zavisnih rečenica (npr. prvog dijela prepozicije *an...vorbei*, odnosno zamjene sa *bei, hinter, in, auf, gegenüber, neben ili unter*) Di Meola tvrdi da su one samo neznatno gramatikalizirane, dok prepozicije u obliku prepozicionalne fraze pokazuju različite stepene varijabilnosti pa čak i apsolutnu nepromjenjivost. Za to su relevantna dva faktora, a to su varijacija jednog člana izraza i atributivno proširenje. Unutar prepozicionalne fraze mogu varirati prepozicija s članom i imenica (*mit/unter/bei Berücksichtigung* vs. *mit /unter/bei Hilfe*).

Sekundarne prepozicije u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku

Naziv *sekundarni prijedlozi* može se naći u *Hrvatskoj gramatici* (Barić i dr. 1999: 278), čiji autori prepozicije dijele po postanku na prave (primarne) i neprave (sekundarne) prijedloge, koje opet svrstavaju u dvije podgrupe, u izvedene, tj. one prijedloge koji nastaju okamenjivanjem nekog oblika imenice, kao, npr., akuzativa (*čelo, dno, duž*) i instrumentala: *pomoću, posredstvom, povodom, putem, silom*, te one koji se upotrebljavaju i kao prilozi i kao prijedlozi, poput: *mimo, blizu, niže, prije, pored, poslije*, itd. i

složene prijedloge, koji nastaju iz veze dva prijedloga ili prijedloga i imenica, kao, npr., *ispod, iza, nadohvat, nadomak, podno, pozadi, usred, zaradi* itd. Ovu istu podjelu prepozicija s obzirom na postanak na prave i neprave zastupaju i autori *Gramatike bosanskoga jezika* (Jahić i dr. 2000: 300), s tim što oni u ulogu prepozicija ubrajaju i mnoge prijedložne izraze koji sadrže dva ili tri člana, od kojih je prvi član prijedlog koji upravlja imenicom kao drugim dijelom, a treći dio, ukoliko postoji, također je prijedlog od kojeg zavisi padež sljedeće samostalne riječi i navode nekoliko primjera kao što su: *po imenu, po cijenu, sa stajališta, u doba, u zavisnosti od, bez obzira na, u vezi sa*. Šarić (1999: 83) također upotrebljava termin *sekundarni prijedlozi* za grupu sekundarno izvedenih izraza, tj. izraza koji su izvorno preuzeti od neke druge funkcionalne kategorije. Ona svrstava sekundarne prepozicije u više podgrupa, zavisno od njihovog porijekla, i to u podgrupu priložnog porijekla (*nadomak, nasuprot, prije, poslije*), u podgrupu izvorno imeničkih oblika spojenih s kojom primarnom prepozicijom (*nakraj, namjesto, uime, uoči, navrh, uvrh, nadno, udno*) ili u podgrupu samostalnog poprijedložnog oblika nekoga padeža imenice (*čelo*). U ovu grupu sekundarnih prepozicija Šarić ubraja i izvorno instrumentalne oblike imenica (*silom, tijekom, putem, povodom, širom, prilikom, prigodom, pomoću*). Za prepozicije srpskohrvatskog jezika Engel i Mrazović (1986: 688) tvrde da su one jednodijelne partikule (eingliedrige Partikeln), kao, npr., *iz, zbog* ili fraze slične partikulama (partikelähnliche Gefüge), poput *na osnovu*. U ovu drugu grupu ubrajaju i mnoge prepozicionalne fraze/izraze poput *na osnovu, u toku, uz pomoć, u vezi sa* i dr. (usp. Engel/Mrazović, 1986: 683–688). Te fraze jesu čvrsti spojevi koji se smatraju jednom jedinicom / cjelinom, odnosno imaju funkciju proste prepozicije (up. Engel/Mrazović 1986: 683). Engel i Mrazović obogaćuju tu grupu riječi novim prepozicijama. Od drugih fraza razlikuju se po tome što se ne mogu proširiti nekim kvalitativnim pridjevom kao atributom (up. **na veliku štetu zdravlja* prema Engel/Mrazoviću 1986: 686). Također, oni (Engel/Mrazović 1986: 685 i d.) navode i prepozicije koje su nastale od drugih vrsta riječi, npr. pridjeva (*saglasno, shodno, slično, suprotno*), zatim od participa (prezenta i perfekta) (*blagodareći, izuzev, uključujući, zahvaljujući*), te od imenica (*posredovanjem, tokom / tijekom*). U istoj gramatici (1986: 685) spominju se i prepozicije koje se sastoje od participa i primarnih prepozicija (usp. *polazeći od, počev od, počevši od, sudeći po* i sl.).

Sekundarne prepozicije iz korpusa na njemačkom i njihovi prijevodni ekvivalenti u bosanskom jeziku

U narednoj tabeli nalaze se sekundarne prepozicije iz našeg korpusa sa svojim prijevodnim ekvivalentima u bosanskom jeziku. One se rjeđe mogu prevesti pravim / primarnim prepozicijama, češće sekundarnim prepozicijama, a ponekad i perifrastičnim izrazima. Budući da naše gramatike različito tretiraju lekseme koji se mogu smatrati sekundarnim prepozicijama, tj. da u tu grupu ubrajaju uglavnom prepozicije koje su nastale okamenjivanjem nekog oblika imenice, od priloga, srašćivanjem dvije prepozicije ili prepozicije i imenice, te od prepozicionalnih fraza (up. Jahić i dr. 2000), mi smo na osnovu našeg korpusa u sekundarne prepozicije svrstali još neke participe poput *ne računajući*, *isključivši*, *uključivši*, *uračunavši (i)*, *nemajući*, *odgovarajući*, *odbijajući*, *dodajući*, *izuzevši*, te neke prepozicionalne fraze kao što su *bez obzira na*, *gledajući na*, *uzimajući u obzir*. Prema našem mišljenju mogli bismo i izraz *što se tiče* okategorizirati prepozicijom, jer se on po svojoj funkciji podudara sa gore navedenim sekundarnim prepozicijama.

Prepozicije u njemačkom jeziku	Primarne prepozicije	Sekundarne prepozicije jeziku u obliku drugih vrsta riječi	Sekundarne prepozicije u obliku prepozicion. fraze	Perifrastični izrazi / ostale vrste riječi
<i>außerhalb</i>		<i>van, izvan</i>		
<i>beiderseits/ beidseits diesseits</i>				s obje strane, na obje strane s ove strane, na ovoj strani
<i>fernab</i>		<i>prije (temp.), unutar</i>		daleko od
<i>jenseits</i>	<i>nakon</i>	<i>van, izvan, poslije</i>		s one (druge) strane, na onoj (druvoj) strani
<i>links</i>				s lijeve strane, lijevo od
<i>oberhalb</i>	<i>nad</i>	<i>čelo, iznad, navrh, poviše, povrh, više</i>		
<i>rechts</i>				zdesna, s desne strane

<i>unterhalb</i>	<i>pod</i>	<i>niže, uniže, podno, ispod</i>		
<i>weitab</i>				daleko od, podalje od
<i>ausschließlich</i>	<i>osim, bez</i>	<i>isključujući, ne računajući, isključivši</i>		
<i>gelegentlich</i>		<i>prilikom/ povodom</i>	<i>u povodu</i>	
<i>nördlich</i>				sjeverno od
<i>nordöstlich</i>				sjevernoistočno od
<i>nordwestlich</i>				sjeverozapadno od
<i>östlich</i>				istočno od
<i>südlich</i>				južno od
<i>südöstlich</i>				jugoistočno od
<i>südwestlich</i>				jugozapadno od, na jugozapadu
<i>unfern</i>				nedaleko od
<i>unweit</i>				nedaleko od
<i>westlich</i>				zapadno od
<i>anfangs</i>		<i>početkom</i>		na početku
<i>ausgangs</i>		<i>krajem, potkraj</i>		na kraju, na izlasku, pri kraju
<i>betreffs</i>	<i>za</i>	<i>glede</i>	<i>u povodu, u vezi/ svezi s</i>	
<i>eingangs</i>		<i>početkom</i>		na početku, na ulazu
<i>kraft</i>		<i>silom/ snagom, pomoću</i>	<i>na temelju</i>	
<i>mittelst/ mittels</i>		<i>pomoću, posredstvom</i>	<i>uz pomoć</i>	čime
<i>vermittels/ vermitteltst</i>	<i>preko</i>	<i>s pomoću, pomoću, posredstvom</i>		čime
<i>willen</i>	<i>zbog, radi</i>		<i>za ljubav nečega</i>	
<i>zeit</i>	<i>za</i>		<i>u periodu, za vrijeme</i>	

aufseiten/ auf seiten			<i>od (sa) strane</i>	
mithilfe/ mit Hilfe		<i>pomoću, posredstvom</i>	<i>uz pomoć</i>	
zugunsten/ zu Gunsten			<i>u korist, u prilog</i>	
zuungunsten/ zu Ungunsten			<i>na štetu</i>	
halber	<i>radi, zbog</i>	<i>poradi, zaradi</i>		
vermöge		<i>pomoću, zahvaljujući</i>	<i>uz pomoć</i>	
ausweislich	<i>po, prema</i>			<i>kako se vidi iz</i>
unbeschadet	<i>unatoč</i>	<i>usprkos</i>	<i>u korist, bez obzira na</i>	
unerachtet	<i>unatoč</i>	<i>usprkos</i>	<i>bez obzira na</i>	
ungeachtet	<i>unatoč</i>	<i>usprkos</i>	<i>bez obzira na</i>	<i>ne obazirući se na</i>
vorbehaltlich/ vorbehältlich				<i>uz uvjet, pod uvjetom</i>
namens			<i>u ime</i>	
zulasten/ zu Lasten			<i>na račun, na štetu</i>	
abseits		<i>van, izvan</i>		<i>nedaleko od</i>
inmitten	<i>među</i>	<i>usred, sred, posred</i>		
innerhalb	<i>u,</i>	<i>tokom, unutar</i>	<i>za vrijeme, u toku, u okviru, u roku od, u razdoblju od</i>	
längs	<i>uz(a)</i>	<i>uzduž, duž</i>		
einschließlich		<i>plus, uključujući, uključivši, uračunavši (i)</i>		
während	<i>za</i>	<i>tokom/tijekom</i>	<i>za vrijeme</i>	
angesichts		<i>povodom, glede</i>	<i>u vezi s, s obzirom na, u pogledu (na), gledajući na</i>	<i>s pogledom, pri pogledu na</i>
laut	<i>prema, po</i>			<i>sudeći po</i>
mangels		<i>nemajući</i>	<i>zbog nedostatka</i>	

<i>statt/ anstatt</i>		<i>namjesto, umjesto, mjesto</i>		
<i>zwecks</i>	<i>radi</i>	<i>poradi</i>	<i>u svrhu</i>	
<i>ob</i>	<i>nad, zbog</i>	<i>iznad</i>		
<i>wegen</i> <i>von Amts wegen</i> <i>von Rechts wegen</i>	<i>zbog, radi</i> <i>po zakonu</i>	<i>poradi, usljed, zaradi</i> <i>silom zakona</i>	<i>u vezi s, za volju, iz razloga</i> <i>na temelju</i>	<i>što se tiče</i> <i>službeno, zvanično ili po službenoj dužnosti</i>
<i>anhand/ an Hand</i>		<i>pomoću</i>	<i>na temelju</i>	
<i>anstelle /an Stelle</i>		<i>umjesto, mjesto, namjesto</i>		
<i>aufgrund /auf Grund</i>			<i>na osnovu/ na temelju, na osnovi</i>	
<i>infolge</i>	<i>zbog</i>	<i>usljed</i>		
<i>zuzüglich</i>		<i>plus, dodajući</i>		
<i>abzüglich</i>		<i>odbijajući</i>		<i>s odbitkom, nakon odbitka</i>
<i>anlässlich</i>		<i>povodom, prigodom, prilikom</i>	<i>u povodu</i>	
<i>bezüglich</i>		<i>glede</i>	<i>u vezi s, s obzirom na</i>	<i>što se tiče</i>
<i>eingedenk</i>				<i>sjećajući se na, misleći na, svjestan</i>
<i>hinsichtlich</i>		<i>glede</i>	<i>u pogledu (na), s obzirom na, uzimajući u obzir</i>	<i>što se tiče</i>
<i>seitens</i>			<i>od strane</i>	
<i>vonseiten/ von seiten</i> <i>längsseits</i>			<i>od (sa) strane</i>	
<i>seitlich</i>	<i>uz</i>	<i>duž, uzduž</i>		
<i>seitlich</i>		<i>pokraj, pored</i>		
<i>ungerechnet</i>		<i>ne računajući</i>		
<i>behufs</i>	<i>radi</i>	<i>zarad, zaradi</i>	<i>u svrhu</i>	

Mr. Anisa TRBONJA-OMANIĆ: Njemačke sekundarne prepozicije i njihovi prijevodni...

zuwider	<i>unatoč</i>	<i>protivno, nasuprot</i>		
ähnlich		<i>poput, slično,</i>		
gleich		<i>poput</i>		
nächst	<i>uz, kod, osim, sem</i>	<i>pokraj, pored</i>		
treu	<i>prema</i>	<i>vjerno, vjeran, odgovarajući</i>	<i>u skladu s</i>	
ungleich			<i>u poređenju s, za razliku od</i>	
zuliebe	<i>zbog, radi</i>		<i>za ljubav (za volju)</i>	
binnen	<i>za, u</i>		<i>u roku od</i>	
entgegen	<i>unatoč</i>	<i>usprkos, protivno, nasuprot, naspram</i>		
gegenüber	<i>prema, suprot</i>	<i>naprama, naspram, nasuprot, sučelice, vis-à-vis</i>	<i>u odnosu na, u poređenju s</i>	<i>preko puta, usporedivši s</i>
innert			<i>u roku od</i>	
analog	<i>prema</i>	<i>slično</i>		<i>po uzoru na</i>
entsprechend	<i>prema</i>	<i>adekvatno</i>	<i>u skladu s</i>	
fern				<i>daleko od</i>
gemäß	<i>po, prema</i>	<i>saobrazno, shodno</i>	<i>u skladu s, na temelju</i>	
getreu	<i>prema</i>	<i>vjerno</i>	<i>u skladu s</i>	
nah/ nahe		<i>blizu, nadomak</i>		<i>nedaleko, u blizini</i>
mitsamt		<i>skupa</i>		<i>zajedno s</i>
nebst	<i>s</i>	<i>pored, uključujući</i>		<i>zajedno s</i>
samt		<i>uključujući</i>		<i>zajedno s, skupa s</i>
dank	<i>zbog</i>	<i>zaslugom, blagodareći, zahvaljujući</i>		

<i>trotz</i>	<i>suprot, unatoč</i>	<i>uinat, usprkos, usuprot, nasuprot</i>		
<i>mang</i>	<i>među</i>	<i>između, usred</i>		
<i>zufolge</i>	<i>po, prema</i>	<i>sljedstveno/ usljed</i>		
<i>entlang</i>	<i>uz, niz</i>	<i>duž, uzduž</i>		
<i>außer</i>	<i>do, uz, (u, bez), osim, sem/do</i>	<i>mimo, izvan, van, izuzevši</i>		
<i>ausgenommen</i>	<i>osim</i>	<i>mimo, izuzev isključujući, izuzevši,</i>		<i>zajedno s, s izuzetkom</i>
<i>eingeschlossen</i>		<i>uključujući</i>		
<i>betreffend</i>		<i>glede</i>	<i>u vezi sa</i>	<i>što se tiče</i>
<i>wider</i>	<i>protiv</i>	<i>protivno, nasuprot</i>		
<i>gen</i>	<i>u/o, ka, prema, protiv</i>	<i>protivno, nasuprot</i>	<i>u pravcu</i>	
<i>nicht gerechnet</i>		<i>ne računajući, ne uračunavši</i>		
<i>je</i>	<i>po</i>			
<i>mitgerechnet</i>		<i>uključujući, računajući, uračunavši</i>		<i>zajedno s</i>
<i>einbegriffen/ inbegriffen</i>		<i>plus, uračunavši</i>		
<i>frei</i>	<i>bez</i>			<i>sve do</i>
<i>sonder</i>	<i>bez</i>			

Zaključak

Na osnovu navedenih primjera, možemo reći da se kao ekvivalenti njemačkih sekundarnih prepozicija najčešće javljaju: 1) sekundarne prepozicije, 2) prepozicionalne fraze, 3) perifrastični izrazi.

Definitivan broj i popis sekundarnih prepozicija kako u njemačkom tako i u bosanskom jeziku teško se može ustanoviti, s obzirom na to da se jezici neprestano razvijaju i da se i u dodirima s drugim jezicima javljaju uvijek nove izražajne mogućnosti i novi leksemi. Budući da se ni autori gramatika, kako njemačkih tako i naših ne slažu oko njihove definicije,

broja, te morfosintaksičkih osobina, istraživanje sekundarne prepozicije u bosanskom jeziku zahtijevalo bi poseban istraživački poduhvat. Sigurno stoji činjenica da takvih primjera ima daleko više nego što smo mi mogli utvrditi samo na osnovu prijevodnih ekvivalenata njemačkih sekundarnih prepozicija.

Zusammenfassung:

Diese Arbeit ist eine kurze Darstellung einer längeren Erforschung und Beschäftigung mit den Präpositionen, genauer gesagt, mit den sekundären Präpositionen im Deutschen. Hier werden kurz ihre semantischen Bedeutungen und Unterschiede beim Gebrauch und sogar ihre Herkunft erwähnt, um schließlich ihre Übersetzungsäquivalente im B/K/S-en anzuführen.

Literatura

1. Admoni, W. (1970): *Der deutsche Sprachbau*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München
2. Barić, E. et al. (1997): *Hrvatska gramatika*, II. Školska knjiga, Zagreb
3. Beneš, E. (1975): *Präpositionswertige Präpositionalfügungen*, u: Sprachsystem und Sprachgebrauch. Sprache der Gegenwart. Schriften des Instituts für deutsche Sprache, Band 33 und 34. Pädagogischer Verlag Schwann Düsseldorf
4. Čedić, I. (2004): *Osnovi gramatike bosanskog jezika. Priručnik za osnovne i srednje škole*, I. izdanje, Bosna leksika, Sarajevo
5. Di Meola, C. (2000): *Die Grammatikalisierung deutscher Präpositionen*, Stauffenburg Verlag Brigitte Narr GmbH, Tübingen
6. Di Meola, C. (2002): *Altes und Neues zu "präpositionsartigen Präpositionalphrasen"*. u: Bublitz, W./ Roncador, M. von/ Vater, H. (Hgg.): *Philologie, Typologie und Sprachstruktur: Festschrift für Winfried Boeder zum 65. Geburtstag*. Berlin, Bern, Frankfurt a. M.: Peter Lang, str. 265–283
7. Diewald, G. (2008): *Grammatikalisierung und Grammatikalisierungsforschung – Einführung und ausgewählte aktuelle Tendenzen I*, u: *Deutsch als Fremdsprache*, Heft 3, str. 151–159
8. Engel, U. (2004): *Deutsche Grammatik. Neubearbeitung*, IUDICIUM Verlag GmbH München
9. Engel, U. (1994): *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*, Berlin.
10. Engel, U. / Mrazović, P. (Hrsg.) (1986): *Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch*, 2 Bände, Novi Sad

11. Fries, N. (1988): *Deutsche Präpositionen und Präpositionalphrasen aus der Sicht der angewandten kontrastiven Linguistik*, u: *Deutsch als Fremdsprache* 25, str. 331–336
12. Helbig, G./Buscha, J. (2005): *Deutsche Grammatik*, str. 353–390
13. Helbig, G./Buscha, J. (2004): *Leitfaden der deutschen Grammatik*, str. 177–187
14. Jahić, Dž. / Halilović, S. / Palić, I. (2000): *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
15. Meibauer, J. (1995): *Komplexe Präpositionen – Grammatikalisierung, Metapher, Implikatur und "division of pragmatic labour"*, u: Liedtke (Hg.) str. 47–74
16. Pranjković, I. (2005): *Suznačne riječi i njihove vrste*, u: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2004*. Filozofski fakultet, Hrvatski seminar za strane slaviste, str. 19–27
17. Riđanović, M. (2003): *Totalni promašaj. Prikaz Gramatike bosanskoga jezika Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića*, Sarajevo
18. Rišner, V. (2005): *Prijedlozi nekad i danas*, u: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2004*. Filozofski fakultet, Hrvatski seminar za strane slaviste, str. 41–57
19. Schröder, J. (1987): *Deutsche Präpositionen im Sprachvergleich*. Leipzig: Verlag Enzyklopädie
20. Silić, J. (2005): *Suznačne (sinsemantične) i samoznačne (autosemantične) riječi*, u: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2004*. Filozofski fakultet, Hrvatski seminar za strane slaviste, str. 13–18
21. Šarić, Lj. (1999): *Gramatikalizacija i sekundarni prijedlozi (pomoću, s pomoću, uz pomoć)*, u: *Riječ. Časopis za filologiju*, Rijeka. str. 81–95
22. Zifonun, G. et al. (1997): *Grammatik der deutschen Sprache*. 3 Bände, Walter de Gruyter, Berlin, New York

Rječnici:

1. Duden (2002): *Das Bedeutungswörterbuch. Band 10, 3.*, neu bearbeitete und erweiterte Auflage, Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus AG, Mannheim.
2. Duden (2007): *Deutsches Universalwörterbuch, 6.*, überarbeitete und erweiterte Auflage, Bibliographisches Institut & F.A.Brockhaus AG, Mannheim.
3. Hansen-Kokoruš, R. i dr. (2005): *Deutsch-kroatisches Universal-wörterbuch. Njemačko-hrvatski univerzalni rječnik*, Nakladni zavod Globus. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb

Dr. Edina ŠPAGO-ĆUMURIJA
Mr. Džemal ŠPAGO
Nerin DIZDAR

JEZIČKI IZRAZ U TURBO-FOLK PJESMAMA KAO REFLEKSIJA DRUŠTVENIH PRILIKA

Sažetak:

Rad se bavi identificiranjem elemenata jezičke strukture i mentalnih fenomena/konceptata koji su iskorišteni u kodiranju značenja u turbo-folk pjesmi u BiH danas. Analizom korpusa najpopularnijih turbo-folk pjesama autori ukazuju na teme koje ovakva muzika promovira, razlike u odnosu na tradicionalni sevdah iza kojeg se vole zaklanjati tvorci ove nove muzike, bacajući tako svjetlo na vrijednosti na kojima počiva turbo-folk. Imajući u vidu njegovu popularnost u BiH danas, te činjenicu da se u jeziku reflektiraju vrijednosti, ali i da jezik kreira nove vrijednosti u jednoj jezičkoj/kulturnoj zajednici, autori upozoravaju na narušeni vrijednosni sistem današnje mlade generacije.

Ključne riječi: turbo-folk, vrijednosti, značenje, kultura

Još uvijek su u lingvističkim krugovima podijeljena mišljenja o tome da li jezik utječe na (re)kreiranje društvene i kulturne stvarnosti ili je samo odražava, ali se svi pristupi preklapaju u stavu da sasvim izvjesno postoji čvrsta veza između upotrebe jezika u jednoj jezičkoj / kulturnoj zajednici i same zajednice koja ga koristi. Kao što je već davno rekao Bugarski (1975: 74), jezik je dragocjen vodič u naučnom istraživanju pojedinih kultura.

U svoj kompleksnosti trenutnog stanja društvene bh. zajednice već duže vrijeme vidljiv je trend koji je posljednjih godina poprimio razmjere epidemije, ne samo u BiH nego i u regiji, a to je fenomen *turbo-folka*, karakteristične vrste muzike sa stilski i sadržajno specifičnim jezičkim elementom. Smatra se da je porijeklom iz Srbije, a da mu je naziv dao Rambo

Amadeus, muzičar iz Beograda, ranih osamdesetih, pričajući o svojoj muzici kao mješavini stilova. Kasnije se ovaj naziv veže uz specifičnu muziku, ali i stil života, koji su uobličeni polovinom devedesetih prvenstveno u Srbiji, raspadom bivše Jugoslavije. Kao društveni, kulturološki i jezički fenomen turbo-folk nije dovoljno istražen, ali je izvjesno da mora postojati vrlo snažan motivacijski mehanizam koji je doprinio njegovu širenju.

Problem i zanimljivost pitanja turbofolka proizlazi iz činjenice da se tu radi, u poređenju sa bilo kojim drugim muzičkim pravcem, mnogo manje o muzici, a više o stilu života, politici na Balkanu, pitanju šunda i sistema vrijednosti koji je uzaludno na udaru kritičara u državama Balkana. Upravo zbog mnoštva negativnih konotacija i kritika koje izaziva zanimljivo je zapitati se zašto je turbo-folk ipak toliko prihvaćen u svim slojevima društva.

Ovo pitanje propitujemo u radu u kontekstu bh. društva, a sve pjesme preuzete su sa bh. web-stranica.

Jezički element turbo-folka

Jezik je ogledalo stvarnosti, a jezik turbo-folk pjesama odražava stvarnost u kojoj danas žive mladi ljudi ove države. U svjetlu savremenih lingvističkih teorija koje posmatraju jezik kao jednu od ljudskih sposobnosti umreženu sa svim ostalim, jezik je još jedan oblik spoznaje, te je većina lingvističkih elemenata tijesno povezana s okolnim svijetom i s našim kolektivnim i ličnim tradicijama i iskustvima. Po biološkoj teoriji jezika, jezik je jedan od oblika senzorne percepcije svijeta, pa smo tako skloni da prije povjerujemo onome što čujemo, a tek onda da razmišljamo o tome. Takvo reagiranje zasniva se na njegovoj *oprobanoj upotrebi*, tj. konvencionalnosti. Unutar jedne kulture postoje konvencionalni znakovi, tj. oni koji svojom oprobanom upotrebom pružaju sigurnost i bivaju sve slobodnije korišteni i prepoznati. Pri ponovljenoj upotrebi njihova konvencionalnost raste. Znak može biti konvencionalan do stepena u kojem je automatski prepoznat, čak i izvan prvobitnog konteksta, jer primalac takvog jezičnog znaka i sam može dopuniti kontekst, manje konvencionalan ili potpuno nov, tj. inovativan, koji onda kreira kod primaoca nove konotacije i asocijativna značenja (Millikan 2002). Ovakvi novi konvencionalni znakovi osobito su zanimljivi jer pružaju informaciju o smjeru razvoja zajednice u kojoj nastaju. U tom smislu, u ovom radu razmatraju se konvencionalni jezični znakovi koji su dio poruke

folk-izvođača. U analizi se pokušava doći do odgovora na koje konvencije se oslanjaju sadržaji ovih pjesama te kakvu poruku kreiraju u sadašnjem društvenom i kulturnom kontekstu.

Turbo folk pjeva o ljubavi?

Iako je poznato da Bosna i Hercegovina ima šaroliko kulturno naslijeđe kao rezultat njene specifične pozicije na *liniji razgraničenja* Istoka i Zapada, nastanak turbo-folka ne veže se za njene granice, iako je ova muzika *potopila* čitavu državu šireći se iz Srbije. Ako idemo unatrag, prateći teme koje se javljaju u jezičnom elementu turbo-folka, a koje mogu biti prepoznate u našoj državi, dolazimo do izvjesnog tematskog oslanjanja na sevdalinku, tradicionalnu formu usmenog umjetničkog izraza Bosne i Hercegovine, ali i druge tipično ljubavne pjesme iz prošlosti. Ključna riječ i koncept ove muzike (kod nas utjelovljene u umjetnički vrijednoj sevdalinci) jeste *sevdah* često i *karasevdah*, koji označava emociju ljubavi, često neuzvraćene, koju muškarac utapa u vinu i izražava pjesmom. Neki elementi sevdaha opstali su i postoje i danas u modificiranom obliku, pa i u muzici, književnosti te ukupnoj historiji Bosne i Hercegovine još živi lik bosanskog čovjeka koji obilazi kafane, noseći teret *karasevdaha* koji mu je ostavilo u amanet njegovo istočno naslijeđe, samo bez romantike starih vremena. Danas se radi o nešto drugačijem prototipu *Bosanca*, koji i dalje provodi svaki slobodan trenutak u kafani, možda i sa šoljicom kahve / kafe, ali je sada riječ o mladom čovjeku, modernom, nerijetko studentu, dakle, obrazovanoj osobi, vrlo često iako ne nužno imućnom, te podjednako muškarcu i ženi, dok u kafani pjeva neki od novokomponiranih pjevača. Koncerti na koje idu mladi također su događaji sa najvećim zvijezdama folk-muzike, a mjesta događaju su diskoteke koje to više nisu, pa ih često nazivaju i folkotekama. Takav koncert zapravo je *dernek* (tur. *svadba, veselje*). Iako današnji stanovnik Bosne i Hercegovine drugačije živi, današnji popularni turbo-folk i dalje barata elementima sevdaha. Tome u prilog govore i teme pjesme folka, koja se bavi odnosom žene i muškarca, ljubavnom patnjom i njenim utapanjem u alkoholu (a danas i drogama).

Na osnovu ovakve analize, može se doći do vrijednosti koje se dodjeljuju ovim temama u današnjem bh. kontekstu. Te su vrijednosti one koje prihvata i posljedično, u skladu s kojima i živi mladost ove države, jer je poruka folk-pjesama široko prihvaćena u cijeloj državi.

Komunikacijska situacija pri prijenosu *turbo* poruke

Imajući u vidu učesnike komunikacijske situacije te složenost poruke koja uključuje muzički, vizuelni (pjevač), te jezički element, pri analizi ćemo se zadržati primarno na jezičkoj komponenti te poruke, uzimajući u obzir snagu jezika kao najsavršenijeg sistema za komuniciranje.

Tradicionalne teme ljubavnih pjesama u *turbo-folku*

Najprisutniji motivi koji se pojavljuju u skoro svim *turbofolk* pjesmama jesu: žena i muškarac, tj. njihov odnos, te u vezi s tim grijeh (nevjera), patnja, alkohol / droge i smrt.

Žena/muškarac

Motiv žene i muškarca, tj. njihova odnosa predstavlja podložak praktično svake uspješne *turbo-folk* pjesme. Osoba suprotnog spola u pravilu je prikazana kao uzrok patnje i odavanja porocima. Interesantno je da je vrlo malo *turbo-folk* pjesama koje se pripadnikom ili pripadnicom suprotnog spola bave kao idealiziranim objektom žudnje, što je slučaj u većini drugih muzičkih žanrova, kako klasičnih, tako i savremenih. Dok je sevdalinka uvijek imala kao glavnu temu djevojku, i to u patrijarhalnom okruženju (Omerika: 2009), u *folk*-pjesmi, naprotiv, pripadnik suprotnog spola u pravilu je portretiran kao lakoma osoba sklona grijesima, nevjeri, redovno nesaosjećajan i egocentričan karakter. Navedene *kvalitete* uvijek bivaju uzrokom patnje i agonije ljubavnog partnera, personificiranog u liku interpretatora (...*dovela si me na početak nove tuge, sad me ostavi, idi varaj druge; Uvijek kad te tražim, nedostupna si, uzrok moje tuge postala si ti; Uvek si hteo da pored tebe osećam se bedno, k'o da na meni nema ništa vredno; Sad je vreme laži, samo to se traži, malo ima žena pravih, da poginem za njih...*

Zanimljiva je i ideja iza pojedinih tekstova, koja očit ovisi o spolnoj pripadnosti. Naime, u obrađenim primjerima uočljivo je da, kada je tema pjesme žena, interpretator (muškarac) u pravilu je emocionalno skrhan, nije u stanju da se suoči s osvješćenjem koja podrazumijeva uviđanje potpune istine o voljenoj osobi (što je svojevrsna katarza koja se ostvaruje uživanjem u porocima i niskim strastima), te je u tom periodu nesposoban za normalno funkcioniranje u društvu. Nasuprot tome, kada je tema pjesme muškarac, interpretatorica u potpunosti ovladava svojim emocijama i postupcima nakon te katarze, te bez većih problema premošćuje gubitak i nastavlja svoj život.

Jezički elementi kojima se izgrađuje slika muškarca, žene i njihova odnosa mogu se predstaviti sljedećim jezičkim odlikama:

- izrazi koji predstavljaju ženu uvijek su stilski markirani, često pejorativi, metafore, simboli, pa je žena *ludača, drolja, grešni; žena zmija, maca koja grebe, robinja; žena je žena; cura luda kao bura*, ali i muškarčeva *zlatna koka, njegov bypass, ikona sa zida* te, kako kaže jedan izvođač: *ti si dama* i zovu te *pik*, kao da si *uramljeni lik*; ona je nadalje *žestoka, k'o vatra živa, k'o ofanziva, mala u punoj formi, ritam joj godi, jedinstvena*, ali ona je i *gubitnica* i *bogata sirotica*, a što se tiče izgleda, *gara*, a opjevana je i *jedna plava*;

- izraza koji označavaju muškarca znatno je manje i manje je ekspresivnog značenja i simbolizma, a njegove osobine se približavaju opisno, u osnovnom značenju: *vjeran, dosadan, misliš da si normalan; slatki k'o bombone; ženu sme da boli, a muškarca ne; čovek bez srca, kukavica; običan čovjek*; ali i *koma, gori od nervnog sloma, Hirošima, oblak crnog dima*;

- gotovo nema primjera gdje se referira na ženu i muškarcu u paru, pa se tako mogla naći tek metafora *dva leptira*.

Iz gornjih primjera vidljivo je da su kod predstavljanja žene i muškarca česta poređenja, metafore, simboli (*ne volim one dobre žene... što uvek tu su na dohvat ruku k'o prazne čaše na stalaži; jer ti si bio kao koma, gori od nervnog sloma, nešto neizdrživo; moja je mala k'o vatra živa...tako žestoka k'o ofanziva*), te da su općenito jezička sredstva koja se koriste u vezi s ovom temom vrlo stilski izražajna. Oblasti za kojima se posegnulo pri korištenju ovih jezičnih sredstava su životinjski svijet (*koka, zmija, maca*, priroda (*bura, vatra*), vojska i rat (*Hirošima, ofanziva*), hrana (*bombone*), bolest (*koma*) ili kartanje (*pik dama*).

Grieh

Tema grijeha, odnosno nevjere u turbo-folk pjesmama prisutna je dvojako. Grieh, osim što je predstavljen i kao uzrok razlaza ljubavnih partnera, nerijetko biva i sredstvom osvete, odnosno zaliječenja rana i prevazilaženja ljubavnog razočaranja. Uglavnom, kada je interpretator žena, a tema teksta muškarac, dešava se da grijeh biva sredstvom osvete za prvotnu nevjeru partnera ili sredstvom oslobađanja ili raskidanja veza. Žena uspijeva preboljeti ljubavni razlaz putem seksualnog iskustva sa drugim muškarcem.

U suprotnom slučaju, interpretator muškarac uvijek biva žrtvom preljube, koja je za njega traumatsko iskustvo s kojim se nije u mogućnosti suočiti. Zajedničko je, dakle, da je preljubnik u oba slučaja ženskog spola, samo je simboličko značenje različito ovisno o tome da li je interpretator žena ili muškarac, tj. da li je tema teksta žena ili muškarac. Relativizacija preljube i inverzija značenja u pravilu je prisutnija kod interpretatora žena (*nek' sazna ko sam ja, kad sam slobodna, neka viđa me sa drugima; ma hajde priđi mi bezobrazno jer ljubav to je prolazno; znaj ja pristajem na sve* itd.).

U poređenju sa sevdalinkom, u kojoj se grijeh može svesti na nedostižnost ponosne žene zbog koje muškarac pati te tradicionalnu mušku sklonost lijepim ženama, grijeh savremene žene turbo-folka mnogo je manje poetičan, a tuga muškarca jednako je neobuzdana, a njegova uloga češće ona gubitnička.

Dopušteni su i novi, slobodni odnosi koji se ne mogu nazvati preljubom (*moja cura... neće se buniti što ćemo noćas ti i ja i ona utroje se družiti*).

Jezička sredstva upotrijebljena u folk-pjesmama za izražavanje značenja grijeha, tj. preljuba organizirana su na kontrastu poznatih i često korištenih naspram novih jezičkih spojeva, pa se može govoriti, s jedne strane o:

- oslanjanju na frazeme i dobro poznate, stalne jezičke izraze, koji su rjeđe narodne izreke i frazeme, a češće popularni izrazi iz nestandardnog registra (*nije ti ona mama da pitaš nju; šta mi to radiš, grom te ubio; starija il' mlađa, tuđa uvijek slađa; živim život, brigu na veselje; reci, bolan, kako te ne bješe sramota; meni treba neko ko umro bi za mene; dabogda se i ti udala; zmiju nemoj nikad hvatati za rep; mačko, glavu gore; nije verna bila već je s drugim novo gnezdo vila; druga na tvom ramenu*), i, s druge strane o

- novim kolokacijama i novim poređenjima i metaforama (*koktel ljubavi, dve čaše u značenju dvije žene; grana ljubavi; tražim nekog da me sastavi; sviraju tako dobro da isečeš vene; kad probudim se bez časti*).

Turbo karasevdah

U vezi s temom grijeha, tj. preljuba usko je povezan motiv patnje povrijeđene osobe. Ovaj motiv vjerovatno je najprisutniji u turbo-folk pjesmama. Patnja je *spiritus movens* svake turbo-folk pjesme. Lamentiranje

nad nesretnom ili neuzvraćenom ljubavi jeste bit gotovo svake pjesme iz žanra i od maštovitosti u opisu patnje tj. agonije kroz koju prolazi glavni protagonist (interpretator) ovisi konačna sudbina pjesme, odnosno njen uspjeh ili neuspjeh i u konačnici, očito, i njena tržišna isplativost. Dakle, postoji jasno uočljiva uzajamna zavisnost između stepena i načina opisivanja patnje, s jedne strane, i prihvatanja teksta, tj. njegova dopiranja do širih masa, s druge. Kao česta sredstva u dočaravanju patnje, čak možemo reći i mjerila utučenosti protagonista, koriste se alkohol / droge i smrt. Alkohol je gotovo neizostavan simbol ili bijega od istine, ili pokušaja upravo da se iz agonije iziđe *utapanjem* boli u alkoholu, u ovom slučaju redovno u prisustvu osoba koje se opisuju antonimski u odnosu na ljubavnog partnera, odanih prijatelja koji su tu na usluzi bliskoj osobi u nevolji da s njim / njom podijele tugu, tj. da se zajedno bore s patnjom. Motiv smrti nerijetko je prisutan kao simbol dodatnog intenziviranja patnje, uglavnom pokazatelj stanja potpune apatije protagonista koji ukazuje na besmisao života. Samim tim, provlačenje motiva smrti još je jedan pokušaj aluzije na moguću filozofsku dubinu i mističnost tekstova, gdje je prizivanje smrti ujedno i simbol katarze, ovaj put kao istinskog doživljaja pročišćenja pojedinca i njegova odricanja od materijalnog svijeta.

Prateći značenje kodirano u ovom tematskom elementu folk-pjesme, može se vidjeti određena sličnost sa konvencijom tradicionalne ljubavne pjesme, najviše u utapanju tuge u piću. Međutim, odstupanje od koda sevdalinke vidljivo je upravo u jezičkom elementu kojim se kodira ovo značenje. Time se jasno jedan konvencionalni i time dobro poznat i blizak motiv kreira u novom kontekstu korištenjem novog koda.

Specifična jezička sredstva kojima se gradi značenje motiva ljubavne patnje:

- mnoštvo novih metafora i simbola, uz čestu upotrebu leskema koje označavaju ili simboliziraju smrt (*samo ja u depresivnoj fazi; od suza zemlja mi beži pod nogama; od tuge duša mi se skupi; malo ima žena pravih da poginem za njih; živim u oblacima; ti na moje sutra tačku si stavila; da na nove veze gledam sa distance; sve što sam gradio puklo je na dvoje; do groba ćeš me boleti; verovao sam ti k'o u suzu kletu; zagriješ mi dušu pa je ohladiš; ubijena celo veče sedim ja; zamijeni me k'o sijalicu; život mi pretvori u pepeo*)

Poseban podmotiv, kada je riječ o patnji, jeste prepuštanje nekom od opojnih sredstava. Izrazi kojima se kodira ovaj dio poruke često, paradoksalno, zvuče duhovito (*mlad sam momak, velika je šteta da po mozgu rakija mi šeta; trošio sam čajeve od nane, ali nisam zaliječio rane; ima jedna birtija, tu se roka do svanuća... rakija se pije šljiva i nektar tuce piva; tri sam čira zaradio na jetri; moram da dobijam alkoholne injekcije; napijem se pa se otrijeznim, pa se onda opet napijem; duni vjetre malo preko jetre*), ali i ozbiljno poučno (*izgorjelo sve od alkohola; ti propadaš jer se opijaš,... jer se drogiraš; oko moje staklo, dim, u kafani noći provodim; od kafane do kafane, dragom Bogu kradem dane; tri meseca sam trezan*).

Nove teme u turbo-folk pjesmama

Iz prethodne analize vidljiva je (samo) tematska veza turbofolk pjesama s tradicionalnim temama ljubavne pjesme, uključujući i sevdalinku. Međutim, ova nova vrsta pjesama donosi i neke nove teme, koje se uglavnom odnose na savremeni život, poput mobitela (*mobilni telefon, ja ga imam ljudi; taj 'ladno snima sve svoje ljubavne podvige*) brzih automobila (*dvesta na sat parola je njena i na takvom tripu brzine da menja*), novca (*kaže gara da je golf u modi a ja doš'o u matoroj škodi; mečka mu je 'kradena, stigla je iz Baden-Badena; plava motorola i najskuplja kola, Gucci i Armani*), dobrog fizičkog izgleda i provoda (*tako možda i zapalim masu, to mi je namera; žurka počinje; to što mini skriva to je samo moje; nano nano ne budi me rano*), modernog ili života ovog trenutka općenito, s referencama na poznata mjesta, likove i trendove (*Deda Mraz ostavlja kaznu za parkiranje; sneg na trotoaru; ti nisi primadona; sad je vreme laži, samo to se traži; manje zlo sam birao, srce sam blokirao; disko, i kad ljubav vodi, to je sad u modi; kao oficir s ružom; da me zatvore na golom otoku; poljubila me... na pijaci zvanj Arizona; okreće se sreća k'o ruleta krug; ne pijem ove pilule za snove; udara u glavu k'o šampanjac... to njeno koleno; malo viski malo koka-kola; ma kakva Evropa, na svetu nema to; najlepše španske serije, Kasandra, Marisol i Esmeralda su dečija igra*).

Zanimljivo je pogledati i naslove obrađenih pjesama. Oni su jednako odraz današnjeg (kriznog) trenutka na Balkanu: *Ti propadaš, Duni, vjetre, preko jetre, Mobilni telefon, Dvesto na sat, Malo viski, malo koka-kola, Da isečeš vene, Evropa, Atina, Nokia, Motorola, Oženjeni ljube bolje od*

momaka, Sedi malo za moj sto, Ljubav i kocka, Kafanska pjevačica, E, moj ćale, To nije fer, Bogata sirotice, Birtija, Oficir s ružom, Mini suknja, Disco, Harala si mojom dušom, Blokada, Agonija, Ekstaza itd.

Specifična jezička sredstva u obrađenom korpusu turbo-folk pjesama

U obrađenom korpusu mogu se prepoznati specifična jezička sredstva:

Poređenje

Ovo je jedna od najčešće korištenih stilskih figura u turbo-folk pjesmama. Poređenja su često motivirana potrebom da se iskaže nevolja ili tuga interpretatora (*u ovoj koži k'o u okovima; na mojoj duši teret k'o planina; tuga teška k'o Avala; ispred mene bol je puk'o k'o kanjon*).

Nekada se poređenja koriste i da se prikaže lik žene, odnosno muškarca, često u negativnom svjetlu. Često je prisutna i inverzija vrijednosti, te se pozitivne karakteristike predstavljaju kao negativne, i obrnuto (*ne volim one dobre žene... što uvek tu su na dohvat ruku k'o prazne čaše na stalaži; jer ti si bio kao koma; moja je cura luda kao bura; moja je mala k'o vatra živa... tako žestoka k'o ofanziva; brushalter noćas steže kao malter*).

Metafora

Metafore su još jedno omiljeno jezičko sredstvo pri kreiranju tekstova turbo-folk pjesama. Neke od njih pružaju sliku patnje, tuge i bola (*na srce mi stavili lisice, a na snove lance i okove*) – u ovom primjeru se materijalno (*lisice / lanci / okovi* koji simboliziraju nedostatak slobode) prenosi na apstraktno – *srce i snove; crni povez nosiću na duši* – koncept *crni povez* koji simbolizira žalost, a nosi se kao dio odjeće, ovdje se prenosi na apstraktno, tj. dušu; druge često opisuju odnos prema osobi suprotnog spola (*kad mi kucne zadnji čas ti ćeš biti moj bypass; nigde da nađem put do srca tvog jer putokaze sve je druga ukrala* – stvarajući sliku neuspješnog traženja *puta* do srca voljene osobe; *zar sam dužna da budem vatra usred snegova* – žena se predstavlja konceptom *vatre*, a muškarac konceptom *snijega*; *jer ti si bio Hirošima, oblak crnog dima* – još jedan primjer groteskne upotrebe konceptualne metafore s elementima hiperbole, pri čemu se muškarac izjednačuje sa značenjem potpunog uništenja i propasti).

Metaforom se realizira i spomenuta tema patnje i alkohola (*umrijeću od bola izgorjelo sve od alkohola*).

U pojedinim pjesmama poređenje, tj. metafora nerazumljivo je kodirana (*Daj mi ruke tvoje dve kao munje, gromove*).

Personifikacija

U turbo-folk pjesmama najčešće se personificiraju suze, alkohol ili dijelovi tijela, opet sa ciljem realizacije nekih od ranije spomenutih tema kojima se bave ovakve pjesme: *za tobom čak i suze plaču; moja gola kolena znaju tvoju tačku topljenja; niz lice suze beže, po mozgu rakija mi šeta*).

Oksimoron i paradoks

Mnogo je primjera paradoksa i oksimorona u obrađenom korpusu (*ti bogata sirotice; idealno loše; i tvoje malo mnogo je, a mnogo malo je; pile moje veliko i malo svakog dana ključaš me pomalo; dok se trudimo da sve prođe spontano; i što imam i što nemam sve ću da ti dam; sve je to super, biće još gore; a ja već sada znam da znam da takvog videla nisam*).

Frazemi i poslovice

Frazemi su u ovakvim pjesmama vrlo česti, a često govore o odnosu muškarac-žena (*upala ti pile moje kašika u med; da sam tvoja zlatna koka sada znaju svi; ti na moje sutra tačku si stavila*), ili opisuju utjecaj alkohola (*rakija me uzela pod svoje*).

Vidljivo je pomjeranje značenja u odnosu na konvencionalnu upotrebu frazema (*Osveta se, kažu, služi hladna, a ja ne mogu jer mnogo sam gladna; Zrno po zrno, kažu pogača, kamen po kamen, kažu, palača... a tebe voli tvoja ludača; Prava je ljubav zadnja i prva, a koga ujede zmija taj se plaši i crva; Ko teši taj i greši*).

Nove kolokacije

Još jedna zanimljivost vezana za tekstove turbo-folk pjesama jeste tendencija stvaranja novih kolokacija. Njima se nekada stvaraju slike o ženi, muškarcu ili, pak, njihovom odnosu (*žena zmija; sam na sebe otkidaš; skinuću ti osmeh ja s oba lica; srce sam blokirao; u depresivnoj fazi; srce što je za tobom trnulo; tuku arterije*).

Intertekstualnost

U turbo-folk pjesmama vidljivi su elementi različitih jezičkih registara i reference na mnoga književna djela, poznate ličnosti (*Frojd je o tebi mislio kada je knjigu pisao; čet'ri kruga pakla sa tobom sam prošla; puštam ljubav da umre neki drugi dan* – po filmu *Die Another Day / Umri neki drugi dan; neponovljiv k'o 007; sve smo mogli biti mi da je duža bila noć* – po tekstu poznate balade "...Sve smo mogli mi da je duži bio dan..."; *nagazi jače manijače* – po poznatoj pjesmi Dine Dvornika).

Pronađeni su i primjeri iz sevdalinke (*Da sam ptica, moj jarane, pa da Bosnom noćas prođem*), te dječije brojalice (*Ide maca oko tebe, pazi da te ne ogrebe*).

Zaključak

U prethodnoj, kratkoj analizi korpusa sastavljenog od trenutno najpopularnijih pjesama turbo-folk muzike u Bosni i Hercegovini može se doći do nekoliko zaključaka, na osnovu korištenih jezičkih znakova, konvencije na koju se oslanjaju, te njihova osnovnog te konotativnog i asocijativnog značenja.

Prepoznatljivi su konvencionalni jezični znakovi i teme, a to su odnosi muškarca i žene, ljubavna bol, te općenito životna tuga iz koje se izlaz traži u piću, teme kojima se bavi sevdalinka, ali i sve druge tradicionalne i savremene pjesme. Međutim, takva sličnost postoji samo na tematskom nivou, jer se ovi znakovi stavljaju u potpuno novi kontekst u turbo-folk pjesmi, u kojem se zapravo ne radi o ljubavi, nego o oslikavanju položaja žene i muškarca u društvu, koji je daleko od njihovih tradicionalnih i dobro poznatih uloga. Osim toga, folk-pjesme uvode i nove teme u vezi sa današnjim životnim temama, kao što su droge, alkohol, statusni simboli i općenito naglasak na materijalnom aspektu života.

Na nivou samog jezičkog izraza, u turbo-folk pjesmama najčešće su metafore, poređenja te potpuno nove kolokacije i iznenađujući spojevi leksema koji kreiraju novo značenje, često prenaplašeno, hiperbolizirano, šokantno. Vidljiv je stilski eklektizam, u kojem se miješaju elementi razgovornog registra, slenga, književno-umjetničkog stila te narodnih izreka.

Konačno, može se zaključiti da je jezik turbo-folk pjesama uspješno iskoristio dobro poznate teme i vrijednosti i, smještajući ih u novi okvir,

dodijelio im potpuno nove konotacije i asocijativno značenje. Na taj način ovaj jezik direktno utječe na rekreiranje značenja i vrijednosti u bh. društvu danas. S obzirom na već prilično raširenu i naraslu popularnost ovakvih pjesama i tekstova, treba se opravdano zapitati o smjeru razvoja bh. društvene zajednice u kojoj većina mladih ljudi prihvata sistem vrijednosti predstavljenih u folk-pjesmi. Jedna od polaznih hipoteza rada da turbo-folk ima manje veze s muzikom, a više sa društvenim djelovanjem potvrđena je analizom korpusa, pokazavši svjesno manipuliranje dobro poznatim vrijednostima u potpuno različitom kontekstu.

Abstract:

This paper attempts to identify the elements of language structure and mental phenomena (concepts) which have been used to code meaning in *turbo-folk* songs in Bosnia-Herzegovina. Through the analysis of the most popular *turbo-folk* songs, the authors point to the topics that are promoted by this kind of music, and, furthermore, to the differences between it and the traditional *sevdah*. Namely, the creators of this new kind of music often hide behind the traditional *sevdah* thereby shedding light on the values of *turbo-folk*. Having in mind its popularity in Bosnia-Herzegovina nowadays, as well as the fact that values reflect themselves in language and that language creates new values in a linguistic (cultural) community, the authors warn against the flawed value system of the young generation in today's Bosnia-Herzegovina.

Bibliografija

Literatura

1. Bugarski, Ranko (1996): *Lingvistika o čoveku*, Beogradski grafičko-izdavački zavod
2. Millikan, Ruth (2002): *Varieties of meanings*, A Bradford Book, Cambridge, Massachusetts
3. Klaić, Bratoljub (1974): *Veliki rječnik stranih riječi*, Zora, Zagreb
4. Omerika, Nusret (2009): "Mostarske sevdalinke sa lokalnim obilježjem", *Istraživanja*, časopis Fakulteta humanističkih nauka, br. 4, Mostar
5. <http://www.dernek.ba/blog/2287051/guLee/turbo-folk-rambo-amadeus>

Izvori

1. <http://www.cuspajz.com/tekstovi-pjesama/mile-kitic/popij-lozu.song-lyrics.html>
2. <http://www.lyricstime.com/ado-gegaj-bez-pardona-lyrics.html>
3. <http://tekstovi-pesama.com>
4. <http://tekstovi.net/2,0,0.html>
5. <http://www.sweetslyrics.com/563668.seka%20aleksic%20-%20KRALJICA.html>
6. DM televizija

LINGVISTIKA
PRIKAZI I OSVRTI

Dr. Mirjana Popović

**STARI I NOVI SPISI IZ STRUKTURALNE
LINGVISTIKE**

FERDINAND DE SOSIR: KURS OPŠTE LINGVISTIKE

***Kritičko izdanje Tulio de Mauro, Izdavačka knjižarnica Zorana
Stojanovića, Novi Sad, 1996.***

Kurs opšte lingvistike Ferdinanda de Sosira publikovan je 1993. u kritičkom izdanju koje je priredio Tulio de Mauro. S ovim izdanjem naša javnost se upoznala 1996, zahvaljujući prevodu s francuskog i italijanskog koji su uradili Dušanka Točanac Milivojev, Milorad Arsenijević, Snežana Gudurić i Aleksandar Đukić. Redaktor prevoda je Dušanka Točanac Milivojev.

Knjiga *Cours de linguistique générale* doživjela je nekoliko redakcija. Prvo izdanje (Ženeva, 1916) pripremili su Šarl Baji i Albert Seše prema bilješkama koje su sakupili studenti tokom tri kursa iz opšte lingvistike koje je Ferdinand de Sosir održao 1906-1907, 1908–1909. i 1910–1911. u Parizu. U predgovoru priređivači posebno zahvaljuju Albertu Ridlingeru na svestranoj pomoći. Imajući u vidu skupljeni materijal, izvršili su rekonstrukciju i napravili sintezu prema trećem kursu uključujući i lične bilješke F. de Sosira. Njihova misao vodilja bila je uspostavljanje "jednog organskog jedinstva, ne propuštajući ništa što bi moglo doprineti utisku celine". Tako je posthumno izdata knjiga iz opšte lingvistike, koja slijedi predavanja iz lingvistike i uporedne gramatike indoevropskih jezika. Povratkom u Ženevu Sosir je dobio katedru opšte lingvistike, ali je nakon nekoliko izvanrednih radova prestao da objavljuje, posvetivši se nastavi koju su pohađali, sada je to zasigurno utvrđeno, izvanredni studenti i potom profesori iz lingvistike, stilistike i srodnih disciplina.

Pod naslovom "Ferdinand de Sosir. Opšta lingvistika" knjiga je objavljena i na srpskohrvatskom jeziku 1969. Prevodilac Sreten Marić napisao je predgovor "Sosiroma lingvistika i misao o čoveku" i ovaj tekst je imao značajan uticaj na formiranje lingvističke terminologije kod nas. Vrlo sklon filozofiji jezika, s francuskim i njemačkim obrazovanjem, S. Marić suptilno portretira raspravu o strukturalnoj lingvistici i citira Sosira: "U krajnjoj liniji, ono što me interesuje jeste živopisna strana jezika, ono

što čini da se on razlikuje od svih drugih, kao jezik koji pripada izvesnom narodu s izvesnim poreklom, ta skoro etnografska strana (jezika)."

Zanimljivo je da su tokom decenija neka poglavlja *Kursa* manje uočena od onih u kojima je izložena suština teorije znaka, a pokazalo se da su ta poglavlja kasnije inaugurisala etnografiju komunikacije i proučavanje govora. Tulio de Mauro svojim komentarima stavlja akcenat na poglavlja *Dijahronijska lingvistika*, *Geografska lingvistika* i *Pitanja retrospektivne lingvistike*, jer, po njegovom mišljenju, zaslužuju ponovno čitanje u svjetlosti puteva kojima nauka danas ide. Zahvaljujući distinkciji između značenja i pojma, fonacije i oznake, Sosir je bio u stanju postaviti sistem strukturalnih relacija. Njegove teme obuhvatile su čitavu kulturu 19. stoljeća i postavile temelje lingvistike u okviru semiologije i sazajne psihologije. Termini *supstanca* i *forma*, posebno *glasovna figura*, nalaze odjek u glosematici Luisa Hjelmsleva, a niz postulata bili su inspiraciji francuskim, njemačkim i američkim lingvistima.

Tulio de Mauro s pravom naglašava da je Sosirova lingvistika bila otvorena za psihološko, fiziološko i sociološko posmatranje jezičkih činjenica jer je definisala *tačku gledišta* s aspekta sistema vrijednosti. U pojašnjavanju novih termina koje uvodi, Sosir koristi "animistička" poređenja i stvara sugestivne slike: "Jezik se može uporediti sa biljkom koja uzima hranu iz spoljašnjeg sveta."; "To je projekcija nekog tela na unapred datom planu, a telo je dijahronija." U komentarima Mauro iznosi i izvjesne rezerve prema interpretacijama *Kursa*, na primjer, da se *istorija* često suprotstavlja *deskripciji*: "U stvari, sam Sosir je, u uvodnom predavanju u Ženevi, prihvatio *istoriju* u jednom drugačijem smislu: „što čovek više proučava jezik, sve više shvata činjenicu da je *sve* u jeziku *istorija*, to jest, da je on predmet istorijske, a ne apstraktne analize, da se sastoji od *činjenica* a ne od *zakona*, da je sve ono što izgleda *organsko* u jeziku u stvarnosti neizvesno i potpuno slučajno." I na drugim mjestima Mauro "ispravlja" tekst iz prethodnih izdanja *Kursa*. Nakon njegovog uvida u *Nove spise* iz Sosirove zaostavštine, ispravnije se sagledava Sosirova teorija analize jezika. Smatra da u Sosirovom stavu: "zadatak lingvistike će biti... da istražuje sile koje neprestano i univerzalno deluju u svim jezicima" možemo primijetiti prvi nagovještaj jedne jezičke *univerzalije*.

Poznato je da društveni karakter jezika Sosir zasniva na proizvoljnosti jezičkog znaka. Rasprava o *proizvoljnosti znaka* predstavlja polazište strukturalnog koncepta na kojem se gradi zdanje jezika kao sistema znakova,

odnosno oblika i pojmova koji formiraju *riječi* kao značenjske i akustičke realizacije znaka. Postulati o dijahronijskom i sinhronijskom identitetu znaka počivaju na distinkciji *jezika* (langue) i *govora* (parole). Autentični smisao Sosirovih teorijskih teza, kako je smatrao Hjelmslev, može se utvrditi jedino intuicijom, a u prilog tome Tulio de Mauro navodi bogatu bibliografiju koja potvrđuje ogroman uticaj Sosira na razvoj lingvističke misli. Zanimljiva je i njegova tvrdnja da tumačenje jezika kao *koda* potječe od Sosira, te da su najplodotvorniji uticaji u radovima strukturalne lingvistike. Iz kritičkih komentara se izvodi zaključak da su Sosirove analize jezika u pozadini Kantove idealističke i pozitivističke epistemologije. Psihologija opažanja i genetička epistemologija svojim vrednovanjem apstraktnih entiteta odredile su i Sosirov stav "da jezički entiteti uopšte nisu apstraktni u onoj mjeri u kojoj stvarno djeluju". Iz tog razloga, Sosir se stalno poziva na psihički karakter jezika i definira znak kao entitet sa dva lica. U vezi s tim, Mauro navodi sljedeće: "Sigurno zato što, razrada i kontrola funkcionisanja drugih mogućih semioloških sistema, za čoveka, predstavljaju unutrašnji deo bilo kog istorijskog jezika. Osim toga, istorijski jezik je organizovan tako, što ga upravo i razlikuje od semioloških nejezičkih sistema, da učini razumljivim svako moguće ljudsko iskustvo (pseudo 'neiskazano' samo u odnosu na neki bolji izraz, ono uvek mora biti iskazano na ovaj ili onaj način, da bi se o njemu moglo govoriti)". Premda je Sosir dugo vremena insistirao na kritici koncepcije jezika kao nomenklature, ta je kritika, smatra Mauro, ostala u sjenci za prve izdavače *Kursa*, koji su imali u vidu Aristotelovu nomenklaturu. Činjenica je da je nepotpuno shvaćen stav o jeziku kao nomenklaturi, upravo zbog pojednostavljenog tumačenja u *Kursu*. Sosirove bilješke iz opšte lingvistike, koje su tek nedavno objavljene, baciće novo svjetlo na njegovo učenje.

Koncepcija o jeziku kao sistemu vrlo jasno je definisana u *Kursu*. O važnosti te koncepcije za lingvistiku i naučnu epistemologiju Mauro daje opširne komentare, pozivajući se na prethodnike i savremenike samog Sosira. Tako, na primjer, navodi da je Sosir produbio pojam *foneme* kao čisto razlikovnog i opozitivnog elementa, smatrajući da su riječi u jeziku za nas akustičke slike, a pojam *fonema* treba da ukaže na entitete koji se mogu identifikovati u *govoru* (parole), tj. u foničkoj realizaciji. Ovo je u potpunoj saglasnosti sa koncepcijom jezika kao forme i sa tumačenjem konkretnih entiteta jezika. Suprotno Sosirovim namjerama, strukturalna lingvistika je nastavila koristiti termin *fonema* za označavanje minimalnih

funkcionalnih jedinica. Mauro smatra da ono što skoro svi nazivaju *fonemom*, kod Sosira, zapravo odgovara "nesvodivim jedinicama", čisto formalnim i razlikovnim. Tako Bertil tumači fonemu iz ugla akustičke fonetike, dok je Sosirov stav o primatu akustičnosti preuzeo Roman Jakobson i razvio teoriju distinktivnih obilježja na akustičko-auditivnoj osnovi. Fonologija, kao i druge lingvističke discipline, u mnogim domenima duguje *Kursu opšte lingvistike*. U svom komentaru Mauro navodi: "Osim usled dvosmislenosti pojma foneme, nedoumica je još lakše prokrčila sebi put usled konfuzije između idiohroničkog karaktera fonologije postsosirovskih strukturalista i Sosirovog vanvremenog shvatanja fonologije: 'Fonologija je izvan vremena', stoji u *Kursu*."

Naveli smo samo nekoliko značajnijih komentara Tulija de Maura u kritičkom izdanju *Kursa*. Komentari su prisutni praktično na svakoj strani i treba naglasiti da su kontekstualizirali Sosirovu misao u svjetlu filozofije jezika. Uz kritičko izdanje objavljen je *Dodatak* sa biografskim i kritičkim podacima o Ferdinandu de Sosiru. Ovaj prilog pokazuje koliko su porodica i rane studije, boravak u Parizu i Lajpcigu te poznanstvo sa najpoznatijim naučnicima indoevropistike i orijentalistike formirali Sosira i njegovu teoriju strukturalizma.

Kurs opšte lingvistike Ferdinanda de Sosira u kritičkom izdanju Tulija de Maura je značajno djelo, koje, zahvaljujući komentarima, omogućava da se sagleda širina i interdisciplinarnost nauke o jeziku. Sve ovo govori u prilog mišljenju da je Sosirov *Kurs* monumentalno djelo 20. stoljeća.

FERDINAND DE SOSIR: SPISI IZ OPŠTE LINGVISTIKE

Priredili i izdali Simon Buke i Rudolf Engler u saradnji sa

Antoanetom Vel

Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 2004.

Spisi iz opšte lingvistike Ferdinanda de Sosira donosi rukopise koje je njegova porodica ustupila Javnoj i univerzitetskoj biblioteci u Ženevi. *Spisi* se objavljuju prvi put 2002. godine, a samo dvije godine kasnije knjigu su preveli s francuskog Dušanka Točanac Milivojev, Snežana Gudurić i Nada Graovac. Redaktor prevoda je Dušanka Točanac Milivojev. Knjiga ima 339 strana i četiri cjeline: *O dvojnoj suštini jezika, Ajtemi i aforizmi, Drugi spisi*

iz opšte lingvistike i *Pripremne beleške za kurs opšte lingvistike*. Ovo izdanje je objavljeno u Izdavačkoj knjižarnici Z. Stojanovića koja je stekla zavidan renome nizom naslova iz epistemologije, političke filozofije, sociologije religije, umjetnosti i lingvistike.

U naslovu knjige *Spisi iz opšte lingvistike* nalazi se *Opšta lingvistika*, kako je zvanično nominovan predmet na katedri koju je Ferdinand de Sosir nakon povratka iz Pariza preuzeo na fakultetu u Ženevi. Originalni tekstovi otkrivaju Sosirovu misao kao manje kategoričnu nego što je prikazana u *Kursu* koji su 1916. priredili Šarl Baji i Albert Seše. Ujedno, *Spisi* su izvanredno dopunili "nejasna mjesta" na koja je ukazao Tulio de Mauro u svom kritičkom izdanju *Kursa*. Novi izvori svjedoče o ključnim aspektima Sosirovog lingvističkog učenja, posebno o njegovom filozofskom konceptu jezika. Objavljeni spisi su niz fragmentarnih tekstova, koji su u suštini skice za jednu knjigu o opštoj lingvistici.

Fragmenti *O dvojnoj suštini jezika* su rasprave o relaciji oblika i značenja, i lingvističkom identitetu. Koncepti koje je Sosir pravio za predavanja detaljnije razmatraju "tačku gledanja" iz koje proizlazi načelo dvojnosti lingvističkog fenomena. Binarni odnos kategorija je temeljni princip jezika i lingvističkog opisa glasovnih figura i morfologije riječi. Načelo kontinuiteta i promjenljivosti znaka odnosi se na sinhronijsku i dijahronijsku perspektivu jezičkih entiteta. Metoda restrospektivne morfološke analize i analogija dobile su opštelingvistički tretman, mada po prirodi pripadaju uporednoj gramatici u kojoj je Sosir već u 21. godini stekao ugled radom o indoevropskim vokalima. Teza iz *Kursa* da je "jezik sistem znakova koji je u posjedu govorne zajednice" značajno se elaborira u *Spisima*. Društvena zajednica sa svojim zakonitostima predstavlja, po Sosirovom shvatanju, jedan od njenih unutrašnjih elemenata: "Jezik, ili neki drugi semiološki sistem, nije brod koji je u izgradnji, već brod porinut u moru. Od trenutka kada je dodirnuo more uzaludno bi bilo pretpostaviti da se njegov kurs može tačno odrediti na osnovu građe od koje je napravljen i planirane unutrašnje konstrukcije." Sosir smatra da jezik treba proučavati unutar semiologije, prije svega kao sistem vrijednosnih elemenata: "...svaka vrsta vrednosti, iako se služi vrlo različitim elementima, svoju zasnovanost ima samo u društvenoj sredini ili društvenoj moći." Pojam geografskog diskontinuiteta slikovito je predstavio refleksijom: "Ne treba tražiti kretanje tamo gde ga nema (uzvodni tok neke reke)." Konstatuje da ne postoje dijalekti nego samo dijalekatske činjenice. Geografska razlika oslanja se na ideju *jedinstva*. To se jedinstvo

jezika nalazi u prošlosti, dakle, u vremenu. Geografija je, prema tome, samo posebna primjena: evolucija u različitim tačkama.

Filozofski odnos prema historiji duboko je prožeo opise jezičkih stanja i označio mjesto etimologije i dijahronije. Fragmentarnost bilješki iznijansirala je logiku rasporeda koja upućuje lingvistiku da traži "različitost u srodnosti i različitost bez srodnosti koja je apsolutna i nepremostiva". Filozofičnost teksta čini ga vrlo privlačnim štivom za antropološke i historijske studije u kontekstu humanističkih nauka. Novi spisi duboko zadiru u suštinu komunikacije i s pravom se može reći da su *Lingvistika govora* koju je Sosir namjeravao napisati, o čemu je govorio na svojim predavanjima iz opšte lingvistike.

Spisi otkrivaju više fundamentalnih istina unutar sistema koji konstituiše *Lingvistički identitet*. U tom smislu, oni čine izvanrednu dopunu onog što je od ranije poznato iz Sosirovih radova, naročito iz uporedne gramatike indoevropskih jezika. Nakon puta u Litvaniju i istraživanja na licu mjesta, Sosir je ispunio želju da komparativni metod primijeni i ugradi u koncept lingvističke taksonomije. Fragmentarnost *Spisa*, u svakom slučaju, traži dobro pripremljenog čitaoca da bi imao "estetsko zadovoljstvo čitanja" koje pružaju logika i filozofija novog pogleda u lingvistiku.

KNJIŽEVNOST
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi

Dr. Adnan KADRIĆ

**ODBRANA MOSTARA OD NAPADA USKOKA 1690.
GODINE KROZ POEZIJU PJESNIKA BULBULIJA
MOSTARCA**

Ispred njih je Osman-aga Halebija

U hrabrosti poput Rustema Zala...

(Bulbuli Mostari)

Sažetak

U radu se analizira rukopisna pjesma (*vekajinama*) Bulbulija Mostarca koja je dovršena 1692. godine, a koja se nalazi u višetomnom rukopisnom djelu *Tarih-i Enveri* (MEK, IV: 239–240). Dat je opis događaja koji je bio povod za pisanje poeme, historijska perspektiva poeme i analiza stereotipa u opisu figure protivnika, figure branitelja i figure glavnog junaka. Opisan je događaj pobjede Osman-age Halebića koji je odbranio Mostar od vojske koju je predvodio uskok Stojan Janković. Tipizacija likova je uobičajena, a opisi su izravni i slikoviti. Jezik poeme je vrlo jednostavan, bez složenih perzijskih genitivnih konstrukcija. Bez obzira što mostarski pjesnik Bulbuli opjevava veliku pobjedu, indirektno, način strukturiranja poeme upućuje na to da je čitateljska javnost, u trenutku dok se poema, ipak piše više usmjeravana ka individualnoj spoznaji duhovne dimenzije vjere nego ka građenju nekog kolektivnog mita na osnovu opisane pobjede.

Ključne riječi: Bulbuli, poema, Mostar, uskok

1.0. Uvodne napomene

U bosanskoj poeziji na orijentalnim jezicima, koja je bila usmjerena na čitateljsku publiku u čitavom Osmanskom carstvu, zapažaju se i elementi lokalnog rodoljublja koje se uklapa u opću sliku "odbrane" Carstva od "nevjernika". Kroz stereotipe tipične za tzv. "odbrambenu poeziju" u književnosti Osmansko carstvo štiti svoje vrijednosti, na isti način kako se kršćanski svijet u književnosti kroz iste ili slične stereotipe štiti od drugih ideoloških utjecaja u vlastitoj crkvi ili, pak, od "Osmanlija" i Turaka, kao vječitog stereotipiziranog neprijatelja koji ujedinjuje sve snage za odbranu idela vjere. Naprimjer, uskoci se, uz manje izuzetke, u kasnijoj epskoj poeziji na slavenskim jezicima opjevavaju uglavnom kao osloboditelji slavenskoga naroda od "turskog zuluma" (up. Dragić 2006), ali se često propuštaju opisati njihova pustošenja po krajevima u koja su upadali, ne štedeći ni župnike niti siromašne kršćanske podanike.

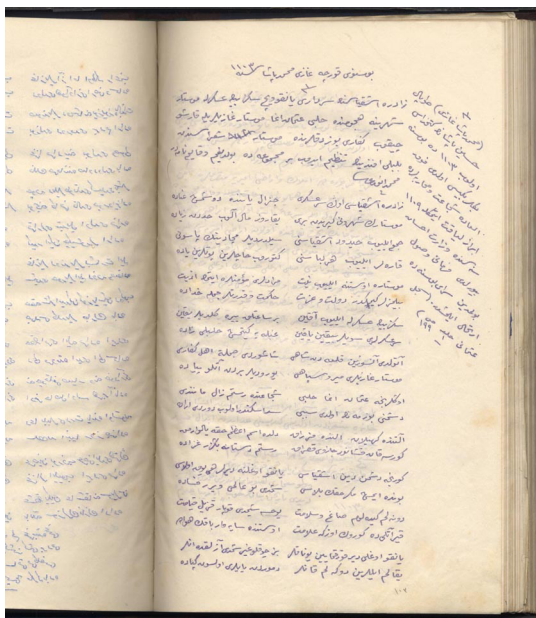
Ima nekoliko bosanskih pjesnika na osmanskome jeziku koji u 16. i 17. stoljeću opjevavaju pobjede, prije svega, lokalne vojske u bosanskome krajištu. Radi se uglavnom o pobjedama izvojevanim pod vodstvom nekog istaknutog Bošnjaka ili, pak, pobjede vojske sastavljene od Bošnjaka muslimana iz određenog dijela Bosne. Tako se posebno izdvajaju poeme pjesnika Šehsuvara Bošnjaka o pobjedama Hasan-paše Predojevića krajem 16. stoljeća i Bulbulija Mostarca krajem 17. stoljeća. U ovom nepretencioznome radu osvrnut ćemo se na sam događaj odbrane Mostara od uskoka 1690. godine i dati prijevod s osmanskog jezika jedne poeme Bulbulija Mostarca, pjesnika s kraja 17. i početka 18. stoljeća, koja se nalazi u višetomnom rukopisnom povijesnom zborniku *Tarih-i Enveri* pisca Muhameda Enverija Kadića (MEK:IV:239-240). Poema ima 23 strofe i pisana je jednostavnim jezikom, tipičnim za historijske "turčije" 17. stoljeća. Glavna tema jeste odbrana Mostara 1692. godine od napada uskoka iz Dalmacije (Zadra) i pohvala vojskovođe Osman-age Halebića, bošnjačkog vojskovođe iz poznate mostarske porodice Halebića, porodice koja je u Mostaru ostavila dosta traga i pozitivnog sjećanja u narodu. Predvodnik uskoka bio je Stojan Janković i on se ne opisuje nešto posebno, uglavnom kao i ostali uskoci u pisanoj literaturi 17. stoljeća.

2.0. Odbrana Mostara 1690. godine od uskoka

Muvekkit (1999: 414) opisuje napad generala Jankovića na južnu Bosnu, odnosno Hercegovinu, 1689-90. na sljedeći način: "Te godine je kršćanska raja nahije Neretva u zloj namjeri dovela četebašu Stojana Jankovića. Međutim, njihove nakane se nisu mogle ostvariti, pa su stoga spomenuti Stojan i neretvanski fratar sa oko četiri stotine porodica, pobjegli u kasabu Sinj u Dalmaciji." U djelu *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* autora Andrije Kačića-Miošića bilježi se sljedeće: "Na 1687. dodje harambaša Miše Vučković gospodinu priuzvišenomu generalu Korneru, moleći ga, da mu dade vojsku, za porobit' Livno, Duvno, i Županjac. - 'Genera' prignu se na njegovu molbu, ter posla kavalira Jankovića, serdara Nakića, Sinobada, i mnoge druge, koji porobiše rečene deržave, i mnoge turske odsikoše glave; a rečeni harambaša Mise, budući se s njima dogovorio, podiže iz Duvna četiri stotine kucah kršćanskih; takodjer i od Livna, Rame, i dragih mistah podigoše mnoge kuće, a prid njima bihu glavari: knez Nikola Vučković, harambaša Mise, Tadija, Pavao, Bože, i Ivan, rečeni Zec, s harambašom Tomaševićem, koji naseliše Cetinu ravnu, i druga mista okolo Cetine. Uskočiše tada s njima fratri ramski, koji se pod Sinjem namistiše. Mise rečeni bi učinjen za serdara, i glavara od puka, koi s njime dodje, ter od 1687. do 1690. poče vojevati, i opali mnoga sela, i varoše, porobi Duvno, Livno, Kupriš, Ramu, Ljubuški, Broćno, Župapjac, i mnoga druga mista, koi prija nego pogiba, dosta turskih odsiče glavah, i sužinjah pod Sinj dovede..."

3.0. *Poema Bulbulija Mostarca o odbrani Mostara 1690.*

Bulbuli Mostarac bio je pjesnik koji je svoju poeziju pisao krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Poezija mu je nekada provokativna, katkada i sarkastična, ali ima i panegirika. Njegov humor i ironija ne sreće se često u Mostaru krajem 17. vijeka. U jednoj pjesmi o nekim uglednicima u Travniku 1690. godine Bulbuli koristi neobične lekseme iz razgovornog stila da opiše određene osobe koje su tada bile poznate u Travniku. Neke su lekseme, štaviše, osobitost argo izraza. Dosta Bulbulijevih pjesama bilježi Muhamed Enveri Kadić. Pjesma od odbrani Mostara 1690. godine pisana je u strofama i slogovnom (hedže-metru).

Prva strana Bulbulijeve poeme o odbrani Mostara

(MEK, *Tarih-i Enveri* IV:239-240)

U rukopisnom historijskom zborniku Muhameda Enverija Kadića *Tarih-i Enveri* stoji sljedeća Kadićeva napomena o pjesmi Bulbulija Mostarca: *Zadre eşkiyasının serdari Yankoviç sekiz bin askerle Mostar şehrine hücumünde Halebi Osman Ağa Mostar gazileriyle karşı çıkub küffarı bozduklarında Mostar şuarasından Bülbülü Efendinin tanzim idüb bir mecmuada bulduğum Vekayi-namedür.*

"Ovo je Vekaji-nama, pjesma događajnica, koju sam našao u jednoj medžmui a koju je spjevao jedan od mostarski pjesnika Bulbuli-efendija, u vrijeme kad je Halebi Osman-aga s mostarskim gazijama dočekao i svladao ćafire u napadu Jankovića, zapovjednika pljačkaša iz Zadra, na Mostar sa osam hiljada vojnika”.

Prijevod poeme:

VEKAJI-NAMA BULBULIJA MOSTARCA
(*ODBRANA MOSTARA 1690. GODINE*)

*Razbojnici zadarski, vojske predvodnici
Kraj Generala u inat zapali:
- Grad Mostar, počev od ćuprije
Spalit ćemo i uzeti imovine preko mjere!*

*Hajduke razbojnika sakupivši
Hrđu ugarsku uglačali
Ocijelo svoje "ucrnjeli"
Spominjati otočese svoje križeve i kipove*

*Na Mostar – odluku donijeli
Želja im je - pravovjerne uznemiriti
Ne znaju da su sreća i sila prolazni
Mudrost i sva moć silna kod Boga je*

*Sa osam hiljada vojnika prodrijeli
Na blizu sat vremena stigli
Palite sve - rekoše zapovjednici bezvjerni
Ta, Halebić ode do Gabele*

*Odjednom šahi-top sa zapuca utvrde
Zbuni odjednom nevjernike sve
A gazije mostarske, i zapovjednik i spahija
Iznenada krenuše - i konjica i pješadija*

*Predvodi ih Halebija Osman-aga
U hrabrosti poput Rustema Zala
Uzrok propasti dušmanina
Stade čvrsto između, kao brana Aleksandra Velikoga*

*Ispod mu je arapski konjic u ruci koplje
Jezikom doziva ime Boga uzvišenoga
Upiškit će se vještica kobila kad krv ugleda
On u vojevanju na epopeju o Rustemu podsjeća*

*Čim ga ugledaše din-dušmanski razbojnici
Jankoviću govore – želimo se izgubiti
Čini se, nevolja od Boga, ovdje stiže
Sad ovaj svijet u nemir stavlja*

*Daj da se vratimo i odemo zdravi mirni
Inače će sada vel'ki kijamet nastupiti
Gle, na jahaču zekana taj znak posebni
U zraku je, gle, iznad njega kao sjena*

*Janković reče: Ne bojte se, "junaci",
Mi smo brojniji, sad su oni u manjini
Spalimo njihove krajeve, silnu krv prolijmo mi
Neka im gvozdeni lukovi budu bezvrijedni – kao lukovi za vježbanje*

*Dušman traži pravo na plijenove brojne
Gazija jeste malo, ali umrijeti žele
Istog trenu iz nevidljiva svijeta ljudi pristigoše
Glas "Hu, Allah" po zemlji i nebu raširi se*

*Govoreći – Allah, Allah, sve gazije
Sa dušmanom se lice u lice suočiše
Poredane grupe njihove u redovima poražene
Razbijene bijahu, u međuprostoru ni trena nisu zastajale*

*Znalac koji način redanja poznaje
Nade sredstvo da se ostvari cilj vojevanja
Rezultat su životi brojnih ćafira
Obavijest na gumnu Sudbe piće dopunjava*

*Zazvečaše veliki noževi, vojnici se pokrenuli
Mnogo srca ukočenih, glava odsječenih bi
Božijom milošću se zbiše te stvari
Po ovome, ćafir ostade u mucu i strepnji*

*Pobjegli su, otišli lica crnih
Odluke se u bijeg pretvorile:
A zašto li dođosmo mi, u ove krajeve!
Odlazeći među sobom su se svađali*

*Dušmani se povlačiše uz uvrde
Gazije se uz veselje vratiše
Šehidi odoše u džennet uz svjedočanstvo vjere
A sad su sa hurijama usred užitka i zabave*

*Gledajući kako Osman-aga živ dolazi
Bogu su se zahvaljivali i suze lili
Stari su šejhovi pred njih izlazili
Svi su došli – nek su blagoslovljeni!*

*Tako on sa gazijama u tvrđavu uđe
Uz Božiju odredbu namjeru ostvario je
Onima što su žrtvovali glavu i srce zlato darivao je
Srce mu u ljudskosti, ruka darežljiva bijaše*

*To je Aga, velikog srca je – ratnik, ratnik je
On ne broji koliko daje, niti se hvališe
Ljudski rod ovakvog junaka daje
Kad bude pravog povoda, u svako vrijeme*

*Nek se radosne vijesti rašire, nek odlaze
Slavuji što uče dove - nek budu na sve četiri strane
Molim da se kod Boga za griješne zauzme
Vladar poslanika na Dan kazne*

*Od osam hiljada ratnika i tri stotine sokolova
On poredak pokvari i vještinu pokaza
Godine – 1104. / 1692. u oktobru, mjeseca safera
Ratove je vodio i stigao do cilja*

*Poput leptira stalno izgarajući govoriš
Svoju ljubav snažno, poput ašika izričeš
O Bulbuli, iskreno govoriš
Tako mi Boga, u stilu su riječi i koketiranje tvoje*

*U odvojenosti od Njega koliko smo samo u Tuzi
Jedan tren kod Njega niko neće za hiljadu tuga mijenjati
O, peharniče /Istine/, piće boje ruže donesi
Izgleda da opojno piće /Spoznaje/ tugu otkloni.*

(preveo: Adnan Kadrić)

Kao što se vidi iz poeme, pjesnik Bulbuli Mostarac opjevava pobjedu mostarskih gazija nad uskocima koje predvodi Janković, ali i ostale pobjede koje slijede kasnije, a koje se završavaju 1692. godine. Naime, veći napad neprijatelja na Bosanski ejalet uslijedio je i 1104. / 1692–1693. godine kada ih je pobijedio Džafer-paša. Iste je godine na mjesto bosanskog beglerbega postavljen Bosanac Gazi Mehmed-paša Korča. Navedenu godinu mostarski pjesnik Bulbuli spominje u svojoj poemi kao godinu okončanja sukoba. Kao što je poznato, Stojan Janković, poglavar i upravnik morlaka, serdar Kotara, kavaljer sv. Marka, konjički kapetan, zapovjednik tvrđave Ostrovice u međuvremenu je poginuo, 1687. godine.

Poema opjevava historijski događaj. Opis vojske nije detaljan, ali je detaljan opis bitke. Personifikacija neprijatelja je Stojan Janković. Treba naglasiti da je pjesnik očevicac događaja, savremenik. Radnja se živo opisuje. Naracija ima sve elemente historijskog epskog diskursa bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima. U pjesmi se bilježi mjesec i godina privremenog okončanja upada na bosansku teritoriju, safer 1104. po H. (oktobar 1692). Poema je uvrštena, kako joj ime govori, u poetski žanr *vekajinama – događajnica, ljetopisnica*. Ona je dio poetskog "ljetopisa" mostarskih zbivanja krajem 17. stoljeća.

4.0. Stereotipi u poemi *Bulbulija Mostarca*

Brojne knjige i hronike iz 17. i 18. stoljeća koje žele dati prikaz određenih historijskih događaja prepune su kulturološko-civilizacijskih stereotipa. U kasnijem periodu zaživljavanja *ideje južnoslavenstva* često se dešava da se određeni historijski događaji i likovi sa manje ili više sreće iskorištavaju u prikazivanju borbe za oslobođenje od višestoljetnog ropstva. U nedostatku regularnih vojničkih historijskih junaka i likova, često se uzimaju likovi iz neregularnih (i u to doba paravojnih) formacija kako bi se predstavili kao borci za slobodu naroda. Dakako, epski identiteti često se pokušavaju poistovjetiti sa historijskim identitetima. Historijski gledano, sa gledišta službene Venecije, uskoci su samo pirati, pljačkaši i razbojnici – a svako postavljanje vjerskih ciljeva kod uskoka u prvi plan obično je licemjerje (up. Wendy 1997: 155) i manipulacija vjerom u svrhu pridobivanja naklonosti naroda. S druge strane, ni Mlecima i Habsburzima nije smetalo iskorištavati uskoke u vlastite ciljeve. Jedan od najčešćih stereotipnih

argumenata koji se koristio prilikom organizacije pljački jeste poznati *habsburški stereotip* o "predziđu kršćanstva" (*antemurale Christianitatis*), a to što se u pohodima uskoka pljačka i "nemuslimanska sirotinja" pravda se višim ciljem. Na taj način gotovo svaka pljačka dobijala je svojevrstni oreol svetosti, ma ko bio objekt pljačke. Uskočki kodeks časti nije se koristio, za te prilike, riječju "pljačka", već je iznalazio drukčije svetopovijesne atribucije za svoje akcije. Franjo Rački naglašava da je dio opljačkanog plijena išao na izdržavanje i finansiranje senjskih crkava i svećenstva. Giovanni Ferma (1877, knj. 9: 241) govori o tome da su uskoci pri povratku iz pljački prvo odlazili u crkvu i davali dio plijena kao poklon svećenstvu. I Sveta stolica u takvim aktivnostima podržavala je uskoke. Uloge "branitelja" i pljačkaša na primjeru uskoka bile su izjednačene. Poznat je slučaj pogibije vojvode Danića, koga su u pljački karavane ubili dubrovački vojnici, a uskoci su zbog toga proglasili opravdanom osvetu i "nad Dubrovčanima". Nadalje, brojni su dokumenti o surovosti uskoka ne samo tamo gdje su pljačkali nego i u čitavoj Dalmaciji. Osim toga, brojni hroničari bilježe podatke o doseljavanju Moralka u Dalmaciju. Morlake su lokalni stanovnici nazivali Vlasima. Davor Dukić daje vrlo interesantnu opasku o tome kako epska tradicija ne glorificira venecijansko-turske ratove a, s druge strane, njeguje memoriju na "morlačke" ratnike, kao što su Ilija Smiljanić, Vuk Mandušić, Stojan Janković i drugi, baveći se povijesno minornim upadima i pljačkama granica. U ovom radu ne želimo ulaziti u rasprave o tome koje su vjerske pripadnosti doseljeni Morlaci, uključujući i Stojana Jankovića. Nas u ovom radu prije svega zanima poema Bulbulija Mostarca i njegovo viđenje uskoka Stojana Jankovića. U navedenoj *Vekajinami* Bulbulija Mostarca sreću se uobičajeni stereotipi za nominaciju i prikaz figure protivnika u 17. stoljeću. Nabrojat ćemo osnovne sintagme (i paradigmatske sižee) kroz koje Bulbuli opisuje uskoke i Stojana Jankovića.

NEGATIVNI STEREOTIPI

zadarski "razbojnici" (*Zadre eşkiyāsı*); **prkosni u neprijateljstvu** (*düşmüş 'ināda*); **palitelji** (*Grad Mostar, počev od ćuprije / Spalit ćemo i uzeti imovine preko mjere; Mostāruñ şehrūnı köpriden beri / Yakaruz mal alub hadden ziyāde*); **hajduci razbojnici** (*haydūd eşkiyāsı*); **crne odjeće** (*Karalar eyleyüb her libāsunı*); **obožavatelji križeva i kipova** (*Getürüb haçların putların yāda*); **oni koji žele uznemiriti pravovjerne** (*Želja im*

je – pravovjerne; Murādleri mü'minlere itmek eziyyet); oni koji pale kad su branitelji odsutni (Palite sve - rekoše zapovjednici bezvjerni / Ta, Halebić ode do Gabele; Ser-'askerleri söyler bi-yakin yakın / Gabela'ya gitmiş Halebli-zāde); din-dušmanski razbojnici (düşmen-i din eşkiyāsı); napadaju samo kad su brojniji (Janković reče: Ne bojte se, "junaci" / Mi smo brojniji, sad su oni u manjini; Yanko-oglu dir - korkmayın 'yunaklar" / Biz çokluguz şimdi azlukda anlar); oni koji pale zemlju i proljevaju krv (Spalimo njihove krajeve, silnu krv prolijmo mi; Yakalum illerin dökөлüm kanlar); oni koji žele oslabiti moć vjernika (Neka im gvozdeni lukovi budu bezvrijedni – kao lukovi za vježbanje; Demürden yayları olsun kepāde); motiv borbe - misle da imaju pravo na plijen (Dušman traži pravo na plijenove brojne; Düşmen çok ganimetü'l-hakka tālib); poraženi neprijatelj bježi bez zastajanja (Poredane grupe njihove u redovima poražene / Razbijene bijahu, u međuprostoru ni trena nisu zastajale); ċafir ostaje u mucu i strepnji (Po ovome, ċafir ostade u mucu i strepnji; Bunca kāfir kaldı cevr ü izāde); lica crnih (Pobjegli su, otišli lica crnih; Kaçdılar gitdiler yüzleri kara); njihova odlučnost pretvara se u bijeg (Odluke ċvrste se u bijeg pretvorile; Kararları tebdil oldı firāra); neprijatelji se kaju i međusobno svađaju zbog neopravdanog napada (A zašto li dođosmo mi, u ove krajeve! /Odlazeći među sobom su se svađali).

Kad Bulbuli Mostarac opjevava branitelje Mostara, onda koristi posve drukčije konstrukcije i kvalifikacije. Posebno se hvali zapovjednik branitelja – Bošnjak Osman-aga Halebić. Tad se koriste, dakle, posve drukčiji stereotipi.

POZITIVNI STEREOTIPI (opis vojske branitelja)

gazije mostarske (Mostar gāzileri); **kreću iznenada skupa i pješadija i konjanici** (*Iznenada krenuše - i konjica i pješadija*; Yürüdiler birden atlu piyāde); **gazije su spremni na smrt** (*Gazija jeste malo, ali umrijeti žele*; Gaziler az ama ölmege rāgib); **vjernicima stiže u pomoć nevidljiva vojska anđela / meleka** (*Istog trena iz nevidljiva svijeta ljudi pristigoše/ Glas "Hu, Allah" po zemlji i nebu raširi se*; Hemandem iriŕdi ricāl-i gā'ib / Doldı Hu āvāzı arz u semāda); **gazije idu u boj licem u lice** (*Govoreći – Allah, Allah, sve gazije / Sa dušmanom se licem u lice suočiše*); **poginuli idu u Raj / Džennet** (*Šehidi odoše u džennet uz svjedočanstvo*

vjere / *A sad su sa hurijama usred užitka i zabave*; Şehidler gitdi cennete şehâdet ile / Şimdi huriler ile zevk ü safâda).

POZITIVNI STEREOTIPI (opis Osman-age Halebića)

Ide ispred vojske (*Predvodi ih Halebija Osman-aga*; Öñlerince ‘Osmān Agā Halebi); **u hrabrosti kao legendarni Rustem iz Šahname** (*U hrabrosti poput Rustema Zala*; Şücā’atda Rüstem Zal mānendi); **uzrok propasti neprijatelju** (*Uzrok propasti duşmanina*; Düşmeni bozmanıñ oldı sebebi); **stamen kao zid Aleksandra Velikog** (*Stade çvrsto između, kao brana Aleksandra Velikoga*; Sed-i İskender olub durdı arada); **junak na konju, s kopljem u ruci** (*İspod mu je arapski konjic, u ruci koplje*; Altında küheylān elinde mızrak); **pobožan čovjek** (*Jezikom doziva ime Boga uzvišenoga*; Dilde ism-i a’zam-ı Hakka yalvarmak); **kad krv ugleda "propiški vještica kobilu / neprijateljska konjica"** (*Upişkit će se vještica kobilu kad krv ugleda*; Görse kan kaşanur cāzu-yı kısrak); **njegovo vojevanje je legendarno** (*On u vojevanju na epopeju o Rustemu podsjeća*; Rüstem-i destāne benzer gazāda); **za neprijatelje on je nevolja od Boga** (*Čini se, nevolja od Boga, ovdje stiže*; Bunda imiş meger Hakkın belāsi); **on je jahač zekana, sa posebnim znakom** (Kır atlıda görün özge ‘alāmet); **iznad njega je neki mistični znak kao sjena** (*U zraku je, gle, iznad njega kao sjena*; Üstünde sāye-var bakın havāda); **narod plače od veselja kad vidi Osman-agu** (*Gledajući kako Osman-aga živ dolazi / Bogu su se zahvaljivali i suze lili / Stari su šejhovi pred njih izlazili / Svi su došli – nek su blagoslovljeni!*); **on ostvaruje pobjedu uz Božiju pomoć** (*Uz Božiju odredbu namjeru ostvario je*; Hakkın emriyle murāda irdi); **vojskovođa koji nagrađuje vojnike koji su se srčano borili** (*Onima što su žrtvovali glavu i srce zlato darivao je*; Baş dil getürene altunlar virdi); **hrabar junak uvijek darežljive ruke** (*Srce mu u ljudskosti, ruka darežljiva bijaše*; Dili mürüvvetde idi eli sehāda); **dobrotvor koji ne voli samohvalisanje** (*To je Aga, velikog srca je – ratnik, ratnik je / On ne broji koliko daje, niti se hvališe*); **on se rođen sa posebnim ciljem i zadatkom** (*Ljudski rod ovakvog junaka daje / Kad bude pravog povoda, u svako vrijeme*).

Nakon opisa sudionika bitke, ali i slikovitog opisa pripreme za bitku i same bitke (*Zazvečāše veliki noževi, vojnici se pokrenuli / Mnogo srca ukočenih, glava odsječenih bi*), Bulbuli Mostarac opisuje stanje nakon

pobjede, kad se čuje i glas slavuja (*Nek se radosne vijesti rašire, nek odlaze / Slavuji što uče dove – nek budu na sve četiri strane*). Potom, u maniru dvorskih pjesnika, skreće pažnju na samog sebe. Radi se o uobičajenoj stilskoj promjeni fokusa govornika i slušatelja, kad se autor retorički stavlja u poziciju slušatelja, a u biti se radi o manirističkom divanskom autoreferencijalnom poetskom obraćanju u pretposljednjoj strofi poeme:

*Poput leptira stalno izgarajući govoriš
Svoju ljubav snažno, poput ašika izričeš
O Bulbuli, iskreno govoriš
Tako mi Boga, u stilu su riječi i koketiranje tvoje!*

U posljednjoj strofi poeme Bulbuli Mostarac daje više podataka o sebi kao pjesniku. Naime, i Bulbuli se može ubrajati u divanske pjesnike tesavufske inspiracije, što je gotovo pravilo kad se radi o mostarskim divanskim pjesnicima u osmanskome periodu.

*U odvojenosti od Njega koliko smo samo u Tuzi
Jedan tren kod Njega niko neće za hiljadu tuga mijenjati
O, peharniče /Istine/, piće boje ruže donesi
Izgleda da opojno piće /Spoznaje/ tugu otkloni*

Terminologija mističkog nadahnuća na samom kraju poeme dolazi do izražaja, iako je gotovo nigdje nema u prethodnim strofama. To je ujedno i jedna od stilskih osobitosti ove poeme *vekajiname* (*povjesnice*) Bulbulija Mostarca. Svojevrsnom, planskom promjenom poetskog koda na kraju poeme pjesnik nastoji čitatelja vratiti u unutarnje dubine duše i inicirati i kod samog čitatelja posebnu vrstu doživljaja pobjede koja se ne iscrpljuje samo u izvanjskom zbivanju. Događaji od 1689. do 1692. godine oko Mostara i odbrana grada od uskoka 1690. godine koriste se i kao povod da se ljudi vrate sebi i Istini u mističkome smislu. Za pjesnika "opojno piće Spoznaje tugu otklanja". Posljednja strofa uobičajena je za forme *sakinnama*, pjesama koje veličaju "piće" mističke spoznaje svijeta. Indirektno, način strukturiranja poeme upućuje na to da je čitateljska javnost u trenutku dok se poema piše

više usmjerena ka individualnoj spoznaji duhovne dimenzije vjere nego ka građenju kolektivnog mita od pobjede.

Rezime:

Prosvjetiteljski naponi visokostiliziranih poetskih struja "dvorske (divanske) književnosti" u Osmanskom carstvu, čije tragove nalazimo i kod mostarskih pjesnika, kao što se stvara dojam na osnovu rukopisa, usmjereni su prije svega na izgradnju čovjekova duha / duše "na putu Spoznaje." Međutim, u brojnim slučajevima srećemo se i sa potrebom da se na lokalnoj razini ovjekovječi određeni konkretni povijesni događaj, bez obzira da li se radi o pobjedi ili porazu.

Abstract

This paper analyses a poem in manuscript by Bulbulija Mostarac which was completed in 1692. The poem is included in the multi-tome book *Tarih-i Enveri* (MEK, IV: 239-240). The paper gives a description of the event that triggered the poem, as well as the historical background of it and the stereotype analysis of the description of opponent, defender and hero figure. The victory of Osman-aga Halebić, who defended Mostar from the army led by Stojan Jankovic, is described here. Character typification is standard and descriptions are picturesque and straightforward. The language is very simple, without complex Persian genitive structures. Despite the fact that the poet writes about a big victory, the poem structure indirectly indicates that the then readers were being directed towards individual cognition of spiritual dimension of faith rather than to making a collective myth based on the described victory.

Izvori i literatura:

1. Bracewell, Catherine Wendy (1997): *Senjski uskoci: piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću* (prev. N. Popović i M. Rossini), Zagreb
2. Desnica, Boško (1950–1951): *Istorija kotarskih uskoka I-II*, SANU, Beograd
3. Dragić, Marko (2006): *Književnost katoličke obnove i prvoga prosvjetiteljstva* (hrvatska barokna književnost), Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
4. Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit: *Povijest Bosne*, s turskog preveli Abdulah Polimac... et al. (1999), sv. 1, Sarajevo
5. Kačić Miošić, Andrija (1988): *Razgovor ugodni naroda slovinskog*, prir. Josip Vončina, Sveučilišna naklada "Liber", Zagreb
6. Kadić, Muhamed Enveri, *Tarih-i Bosna*, GHB R. 7301-7328.
7. Kleut, Marija (1990): "Podela srpskohrvatskih usmenih pesama u cikluse – uzroci i posledice", u: *Narodna umjetnost*, br. 27, str. 99-109.
8. Maretić, Tomo (1966): *Naša narodna epika*, Nolit, Beograd
9. Maticki, Miodrag (1983): *Epske narodne pesme u Letopisu Matice srpske*, MS, Novi Sad
10. Mijatović, Anđelko (1974): *Uskoci i krajišnici. Narodni junaci u pjesmi i povijesti*, Školska knjiga, Zagreb
11. Mišura, Damir (2005): *Rama u narodnoj predaji*: <http://www.rama-prozor.info/cms>.
12. *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke* (1858): skupili Ivan Franjo Jukić i Ljubomir Hercegovac (fr. Gr. Martić), Osijek
13. Novaković, Stojan (1982): *Istorija i tradicija. Izabrani radovi*, SKZ, Beograd
14. Rački, Franjo, ur. Giovanni Ferma (1877): "Prilog za povijest hrvatskih uskoka", knj. 9, *Starine*, Zagreb
15. Suvajdžić, Boško (2005): *Junaci i maske – tumačenja srpske usmene epike*, Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, Beograd

Mr. Elvira BURINA

FUZIJA ŽANROVA U ROMANU *SUNCE O DESNO RAME* ALIJE ISAKOVIĆA

Sažetak:

U radu se analizira tematsko-žanrovsko određenje i tipologija romana *Sunce o desno rame* Alije Isakovića ispitivanjem klasičnih, realističkih i modernističkih elemenata. Jedinostvenost djela ogleda se u svjesnom narušavanju žanrovskih granica, što otežava žanrovsko određenje jer u romaneskno narativno tkivo inkorporira elemente različitih, do tada nespojivih književnih žanrova. Smatramo da žanr ima ključnu ulogu u oblikovanju književnog djela i doprinosi razvoju estetsko-filozofskih vrijednosti koje se inkorporiraju u umjetničku cjelovitost i ostvaruju korelaciju s ostalim slojevima romana.

Ključne riječi: roman, žanr, narativ, diskurs, avangarda

Pojava Isakovićeva romana *Sunce o desno rame*, kako na sadržajno-kompozicionom planu i na planu načina pripovijedanja, oponira tradicionalnoj bosanskohercegovačkoj prozi i predstavlja zanimljiv i značajan avangardni iskorak na putu ulaska naše književnosti u savremene evropske tokove (Lešić 1998:7). Roman tematizira ekspediciju mladih geologa, istraživača urana, u tri različite baze koje zajedno s likovima predstavljaju fabulativnu poveznicu djela, pri čemu je uočljiv interes za pojedinačne događaje, individualne sudbine i karaktere. Veća grupa pretežno mladih i bezbrižnih ljudi u potrazi je u kojoj je težište usmjereno na druženje, uzaludnu potragu i životne priče koje oslikavaju društvenu, socijalnu i egzistencijalnu sliku jednog vremena. Putevi likova presječeni su jer ne mogu ostvariti svoje živote po vlastitoj mjeri izbora, već postaju žrtve nerazriješene životne agonije. Prošlost i životne sudbine koje su prethodile zajedničkoj ekspediciji

saznajemo u dijalozima likova. Isaković je svjestan činjenice da je slika o sebi antiteza slike o drugom i u narativ vješto inkorporira likove koji se zrcale jedni u drugima. Integralne elemente likovi nikada ne iznose direktno, već se pokazuju u interakciji s drugima, stalno se preispituju i iznova nadograđuju. Iako nema posebnog izdvajanja pojedinaca, pokretač radnje u romanu je Boris, jer dešavanja počinju nakon njegova dolaska u Bazu I. Boris je ujedno i lik čija se životna sudbina najviše prati, omiljeni član ekipe, sklon avanturama, a roman se zaokružuje saznanjem o udaji njegove ljubavi Alveoline za drugoga. U epilogu saznajemo za njegovu pogibiju u dalekoj Burmi koju niko od njegovih drugova ne može prihvatiti, jer čovjek pamti i bilježi u odaje svoje afektivne memorije samo one događaje koje direktno doživi i koji ostave trag na njega. Boris simbolizira nesalomivost života, životno kretanje i dinamizam koga pokreće "eros" ili "uran", kao osnovno pogonsko gorivo našeg bivstvovanja. Nestane li on, nestao je i život, pa zato članovi ekipe ne vjeruju u njegov nestanak, koji se desio daleko od njihova prisustva. Isakovićeva traganje za uranom jeste pokušaj konstituiranja bića u sveopćem ništavilu trajanja. Za njegove likove / čovjeka sve se zbiva u grčevitom hvatanju neuhvatljivog oblika stvarnosti. Sve je prisutno, ali ništa nije prisno, ne zaboravimo: *prošlo je dvije godine* u kojima su se desile velike životne promjene, ali, također, i naoko beznačajne činjenice, kao što su podaci o njihovim komšijama, mjestu boravka, imovinskom stanju i sl. Beznačajnim podacima iz života likova ironizira se njihova sudbina i svodi na puku činjenicu, ali istovremeno ističe i individualna komponenta ljudi koji su zajedno proveli jedno ljeto u tehnički uzaludnoj potrazi. Zanimljivost je u tome što likovi sami ne iznose svoje priče, već to čine njihovi sagovornici i na taj način njihova priča dobija životne dimenzije. Ispričana od strane drugog, znači, prikazuje objektivnan događaj, a uz to je akter priče pokretač ispričanog događaja i istovremeno slušalac, koji potvrđuje vjerodostojnost iskaza. Realni događaj zamjenjuje nostalgična čežnja, ireverzibilni karakter vremena pretvara stvarnost u uspomene i u svakom trenutku obnavlja ljudsku bol zbog gubitka mladosti i bezbrižnosti. Propuštene prilike ili pogrešne odluke ne odmjeravaju se prema karakteru posljedica, nego prema saznanju o njihovoj nenadoknadivosti.

Polazeći od naslova, jaka pozicija teksta (Katnić-Bakaršić 2002: 97), koja pruža osnovnu informaciju o sadržaju i privlači pažnju recipijenta, temu ne možemo pojasniti ni precizirati bez asocijativnih veza. "Sunce o desno rame" neobična je sintagma koja upućuje na sintagme: ponesi sunce, kreni

za suncem, sunce za leđima, jedan dio života iza sebe, kaput o desno rame, ponijeti torbu, životno nasljedstvo,... Znači kretanje u život, za suncem i nošenje sunca o rame, desno rame, koje tradicija i religija tretiraju kao dobru, pozitivnu stranu čovjeka, rame na kojem anđeo zapisuje dobra djela. Znači ponijeti "životni prtljag", iskustvo mladosti i toplinu koja će grijati ostatak života. Naslov možemo tumačiti i kao odlazak, početak kretanja, ostavljanje jednog načina življenja i polazak u nepoznato, u izazov života. Ostavljanje sunca iza sebe znači napuštanje topline, svjetlosti, životne radosti i mladosti, igre. Sunce se uzima kao simbol života, neminovnost neophodna za ljudsku egzistenciju, toplina i svjetlost koji pokreću sve životne procese i potiču čovjeka na djelovanje i trajanje. Sunce i toplina mladosti uzeti zajedno eliskir su i esencija postojanja.

Mjesta radnje romana bilježena su putopisno. *Leva reka, Timok, Damjanova čuka, Ivanov kamen, Stara planina, Golema reka, Rasovati kamen, Sinje vrelo, Korito,...* jesu planinski predjeli prilično udaljeni od civilizacije u koju geolozi hrle, željni druženja i avanture, a vrijeme – dugog toplog ljeta. Nominacijom putopisnih odredišta Isaković svijet romana smješta u prilično realne okvire, ali nisu precizirana imena gradova oko kojih se nalaze, tako da se precizno može reći jedino da je radnja smještena u planinske vrleti u okolini timočke krajine u blizini bugarske granice. Opća, supstancijalna okolina u koju su smješteni likovi romana apstrahira religijske i socijalne okolnosti življenja, istovremeno usmjeravajući težište na emocionalne, moralne i duhovne komponente života i suživota likova. Udaljenost od civilizacije i neka vrsta izoliranosti upućuje ih na sebe same, zgušnjava njihovu individualnost i crta granice pojedinačnih identiteta. Ljeto i mladost, kao što je slučaj i u našim *ferijalnim romanima* (Đuraković 1998: 348), grade punoću doživljaja i panteističko-panerotski osjećaj svijeta. Iako u radu želimo naglasiti otklon Isakovićeve narativnog diskursa od uvriježenih tradicionalnih narativa, ne smijemo izgubiti svijest o dijahronijskoj vezi njegova djela sa književnim naslijeđem, koja se ogleda u harmoniji lirskog odnosa čovjeka i prirode. Već smo rekli da je tema romana geološko istraživanje, pa je geologija osnovna poveznica likova, događaja i istraživačkog prostora. Tri su osnovna parametra koja određuju geologiju kao znanost, a to su: pritisak, vrijeme i temperatura. Svi geološki procesi odvijaju se pod djelovanjem određenog vazdušnog pritiska u određenom vremenu pod određenom temperaturom, pa struktura minerala isključivo zavisi od vrijednosti pritiska, vremena i temperature / topline, odnosno

sunca. Ove komponente nisu samo ključne za geološku strukturu materije / minerala, već i u izgradnji i razgradnji ljudskih života. Roman nas upoznaje s različitim iskustvima likova, njihovim životnim dramama i problemima koje eufemiziraju ljetna toplina i mladalački elan.

Tumači Isakovićevog djela ističu žanrovske varijacije i čestu upotrebu stilske preregistracije, koja je uočljiva u njegovom cjelokupnom književnom opusu. Moramo napomenuti da je književna kritika, uglavnom, *Sunce o desno rame* prešutno zaobišla i posvetila se Isakovićevim kasnijim ostvarenjima, prvenstveno novelama, dramama i putopisima.¹ Tipologija romana treba

¹ Vedad Spahić u eseju *U gravitaciji žanra (nad raspređanjima o modernosti Isakovićevih proza)* primjećuje da se književna kritika nalazi u malom čudu pred Alijom Isakovićem, piscem, koji, po njegovom mišljenju, pripada dvjema vrstama pisaca: piscima čiji se diskurs realizira unutar čvršćih nadindividualnih i historijsko-poetičkih kategorija i piscima čiji redukovani krug tematskih interesovanja i misaonih ishodišta ne dopušta razmah spekulativnih i meditativnih kritičkih dopisivanja, prerano ih pretvarajući u repetitivnu krajnje nepoželjnih tzv. općih mjesta (Spahić 2002:20). Bojazan je primjetna i u kritičkim analizama drame zbog Isakovićevog posebnog položaja u odnosu na druge savremene dramske pisce naše sredine (Šantić 1981: 7-14). Problem žanra uočio je i Abdulah Šarčević u eseju *Sfinga zapada* koji ističe nepripadanje Isakovićevih romana okvirima tipologizacije kulturološkog romana: romanima koji tematiziraju sudar starog i novog reda stvari i romanima koji ispituju određeni kulturološki model iz nove epistemološke pozicije koja pripada većem stupnju razvoja culture (Šarčević 2000: 9). Fenomenom kulture i kulturalnih analiza zaokupljen je i Nedžad Ibrahimović koji smatra da je Uran temeljna figura, metafora krajnjeg smiraja, neka vrsta nenapisanog antiepiloga romana, te na kraju zaključuje kako je ovaj Isakovićev roman, zapravo, prvi poststrukturalni (i postmoderni) roman u bosanskoj (i jugoslavenskoj) književnosti (v. <http://diwanmag.com>, dana 19. 03. 2008). Prema njegovim neutemeljenim navodima roman je izgrađen na principima sasvim različitim od principa na kojima se gradi struktura realističkog romana. Ivan Lovrenović u jednom sintetskom tekstu kaže da roman karakterizira "transparentna jednostavnost" i da "duhovni svijet Isakovićevog književnog djela odlikuje visok stupanj koherentnosti" (Lovrenović 1998: 568). Nema sumnje da je jednostavnost koju uočava Lovrenović samo privid koji iščezava odmah na pitanju žanrovskog određenja romana, dok koherentnost duhovnog svijeta razgrađuje dijaloška narativna struktura koja dominira u djelu. Enes Duraković (1998: 571) otići će korak dalje u analizi i zaključiti da je "svekolik Isakovićev književni opus neka vrsta neprekidno i strasno ispisivanog putopisa", te da "Isakovićevi junaci žive u opustošenom svijetu egzistencije, u svijetu bez Boga i stoga je u njegovim prozama sve pomjereno u apsurdno nastojanje ličnosti da makar u trenutku saberu razlog vlastitog života" (Duraković 1998:572). Analizirajući putopise *Jednom* u svom eseju *Okom, srcem, duhom*, ističe da je kod Isakovića teško razdvojiti novelu od putopisa jer se njegov putopis doživljava kao produžetak novela *Taj čovjek*. Duraković bilježi: "Sve što se okom vidjelo, srcem doživjelo i duhom ozarilo u snažnom saživljavanju sa predjelima i ljudima, sve ono što se sudbinski neponovljivo moglo dogoditi samo jednom u Isakovićevom se rukopisu kao preobraženo

nam olakšati analizu, jer žanr ima značajnu ulogu u oblikovanju književnog djela, *na način na koji "diskurs" oblikuje "tekst"* (Lešić 2003: 367), iz čega proizlazi da i djelo oblikuje sam žanr. Znamo da je karakteristična odlika savremene umjetnosti ekstremni stilski pluralizam koji – kao u arhitekturi – najčešće završava miješanjem detalja iz različitih perioda. Osnovno polazište jeste to da se u književnosti, filmu, arhitekturi i pozorištu ne može stvoriti ništa novo, što odvodi umjetnike u igru s različitim materijalima. Osvrt na povijest i tradiciju ispostavio se kao pokušaj da se stvaralački postupci izgrađeni po načelima tzv. fragmentacije kolažiraju u jedno. Postupak su uveli modernisti da predstave ulomke razlomljenih cjelina modernog svijeta koji se samo tako može adekvatno predstaviti, izražavajući pri tom osjećaj očajanja i lamenta nad postojećim svijetom.²

Žanrovski je teško precizirati roman u kojem se isprepliću elementi svih triju književnih rodova kao tri suštinska odnosa prema svijetu. Lirski slobodan asocijativni tok prisutan je u opisu, dramska napetost u suprotstavljenosti oprečnih stavova likova u dijalozima te epsko predstavljanje kao poveznica ovih elemenata. Pošto je tema potraga, putovanje u nepoznato, možemo govoriti o avanturističkom žanru. Zbog sentimentalnih odnosa među likovima, možemo reći da je tema ljubav, odnosno žanr ljubavni. Roman je izgrađen i na dnevničkim zapisima zasnovanim na autobiografskom iskustvu, pa se može govoriti i o bildungsromanu koji otkriva Borisov identitet, te psihološkom i društvenom određenju romana. Putopisna osnova omogućit će autoru da u svoje romane unese i rekonstruira prošlost kao integralni dio sadašnjosti.

Roman je najsavršenija književna forma, a ujedno i najelastičnija, jer u svoj diskurs može primiti i objediniti elemente svih ostalih narativnih diskursa. *Sunce o desno rame* sadrži elemente putopisa (up. Duda 1998:

i amalgamirano sjećanje iznova ukazuje kao strasna žudnja za trajnim slikovno-čulnim uobličenjima, nepodložnim silama rasipa, prolaznosti, zaborava" (u Isaković 1997: 8).

² Za razliku od modernista, postmodernisti isti postupak sprovode još drastičnije, smatrajući da je fragmentacija proces koji oslobađa čovjeka od tiranije totalitarnosti. Posljedice fragmentacije u postmodernoj književnosti opisao je Zdenko Lešić u svojoj *Teoriji književnosti*: "Umjesto djela kao dovršene organske cjeline ona preferira proces, tj. stvaralačku aktivnost kao igru bez zadatog završetka... Ako se uopće i javlja neki narator, on manje vodi priču, a više propituje moduse samog pričanja, stalno aludirajući na artifičijalni karakter narativa iz kojega se javlja. A ono 'ja' koje je nužno prisutno kao 'govorno lice' uopće se ne može identificirati kao jedan isti subjekat koji od početka do kraja strukturira tekst, već predstavlja više zasebnih subjekata, svaki s vlastitim glasom."

48–52): motiv putovanja, deskripciju putopisne stanice i kretanja, oslabljenu događajnu strukturu, upoznavanje s novim predjelima, ljudima i njihovim sudbinama, te neminovnost uključivanja čitalačke percepcije u čin stvaranja pripovijedanoga svijeta i neku vrstu zagonetnosti koja postupno otkriva predmet, odnosno ljude/likove. Događajni okvir sveden je na zatvoreno kretanje unutar kružnice, čije su početna i završna tačka odlazak, odnosno povratak. Između dvije determinante smješteno je kretanje, put u nepoznato, potraga i uzaludno istraživanje. Predmet naracije jeste neposredna, zatečena stvarnost i njeno postojanje ne zavisi samo od teksta. Međutim, pored ovih putopisnih elemenata prisutni su i elementi dnevničke proze jer narativni diskurs otkriva jedan dio svijeta, ali se u njemu istovremeno, budući da je riječ o posredovanju, otkriva i sam putopisac kao njegov tvorac. Isakovićev čitalac u romanu *Sunce o desno rame* jeste sudionik u komunikacijskom procesu u kojem se ne stvara nova, drukčija stvarnost, kao što je slučaj u drugom romanu *Pobuna materije*, već se oblikuje pogled na realno postojeću stvarnost i život koji je okružuje. Poredimo li roman s ostalim romanima na južnoslavenskim prostorima, može se uočiti sličnost sa romanom *Ljudi govore* Rastka Petrovića (up. Petrović 2004) koji je, također, izgrađen na putopisnoj osnovi i iskorištava maksimum dijaloških mogućnosti. Istraživanje u oba romana postavljeno je po načelu introvertnosti, odnosno premještanju zgoda iz vanjskog svijeta u unutrašnji i u svijest istraživača.

Uzet ćemo trodijelnu podjelu žanra romana Wolfganga Kaysera (1973: 46) na roman zbivanja, roman likova i roman prostora, zasnovanu na osnovu prioriteta koje integralne komponente imaju u strukturi romana. Pokretački moment u romanu jeste putovanje, ekspedicija mladih geologa, koji se naknadno motivira i intenzivira Borisovim dolaskom u ekipu. Priča nije u prvom planu zasnovana na rješavanju neke tajne ili sukoba, kako čitalac očekuje. Fabula uglavnom teče pravolinijski po principu dnevničkog zapisa, digresije se ostvaruju pričanjem životnih sudbina likova od strane njihovih kolega, ispovjednim monološkim iskazima i umetanjem pisama i sjećanja. Ne može se govoriti o posebnom odnosu fabule i sižea. Veza među događajima je uglavnom hronološka, prati radne zadatke geologa, dok se kauzalnost očituje u pričama likova i njihovim referencijalnim dijalozima. Istraživački hronotop ekspedicije predstavlja osnovnu narativnu matricu. Čitalačku znatiželju, koja u romanima zbivanja želi saznati šta se kasnije zbilo, Isaković nam zatamljuje na kraju romana, dajući kratak pregled sudbina geologa nakon dvije godine. Međutim, koliko je čitaocu bitno

šta se zbilo, isto toliko mu je bitno i kome se zbilo, što je karakteristika romana likova. *Sunce o desno rame* ne poznaje dovoljnu količinu promjene koja bi mogla stvoriti tradicionalni zaplet. Njegova je događajna struktura vjerodostojna, pa je svaka napetost tek pseudonapetost, svaki protivaktant tek prividni protivaktant. Iako je za očekivati da je interes na vanjskim zbivanjima, ekspedicija ne otkriva nalazišta urana, što je njen osnovni cilj, niti čitaocu pruža bogatstvo deskripcije predjela i radnih zadataka, već dolazi do senzacionalnih otkrića neuhvatljive i nestalne prirode mladih ljudi željnih životnih avantura. *Sunce o desno rame*, također, sadrži i elemente žanra "romana u trapericama"³, koji je uveo Aleksandar Flaker, autor studije *Proza u trapericama* (1976) (v. Haramija 2007: 10). Inkorporirani su neki od osnovnih načela romana u trapericama: ljubavni trokut, oblik dnevničkog zapisa i tragična smrt junaka. Svi su likovi akteri ljubavnih avantura koje često imaju romantičarske zaplete ljubavnog trokuta. Pripovijedanje u početku romana graniči sa dnevničkim zapisom čiji je cilj izvesti likove na životni put i na kraju pokazati kratak uvid u njihove živote nakon dvije godine. Najistureniji lik, Boris, ima tragičnu sudbinu, ali zbog udaljenosti mjesta tragedije ekipa sumnja u njegovu smrt. Za razliku od romana u trapericama, čiji su junaci srednjoškolci, adolescenti, buntovnici iz gradske sredine, u romanu *Sunce o desno rame* likovi nisu junaci, a nisu ni suviše mladi, niti sigurno znamo da potječu iz gradske sredine, ali i jedni i drugi se prema životu odnose hedonistički i njihov jedini trenutni cilj je zabava i eksperimentiranje. Zajednička osnova s romanom u trapericama jest i žanrovski sinkretizam, koji se najčešće javlja u kombinaciji s ljubavnim žanrom, jer je ljubav u omladinskoj književnosti vrlo rijetko tema i češće je nalazimo u drugim žanrovima kao osnovni motiv. Isprepletено je mnoštvo motiva koji nam na sceni daju živog, dinamičnog čovjeka / dinamične ljude, ali i vrlo zanimljivu društvenu pozadinu. U romanu nema družine, likovi su nešto starije osobe koje doživljavaju drugu mladost, pa je roman čitljiv za širu čitalačku publiku. Likove, koji su glavni nosioci idejne strukture djela i ključni elementi u izgradnji romaneskne vizije svijeta, uveliko je odredio žanrovski sinkretizam i otklon od tradicionalnog narativnog diskursa romana. Istraživači su vlastitih duhovnih prostora, svojih mladalačkih tjelesnih želja, ali, također, i istraživači socijalnih i društvenih momenata u ambijentu "jednakih" pojedinaca čije je jedino razlikovno obilježje spol. Likovi su samo izvršiocі nečega što nastaje daleko od njih, u Beogradu, IGI i sl.

³ Ovom tipu romana pripadaju *Luka i Kratki izlet* Antuna Šoljana.

Većina savremenih književno-naučnih rasprava saglasna je oko toga da se kao kriterij u klasifikaciji i tipološkom određenju pripovjednih tekstova prihvaća kriterij gramatičke forme pripovijedanja, bilo da je u pitanju strukturalna analiza književnosti, koja za osnovicu ima opću teoriju jezika, bilo da je riječ o komunikativnom modelu s njegovom binarnom tipologijom, ili o estetici recepcije koja se pita o epskim formama subjekta u relaciji *djelo-čitalac*. Na primjeru našeg pripovjednog teksta narator nas u roman uvodi ekspresivnom deskripcijom ljetnog dana koja po svom narativnom modelu odgovara dnevničkom zapisu izvještajnog karaktera. Mike Ball je u svojoj *Naratologiji* (Ball 2000: 53) obrazložila *opis* kao diskurzivnu strategiju koja otkriva način transformacije lika i uvjetuje cjelovito semantičko strukturiranje teksta. Obavještenja o tome šta opisuje, kako opisuje, u kojem trenutku to čini i kako se prilikom opisivanja osjeća funkcionalno, grade dijegezu.

Opisom vreline ljetnog dana sažima se i rasipa cjelokupna narativna struktura. Uvodna deskripcija predstavlja posebnu komunikacijsku situaciju koja stvara leksikon pripovijedanog svijeta o kojem nam Isaković želi pripovijedati uz misaone reminiscencije o ljudskom bivanju i egzistenciji. Početnu apsurdnost postojanja i tretiranje života luksuzom u uvjetima velike žege narator uspješno eufemizira i neutralizira antropomorfizacijom pojava u prirodi. Žega postaje *duboka* i *prostrana*, sunce pritišće *njedrima*, zelenilo je *nabujalo*, uzavreo svijet insekata *pjeva* i *izgara*. Ovim postupkom *apsurd* se svodi na podnošljivu dimenziju i prihvata njegova neminovnost kao sastavni dio života. Svijet funkcionira po principu stalne međusobne oplodnje, stalnog presipanja jednog u drugo, unutrašnjom energijom koja zrači iz svakog bića i stvari i koja je presipa iz jednog bića u drugo, iz jedne stvari u drugu. Ljudi, biljke i stvari nisu ravnodušni jedni prema drugima – oni se uzajamno natkriljuju, zavise jedni od drugih, mijenjaju se pod uzajamnim utjecajem, u stvaralačkom su odnosu jedni prema drugima:

DANAS JE TOPLO kao da je već sutra, kao da nikad više neće biti toplo. Sve živo je u vrtlogu sa žegom. Sunca ima na svakom koraku, u svakom pokretu, u svakoj paučini, u svakoj pomisli. To postaje nenasno, ali time zaista ništa bitno nije izmjenjeno: i dalje treba raditi, jesti, spavati, misliti, živeti. A raditi je naporno, disati tegobno, spavati mučno, misliti zamorno, živeti luksuzno... Duboka i prostrana žega dovela je ljude na ivicu uverenja da je to sve kao rat ili kao glad. Ovih zadnjih dvadesetak dana maja liči na kolo zažagrenih seoskih mladića na ilindanskom slavlju. Ako

smo nekad i doživeli nešto slično, sad nam se čini da je ovo izuzetno. Sunce je pritislo dolinu svojim nedrima punim usplahirene jare. Nabujalo zelenilo trava i cveća, i uzavreo svet insekata, peva i izgara brzo, snažno i šumno kao nadahnuće. Svaki je dan donosio očekivanja da će se nešto izmeniti, a dani su ličili jedan na drugog kao da se zabuna uselila u zakonitost njihova rađanja. Noći su pak donosile delimičan odmor i obnavljale ubeđenja da se Zemlja još okreće, i da je sve ovo beznačajno u njenim očima.

(Isaković 1963: 5; potcrtala: E. B.)

U inicijalnoj poziciji grafostiliziranom rečenicom DANAS JE TOPLO skreće se pažnja na navedene riječi: vremensku dimenziju (DANAS) i vremenske prilike (TOPLO). Riječju *dan* relativizira se vrijeme pripovijedanja i ispriповijedano vrijeme direktno povezuje sa čitaocem, sa sadašnjošću. Dakle, ono što će se dešavati u romanu dešava se *sada i ovdje* i dio je neke određene kontekstne situacije na koju upućuje narator. Na taj se način dovode u istu ravan vrijeme pripovijedanja, ispriповijedano vrijeme i vrijeme života, odnosno čitalačke recepcije, a slika svijeta prikazuje u prezentu, što je uočio i Ivan Lovrenović (1991: 5) u eseju *Svijet u prezentu*. Prezent je jedino pravo vrijeme, a sva su ostala vremena izvedena iz prezenta, jer, gramatički, ostala vremena kazuju vremensku udaljenost u odnosu na trenutak govorenja, prezent. Relativizacija naracije postiže se na sintagmatskoj ravni upotrebom poredbenih kopulativnih načinskih rečenica.⁴ Izdvojili smo rečenične subjekte u nominativu: *žega, sunce, zelenilo trava i cveća, svet insekata, dan, dani, zabuna, noći, Zemlja*. Ko su gramatički subjekti ovih iskaza? – priroda (*žega, sunce, zelenilo trava i cveća, svet insekata, Zemlja*) i vrijeme (*dan, dani, noći*), između kojih se ispriječila apstraktna imenica *zabuna*. Da pojednostavimo: mi / mladi / ljudi smo *zabuna* (između) prirode i vremena.

Uvodnom rečenicom: *DANAS JE TOPLO kao da je već sutra, kao da nikad više neće biti toplo* otvara se okvir svijeta u kojem će se kasnije sve desiti. Otvara se vrtlog dinamičnog života u kojem se sve dešava sada i ovdje, pred očima publike i otkriva namjera za svjesnim remećenjem ustaljene kompozicione sheme. Nova forma automatski postaje "otežala forma" koja izaziva teškoće i produžuje vrijeme percepcije jer sistematski ruši recepcionističke navike (v. Jaus 1978: 81). Izlaganje fabule je

⁴ Neujednačenost u pisanju futura I i ekavska zamjena glasa *jat* bit će prisutni u citatima u skladu s izvornim oblikom objavljenog teksta.

diskontinuirano, jedinstvena cjelina sastoji se od samostalnih dijelova koji se mogu uporediti s odgovarajućim dijelovima stvarnog života. Nedostatak kontinuiteta radnje uočen je i u Isakovićevim dramama, za koje Dževad Karahasan (1982: 11) kaže da je "njihova radnja mnogo više (raz)otkrivanje implikacija polazne situacije, upoznavanje i ispitivanje njezinih (prikrivenih) mogućnosti". Značenjske cjeline povezuju se u trenutku opažanja jer se priča zadržava u sadašnjosti. Čitalac "ne uskače u fabulu kao u reku" (Brecht 1966: 239), već se razbijanjem kontinuiteta pažnja usmjerava na segment, na pojedinačne ljudske sudbine. Nakon početnog zadatka, geološkog istraživanja bogatstva Zemljine kore, čitalac postaje svjedokom uvučenim u istraživanje kompleksnosti ljudske duše. Prikaz se gradi u fragmentima, iz drugih priča i drugih žanrova i predstavlja pokretnu scenu života i u transformacijama njegovih faza izražava smisao.

Naracija u *Bazi II* počinje naporednim sintagmama koje grade nepotpune rečenice bez predikata, čijim se namjernim izostavljanjem proširuje semantičko polje deskripcije. Priča započinje jednostavnim svakodnevnim situacijama, pa od trenutka opisa vreline ljetnog dana ulazimo u svijet članova ekspedicije urana putem dijaloga ili putem kratkih ekspresivnih opisa. Parcelacijom dijelova stvarnosti narator gradi mozaičnu sliku koja nije, kao što se očekuje, razlomljena, već jedinstvena, ali u toj jedinstvenosti svaki od elemenata mozaika skreće pažnju na svoju bitnost u izgradnji cjeline:

TROŠNA SEOSKA SOBICA na spratu, zemljani pod, dva stola od grubih dasaka i dva ležaja na iskrivljenim, klimavim stolovima. Dva jastuka se skoro dodiruju kod niskog prozorčića, a izdužene noge čame u uglovima sobe. Na zidovima nema ništa za ukras ni za utehu. Na podu dva ranca srozana prazninom, dva para terenskih cipela razbarušenih pertli, nekoliko praznih flaša i gazda-Prnjino crveno bokalče s vinom. Dva niska prozorčića, napolju noć, lavež pasa i kreket žaba. Ispod prozora šumi polusanjivo i bezvoljno Golema reka, mali divlji planinski potok, nepredviđen i neuredan. Noć je topla, voda mekana, a žablji svet urnebesno (i besno) proslavlja svoj krekatarski renesansni karneval.

(Isaković 1963: 78; potcrtala: E. B.)

Citirani uvodni dio poglavlja možemo uporediti sa dramskim didaskalijama ekspresionističkih drama u kojima autorski tekst posjeduje jak lirski naboj (v. Krleža 1989: 237). Elizijom predikata i njihovim minimaliziranjem težište naracije usmjereno je na nominaciju predmeta

i pojava, na fotografsko kadriranje bitnih detalja. Ovakvim postupkom ostvaruje se statičnost naracije kojim se upotpunjuje doživljaj tihe i mirne ljetne noći. Glagoli su stativni, nemaju razvojnog procesa radnje i dati su u prezentu, što dočarava trenutak svevremenosti / stvarnosti, uvlači čitaoca u događaje, pa on postaje svjedok i sudionik opisane noći. Sugestivno uočene pojedinosti crtaju svijet i razbijaju jasnoću svijesti koja doživljava. Slikovitost graniči sa filmskim kadriranjem, pokretnom kamerom koja bilježi brojne senzacije na sceni stvarnosti, ali isto tako i slike sjećanja i odjeke u duši likova.

Vremenske granice u Isakovićevoj pripovjednoj instanci su fleksibilne. Sadašnjost, a ponekad i svevremenost uspješno se transformiraju iz pripovjedačke prošlosti. Naraciju koju nam narator u početku identificira s trenutkom govora i čitanja na kraju vraća u prošlost, koja postaje izvještaj o budućnosti, čime se apstrahira dimenzija vremena. Vrijeme koje prolazi uništava stvari i predmete, uništava i ljude, degradira ljepotu, koja je za Borisa dio ireverzibilne prošlosti, a ostavlja trag ljubavi, jedini vrijedan trag ljudskog postojanja. Vrijeme ne postoji, postoje samo naši satovi. U razgovorima ljudi nema ničeg neobičnog, oni se sastoje od jednostavnih, često konvencionalnih riječi kojima se daju prve, ravnodušne informacije o sebi i svom životu, ali i o životnim sudbinama svojih kolega. Međutim, iz tih riječi naziru se potresne ljudske drame, izbijaju na vidjelo skriveni ljudski odnosi, otkrivaju duboke privlačnosti među ljudima za koje ni oni sami ne znaju. Semantičko strukturiranje teksta koje se ostvaruje opisom, početnu priču o putovanju pretvara u priču o ljudima i njihovim sudbinama. Jednoličan terenski život istraživača prati jednolična, na prvi pogled linijska naracija, dok se dinamika postiže dotematizacijom narativa dijalogom, pismima, citatima i pričama u priči. Kulturni proizvodi nemaju intenzitet niti emociju u pozadini jer su odvojeni od ljudi koji ih proizvode i prikazuju potrošne slike jedne mladosti, toplog ljeta i uzaludnosti geološke ekspedicije. U priči se skuplja mnogo života, a prolaznost vremena rješava dijalogom. Vrijeme je dato kao niz rečenica koje se mogu pocijepati kao paučina ako nisu zapisane i uhvaćene u pripovijedanje. Protiv trošnosti vremena u kome se realiziraju, ali i nestaju ljudske vrijednosti može se uložiti samo ironija koja omogućava samostalnost umjetnika. Slika svijeta zasniva se na sveprisutnosti i sveprožimanju. Sve sudjeluje u svemu, sve živo i mrtvo, bez ikakvih prostornih, vremenskih i drugih granica. Ljudi, biljke, životinje i stvari nisu ravnodušni jedni prema drugima – oni se uzajamno nadopunjavaju, zavise jedni od drugih, mijenjaju

se pod uzajamnim utjecajem, u stvaralačkom su odnosu jedni prema drugima. Ovakvo je viđenje svijeta, ustvari, erotsko viđenje, vjerovanje da bićima i stvarima vlada i rukovodi erotski princip, koji je ujedno i princip prirode, odnosno postojanja. Svi su podjednako važni, svi podjednako sudjeluju u svijetu i jedni u drugima, svako ima svoju funkciju što je istovremeno i jedna vrsta zamjene za besmrtnost i utjeha zbog prolaznosti.

Sunce o desno rame jeste avanturističko-sentimentalni roman izgrađen na putopisnoj osnovi poput romana *Ljudi govore* Rastka Petovića s elementima proze u trapericama koju nalazimo u *Kratkom izletu* Antuna Šoljana. Koristi drukčiji izbor likova (antiheroji umjesto heroja) koji nisu klasični "karakter", cjeloviti psihološki sistemi sposobni samostalno odlučivati i djelovati, već su determinirani situacijom, etiketirani imenima, zavisno od svoje funkcije u odnosu na radnju. Impersonalni su poput likova Kikićevih romana *Horuk* i *Bukve* i Golog i Dječaka u *Divoti prašine* Vjekoslava Kaleba. Za razliku od većine naših i južnoslavenskih romanopisaca tog perioda, koji prednost daju unutrašnjem monologu, Isaković preferira dijalog i istražuje njegove granične vrijednosti. Uspješno narušava i prevazilazi granice klasičnog modela pripovijedanja žanrovskim pluralizmom i posebnim narativnim sistemom koji graniči s modernom pripovjedačkom prozom na razmeđu putopisa, pripovijetke i modernog romana. Slabljenjem događajne strukture i gubljenjem sveznajućeg naratora dokidaju se tradicionalni oblici pripovijedanja i naracija svodi na ono najbitnije.

SUMMARY

The modernity and specificity of the novel "Sunce o desno rame" is seen through conscious violation of structural principles of a realistic novel, characterized by critic reduction and rejection of traditional narration as integral model of romanesque mimetic representation and narration in interest of the dialogue. The critic of narrative models is based on problematizing of genre margins, narration subject and event time logic by emphasizing the interest for the story. Chronological narration with its clear plot is missing and it has its own stream. Dialog narration is realized and in its portrayal it tends to poetics, so on the basic of the structural model, it can be considered an innovative lunge in our novels evolution. Genre pluralism is built by fragmentation and collage which open the whirl of dynamic life where everything is happening right now and here in front of the audience. Wishing to realize his own visions and esthetics, Isaković searches for border values of narration and incits constant play with genres, using and collage the already existing forms of narrative discourse at the same time.

Izvor:

Isaković, Alija (1963): *Sunce o desno rame*, Budućnost, Novi Sad

Literatura:

1. Ball, Mike (2000): *Naratologija, teorija priče i pripovijedanja*, Narodna knjiga, Alfa Beograd
2. Bertold, Brecht (1996): *Dijalektika u teatru*, Nolit, Beograd
3. Duda, Dean (1998): *Priča i putovanje*, Matica hrvatska, Zagreb
4. H. R. Jaus (1978): *Književna istorija kao izazov nauci o književnosti u: Teorija recepcije u nauci o književnosti*, Nolit, Beograd
5. Haramija, Dragica (2007). *Slovenski omladinski realistički roman*, Život i škola, br. 18, 2
6. <http://www.diwanmag.com.ba/arhiva/diwan7-8/sadržaj/sadržaj6.htm>
7. Isaković, Alija (1997): *Jednom*, Sarajevo
8. Karahasan, Dževad (1982): "Modeli egzistencije", *Odjek*, XXXV/1982.
9. Katnić-Bakaršić, Marina (2001): *Lingvistička stilistika*, Ljiljan, Sarajevo
10. Kayser, Wolfgang (1973): *Jezičko umjetničko djelo*, Beograd, Nolit
11. Krleža, Miroslav (1989): *Izabrana djela, Drama, Maskerata*, Oslobođenje, Sarajevo
12. Lešić, Zdenko (1998): *Prvi muslimanski pripovjedači i njihovi modeli u: Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga IV, Alef, Sarajevo
13. Lovrenović, Ivan (1998): u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga IV, Sarajevo
14. Duraković, Enes (1998): u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga IV, Sarajevo
15. Lovrenović, Ivan (1991): *Svijet u prezentu* u: A. Isaković, *Taj čovjek, Pobuna materije*, Svjetlost, Sarajevo
16. Petrović, Rastko (2004): *Ljudi govore*, Školska knjiga, Novi Sad
17. Spahić, Vedad (2002): "U gravitaciji žanra, Nad raspredanjima o modernosti Isakovićevih proza", *Život*, br. 1-12, Sarajevo
18. Šantić, Slavko (1981): *Dramaturgija Alije Isakovića – izazov za scensko tumačenje*, Predgovor knjizi: Isaković, Alija, *Krajnosti*, Svjetlost, Sarajevo
19. Šarčević, Abdulah (2000): *Sfinga zapada*, Svjetlost, Sarajevo
20. Šoljan, Antun (2004): *Kratki izlet*, Večernji list, Zagreb

Dr. Dijana HADŽIZUKIĆ

GLASOVI JASMINE MUSABEGOVIĆ

Sažetak:

U radu se predstavlja i kratko analizira roman *Žene, glasovi* Jasmine Musabegović, koji je ispisan u poliperspektivi pripovjedačkih glasova, koji govore o posljednjem ratu u različitim prostorima i gradovima, ali gotovo isključivo iz ženske perspektive. Strukturalna složenost romana ostvarena je u neprekidnom izmjenjivanju pripovjednih glasova i pozicija, smjenom *ih-* i *er-forme*, uz napomenu da je i pripovijedanje u trećem licu uvijek subjektivizirano. Svaki iskaz jeste vrisak svjedoka zločina, a skup svih različitih glasova iz različitih vremenskih perioda izvodi autoricu iz narativnosti i uvodi u esejističko promišljanje o suštini zločina. Ovaj roman posljednji je u trilogiji koju čine još *Skretnice* i *Most*, a kojom je obuhvaćena historija porodice Malić od Drugog svjetskog rata do agresije na Bosnu i Hercegovinu devedesetih godina prošlog vijeka. Ključna tema romana jeste propitivanje smisla umjetnosti u vremenima ratnim, te nemogućnost ljudska da zašuti, iako pred počinjenim zločinima ostaje nijem.

Ključne riječi: Roman *Žene, glasovi*; višeglasje, poetika svjedočenja, porodična hronika, rat

Ispisujući naličje historije od Drugog svjetskog do rata u Bosni i Hercegovini devedesetih godina XX vijeka, Jasmina Musabegović progovara o ratovima i poraću iz perspektive žene, stvarajući svojevrsnu trilogiju o porodici Fatime Malić. U prvom romanu *Skretnice*, ispričanom u trećem licu, Fatima ima glavnu ulogu i poziciju fokalizatora kroz čiju se svijest prelamaju događaji u ratom zahvaćenom Sarajevu i okolini; *Most* je kompozicijski dat kao ispovijest Fatimine kćeri, slikarke, koja pamti teško poratno vrijeme u Mostaru, kojem se pripovjedački vraća u svojim zrelim godinama. Konačno, posljednji roman Musabegovićeve, *Žene, glasovi*,

ostvaren u poliperspektivi pripovjedačkih glasova, progovara o posljednjem ratu u različitim prostorima i gradovima, ali gotovo isključivo iz ženske perspektive. Među pripovjedačicama najznačajnije su Fatimine kćeri – jedna slikarka, a druga spisateljica, jer su dijelovi romana u kojima se iskazuje njihov doživljaj rata – jedne u Sarajevu, a druge u Mostaru – najobimniji i tematsko-motivski najinteresantniji.

Žene, glasovi predstavlja roman koji već svojim naslovom upućuje na polifoničnost kazivanja. Strukturalno je ostvaren kao skup ispovijesti o ratnom trenutku sadašnjem, uz povremena vraćanja u prošlost porodice Malić, tek onoliko koliko je upućenom čitatelju neophodno da prepozna događaje i motive iz prethodnih romana. Samo spominjanje imena majke Fatime, koja, kako kaže naratorica, *na svu sreću nije živa dočekala još jedan rat*, dovoljno je da i u ovaj roman uvuče sve događaje ispričane u *Skretnicama* i *Mostu*. Likovi brata Bećira kao i najmlađeg brata, koji je prethodni rat proveo u Gajretovom sirotištu, a u ovom poginuo, djeda, tete Hibe i drugih povezuju ovaj roman sa ranijim, stvarajući priču, našu priču o različitim generacijama koje veže ista tragična sudbina iz koje proizlaze priče, glasovi, krici... Prepoznat ćemo u ovom romanu minduše majke Fatime, rezmijenjene na kraju prošlog rata, za maslo; iznova će oživjeti i Neretva i Stari most, i *majčin put i moj put do Mosta*, ali ovaj put u poistovjećenju jer *isti je to put*. Ranije smo pratili majčinu brigu o djeci; u romanu *Žene, glasovi* jedna od glavnih naratorica, Selma, brine o svojoj djeci. Cjelovitost trilogije biva ostvarena i nizom naoko sporednih motiva – prvi roman, *Skretnice*, započinje slikom trudne žene i mirisom potkuhanog tijesta, treći *Žene, glasovi* završava pripremom hljeba za djecu. Gusto metaforično tkanje teksta, dubina i višeslojnost svake pojedinačne slike, unutarjni ritam boli i upečatljiva stvarnost čine jedinstvo strukture ovog romana, koji uza svu disperziju glasova ostaje cjelovit i umjetnički uvjerljiv.

Strukturalna složenost romana ostvarena je u neprekidnom izmjenjivanju pripovijednih glasova i pozicija, smjenom *ih-* i *er-forme*, uz napomenu da je i pripovijedanje u trećem licu uvijek subjektivizirano. Svaki iskaz vrisak je svjedoka zločina, a skup svih različitih glasova iz različitih vremenskih perioda izvodi autoricu iz narativnosti i uvodi u esejističko promišljanje o suštini zločina. Zapitanost Musabegovićeve o tome može li istina o zločinu biti iskazana jer su svjedoci uvijek oni koji su zločin preživjeli, a "preklano grlo ne pjeva" (Musabegović 2005), upućuje je na poznatu postmodernističku sintagmu, tzv. "varku Aušvica", koja dovodi do

urušavanja svih velikih priča XX vijeka. U tom smislu, ovaj roman možemo čitati u okviru poetike svjedočenja, kao subjektivnu ispovijest s elementima autobiografskog, ali i prekoračenjima ka drugome / drugoj i njihovom doživljaju stradanja. U povodu knjige eseja Jasmine Musabegović *Naličje historije* Džafer Obradović (2000) o ženi i njenom doživljaju rata rekao je sljedeće: "Jer u ovom slučaju njoj je napadnuto sve: i fizički integritet, i sve duhovne i moralne vrijednosti, i rodna gruda, i grad u kojem živi, i obitelj, i jezik, i kultura, i tradicija, itd."

Roman *Žene, glasovi* na izvjestan je način fabularni nastavak prethodnih romana Musabegovićeve; u njemu je nastavljena porodična hronika Malićevih, ali i priča o zloj sudbini ljudi ovog prostora u kojem svaka generacija proživljava barem jedan rat. Prepliću se kazivanja Nizame, slikarke, u ratom zahvaćenom Mostaru i Selme, spisateljice, iz sarajevskog ratnog pakla. Nizamina priča počinje iz snajperskog gnijezda na čempresu (a znamo da je čempres dvostruki simbol), uz specifično njen (poznat iz romana *Most*) doživljaj grada i hercegovačkog tla – "Ljubav prema ovom podneblju što je nosimo i u tijelima, zavela nas. Eto." (Musabegović 2005: 10) ili, nešto kasnije: "Kako zemlja miriše, kako samo miriše i kroz miris smole ovog čempresa. Zemlja miriše na hranu. A nje nema." (Musabegović 2005: 21). Sva ostala kazivanja ili su Nizamine retroverzije iz prošlosti, odnosno sjećanja na priče žrtava iz Drugog svjetskog rata, nizane nehronološki asocijativno, ili direktne ispovijesti ljudi o ovom ili prošlom ratu, gdje je ona samo recipijent i prenosilac priče na drugom pripovijednom nivou. Glas Hadžire o boravku u logoru govori o (ne)prepoznavanju Bože, nekadašnjeg komšije, a sada čuvara logora; bolna je i ispovijest izbjeglice Safije o stradanju: "Sin mi je poginuo, bona, a zeta zaklali" (Musabegović 2005: 62), kao i majke Džemile, kojoj su četnici na Drini uvis bacili sina u pelenama, pa ga na nož dočekali, a ona sve gledala, i sada je, nakon četrdeset godina, ranjena na Markalama. I nakon niza glasova/vriskova o počinjenim zločinima, kada postaje jasno da *se sve ponavlja, samo još žešće*, naratorica se počinje pitati o sudbinama svih nas, žena:

Onda će opet ostaviti djecu, a ponijeti majku, izgubiti djecu, potražiti majku, pa tražiti djecu, pa majku, pa mjesta gdje ih je ostavila... Gubljenja se ne zbivaju zajedno. Pa majku, opet, pa djecu, opet, pa sebe, pa ne znam više ni koga je ni šta sve izgubila. Žena.

(Musabegović 2005: 102).

Zajednička prošlost i zajednički gubitak jesu bitne karike u povezivanju doživljaja fizički razdvojenih sestara. Međutim, spona koja ih povezuje mnogo dublje od svega ostalog jeste vezanost za umjetnost (*Evo me, Selma, sestro, mislim i u jeziku, kao ti, a ne samo u bojama*). Spisateljica i slikarka, zatečene neizmjernom količinom mržnje i zla koje se uvijek i iznova ponavlja, na različitim mjestima dolaze do istog pitanja: ima li smisla pisati / slikati i može li se umjetnošću zlo nadjačati? Može li se naslikati tišina nakon udara granate? Može li se riječju iznijeti emocija majke kojoj su ubili dijete? U tom smislu, ovaj roman na trenutke prerasta okvire književne umjetnosti kojoj pripada i postaje svjedočanstvo o doživljenom, i autobiografsko, i naše, i univerzalno. Musabegovićeva ne pristaje na tišinu i šutnju, jer Riječ je bila prva, pa neka bude i posljednja:

Ja ću da vrisnem do neba, i kalemom i snajperom. Nek se zna. Negdje će biti eha. Negdje, znam da neće u okruženju, ali hoću da dobacim daleko, daleko, do nepoznatih srca i duša. Ali hoću samo da iz mene izađe i stane preda me. Da se s tim jasno i nedvojbeno suočim.

(Musabegović 2005: 144)

Cilj umjetnosti i jeste da sakupi i kondenzira sva iskustva i emocije u svojoj konkretnoj neponovljivosti, da svjedoči i progovori u metaforama i simbolima, prepoznatljivim uvijek i svuda. Stoga je glas Musabegovićeve kojim progovara u ovom romanu ponekad snažno ekspresivan, ponekad sjetno-melanholičan, ponekad grčevito iskidan... i uvijek lirski snažan. Traumatičan doživljaj nikada ne može biti ispričovijedan kao cjelina hronološki i kauzalno povezana, već uvijek kao niz snažnih detalja, svedenih na upečatljiv vizualni ili auditivni detalj. Gledan sa čempresa, grad i svijet razbijaju se u komadiće, teško iznova spojive. Pred obiljem vizualnih senzacija Nizami ostaje samo bijela boja svjetlosti, Selmi *susret u riječima*, kao jedini bitan. Ni riječi ni boje nisu dostatne, a mora se govoriti – i bojom i riječju:

PREKLANO GRLO NE PJEVA.

Ni tu pjesmu neću. Zatvaram ti kalem. To ne mogu da podnesem. To znači da nema mjesta ni za Riječ ni za Sliku. To znači da je ovaj život tek tmina neiskaza. A to ne mogu da podnesem na

svojim ionako slabim plećima. Muk se ne može nositi. On je opšta smrt među ovim pojedinačnim. A to ne mogu. Ne dam takvoj istini da se kaže. Ona bi sve uništila, pa i ovaj sveti i dragocjeni bol.

(Musabegović 2005: 162–163)

U obilju postratne literature koju kritika uvjetno naziva poetikom svjedočenja, osobitu vrijednost ima svjedočenje žene. Ženski glas jeste unutarnji glas, glas one koja trpi historiju, glas one koja je u jednom ratu bila dijete koje traži majka, a u drugom majka koja traži djecu. Metafora *skretnica* prerasta roman u kojem je nastala, kao svoj izvorni kontekst, i postaje metafora postojanja svih junakinja Jasmine Musabegović, nje i nas samih.

Abstract:

This work presents and briefly analyzes a novel by Jasmina Musabegović, *Žene, glasovi* (*Women, voices*), set in a multiple person narrative mode, speaking of the latest war at different areas and cities, but, almost exclusively from a woman's perspective. The structural complexity of the novel is realized through a constant shift of narrative persons and positions, with the shift from 'I' to 'He/She' form, with the annotation that the third person narration is always subjective. Each testimony is a scream of a crime witness, whereas all the different voices from different time periods collectively lead the author out of the narrative form and into an essayistic reflection of the essence of crime. This novel is the final work in a trilogy of *Skretnice* and *Most*, which encompasses the history of the Malić family from WW II to the aggression onto Bosnia and Herzegovina in the 1990s. The focal topic of the novel is a reconsideration of the sense of art in times of war, and the impossibility of the human to rest silent, though, over the committed crimes being the case.

Bibliografija

Izvor:

Jasmina Musabegović (2005): *Žene, glasovi*, Svjetlost, Sarajevo

Literatura:

Džafer Obradović (2000): "Izraz prigušenog krika i opomene", *Most*, br. 125-126, XXVI, april/maj, Mostar

Mr. Amir HUMO

UPTON SINCLAIR – KNJIŽEVNIK I NJEGOVO DJELO

Sažetak:

U radu se kroz historiografski pristup objašnjava utjecaj društvenih prilika u SAD-u tokom XX st. na djelo Uptona Sinclaira. Pored toga, rad ukazuje i na fenomen ličnog profila i društvenog opredjeljenja ovoga autora u oblikovanju njegova ukupnog literarnog stvaralaštva.

Ključne riječi: Upton Sinclair, SAD, kapitalizam, socijalizam

Literarni profil

Kao i kod većine pisaca, Sinclairov književni opus dobrim dijelom vezan je za njegovu biografiju, iskustva iz djetinstva, ljubavi ili društvena događanja u kojima je učestvovao direktno ili indirektno.

Sinclair je rođen 1878. godine, upravo nakon perioda poznatog kao "Reconstruction", u kojem se okončao Američki građanski rat. Potječe iz stare engleske porodice, koja se prije 150 godina doselila u južne države SAD-a. Njegovi preci bili su mornari, pomorski oficiri i zapovjednici ratnih brodova. Porodica mu je u Građanskom ratu bila upropaštena, pošto se borila na strani Juga. Mladi Upton – kojem je bilo tek petnaest godina – morao je sebe i svoju majku izdržavati vlastitim radom, pa je postao literarni nadničar kod jednog izdavača kolporterskih romana, koji je bezdušno eksploatirao njegov pripovjedački talent. Punih pet godina Upton je radio u gotovo nemogućim uvjetima. Po njegovim vlastitim riječima, stavio je za to vrijeme na papir oko dva miliona riječi, što je otprilike iznosilo 15–20 svezaka današnjeg knjižarskog formata. Usput je pohađao univerzitet i sa fanatičnom revnošću učio svirati violinu. Sa dvadeset godina oslobodio se nadničarskog svaštartstva, koje ga je ponižavalo pred samim sobom, te započeo vlastitito literarno stvaralaštvo.

Upton Sinclair preminuo je u devedesetoj godini života 1968. godine kada je Richard Nixon izabran za predsjednika. Ovaj period u historiji SAD-a

obilježen je stvaranjem jedne snažnije i funkcionalnije državne unije, njenim usponom ka statusu svjetske super-sile. U devedeset godina svog života Sinclair je napisao i objavio gotovo isti broj knjiga i zahvaljujući takvom obimu svog stvaralaštva postao je jedan od prvih i najsavjesnijih američkih boraca i zaštitnika siromašnih, ali i optuživača bogatih. Takva stanovišta on zastupa ne samo u svojim romanima već i u novinskim člancima. Svugdje bjesni, žari i pali. A, da niko ne bi posumnjao u istinitost njegovih opisa društvenih odnosa i životnih situacija, često na završetku svojih romana daje realne primjere iz života, koji su bili povod za pisanje konkretnog djela.

Ljudi iz svijeta biznisa i političkog establišmenta izbjegavali su ga i pokušali držati na margini javnosti, dok su mnogi istaknuti književnici, intelektualci, naučnici i drugi isticali njegove osobine i vrijednosti. Sir Arthur Conan Doyle (v. Yoder 1975: 2) smatrao je Sinclaira "jednim od velikih svjetskih književnika, američkim Zolom". Albert Einstein rekao je da je "jedan od posmatrača sa najboljim opažanjem" (v. Yoder 1975: 2). Malo se koji čovjek XX vijeka može pohvaliti da se družio, dopisivao i saradivao sa Sinclairom Lewisom (1885–1951.), Jackom Londonom (1876–1916), Thomasom Mannom (1875–1955), Lincolnom Steffensom (1866–1935), Bertrandom Russellom (1872–1970), Georgeom Bernardom Shawom (1856–1950), Maksimom Gorkim (1868–1936), Romainom Rollandom (1866–1944), Louisom Untermeyerom (1885–1977), Floydom Dellom (1887–1969), Eugenom Debsom (1855–1926), Eugenom O’Neillom (1888–1953), D. H. Lawrenceom (1885–1930) i Mohandasom K. Gandhjem (1869–1948).

Uprkos značajnim referencama i pohvalama od strane najistaknutijih ljudi njegova doba, Sinclair je dobrim dijelom ignoriran od strane akademske zajednice u Sjedinjenim Američkim Državama i uglavnom se pamti kao književnik koji je napisao i javnosti otkrio skandal o jednom Litvancu kojeg je mesoprerađivački kapitalizam pretvorio u propalicu i gubitnika. Danas se takva tumačenja mogu porediti sa riječima George Orwella koji je opisao Sinclaira kao "dosadnog, praznorječivog brbljivca."

Prema Georgeu Beckeru (v. Yoder 1975: 5), "Sinclair je prije svega historičar, kroničar društva kakvo jeste". Međutim, čitalac ubrzo otkrije da Sinclair pri pokušaju da predstavi događaje na način koji on smatra značajnim, do te mjere pojednostavi svoje djelo da sadržaj njegovih romana postane isuviše dosadan i predvidiv. Ovakva opservacija poprilično je realna jer veliki broj njegovih romana ima ne samo socijalnu poruku već su oni

i pisani sa namjerom da osvijeste društvo i da fokusiraju pažnju na neku nepravdu ili skandal.

Nevjerovatna širina njegova djela može se primijetiti u romanima poput *Good Health and How We Won It* (1909), *The Fasting Cure* (1911) (zdravstvena zaštita), *The Flivver King* (1937), *Money Writes* (1927) (biznis-ekonomija), *The Goose-step* (1923), *The Goslins* (1924) (obrazovanje), *The Profits of Religion* (1918), *What God Means To Me* (1936), *A Personal Jesus* (1952) (religija), *The Book of Life* (1921) (filozofija), *Mental Radio* (1930) (psihologija) i *The Brass Check* (1920) (žurnalistika).

Dugo vremena i službena literarna kritika nije bila načisto u koju bi kategoriju svrstala književni karakter Sinclaira. Jedni su se njime oduševljavali, a drugi ga napadali. Prvi su ga nazivali genijalnim epskim pripovjedačem, a drugi prostim propagatorom socijalističkih ideja. Međutim, danas se iskristaliziralo mišljenje o njemu. Njegove epske radnje složene su, istina, od društvenih konflikata savremenog života, u kojima se sudaraju velike socijalne sile sa svojim protivrječnostima. Ali, Sinclair ne opisuje te sudare u jednostranom osvjetljenju, uviđajući i sam da bi to zaista bio prost agitatorski i propagandistički posao. On iznosi pred čitaoce bez ikakve vidljive tendencije tok radnje s potpunom pravednošću za jednu i drugu stranu. Ova činjenica izdiže ga visoko iznad svake dogmatike i pristrasnosti. Šta Sinclair misli o životu i o shvaćanju tog života, rekao je u najsazetijoj formi sam književnik na početku III poglavlja svog romana *Hodočašće ljubavi* (1911: 5):

"Život nije nikakva šala, ni ikakav blagdan; on nije ni licemjerstvo, ni varanje samog sebe. U životu okrutni neprijatelji stavljaju bezbrižnima zamke: u tom životu djeluju slijepe i nesmiljene sile, koje ne obuzdava ni Bog, ni ljudi"

I te slijepe i nesmiljene sile on prikazuje u svoj njihovoj snazi i drastičnosti. U tome i leži sva njegova moć i sav uspjeh njegovog književnog rada. Sinclair inzistira na smionosti i djelotvornosti pri rješavanju realnih problema. Vrlo je ozbiljan i kao pisac i kao čovjek, koji se umije u pravo vrijeme dići sa svog pisačkog stola i poći lično u borbu kada se trebaju udarati temelji za bolju i pravedniju budućnost čovječanstva. Ovo Sinclair dokazuje svim svojim literarnim i društvenim radom.

Uzmajući u obzir njegove poglede na javnost prema kojoj je okrenuto njegovo književno stvaralaštvo, očekivati je da će način pisanja njegovih romana biti takav da su djela informativna, ali i ideološki obojena, s obzirom na Sinclairove simpatije prema siromašnim i potlačenim. U svojim djelima Sinclair je upotrijebio takozvanog ideološkog naratora kao portparola za svoju istinsku namjeru. Da bi došao do pouzdanih činjenica, koristio se nekim od standardnih metoda naturalističkih romanopisaca. U časopisu *Saturday Review of Literature* (v. Jon 1975: 10–11) od 13. 08. 1949. napisao je:

"As a historian I am responsible to my readers for the accuracy of what I give them, and on this point I state that I have tried as hard as I know now to get the facts exactly right. I must have written a thousand letters to persons who were eye-witnesses of this or that scene, or who had had access to inside information. (...) Not an error of importance has ever been pointed out by any critic or correspondent."

Kada se radi o navodnim hiljadama pisama putem kojih je Sinclair komunicirao s poznanicima, to ne znači pretjerivanje. Njegova pisma imala su vrlo raznolik sadržaj poput onih izuzetno prijateljskih Albertu Einsteinu i Robertu Oppenheimeru, koja su vezana za atomsku bombu, pa do onih skoro nevažnih o kvalitetu kreveta na kojim spavaju neke siromašne porodice. Sinclairu je čak jedno vrijeme bilo uskraćeno korištenje poštanskih pošiljki zbog njegova oštrog jezika i kritika na račun političkog i poslovnog establišmenta. Korespondencija s određenim poznanicima bila je samo jedan vid istraživanja pri pisanju njegovih *muckrakerskih* romana. Nerijetko je Sinclair sam istraživao ispitujući radnike, političare i biznismene. Na ovaj način je i nastalo njegovo najpoznatije djelo, *The Jungle*, kao plod istraživačkog novinarstva.

Sinclair je često optuživan zbog svog pisanja i svojih kritika društvenog establišmenta koji iskorištava radnike i druge nezaštićene slojeve društva sa namjerom da izazove pometnju i nered u društvu. Mnogi su smatrali da njegovo protivljenje i kritika postojećeg statusa društvenih

odnosa u Sjedinjenim Američkim Državama ima antiameričku osnovu kojoj nedostaje doza patriotizma.

Ovakve neopravdane optužbe uglavnom su bile neutemeljene i nedorečene, a namjera im je bila omalovažavanje Sinclairova opusa, odnosno stavova koje je promovirao. Zbog ovakvih i sličnih kritika bio je cenzuriran, ignoriran od strane akademske zajednice i izbjegavan kao saradnik i novinar u mnogim "uglednim" i visokotiražnim publikacijama koje bi, po prirodi stvari, trebale učestalo saradivati s jednim intelektualcem poput Sinclaira.

Već 1903. Upton Sinclair reagirao je na ovakve kritike člankom u časopisu *The Journal of Arthur Stirling* (1903), ponudivši sljedeći patriotski pogled na svoje djelo:

Chiefest of all I think of my country! Passionately, more than words can utter, I love this land of mine. If I tear my heart till it bleeds and pour out the tears of my spirit, it is for this consecration and this hope - it is for this land of Washington and Lincoln. There never was any land like it - there may never be any like it again; and Freedom watches from her mountains, trembling.
(v. Jon 1975: 13)

Kako konstatira Jon A. Yoder (1975: 13), Upton Sinclair upravo je te iste godine u članku "*My Cause*" tražio od čitalaca da se vrate svim tradicionalnim američkim vrijedostima koje je smatrao najboljim receptom da ljudi žive u slozi i zajedništvu. Ta svoja osjećanja Sinclair je izrazio na sljedeći način:

It is my hope to do what one man can to make know to the men of our day the sacredness of this Republic, the blood and the tears and the agonies that sealed its foundation-stones. The future of the world lies in this Republic; and it faces perils to-day.

Najbolji dokaz za ovakve stavove i ciljeve svojih djela Sinclair je pokazao tokom velike ekonomske krize u knjizi *The Way Out* (1933) govoreći o narušavanju američkih vrijednosti. On ističe da ne postoji veća historijska prevara od poistovjećivanja amerikanizma sa kapitalizmom. Sinclair prihvata da se kapitalizam smatra nekom vrstom slobode u kojoj se ljudi mole Bogu, kockaju ili iskorištavaju neke resurse, ali su ovo stare slobode koje nisu vezane za Ameriku i to nisu američke pojave. On smatra da se Amerika treba posvetiti novim slobodama i štititi ih jer one omogućavaju ljudima da rade u miru i da uživaju u plodovima svoga rada. Na ovaj način autor ističe više puta ponovljenu tezu da je stalni napredak ostvariv "kontrolom društvenog okruženja".

O mogućim uzrocima društvene osjetljivosti u Sinclairovom djelu

Biografski podaci ukazuju da je djetinjstvo u kojem je odrastao Upton Sinclair po mnogo čemu bilo slično temama njegovih romana. U romanu *Autobiography* (1962) istakao je sljedeće:

Readers of my novels know that I have one favorite theme, the contrast between the social classes; there are characters from both worlds, the rich and the poor, and the plots are contrived to carry you from one to the other. The explanation is that as far back as I can remember, my life was a series of Cinderella transformations; one night I would be sleeping on a vermin-ridden sofa in a lodging-house, and the next night under silken coverlets in a fashionable home.

U navedenom citatu Sinclair naglašava važnost činjenice da je rođen u siromašnoj, ali uglednoj porodici. Iako je proveo dio svog života u vojnoj službi, Sinclairov otac bio je jedan od prvih koji su započeli karijeru van vojske. Postao je trgovački putnik, prodajući alkohol. Uz ovakav posao, krećući se od krčme do krčme, uz duhan i, naravno, alkohol, nije prošlo mnogo vremena prije nego što je počeo intenzivno konzumirati ono što je

prodavao. Ovakav način života vrlo brzo upropastio je porodične odnose koji su često zapadali u krize, isključivo zbog oca, koji je sve više ličio na pijanog propalicu, a nasuprot ostatku familije sa majčine strane, koja je bila sve uspješnija u novoj eri kapitalizma i industrijskog razvoja. Još kao dječak Sinclair je morao tražiti svoga oca po birtijama punim pijanica, dima i nemorala. Ovo je bilo sigurno potresno za dečka koga je mama štitila od životnih gadosti i odgajala u konzervativnom kršćanskom duhu. Na neki način on je bio mamina "maza".

Djed Uptona Sinclaira sa majčine strane imao je značajan utjecaj i zbog finansijskog blagostanja koje je stekao kao željeznički poduzetnik, čime je omogućavao svojoj kćerki i unuku da sačuvaju psihičku stabilnost u problematičnim trenucima uzrokovanim očevim povremenim ispadima. Dodatnu zaštitu porodica je našla kod njihova ujaka koji je postao jedan od najbogatijih ljudi u Baltimoreu, upravljajući jednom velikom kompanijom. Iz svega navedenog možemo konstatirati da je mladi Sinclair naslijedio osobine i karakter svojih roditelja. Od svoje majke je naučio da bude pravedan, čestit, moralan i da kontrolira svoje ponašanje. Bio je okrenut porodici i ograničenjima koje takav život pretpostavlja. Od svoga oca naslijedio je impulsivnost i, za razliku od njega, nije bio okrenut čarima koje pruža gradski život i iskušenjima koje donosi.

Ova suprotnost između uličnog i kućnog odgoja, između impulsivnog ponašanja i samokontrole postala je dominantna osobina njegove naravi kroz život. Kada je postao pisac, prosto su ga proganjale nove ideje o kojima bi razmišljao i pisao po šesnaest sati dnevno. Ovo je odličan primjer kako je Upton Sinclair kombinirao majčinu samokontrolu i očevu strast.

Zaključak

Sinclair vjeruje da samo posvećenost radu i hrabrost osiguravaju stvarni napredak. Kao knjževnik, ali i društveni radnik, veoma je ozbiljan i spreman da u svakom trenutku napusti svoj radni kabinet i stupi u borbu kada se udaraju temelji za bolju i pravedniju budućnost čovječanstva. On i ličnim ponašanjem potvrđuje ono o čemu govori u svojim djelima. Tako je sredstva koja je stekao prodajom romana *The Jungle* uložio u izgradnju radničkog naselja *Helicon Hall*. Zbog svog ponašanja i djela bio je proganjan i hapšen, ali od njih nikada nije odustao. Njegova hrabrost došla je do izražaja kada je svoju želju da napiše istinu o uvjetima u kojima radnička klasa radi pretvorio u stvarnost uprkos činjenici da su u to vrijeme bogati imali u svojim rukama

sve poluge vlasti. Mada su nakon 1906. mnoge ideje o zaštiti radnika bile u zakonskoj formi implementirane i radnički sindikati raspolagali određenom snagom, a sami radnici bili formalno-pravno bolje zaštićeni, zloupotreba njihovih prava nastavljena je, posebno u području prava radnika useljeničke populacije. Tako su, naprimjer, Litvance u tvornicama mesoprerađivačke industrije zamijenili Meksikanci, a Balkance u slastičarnama New Yorka i Los Angelesa doseljenici iz Azije. Pažljiva analiza opisa lošeg stanja useljenika u romanu *The Jungle* početkom XX vijeka može pomoći da se bolje razumije situacija koja u ovom području postoji i danas, ali u jednom znatno raznolikijem multikulturalnom društvu. Ono što ostaje nepromijenjeno jeste da roman *The Jungle* predstavlja viđenje američkog društva od strane jednog opredijeljenog pobornika socijalizma koje, međutim, ni na koji način ne odstupa od istine.

Abstract:

By means of a historiographic approach, this work tends to explain the influence of social circumstances in the USA during the 20th century, upon the work of Upton Sinclair. Besides, this work points out the personal profile and social commitment phenomenon of the author in the molding process of his overall literary opus.

Bibliografija

Izvori

1. Sinclair, Upton (1937): *The Jungle*, Penguin Books Limited by Wyman & Sons, Ltd., London
2. Sinclair, Upton (1962): *The Autobiography*, Harcourt Brace and World, New York
3. Sinclair, Upton (1997): *Oil!*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California
4. Sinclair, Upton (2003): *The Jungle*, The Uncensored Original Edition, Tucson, Arizona, See Sharp Press
5. Sinclair, Upton (1911): *Hodočašće ljubavi (Loves Pilgrimage)*, Zabavna biblioteka, Zagreb

Literatura

1. Yoder, A. Jon (1975): *Upton Sinclair, Modern Literature Monographs*, Frederick Ungar Publishing Co., New York
2. George Orwell (1965): *The Road to Wigan Pier*, London

Mr. Aida DŽIHO

**OD METONIMIJE KA METAFORI ILI POETIZACIJA
PROZNOG TEKSTA NA PRIMJERU ROMANA
GOSPOĐA DALLOWAY VIRGINIJE WOOLF**

Sažetak:

Ovaj rad bavi se pitanjem procesa prelaska modernog romana sa metonimijskog u metaforični način izražavanja, sa specifičnim karakteristikama i jednog i drugog načina, te nastoji objasniti zašto je u književnosti s početka 20. stoljeća moralo doći do te promjene. Rad posebnu pažnju posvećuje stvaralaštvu Virginije Woolf i njenom najpoznatijem romanu *Gospođa Dalloway*; daje prikaz osnovnih karakteristika njena specifičnog stila i temeljit uvid u poetske elemente njene proze.

Ključne riječi: metonimija, metafora, poetizacija romana, Virginija Woolf, *Gospođa Dalloway*.

Od metonimije ka metafori ili poetizacija romana

Pripadnici modernog književnog miljea koji su svoju književnost stvarali u prvoj polovini 20. stoljeća nisu bili zadovoljni realističkim modelom romana koji su naslijedili, jer svijet i subjektivni doživljaj tog svijeta koji su oni željeli iskazati u svojim romanima nije mogao biti prenesen u toj staroj formi. Postavlja se pitanje na koji će način modernisti preobraziti roman. Ta je preobrazba, ustvari, u samoj svojoj osnovi prijelaz iz metonimije u metaforu, o čemu najbolje govori David Lodge u svom djelu *Načini modernog pisanja*, u kojem analizira stav Romana Jakobsona o metafori i metonimiji kao suprotnim polovima u izgradnji književnog teksta, što se zasniva na njihovoj opreci odabira i kombinacije, jer metafora pripada odabirnoj osi jezika, a metonimija kombinacijskoj: "Metafora je osa odabira po sličnosti i tipična je za poeziju, dok metonimija predstavlja odabir po

bliskosti i karakteriše realističku prozu." Inače, prema ovakvom tumačenju, metaforički pol dominira u drami, poeziji, lirici, romantizmu, simbolizmu i nadrealizmu, dok je metonimijski pol karakterističan za film, prozu, epiku; realizam i kubizam. Metaforizacija proznog teksta jedan je od elemenata poetizacije romana do koje je moralo doći, jer je moderni roman sve više postajao govor duše, a to "približavanje modernističke proze metaforskom polu dešava se pod snažnim utjecajem simbolističke poezije i poetike, što je omogućilo romane u kojima je lirski intenzitet postao izrazitiji od mimeze društvenog ili ličnog života" (Hadžizukić 2009: 11).

Figura redukcije, metonimija, može biti efikasna u proizvodnji značenja, ali ona nema semantičku kompleksnost metafore koja uspijeva "do izražaja dovesti sadržaje svijesti koji bi bez nje ostali neiskazivi" (Lešić 2005: 272) i koja, kako je Quintilian smatrao, ima sposobnost da svemu dâ ime. Iako je u osnovi metafore poredba, metafora ipak "ne ističe samo sličnost između dvaju predmeta već i sugerira jedan novi, treći predmet, koji je bez imena i koji bi bez metaforičkog izraza ostao neiskazan" (Lešić 2005: 271). O metafori je Aristotel u *Retorici* napisao da obične riječi prenose samo ono što već znamo, a da iz metafore najviše dobivamo nešto svježije i novo. Kako je upravo to "novo" bila vodeća ideja 20. vijeka, metafora je sa svojim opalescentnim značenjem postala glavni medij književnog izraza u njegovu pokušaju da višeslojno unutrašnje ljudsko iskustvo prenese u svijet romanesknog.

Pišući o realističkoj prozi, Lešić (2005: 485) zaključuje: "Kod Balzaka, Gogolja, Dickensa i drugih romansijera koji pripadaju realističkoj tradiciji detaljni opisi kuće, sobe, sobnog namještaja i sl. zapravo sugeriraju čitatelju kakav je čovjek koji tu živi: njegova kuća je produžetak njegove ličnosti, njegov životni prostor je metonimija njegovog života." U modernom romanu metonimijsko reduciranje zamijenjeno je metaforičkim otvaranjem nove perspektive. U modernom romanu kuća, namještaj i okruženje nisu mogli predstavljati čovjeka, jer se on više nije trebao tumačiti u odnosu na okolinu, niti u cjelini društvenog konteksta. Moderni romani će "izdvojiti pojedinca iz cjeline društvenih zbivanja, pripovjedanje subjektivirati ispovješću u prvom licu" ili u trećem, ali putem slobodnog indirektnog govora, što nam opet daje subjektivnu perspektivu, "te roman približiti lirskom iskazu i metaforskom jezičkom polu" (Hadžizukić 2009: 9). Po samoj svojoj prirodi, roman, koji je nastao izvan sistema kanoniziranih književnih rodova i koji se kao posebna književna vrsta spominje tek od 18. stoljeća, ne podliježe

normama niti dovršenim definicijama, te prema Aleksandru Flakeru (1986: 18) "dopušta miješanje različitih stilova, čak proze i stiha, a i različitih tipova jezika: standardnog jezika i dijalekta, žargona i profesionalnih govora, a izvor mu je pučko pripovijedanje koje dopušta miješanje ozbiljnoga sa smiješnim, zbiljskoga s fantastičnim, povijesnoga s intimnim, epskoga s lirskim.

Do lirizacije proze i njene metaforizacije dolazi upravo zbog nastojanja da se subjektivizira iskaz, da mu se da osjećajnost i čulnost unutarnjeg svijeta jedinke, gdje više nije bitno šta je to što vidimo, nego *kako* to vidimo. Vanjski objektivni svijet ljudi, pojava i stvari nije više bitan sam po sebi, niti je odraz jedinke. Pojedinaac se ne posmatra kao dio vanjskog svijeta, nego se vanjski svijet posmatra kao dio unutarnjeg svijeta pojedinca. Zbog toga je proza, odnosno roman, koji je najbolji medij za opisivanje vanjskog i društvenog svijeta, morao, ustvari, biti poetiziran.

Po istom principu u modernizmu, odnosno i ranije¹, dolazi i do unošenja elemenata proze u poeziju, a razlog te razmjene elemenata unutar klasične trijade epsko-lirsko-dramsko jeste isti: da bi pjesnik mogao izraziti sav užas moderne civilizacije i društva putem medija poezije, koja je govor duše, morao se koristiti elementima proze, koja je najbolji medij opisivanja vanjskog i društvenog. Na taj način pjesnik postiže efekt šokiranja, skreće pažnju na posrnuću civilizaciju i modernizira književni način razmišljanja.

Međutim, "bez obzira na mogućnosti njihovog približavanja roman i lirika, odnosno proza i stih ostaju oprečne tendencije u tekstualnoj organizaciji književnog teksta", odnosno roman ostaje roman bez obzira na lirizaciju iskaza i upotrebu određenih postupaka suštinskih za poeziju" (Hadžizukić 2009: 9), baš kao što poezija ostaje poezija bez obzira na korištenje nepoetskih načina njenog strukturiranja. U *Pustoj zemlji*, Eliot se, naprimjer, koristi metonimijom da opiše London, ali odmah zatim "naglo eksplodira u metaforu" (Lodge 1988: 132) i ta pjesma i dalje jeste primjer izrazitog metaforskog diskursa, a svako "prozno pripovijedanje, ma koliko bilo 'metaforsko', vjerovatno će biti vezanije uz metonimijski ustroj od lirske pjesme" (Lodge 1988: 131). Upotreba lirskih elemenata u romanu ima svoju funkcionalnu ulogu unošenja osjetilnosti u pojavnost, premoštavanja vanjskog i unutarnjeg i imenovanja onog prostora i pojava koje nastaju u interakciji između to dvoje, prostora između *sebe* i svijeta.

¹ Do unošenja elemenata proze u poeziju dolazi u 19. stoljeću u Francuskoj sa pojavom pjesnika kao što su Aloysius Bertrand, Charles Baudelaire, Arthur Rimbaud, Stéphane Mallarmé, koji se smatraju i pretečama modernizma u poeziji.

Do lirizacije romana dolazi već sa Goetheovim romanom *Jadi mladog Vertera* (*Die Leiden des jungen Werthers*, 1774), u kojem se miješaju elementi lirskog, epskog i dramskog, te tako stvara miješani žanr, a u Flaubertovim romanima također je prisutan postupak liriziranja. Pišući o romanu 19. vijeka, u knjizi *Stilske formacije*, Aleksandar Flaker uvodi pojam "poetskog realizma". Taj pojam u njemačku kritiku uveo je Otto Ludwig, a preuzeo Remark kao "lirski realizam", te ga rezervirao za specifična djela kakvih je najviše bilo na istočnoevropskom prostoru, i to zbog orijentiranosti na tradiciju usmene lirske pjesme. Flaker smatra je N. V. Gogolj bio prvi pisac koji u roman unosi svoj lični stav, i to putem komentara koje on naziva "lirskim digresijama". Međutim, iako je, kako vidimo, djelimična lirizacija romana postojala i ranije, do prave njegove lirizacije dolazi tek u 20. stoljeću sa romanima Jamesa Joycea i Virginije Woolf u britanskoj, Prousta u francuskoj, te Manna u njemačkoj književnosti.

Metafora je, kao jedan od izrazito lirskih elemenata, uvijek činila neizostavnu komponentu književnog izraza, ali u modernizmu ona postaje njegov glavni modus. Narativna tehnika Virginije Woolf jeste primjer te modernističke tendencije razvijanja metaforičnog ili simboličnog načina predstavljanja iskustva, odnosno primjer potpunog približavanja romana poeziji. Karakteristika onih romana koji predstavljaju intenzivan iskaz jednog svojstva duha i unutaršnjeg stanja, kakvi su upravo romani Virginije Woolf, jeste da se neminovno približavaju lirskoj poeziji, a udaljavaju od tradicionalnih romanesknih oblika. Definicija poetskog romana upravo je sljedeća: "Romanesknna struktura koja se ispoljava kao lirska pjesma u prozi, ali u znatno proširenoj, složenijoj formi; to je unekoliko hibridni žanr koji se služi oblikom romana da bi se (dublje, eksplikativnije) približio funkciji pesme" (*Rečnik književnih termina* 1986: 570). Takav roman koristi poetska sredstva i lirske detalje, te "svojim subjektivnim lirizmom (odnosno poetskim manipuliranjem raznim vrstama naracije), rečima i slikama nevidljivo učini vidljivim, da se razaznaju pokreti duše, impulsi svesti, pri čemu i sama prikazana stvarnost, umesto preslikavanja i pragmatske jednolikosti, dobija neuobičajene, izrazitije, mitske ili simboličke dimenzije" (*Rečnik književnih termina* 1986: 570).

Virginija Woolf 1927. godine u svom dnevniku piše: "I have an idea that I will invent a new name for my books to supplant novel". (cit. prema Briggs 2005: 102). U svojih devet romana, velikom broju kritičkih eseja i osvrtu te pozamašnim autobiografskim napisima ona neumorno istražuje,

eksperimentira sa formom i pomjera granice književnih konvencija da bi što potpunije izrazila kvalitet i intenzitet iskustva svijesti. David Lodge smatra da se razvoj njenog književnog izraza najbolje može pratiti kroz sljedeće romane: *Putovanje napolje* (*The Voyage Out*, 1915), *Jakobova soba* (*Jacob's Room*, 1922), *Gospođa Dalloway* (*Mrs Dalloway*, 1925), *Ka svjetioniku* (*To the Lighthouse*, 1927) i *Valovi* (*The Waves*, 1931), te da su sve ostale knjige, u čemu se slaže većina kritičara, samo digresije ili regresije ove esencijalne linije.

Ako tih pet romana pregledamo brzo, redom kojim su napisani, i, recimo, okrećemo stranice pred sobom toliko brzo da se promijene u pripovjedačkoj formi ubrzavaju, "animiraju" kao u dječijoj slikovnici, struktura tradicionalnog romana sa svojim zaokruženim likovima, logički raščlanjenim zapletom i temeljito opisanim mjestom i vremenom događanja na očigled nestaje pred nama; ključne točke zapleta sve se više udaljuju na periferiju diskursa, spominju se usput, u zagradama; autorov glas koji pripovjeda i tumači postaje sve nečujniji, dok se diskurs uvlači u svijet likova ograničenog znanja i inteligencije; jedinstvo i suvislost pripovijedanja sve više ovisi o ponavljanju motiva i simbola, a površinsko tkanje teksta sve je gušće protkano metaforama i poredbama. (Lodge 1988: 214-215)

U vrijeme nastajanja romana *Gospođa Dalloway*, Virginia Woolf putem pisama razmjenjivala je svoja mišljenja o estetici sa slikarom Jacquesom Raveratom, koji primjećuje da je pisanje kao umjetničko sredstvo ograničeno svojom linearnošću, te da zbog toga ne može prenijeti složenu višestrukost nekog mentalnog događaja. Taj mentalni događaj on upoređuje s kamenčićem bačenim u jezero: "Vani u zraku štrcanje u svim smjerovima, a pod površinom valovi koji brzaju jedan za drugim u zaboravljene kutove" (Lodge 1988: 233). Woolfova mu na to odgovara da ona upravo i nastoji nadići "formalne tračnice rečenice" i odbaciti "lažnost prošlosti", misleći pritom na Bennetta i Galsworthya, jer "ljudi nikad nisu mislili i osjećali na taj način, uredno, nego, razbacano posvuda, na vaš način" (Lodge 1988: 233). Quentin Bell u svojoj biografiji o Virginiji Woolf kaže da se u *Gospođi Dalloway* nazire takav pokušaj, a i Lodge zaključuje "da roman označava prijelaz Virginije Woolf sa metonimijskog u metaforički modus" (Lodge 1988: 233). O njenim tendencijama poetizacije romana Svetozar Koljević (1960: 223), gotovo i sam u poetskom zanosu, kaže sljedeće:

Ne jednom u svojim esejima, koji su manje kritički ogledi nego slapovi svetlucah nagoveštaja, Virginija Vulf je snatrla o pesničkom romanu koji će prezreti grube obrise površinskog i očiglednog i umesto slikanja čvrstih kontura akcije i karaktera pričati o najskrivenijim svetovima konačne ljudske osame, o bespomoćnosti najintimnijih čežnji, o iskričavim trenucima ljudskih nalaženja, ushita i samozaborava, o povremenom blesku poezije u cveću, zvezdama i mrtvim stvarima. Snatrla je o pesničkom romanu koji će se odreći logike da bi dočarao paradokse življenja i poniranja u životne tajne – duboki smisao i fantastični besmisao životnog ritma i prirode i čoveka, veličanstvenu smelost uzleta ljudske misli i njenu guliversku nemoć da raskine one mnogobrojne i sitne biološke konce koji je vežu za zemlju i iskonska nasleđa, beskrajne zanose osećanja i bezdane jalovosti koji se smenjuju u tako tajanstvenim ritmovima.

Virginija Woolf, ustvari, svoju odbojnost prema realističkoj fikciji i pedantnosti naturalizma, te zaokret ka modernizmu sa naglaskom na formi, razvija pod utjecajem slikara Clivea Bella i Rogera Frya. Za Frya Woolfova kaže da baš nije siguran vodič kada je u pitanju književnost, ali također smatra i da se njegove teorije mogu dobro primijeniti na obje umjetnosti (slikarstvo i književnost). Međutim, strukturalne vrijednosti koje Fry zagovara teško je bilo primijeniti u književnosti bez pribjegavanja drugim asocijativnim sistemima, kao što je simbolizam, naprimjer, kojem Fry također ne pridaje važnost unutar svog estetskog sistema. Ono što u najvećoj mjeri razlikuje književnost od likovne umjetnosti jeste što ona operira unutar vremenske više negoli prostorne dimenzije kako zbog vremena koje je potrebno da se pročita jedno djelo, tako i zbog vremena koje je unutra predstavljeno, pa tako pisac mora uklopiti i predočiti vrijeme unutar bilo koje književne forme. Kao posljedica ovog utjecaja, vrijeme i ritam, koji su od velike važnosti za Frya, postat će krucijalni termini i za Woolfovu, također, pa od 1917. ona počinje integrirati te odlike u svoje pisanje i uopće pridavati formi presudnu važnost u fikciji. O spomenutom utjecaju i Virginijinom okretanju ka strukturalnim aspektima forme Julia Briggs (2005: 99–100) kaže sljedeće:

Fry's opinions on the unacceptable emotions so often evoked by inferior works of art confronted Woolf with a challenge. Her initial introduction to modernism with its emphasis on form had come through painting and its theorisation by Bell and Fry, yet their

ideas presented her with problems. Was it really the case that the very elements from which literature was made – the suggestive and associative nature of language and the operation of symbolism – somehow detracted from it, or was this merely the result of differences in terminology? Dining with the two of them in November 1917, Woolf became sharply conscious of the difficulties of translating terms from one art form into another: ‘Roger asked me if I founded my writing upon texture or upon structure; I connected structure with plot, & therefore said “texture”. Then we discussed the meaning of structure & texture in painting & in writing’ (Diary i, 80). Connecting structure with plot, and plot with the unacceptable and unspoken term ‘narrative’, may have encouraged Woolf to choose ‘texture’, but from a formalist point of view ‘structure’ could have been the ‘right’ answer (if there was indeed a right answer). At any rate, it was the structural aspect of form to which she now turned her attention.

Virginija Woolf, kao i njena junakinja Clarissa, ipak se u određenoj mjeri povinovala društvenim konvencijama, ali je ona u isto vrijeme bila i revolucionar, čije je polje djelovanja književnost u svom najširem obliku. Rano shvata da mora raspršiti sve stege u svom umjetničkom izrazu, sve učtivosti i slatkorječivosti i izmisliti novi jezik. U neodoljivoj želji da okrene leđa krutoj viktorijanskoj estetici, Woolf se bavi eksperimentiranjem kako na nivou forme, tako i na nivou sadržine. Odmah nakon izdavanja *Putovanja napolje* ona se povjerava svom zetu: "Mnogo mislim na budućnost i na žanr knjiga koje ću pisati – na način kako ću dati formu romanu, uhvatiti mnoštvo stvari koje mi, za sada, još uvek izmiču, zatvoriti sve i oblikovati do beskraja čudne forme" (cit. prema: Lemason 33). Upravo to oblikovanje čudnih formi ili ‘očudavanje’, kako ga nazivaju ruski formalisti, a koje je tipično za poeziju, te raskid s očekivanim slijedom riječi i korištenje ekspresivne sintakse čini njenu prozu poetičnom.

Kratki pregled jezičko-stilskih obilježja poetskog diskursa u romanu *Gospođa Dalloway*

Analiza poetskog diskursa u romanu je mnogo teža nego u pjesničkom jeziku, jer u njemu poetska funkcija dominira nad ostalim.

Sama emocionalna obojenost nije dovoljna da od određenih riječi načini poeziju, pa tako nije ni puko dodavanje retoričkih ukrasa proznom tekstu. O pjesničkom jeziku romana možemo govoriti: "tek kada sagledamo tekst u cjelini i u suodnosu između forme i naracije, njenog sadržaja i jezika kojim je ostvarena prepoznamo preoblikovanje diskursa od narativnog ka poetičnom" (Hadžizukić 2009: 170). U svim romanima nije zastupljen isti način oneobičavanja teksta, pa su u nekima to retorička pitanja, u drugima elementi ekspresivne sintakse, dok se u trećima lirizacija postiže korištenjem figura, kao što su gradacija ili metafora. U romanu *Gospođa Dalloway* Woolfova se koristi postupcima ekspresivne sintakse koji se mogu nazvati i "sintaksičkim figurama, budući da uvijek nastaju operacijama oduzimanja, dodavanja ili permutacije" (up. Katnić-Bakaršić 2001: 259), kao i stilskim figurama, prije svega metaforom i personifikacijom, da bi poetizirala svoj iskaz.

Najčešći postupak koji Woolfova koristi jeste elipsa (www.geocities.com) pod kojom "retoričari podrazumijevaju dokidanje pojedinih dijelova iskaza" (www.geocities.com) koji mogu biti i redundantni i sintaksički nužni, ali čije izostavljanje omogućuje kontekstualna uključenost, pa tako razumijevanje teksta ostaje nenarušeno, a mogućnost nizanja riječi u rečenici beskrajna, kao, npr., u rečenici:

The war was over, except for some one like Mrs. Foxcroft at the Embassy last night eating her heart out because that nice boy was killed and now the old Manor House must go to a cousin; or Lady Bexborough who opened a bazaar, they said, with the telegram in her hand, John, her favorite, killed; but it was over; thank Heaven-over" (Woolf 1981: 5)

U sljedećoj rečenici koja počinje uzročnom klauzom elidiran je dio iskaza, odnosno glavna rečenica koja je nužna za razumijevanje cijele rečenice, ali koja se može pretpostaviti iz konteksta:

Jer mogli su biti razdvojeni stotinama godina, ona i Peter; ona nikada nije napisala pismo, a njegova su bila suhoparna; ali iznenada bi je obuzelo: da je on sada sa mnom šta bi rekao? – neki dani, neki vidici vraćali su joj ga blago, bez stare gorčine; što je možda bila nagrada što joj je stalo do ljudi; vratili su se usred St. James Parka jednog lijepog jutra – zaista su se vratili. (Woolf 1981: 11)

Figurativnost elipse zasniva se na "potrebi čitaočevog nužnog angažmana u pronalaženju elidirane komponente" (Katnić-Bakaršić 2001: 260), a također je bitna i dvosmislenost koju elipsa ponekad unosi i koja pojačava efekat začudnosti.

Woolfova u svom književnom iskazu koristi i parcelaciju, još jednu odliku poetskih romana koja ima za funkciju naglašavanje važnosti svakog elementa, tj. isticanje sadržaja svakog pojedinog parcelata, čime se pojačava emocionalnost i retoričnost teksta. "Pod parcelacijom obično se razumije realizacija jedne rečenice u više tekstovnih jedinica (ili jednog iskaza u nizu intonaciono izdvojenih segmenata međusobno odvojenih tačkama" (Katnić-Bakaršić 2001: 262), kao, npr., u sljedećem odlomku:

Kao što oblak zastire sunce, tišina pada na London; i pada na duh. Napor prestaje. Vrijeme visi o jarbolu, Pa se zaustavljamo; pa stojimo. Sam kostur navike, krut, drži uzgor ljudsko tijelo. Gdje ničeg nema, reče Peter Walsh sam sebi; osjećajući da je izdubljen, potpuno prazan unutra. Clarissa me je odbila, pomisli. Stajao je ondje mislieći: Clarissa me je odbila. (Woolf 1981: 53)

Međutim, treba naglasiti da kod Woolfove nema mnogo ovakvih primjera niti parcelata koji se sastoje od jedne riječi, koji svojom primjenom naglašavaju fragmentaciju ili ispresijecanost iskustva, jer je kod nje prvenstveni cilj da pokaže upravo jedinstven i sveobuhvatan tok iskustva, odnosno da naglasi njegovu fluidnost, pa tako fragmente ili slike, koje su nekad potpuno nepovezane, intencionalno veže zarezima, naglašavajući tako njihovu krkhu, ali ipak gipku povezanost.

Woolfova se, također, koristi netipičnim redom riječi u rečenici, pa umjesto neutralne formulacije subjekt-predikat-objekt, koja bi bila karakteristična za roman, često na prvo mjesto stavlja objekt, kao u rečenici: "Uzorne sluge, žutosmeđe kineske pse, predvorje obloženo crnim i bijelim rombovima s bijelim nadutim zastorima – vidje Peter kroz otvorena vrata i bješe mu drago." (Woolf 1981: 59).

U sljedećoj rečenici imamo primjer postupka u kojem autorica odgađa otkrivanje objekta, pa se tek na njenom samom kraju, nakon niza zavisnih rečenica odvojenih zarezima, otkriva objekt, što pojačava stilsku markiranost rečenice, ali i samog objekta:

Mi smo takve budale, pomisli ona prelazeći ulicu Victoria. Jer sam Bog zna zašto ga tako volimo, kako ga tako vidimo, snujući

ga, gradeći ga oko sebe, rušeći ga, stvarajući ga nanovo svakog trenutka; ali i posljednje zanemarene starice, najpotištenije od sve sirotinje što sjedi na kućnom pragu pijući svoju propast, čine to isto, njihov se slučaj ne može riješiti, ona je u to uvjerena, nikakvim zakonima parlamenta upravo zbog toga razloga: one vole život. (Woolf 1981: 8)

Dalje, ona se koristi nominativnim rečenicama u opisnim dijelovima teksta koje se, također, mogu smatrati figurom, naprimjer:

Ulica Bond ju je očaravala; ulica Bond u rano jutro u sezoni; njezine lepršave zastave; njezine trgovine; ništa kričavo; ništa blještavo; jedan smotak tweeda u izlogu krojačnice gdje je njezin otac kupovao odijela pedeset godina; nekoliko bisera; losos na komadu leda. (Woolf 1981: 15)

Novija retorička literatura naglašava da "ponekad glagol kao da je prisutan u formi imenice – on predaje imenici svoj smisao i dio svojih funkcija". (Dubois 1986: 134, cit. prema: Katnić-Bakaršić 2001: 261)

Vidljivo obilježje romana *Gospođa Dalloway* koje se može primijetiti u svim navedenim primjerima jesu parataktično-hipotaktične rečenice koje koriste asindetnu koordinaciju, što znači da su rečenice, klauze i sintagme odijeljene zarecima, a ne veznicima. Asindetna je u književnosti stilski shema koja podrazumijeva namjerno izbacivanje veznika iz niza povezanih rečenica, a efekt je ubrzanje ritma paragrafa i isticanje glavne ideje koja se njime prožima. Najvažnija karakteristika parataktičnih rečenica jeste da rijetko postoji potpuna nezavisnost konsektivnih rečenica koliko god da se one nekad čine nepovezanim, baš kao i misli ili tok misli koji autor na taj način pokušava prenijeti. Ako imamo u vidu da je Woolfova baš to htjela prikazati, dakle, povezan tok ili trajanje svijesti, onda se ovakva rečenica čini najprikladnijom. Ovakav sintaksički izbor također bismo mogli povezati s njenim nastojanjem da izolira osjećaj prijekora koji žena može imati s obzirom na položaj koji zauzima u društvu, o čemu govori u *Vlastitoj sobi*. Naime, da se češće koristila parcelacijom i polisindetnim vezivanjem, rečenica bi proizvela efekt nemira, zadihanosti ili čak anksioznosti, koji bismo onda mogli vezivati za kulminaciju nezadovoljstva, prijekora ili

osude, što je Woolf željela izbjeći, jer, prema njenom mišljenju, koje obrazlaže u *Vlastitoj sobi*, to nije način na koji spol treba utjecati na roman. Svojom sintaksom Woolfova proizvodi efekt površinske smirenosti duha, ali i njegova dubinskog nezadovoljstva, tako da bi sav "nemir" mogao biti iskazan kroz povremeni uzdah radije nego kroz zadihanost. Ona ne prikazuje iscjepkano iskustvo i dezintegriranu sliku kolektiviteta, nego upravo njegovu povezanost, pa odatle beskrajno nizanje zavisnih rečenica. Interesantna sadržajna i strukturalna karakteristika teksta, koja govori o saživljenosti forme i sadržaja, jeste da se na mnogo mjesta zavisne rečenice mogu odstraniti i savršeno uklopiti u druge odlomke. Na taj način Woolfova strukturalno prilagođava svoju rečenicu ljudskom toku svijesti koji u sebi sadrži mnoštvo logički povezanih, ali i nepovezanih slika.

Možemo reći da Woolfovoj pisanje uopće, bilo ono u obliku eseja, biografije ili dnevnika predstavlja apsolutnu potrebu. Međutim, pisanje romana jeste utrka ili izazov njenog života. Kroz tu formu, koja jedina može pokušati obuhvatiti sve iskustvo življenja, ona želi istražiti i prikazati svaki kutak ljudskog unutrašnjeg postojanja, svu kompleksnost individualne osobnosti, prikazujući pri tome unutarnju, individualnu upotrebu jezika u njegovoj funkciji mišljenja, a ne u funkciji govorenja. Ona ga želi prikazati u njegovoj funkciji utjelovljavanja misli, u svrhu rasvjetljavanja rađanja misli i njihova stapanja u tok koji čini naše unutarne postojanje, pri čemu se koriste različita psiholingvistička sredstva, stilske figure, odnosno romaneskna forma sa lirskim elementima.

Zaključak

Specifična forma romana kojom se koristi Virginija Woolf odraz je književnih strujanja perioda u kojem je živjela i stvarala, dakle, početka 20. stoljeća, kada realistička forma romana ustupa mjesto modernoj. Moderni život nije mogao biti predstavljen kroz formu lirske poezije, a dotadašnji realistički roman, koji je odlično prenosio detalje i činjenice, nije uspješno prenosio osjećaj dubine života i postojanja. U svom nastojanju da roman učine govorom duše pisci posežu za spajanjem žanrova, odnosno, u ovom slučaju, unošenjem elemenata poezije u strukturu romana, tako da je, u suštini, jedan od elemenata modernizacije romana, ustvari, njegova poetizacija, a roman *Gospođa Dalloway* jedan je od takvih primjera. Kratkom jezičko-stilskom analizom uvidjeli smo da se Woolfova koristi postupcima ekspresivne

sintakse: elipsom, parcelacijom, netipičnim redom riječi u rečenici, te nominativnim rečenicama, kao i stilskim figurama, prije svega metaforom i personifikacijom, da bi poetizirala svoj iskaz.

Summary

The intent of this paper is to address the process of transition of the modern novel from metonymic to metaphoric mode of expression, presenting the specific characteristics of the each mode, and to try to explain why this change had to take place in the literature emerging at the onset of the twentieth century. The paper specifically engages with the work of Virginia Woolf and her most famous novel *Mrs Dalloway*. It presents us with the main characteristics of her specific style of writing and gives a thorough insight into the poetic elements of her prose.

Izvori:

1. Woolf, Virginia (1981): *Gospođa Dalloway*
2. Woolf, Virginia (1981): *Mrs. Dalloway*

Literatura:

1. Briggs, Julia (2006): *Reading Virginia Woolf*, Edinburgh University Press
2. Flaker, Aleksander (1986): *Stilske formacije*, SNL, Zagreb
3. Hadžizukić, Dijana (2009): *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu* (doktorska disertacija u rukopisu), Fakultet humanističkih nauka, Mostar
4. Katnić-Bakaršić, Marina (2001): *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo
5. Koljević, Svetozar (1983): "Impresionistički roman Virdžinije Vulf", *Život*, 1-2, Sarajevo
6. Lešić, Zdenko (2005): *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
7. Lodge, David (1988): *Načini modernog pisanja*, Globus: Stvarnost, Zagreb
8. *Rečnik književnih termina* (2001): Romanov, Banja Luka
9. <http://www.geocities.com/ewilliams11/guide.html>

Mr. Selma RALJEVIĆ

**SHERWOOD ANDERSON I DOBA
INDUSTRIJALIZACIJE U SAD-U:
PORTRET *WINESBURG, OHIO***

Sažetak:

U posljednjim decenijama XIX i prvoj polovini XX stoljeća desile su se velike promjene života, svjetonazora općenito – u nauci, religiji, politici, umjetnosti i široj društvenoj svijesti. U književnosti su se javile težnje za novim načinom izraza i oblikovanja, drugačijim od svega postojećeg i prethodnog. To je dovelo do nastanka i razvoja književnog i kulturološkog pojma, odnosno epohe modernizma. U Sjedinjenim Američkim Državama period modernizma ili moderne (kako se često naziva) obilježile su, također, velike promjene u raznim aspektima djelovanja i percepcije ljudske prirode i uma. Desilo se vjerovatno najkontradiktornije doba u čovjekovoj historiji i evoluciji. Na umjetnički izraz to se odrazilo upravo modernizmom, u smislu tematskih, ideoloških, stilskih i naracijskih eksperimenata i aspekata. Težilo se raskidu sa tradicijom u svakom smislu riječi.

Specifičan eksperiment u američkoj književnosti toga doba predstavlja djelo *Winesburg, Ohio* Sherwooda Andersona, koje je jedno od prvih prozних ostvarenja književne Amerike s elementima modernizma.

Ključne riječi: modernizam, *otvorenost djela*, pisci *Izgubljene generacije*, Sherwood Anderson, *Winesburg, Ohio*, doba industrijalizacije u SAD-u, groteska, Clyde, američki mali grad, "živi mrtvac"

Amerika je krajem XIX i početkom XX stoljeća sve više prodirala na svjetsku kulturno-historijsku društvenu scenu kao sila u usponu, tako

da su njene akcije, kao i globalne interakcije obilježile sliku toga vremena, posebno zapadnjačke civilizacije. Kao središnje teme toga doba, koje su svoj trag ostavile i u književnom stvaralaštvu epohe modernizma, između ostalih, mogu se izdvojiti: Prvi svjetski rat (početak: 28. VI 1914. godine u Sarajevu, dan koji su neki historičari smatrali početkom propadanja zapadne civilizacije); sekularizacija i urbanizacija, javljanje organiziranog kriminala prvi put u Americi kao rezultat reakcije na čuveni 18. amandman Američkog ustava, koji je trebao spriječiti proizvodnju, potrošnju i uvoz alkohola. Međutim, u to vrijeme postojalo je oko 220.000 tajnih točionica alkohola u SAD-u. Kulminirajuće pljačke novca imale su, također, značajan odjek u američkoj javnosti i romanu. U književnim temama reflektirala se i emancipacija žena i etničkih grupa. Amerikanke su 1919. godine po prvi put dobile pravo glasa i sve više počele odbacivati puritanske nametnute norme društvenog ponašanja. Psihoanalitička razmatranja Sigmunda Freuda (1856–1939), austrijskog neurologa i utemeljitelja psihoanalize, te razumijevanje prirode, svemira i "teorija relativnosti" Alberta Einsteina (1879–1955) i sličnih velikana ovoga perioda utjecali su na drugačije razumijevanje i percepciju svijeta. To se odrazilo na djela ne samo američke nego i svjetske književnosti. Konkretno, na američku književnost toga doba utjecalo je i sljedeće: egzodus američkih pisaca u Evropu dvadesetih godina XX stoljeća; *Roaring Twenties* – burne dvadesete godine XX stoljeća, koje su obilježile nagli razvoj potrošačkog društva i industrijalizacija, zatim *The Harlem Renaissance* – što označava književnu renesansu američkog Juga, najupečatljiviji vid američkog modernizma dvadesetih godina. Pojava radija, televizije, nijemog filma, kina, telegrafa i sličnih pronalazaka, čiji je osnovni cilj bio razvoj komunikacije, također su ostavili trag u umjetnosti pisane riječi toga doba. *The Jazz Age* – doba jazza, koji praktično postaje dio američkoga načina života, osim u književnost, prodiro čak i u segmente klasične muzike. Karakteristika toga doba jeste i nastajanje tipičnih američkih predgrađa, razvijanje avijacije; ali, nakon toga, i *The Great Depression* – velika privredna kriza tridesetih godina XX stoljeća. S obzirom na to da se u veoma kratkom periodu u ovu zemlju doselilo oko devetnaest miliona ljudi, među njima najviše katolika i Jevreja, ovo je bio period i uvođenja prvih normi za doseljenike u SAD.

Ove godine u Americi nazivaju se i *The High Modernism* – periodom visokog modernizma, zbog toga što je došlo do njegove izrazito velike kulminacije u književnoj Americi, posebno u prozi. Uvaženi "amerikanist

u Sarajevu", Zvonimir Radeljković, smatra da u američkoj književnosti postoje tri dominantna utjecaja koja oblikuju romane modernizma, a to su:

1. kritički pogled na SAD, njihove mitove i vrijednosti;
2. ratno iskustvo;
3. evropski modernistički eksperimenti.

Među najznačajnijim stilskim i naracijskim eksperimentima u prozi koji su obilježili fenomen američkog modernizma mogu se izdvojiti oni Sherwooda Andersona (1876–1941), Francisa Scotta Fitzgeralda (1896–1940), Ernesta Hemingwaya (1899–1961), Johna Dos Passosa (1896–1970), a posebno Williama Faulknera (1897–1962).

Obilježja modernizma u književnosti, pa time i američkoj, predstavljaju i potraga za novim vrijednostima raznih vidova ljudskog iskustva, gubitak ili dvosmislenost identiteta, distanciranost pisca i često uvođenje pripovjedača kao posrednika u piščevom nastojanju ka depersonalizaciji i otuđenju. Karakteristična je i tzv. otvorenost djela. To označava nezavršenost, što dovodi do "kršenja konvencija, pa u skladu s tim i do miješanja tradicionalnih književnih vrsta, kao i do složenih kombinacija književnih postupaka, zahvaljujući čemu je teško razabrati na koji način treba pojedino djelo shvatiti. U romanu se tako javljaju elementi bajke, eseja ili reportaže, kao i poezije; on je ponekad i filozofska rasprava, ali ponekad i poema." (Solar 2001: 165–166) U modernom romanu, kako to smatra akademik Nikola Kovač, svijet se posmatra kao dezintegrirani sistem vrijednosti u kojem život postaje neuhvatljivi san i proizvoljna igra.

Koncept vremena u književnom djelu, koji je u tradicionalnom romanu predstavljao određenu viziju stalnosti, u XX stoljeću potpuno je izgubljen i promijenjen. Pojam vremena, prema Kovačevim riječima, postaje medij ispoljavanja bića, tek skup momenata sjećanja ili svijesti koji se prelamaju kao simultana refleksija postojanja prošlosti i sadašnjosti u ogledalu prezenta i izbezumljenom supstantivnom traganju modernog junaka za vlastitim identitetom. Pored Einsteinove teorije o zakrivljenoj, umjesto pravolinijske koncepcije vremena, postulate nove percepcije vremena u ovome periodu dao je i francuski filozof Henry Bergson (1859–1941).

Temeljna Bergsonova intuicija koja hrani njegovu filozofsku špekulaciju skupljena je u iskazu da vrijeme nije atomsko već ono što traje. Time je izjednačio vrijeme i trajanje... Vrijeme je stoga susljednost trajne svijesti te je

u svojoj biti trajanje, proces u neprestanom obogaćivanju te je nedjeljivo. Trajanje osim datosti svijesti karakterizira čitavu stvarnost – stvarnost nema kao najviši princip bitak već je posljednji princip svekolike stvarnosti životni zamah, elan vital. Zbilja je stvaralačka evolucija s bitnom karakteristikom trajanja. ([http://hr.wikipedia.org/wiki/Henri Bergson](http://hr.wikipedia.org/wiki/Henri_Bergson); 8. januar 2010.)

Mnogi teoretičari i kritičari bavili su se, također, razmatranjima apsolutnog prisustva vremena i njegovom percepcijom. Mađarski filozof i književni kritičar Georg Lukacs (1885–1971) historiju vidi kao "vječno, neprestano ponavljanje i onda je ona statički, a ne dinamički fenomen".¹ Thomas Stearns Eliot (1888–1965), u svome poznatom eseju "Tradition and the Individual Talent" (*Tradicija i individualni talenat*, 1919), naglašava važnost smisla za povijest, koji je, prema njemu, smisao za bezvremeno i vremenito uzeto zajedno. On tradiciju vidi kao jednu vrstu piramide u kojoj je najuži dio svako novo književno djelo s retroaktivnim utjecajem na ostali dio piramide.

U svemu tome isprepliće se i tema otuđenja, nesigurnosti i izgnanstva, te odricanje nacionalnog identiteta kao podsupstance *šutnje, progonstva i lukavstva*² oblikovanih u vidove težnje za umjetničkim izrazom, kako je to možda najbolje nazvao Stephen Dedalus u poluautobiografskom *Bildungsromanu* Jamesa Joycea – *Portret mladog umjetnika* (*Portrait of the Artist as a Young Man*, 1916), što bi za njega značilo odbranu od modernog svijeta. Iako su mnogi američki pisci svoju promociju i priznanje doživjeli u Evropi, izrazili su želju za isticanjem posebnosti američkog identiteta, koji je u historiji Amerike dugo bio svojatan od strane evropskih kolonizatora. U tu grupu ex-patriota spadaju američki pisci *Izgubljene generacije*³, među kojima su bili i Ernest Hemingway, Gertrude Stein (1874–1946), F. S.

¹ Predavanje postdiplomecima prof. dr. Zvonimira Radeljkovića, Mostar, 21. II 2006. god.

² Odnosi se na: "silence, exile, and cunning", prema razmišljanjima Joyceovog Stephena. (Joyce 2003: 269)

³ "Izgubljena generacija pojam je koji označava skupinu američkih pisaca koji su nakon Prvog svjetskog rata, 20-ih godina prošlog stoljeća, otišli u Evropu i okupili se posebno u Parizu, koji je tada postao veliko okupljalište pisaca u inozemstvu zbog svoje liberalnosti i otvorenosti... Prvi put je ovaj pojam upotrijebila Gertrude Stein, koja je vodila jedan salon u kojima su se ti umjetnici okupljali i raspravljali o svojim radovima. Na jednom takvom sastanku rekla je: *Svi ste vi izgubljena generacija*. Ta rečenica postala je poznata po Hemingwayevom motu romana *A sunce izlazi* (*The Sun Also Rises*)." (http://hr.wikipedia.org/wiki/Izgubljena_generacija, Last Accessed 8 January, 2010)

Fitzgerald, John Doss Passos i drugi, čija su djela označila svitanje novih jutara i uzdizanje obzora američkog modernizma.

U vezi s odbacivanjem okova evropske tradicije u američkoj književnosti, iako ne spadaju u pisce modernizma već "američke renesanse" (sredina XIX stoljeća), svakako treba spomenuti Ralpa Waldoa Emersona (1803–1882) i Henryja Davida Thoreaua (1817–1862). Oni su svojom filozofijom optimizma i transcendentalističkim pogledima na svijet možda i najviše doprinijeli nastanku američke književne tradicije i trijumfu američke književnosti.

Nakon američkog realizma s karakterističnim temama i načinima pisanja, izraženim možda najbolje u proznim remek-djelima Marka Twaina (Samuela Langhornea Clemensa, 1835–1910) i Williama Deana Howellsa (1837–1920), u Americi se negdje na prekretnici stoljeća (od 1890-ih) razvio književni pravac naturalizam. Potpuno suprotno od optimističnog duha transcendentalizma, naturalisti su u izrazito mimetičkom shvaćanju književnosti smatrali da djelo treba prikazati "isječak života" čovjeka. Ljudsko biće su poimali kao "nagonsko biće" kojim upravljaju sile prirode (najčešće negativne razorne strasti i nagoni), naslijeđe (osobito u pojmu "nečiste krvi") i izravni utjecaji društvene sredine.

Književno stvaralaštvo američkog naturalizma obilježili su: Frank Norris (1870–1902), Jack London (John Griffith, 1876–1916), Stephen Crane (1871–1900), Theodore Dreiser (1871–1945) i Sherwood (Berton) Anderson, čija djela, kao i ona njegovog prethodnika Cranea, već komponiraju možda prve note američkog modernizma u prozi. Radeljković zapaža sljedeće:

"... writer in whose work naturalism and modernism are curiously but inextricably combined is Sherwood Anderson, whose prose contains perhaps the first modern treatment of a characteristically American theme – life in a small town – which would be copiously used by many modern and postmodern writers, from Sinclair Lewis to Faulkner, from Truman Capote (1924-1984) to Ray Bradbury (1920-). Anderson's treatment of this topic in his best novel, or collection of short stories, Winesburg, Ohio (1919) is at the very start of an anti-romantic approach... First of all, Winesburg, Ohio is one of the first modernist works of literature, preceding Joyce's Ulysses and Eliot's "The Waste Land", those cornerstones of modernism, by some three years. (Radeljković 2005: 176)

Andersonov *Winesburg, Ohio* specifičan je eksperiment u američkoj književnosti. U čvoru naturalizma i modernizma on predstavlja moderne tematske implikacije upravo na prijelaznom koraku između ovoga književnog pravca i epohe, ali s pozicijom, ipak, bližom modernizmu, kako to zaključuje Radeljković. Nemogućnost komuniciranja i razumijevanja drugih, ali ni sopstvenih bivstvovanja u modernom svijetu, te nesigurnost istine svakog putnika (ne)namjernika susreće već na ulasku u Andersonov imaginarni mali grad *Winesburg*. Knjiga se isprva trebala zvati onako kako nosi naziv prva priča ili prolog ovoga romana ili zbirke priča, a to je "The Book of the Grotesque" ("Knjiga groteske"). Anderson je grotesku oslikao kao uzimanje neke ili nečije ideje kao sopstvene istine. U težnji nesigurnih za perspektivizmom to, zapravo, vodi nihilizmu, kako bi to bilo prema shvatanju Nietzscheovih filozofskih razmatranja. Međutim, neizostavno se mora naglasiti da je, i pored toga što je stvarao u periodu procvata ideja, misli i djela F. Nietzschea na američkom tlu, Anderson tvrdio da je tek kasnije bio upoznat s njegovom filozofijom. U ovoj provincijalnoj sredini na američkom Srednjem Zapadu, pomalo nostalgičnoj elegiji o pišćevim pastoralnim sjećanjima na mali grad njegovog djetinjstva i mladosti – možda ponajviše na Clyde u Ohiju, on ruši američki mit o uvijek boljem životu u američkom (možda jeffersonskom) malom gradu. Takvo shvatanje podrazumijevalo je intimnu sreću u jednostavnim malim kućama i idiličan život u prirodi. Andersonovo djelo predstavlja potpunu suprotnost takve slike života u malom gradu. U *Winesburg, Ohio* život je pun patnje, zavisti, ljubomore i prokletstva, kojim u sputanosti isključivo individualne paralize dominira želja za odlaskom. Ta želja ostaje neostvarena upravo u okovima pojedinačne lične paralize stanovnika ovoga grada, a na kraju je realizira jedino George Willard. On je mladi novinar–pripravnik u lokalnim novinama *Winesburg, Eagle*. Willard se pojavljuje u većini priča ili poglavlja kao poveznica između njih. Naime, on u toj maloj sredini ima ulogu katalizatora, "the role of a catalyst" (Radeljković 2005: 178), nekoga kome usamljeni likovi, stanovnici ovog malog grada, ispovijedaju svoje groteskne istine. U sopstvenom životnom neznanju i neiskustvu svojih, otprilike, sedamnaest godina, on ih, nažalost, tada neće moći razumjeti. *Mnogi ljudi moraju živjeti i umrijeti sami, čak i u Winesburgu* ("many people must live and die alone, even in Winesburg." (Anderson 1960: 120). Stanovnica ovoga grada, Alice Hindman, spoznaje to na ironičan način u svojoj "Avanturi" ("Adventure") bez avanture. Upravo to je i naziv ove priče/poglavlja – avanture očaja,

vriska čiji glas u usamljenom svijetu niko ne čuje. Neki kritičari su modernu tematiku ovog Andersonovog djela – ispočetka često osuđivanog zbog korištenja seksualnih tematskih implikacija i konotativnosti seksa, ljudske psihe i života, a kasnije književnog ostvarenja vrednovanog kao američki klasik – tumačili kao izraz njegove ljutnje izazvane životom u Clydeu. Anderson je u izjavi jednom mladom piscu nekoliko mjeseci prije svoje smrti negirao takva mišljenja, rekavši sljedeće: "There wasn't anything to this revolting... I liked Clyde. I saw it the way it was and I put it down the way it was. I didn't run away from Clyde. The time came, and I went." (Rideout 2005: 23) Walter B. Rideout smatra da najdublje značenje Clydea, kao i *Winesburga*, za Andersona jeste: "to repeat, not alienation but communion". (Rideout 2005: 46)

Sherwood Anderson rođen je u malom gradu Camdenu, također u Ohio. Njegova porodica odselila se iz Camdena nešto malo prije Sherwoodovog prvog rođendana. U Clyde, tada gradić od otprilike dvije hiljade i četiri stotine stanovnika, nastanili su se 1884. Anderson ga je napustio nedugo nakon majčine smrti, 1895. godine. Kada su se Andersonovi doselili u Clyde, grad je, i pored željeznice i telegrafa, bio predindustrijski, baš poput Winesburga. Djetinjstvo i mladost u Clydeu, obilježeni siromaštvom, ostavili su na Sherwoodu i njegovom starijem bratu Karlu neizbrisiv psihološki ožiljak. To se kasnije ispoljilo u senzibilnim opisima siromašnih ljudi u Andersonovoj prozi. Majku, Emmu Smith Anderson, duboko je volio i cijenio, za razliku od oca, Irwina McClaina Andersona. Otac mu je bio poznat kao neradnik, pijanica i zabavljač s dobrim umijećem pričanja zanimljivih priča. Sherwoodova odanost majci evidentna je i iz posvete *Winesburg, Ohio*, koja glasi: "*To the memory of my mother, EMMA SMITH ANDERSON, whose keen observations on the life about her first awoke in me the hunger to see beneath the surface of lives, this book is dedicated.*" (Anderson 1960: posveta). Majčina smrt Sherwooda je izrazito pogodila i, uz prodiranje novih sila industrijalizma, doprinijela raslojavanju integriteta porodice Anderson. Već prije Anderson je morao pronalaziti izvore egzistencijalnih prihoda kako bi pomogao preživljavanju svoje porodice. Obavljao je različite poslove, zbog čega je dobio i nadimak "Jobby". Formalno obrazovanje, srednju školu, morao je napustiti prije nego što je uspio maturirati. Cijelo mehaničko rušenje njegovog intimnog, malog svijeta djetinjstva i mladosti, i standardizacija života u industrijskoj Americi, utjecalo je na Andersonov umjetnički svijet. To je izraženo u sljedećim djelima: *Windy McPherson's*

Son (*Sin Windyja McPhersona*, 1916), *Winesburg, Ohio* (1919), *Poor White* (*Siromašni bijelac*, 1920), zbirci pripovijedaka *The Triumph of the Egg* (*Trijumf jajeta*, 1921), poluautobiografskom romanu *A Story-Teller's Story* (*Pripovjedačeva priča*, 1924), *Dark Laughter* (*Crni smijeh*, 1925) i drugima. Njegovo najpoznatije djelo vjerovatno je *Winesburg, Ohio*. Ono je ovome piscu i donijelo svjetsku slavu. U književnoj civilizaciji do sada je prevedeno na više od dvadeset svjetskih jezika.

Winesburg nosi glas piščevog svojevrsnog protesta protiv kulturalne sterilnosti u Americi. On smatra da je takvo stanje uzrokovao sveobuhvatni val mehanizacije u dobi velikih promjena i industrijalizacije u SAD-u. Djelo je, ujedno, i satira puritanskog tereta "čistog duha" američkoga malog grada. Radeljković uočava sljedeće:

It is interesting to note that Winesburg, Ohio contains two stories devoted to doctors and several to ministers and religion. It seems that religion and science are confronted in the book as metaphors of two ages, religion as the part of the old world order, and medicine as a part of the new, without giving advantage to either. The stories dealing with ministers and religion are obviously ironic and indicate the great changes happening in America. Anderson himself, in the first and the second part of the story or chapter called "Godliness", talks quite explicitly about it, contrasting the two epochs; the first one marked by religious feeling after the American Civil War:

"Men labored too hard and were too tired to read. In them was no desire for words printed upon paper. As they worked in the fields, vague, half-formed thoughts took possession on them. In the little Protestant churches they gathered on Sunday to hear of god and his works. The churches were the center of the social and intellectual life of the times."

While the second one is marked by the industrial advancement of the so-called "brown decades", which concentrated on the material, rather than spiritual aspect of human lives:

"The beginning of the most materialistic age in the history of the world, when wars would be fought without

patriotism, when men would forget God and only pay attention to moral standards, when the will to power would replace the will to serve and beauty would be well-nigh forgotten in the terrible headlong rush of mankind toward acquiring of possessions." (Radeljković 2005: 182)

U svemu tome očituje se i Andersonov odnos prema religiji. Za nju nije pokazivao mnogo interesovanja, kako to bilježi Rideout, mada su mu majka i sestra bile izrazito pobožne. Međutim, često je čitao Bibliju Kralja Jamesa (prijevod poznat kao "Authorized Version" ili "Ovlaštena verzija") zbog divljenja njenoj umjetničkoj veličini, što se reflektiralo u biblijskim konotacijama i simbolima u njegovom književnom stvaralaštvu.

Potpunu sliku industrijske Amerike iz *mašinske dobi*, čije je obrise dobio u dobi tvornica, "the time of factories"⁴ u Clydeu, Anderson je dobio kada se preselio u Chicago u prvoj polovini 1897. godine. U ovom gradu nastanio se u iznajmljenoj sobi u zgradi u kojoj je živio njegov stariji brat i slikar Karl. On se u ovu američku metropolu doselio nekoliko godina prije Sherwooda. Rideout bilježi:

According to the Memoirs Sherwood always remembered his first impression of "the tall buildings, the crowds, so strange and terrible." ... The immensity of the city made him feel small; the streets ran out of nowhere into nothing. (Rideout 2007: 71)

Njegova osnovna preokupacija, kako to sam Anderson ističe, bili su ljudi ("My own interest is people." Anderson 1969: 3). Kim Townsend u eseju "The Achievement of Winesburg" dodaje da su to bili obični ljudi Amerike, "the common people of America" (Townsend 1996: 207), i da je njegov zadatak bio sljedeći: "to give them their voice" (Townsend 1996: 207). U književni svijet ugradio je brojne likove iz svoga stvarnog života i okruženja. Oni su mu, osim toga, bili podloga i / ili shema za stvaranje nekih novih imaginarnih svjetova, baš poput onoga u *Winesburg, Ohio*. Tako su mali američki gradovi u kojima je Anderson živio, ili, bolje reći u jedini – mali američki grad, kako on to sam opisuje, model za njegov nepostojeći Winesburg. Međutim, stvarni gradić toga imena postojao je u Americi mnogo prije nastanka Andersonovog nestvarnog Winesburga. Za

⁴ Tako se na ovo realno vrijeme pisac često osvrtao u svojim književnim maštarijama.

njega ovaj pisac zaista nije znao. U to vrijeme nije ni bilo dokaza o njemu na geografskim kartama Amerike ili u knjizi gradova u Ohio koju je istraživao. Anderson to i navodi u svojim *Memoarima* (*The Memoars of Sherwood Anderson*, posthumno objavljenim 1968. godine), knjizi koja predstavlja kombinaciju fikcije i realnosti. Po svemu sudeći, ovaj američki pisac očito je želio da njegov zamišljeni grad ima centrirano geografsko obilježje na Srednjem Zapadu SAD-a u posljednjoj deceniji XIX ili onoj prvoj XX stoljeća. Fikijske stanovnike Winesburga stvorio je inspiriran ljudima iz "malog grada" njegova djetinjstva i mladosti, ali i Chicaga, gdje su ga se posebno dojmili njegovi sustanari. To su većinom bili umjetnici koje je nazivao – "The Little Children of Arts" (Anderson 1969: 347) ("mala djeca umjetnosti"). Oni su predstavljali suprotnost "živih mrtvaca" njegove vizije puritanske, ali i standardizacije "mašinske" Amerike u Winesburgu. Prema normativima vizije takve Amerike, Winesburg je trebao biti "suhi grad", kako to smatra Radeljković. On dodaje da se tu vjerovatno nije moglo kupiti ni vino koje upravo čini i sastavni, neraskidivi dio u imenu samoga grada (*Winesburg*: engl. *wine* – vino), niti alkohol uopće. Sve to bi trebalo graditi utopijsko društvo koje u realnosti može biti samo maska, a koju Anderson ovdje raskrinkava. Slika "živih mrtvaca" podsjeća na *Dublince* (*Dubliners*, 1914) Jamesa Joycea (1882–1941), što stanovnike ova dva "grada" sa različitih kontinenata spaja u sličnu viziju života. Anderson je, međutim, irskoga pisca i njegovo stvaralaštvo upoznao tek poslije objavljivanja svoga djela. David Stouck o ovom američkom piscu bilježi sljedeće:

We know that he thought about the frustrated and defeated characters in his early stories as among the living dead, for he described them in a letter to M. D. Finley, 2 December 1916, as building walls of fear around themselves, inside of which they die. In an earlier letter to Finley he used the image of the procession as part of the vision:

"At times there comes over me a terrible conviction that I am living in a city of the dead. In the office dead voices discuss dead ideas. I go into the street and long and long rows of dead faces march past. Once I got so excited and terrified that I began to run through the streets. I had a mad impulse to shout, to strike people with my fist. I wanted terribly to awaken them. (Stouck 1990: 43)

Kontradiktornost "The Little Childern of Arts" i "a procession of the living dead" ("procesije živih mrtvaca") u modernom društvu najbolje sumira Andersonov lični doživljaj ovih mladih umjetnika, opisan u njegovim *Memoarima*, i san koji nije san staroga pisca – samo na taj način imenovan, iz "Knjige groteske". Dok je ni budan niti usnuo ležao na krevetu, on je vidio sve ljude koje je poznao kako mu u dugoj povorci prolaze ispred očiju. Svi su, bez izuzetka, postali groteskni, što znači da su jednu istinu uzeli kao jedinu sopstvenu i nazvali je "svojom". Istine koje su prigrlili tako su postale neistine – "and the truth he embraced became a falsehood." (Anderson 1960: 24) Bilo kakvo doslovno i slijepo prihvatanje neke filozofije, ideje, istine ili ideologije može se shvatiti kao fundamentalizam. Međutim, Andersonove groteske, ili usamljene, oštećene, razorene individue izraz su nesigurnosti istine modernoga svijeta u kojem se razvoj tehnike i tehnologije događa u cilju naučnih dostignuća koja trebaju poboljšati život čovječanstva i unaprijediti komunikaciju. U Andersonovom svijetu dešava se upravo suprotno. Taj razvoj utječe na nemogućnosti komuniciranja, a čovjek je kao jedinka bezvrijedan, samo oštećena roba u poređenju sa hladnim i moćnim mašinama. Pojedincu to dodatno otežava ionako teški, a nerijetko i neprohodni put slijeđenja vlastitih snova.

Sherwood Anderson svojom književnom riječju iznosi revolt protiv mehanizacije umjetnosti, protiv korupcije, utjecaja i odraza sveobuhvatnog industrijskog razvoja na umjetnost i umjetničku originalnost, ali i na ljude. Njih je želio probuditi iz stanja "žive smrti", života bez života. Smatrao je da trebaju osjetiti krv djetinjstva u svojim žilama, jer vjerovatno samo djeca i umjetnici mogu zaista osjetiti život i *nasloniti uho na ćutanje dok im oči, velike i nijeme, rastu pored stvari* – kako je to Antun Branko Šimić (1898–1925) poetski rekao o pjesnicima. Anderson u svojim *Memoarima* iznosi sljedeća razmišljanja:

For myself I would say this, that it seems to me that I have, all my life, been seeking. I am still seeking and what I seek is men. (Anderson 1969: 5)

When I wrote the stories in the book called Winesburg, Ohio I was living in a cheap room in a Chicago rooming house... The house I had the room was on Chicago's North Side and was occupied by a group of people new to me. They were all either actively in the arts or they aspired to a place in some one of the arts. They were young musicians,

young writers, painters, actors, and I found them delightful. They were always coming into my room and I had many talks with them. For the most part they were what I came afterwards to think of as "Little Children of Arts". They was a great delicacy in them They seemed to me to live, most of them, in a little closed world of their own. I felt in them little or no lust and it was strange enough experience to me, coming as I did into that house, out of the world in which my own life was lived and feeling the amazing separation of their lives from the other lives I knew. (Anderson 1969: 347)

Ovaj pisac je intimno i strastveno osjećao slikarstvo. S tim u vezi, njegovo djelo može se doživjeti kao slika – svaki novi pogled i novi ugao može otkriti neku drugačiju ekspresiju i dubinu izraza. Stouck u vezi s tim kaže:

The link between Anderson and painting is important; he often described himself as a painter using the medium of words. He saw both painter and writer trying, above all else, to express human emotions. (Stouck, 1990: 28)

Sherwood Anderson argued that good writing has the strong color and form of a Cézanne painting. (Stouck 1990: 47)

Anderson se u životu okušao u različitim vrstama poslova i stekao razna iskustva, pa je, između ostaloga, pokušao pronaći put uspjeha i u svijetu poslovnog menadžmenta. Bavio se i reklamnim poslovima, te vlastitom proizvodnjom boja u Clevelandu. Pod pritiskom života u težnji za srećom i prosperitetom pretrpio je dva nervna sloma, kako to bilježi Rideout u do sada vjerovatno najopsežnijoj biografiji Sherwooda Andersona: prvi 1907, i drugi, "his famous one" (Rideout 2005: xi), 1912. godine, "which he later used to describe as a conscious breaking away from a materialistic middle-class existence" (Radeljković 2005: 366). Hronološki, prije svega toga, dobrovoljno se prijavio u vojsku u toku Špansko-američkog rata (1898 –1899), mada ratište nije ni vidio. Nakon rata želio se posvetiti nastavku obrazovanja. 1900. godine upisao se na Wittenberg College u Springfieldu (Ohio), na koji se u kasnijim godinama života uvijek osvrtao kao na univerzitet, a ne na koledž.

Bio je znatno stariji od ostalih studenata, vrijedan, ambiciozan i uspješan u ostvarivanju odličnih rezultata. Dani studija provedeni u Wittenbergu i ljudi koje je upoznao u tome okruženju utjecali su na njegov stvaralački rad kojim se posvetio u zrelim godinama života. Tako Rideout navodi da je direktorica jedne srednje škole, Trillena White, koja je od Andersona bila starija deset godina, bila, kako je to pisac jednom prokomentirao, prva osoba preko koje je počeo otkrivati i upoznavati književnost: "The first person to really introduce me to literature, for which she had a very fine feeling" (Rideout 2005: 91). Eho njihova odnosa i razgovora o književnosti i pisanju osjeti se u relacijama Georga Willarda i Kate Swift u *Winesburg, Ohiou*. Kate vjerovatno i jeste projekcija Trillene. Njeno ime, Trillena White, nezaobilazno podsjeća i na drugi ženski lik iz Winesburga – Helen White. Može se pretpostaviti da je u stvaranju njenoga lika Anderson unio i djelić Trillene, kojoj se, po svemu sudeći, divio intelektualno. To ne isključuje i pretpostavku o eventualnoj, svjesnoj ili nesvjesnoj, njegovoj emocionalnoj naklonjenosti ovoj visokoj, sredovječnoj Amazonki, "tall, middle-aged Amazon woman" (Rideout 2005: 91), kako ju je opisao Sherwoodov brat Karl.

Sva ta životna iskustva, ali i njegova konstantna potraga za ljudima, koju on sam eksponira, dali su svoj doprinos u stvaranju Andersona–pisca. Tome implicitno doprinosi i njegova potraga za ljubavi, ona umjetnička, ali i ona realna ljudska, s obzirom na činjenicu da se ženio četiri puta, kao i da je za sebe rekao da je uvijek bio zaljubljen. U dugoj potrazi za samim sobom konačno je sebe spoznao kao pisca. Shvatio je i to da mu slobodu od okova mehanizacije ljudi poslovnoga svijeta Amerike na početku XX stoljeća donosi umjetnost koja ne postavlja jednu istinu kao bezuvjetno jedinu, već otvara mogućnosti mnoštva, različitosti i originalnosti. Njegovo umjetničko "oživljavanje života" počelo je kada se povezao sa grupom pisaca "Chicago Renaissance" (Wachel Lindsay, Edgar Lee Masters, Harriet Monroe, Carl Sandburg, Theodore Dreiser).

When the brown-covered initial number of The Little Review came out of the following March, it contained his first published article in his career as writer rather than businessman. With the founding of this magazine, dedicated as it was to beauty, intensity, rebellion, truth, and the priority of feeling over thought, the wave of the Chicago renaissance was beginning to crest, and Sherwood Anderson could feel himself lifted in that wave. (Rideout 2005: 174)

Prvi roman koji je Anderson objavio bio je *Sin Windyja McPhersona*. Pažnju javnosti privukao je tek trećim djelom: *Winesburg, Ohio – A Group of Tales of Ohio Small Town Life*⁵, "a lyrical, nostalgic, evocative book, chapters of which, or stories of which, he began writing in Chicago in 1915 and 1916, and publishing in leftist magazines, like *The New Masses*" (Radeljković 2005: 176). Taj roman ili zbirka pripovijedaka kolekcija je izgubljenih ljudi u vremenu tranzicije, zaglavljenih u vremenskoj praznini na putovanju između dva svijeta: staroga i novoga, puritanskog i modernog industrijskog. Oni u svojoj nepripadnosti niti jednom "voćnjaku" postaju "twisted apples" (Anderson 1960: 36) (engl. *twisted* - "krivo nasađene", smušene, uvrnute, neurotične, "felšave"; engl. *apples* – jabuke), kvrgave voćke koje rastu u krivo nasađenom vinogradu nazvanom Winesburg. Na putovanje u vozu standardizacije, koju ne razumiju, krenuli su bez mogućnosti odabira i slobodne volje. Stanica i predaha na putu nema, pa nema ni vremena za prilagođavanje. Kraj je neizvjestan i neodređen. Povratak na početak je nemoguć jer se i prva stanica sa koje su krenuli već promijenila. Svijeta kojemu su pripadali više nema. Mali gradovi gube sopstveno lice i postaju naličje velikih. Ta vizija promjenjivosti i neuhvatljivosti vremena provlači se kroz sve priče/poglavlja Andersonovog djela. Tako, naprimjer, u dijelu pod nazivom "Drink" ("Piće") o Tomu Fosteru, koji je rođen u Cincinnatiju, a sa bakom se doselio u Winesburg dok je bio šesnaestogodišnji dječak, kontrastira se industrijski razvoj grada Winesburga iz vremena sadašnjeg njihovih života i mitska slika pastoralnog života nekadašnjeg sela Winesburg, kakav je bio prije pedeset godina kada je Tomova baka otišla iz njega. U kontrapunktu se nalaze i oba Winesburga s velikim (američkim) gradom, kao i slijeđenje snova i teškoće na putu njihovog ostvarivanja u egzistencijalnoj borbi malog čovjeka u gigantskoj perspektivi zbilje. Gradacija ove moderne bajke počinje opisom Winesburga kao sela:

His (Tom's) grandmother had been raised on a farm near the town and as a young girl had gone to school there when Winesburg was a village of twelve or fifteen houses clustered about a general store on the Trunion Pike. (Anderson 1960: 210),

⁵ *A Group of Tales of Ohio Small Town Life*, podnaslov je Andersonovog *Winesburg, Ohio* koji je izostavljen u mnogim izdanjima ovoga djela.

nastavlja se američkim snom u potrazi za srećom:

What a life the old woman had led since she went away from the frontier settlement and what a strong, capable little old thing she was! She had been in Kansas, in Canada, and in New York City, traveling about with her husband, a mechanic, before he died. Later she went to stay with her daughter, who had also married a mechanic and lived in Covington, Kentucky, across the river from Cincinnati. (Anderson 1960: 210)

a onda, usljed društvenih nepravdi, sreću zamjenjuje nesreća:

Then began the hard years for Tom Foster's grandmother. First her son-in-law was killed by a policeman during a strike and then Tom's mother became an invalid and died also. The grandmother had saved a little money, but it was swept away by the illness of the daughter and by the cost of two funerals. She became a half worn-out old woman worker and lived with the grandson above a junk shop on a side street in Cincinnati. For five years she scrubbed the floors in an office building and then got a place as dish washer in a restaurant. (Anderson 1960: 210)

Nadalje, jednoga dana, na povratku kući s posla, Tomova baka bajkovito je pronašla novčanik u kojem je bilo trideset i sedam dolara. To joj je pomoglo u ostvarenju snova o povratku u Winesburg. Iste noći je spakovala svu svoju skromnu imovinu. U strahu da joj se ne onemogući ostvarivanje želje ako imalo bude odgađala put, s unukom je grozničavo otišla na željezničku stanicu da bi se smjestili na voz s krajnjim ciljem povratka u prošlost. Bila je uzbuđena poput djevojčice. Dok se voz u noći kretao prema Winesburgu, ona nije spavala. Pričala je dječaku priče iz prošlosti, stapajući ih u snove o njihovom sretnom i jednostavnom budućem životu. Ali, desilo se nešto što nije mogla ni zamisliti.

She could not believe that the tiny village of fifty years before had grown into a thriving town in her absence, and in the morning when the train came to Winesburg did not want to get off. (Anderson 1960: 211)

Kada su izašli iz voza, ostali su zbunjeno stajati na stanici ne znajući gdje da se okrenu i kojim putem da krenu. Bajka se završava tako što oni ipak pronalaze svoje mjesto u tom novom Winesburgu jer su u njemu sluge bile tražene: "In Winesburg servants were hard to get." (Anderson 1960: 211), iako za baku više nema starih vrijednosti kojima je željela da se vrati, a u kojima nije znala uživati dok su postojale. Tu počinje priča o Tomu Fosteru kome se svidio život u ovom novom malom gradu, gdje se odmah "uklopio" i postao pomalo neobični, nježni dio winesburške, još uvijek pretežno ruralne sredine.

As in the city in the houses of prostitution and with the rowdy boys running through the streets at night, so in Winesburg among its citizens he had always the power to be a part of and yet distinctly apart from the life about him... The most absurd little things made Tom Foster happy. That, I suppose, was why people loved him. (Anderson 1960: 212–214)

Međutim, i Tom je samo jedna usamljena individua. Mada su ga svi voljeli, kako to globalno na površinskom nivou biva rečeno, niko ga istinski nije volio i ljubio. Ni on nije razumio ljubav i ženska bića, niti sopstvene želje i nagone. Potiskivao ih je ili, trudeći se da ih zaboravi, bježao od njih, pri tome bježeći i od samoga sebe. U pokušaju da shvati sopstveno biće i on je prigrlio jednu istinu kao svoju. U jednoj spoznaji ili tek u njenoj naznaci, pa možda čak i pogrešnoj, začahurio se u grotesku. To skamenjeno stanje kukuljice iz kojega nema preobrazbe dijele svi likovi iz Andersonovog eksperimenta *Winesburg, Ohio*. Nasuprot tome, grad se mijenja, poprima nove oblike od stadija kada fabrika još uvijek nije bilo u njemu – k ao što se, naprimjer, u "An Awakening" – "Buđenju" otkriva takav momenat: "In Winesburg, as in all Ohio towns of twenty years ago, there was a section in which lived day laborers. As the time of factories had not yet come, the laborers worked in the fields or were section hands on the railroads" (Anderson 1960: 184), do stadija dolaska mašina, uključujući modifikaciju onoga perioda između tih dvaju historijskih istina. Naratorovi momenti sjećanja na Winesburg iz prošlosti, dovode do shvatanja da je on, zapravo, bivši ili sadašnji, stanovnik imaginarnog Winesburga. To se može zaključiti na osnovu njegovog iskustva, poznavanja grada i građana iz unutrašnje perspektive, ali i njegove lične identifikacije u jednom trenutku

kada se u priči/poglavlju "The Untold Lie" ("Neizgovorena laž") osvrće na stanovnike rekavši: "everyone in our town" (Anderson 1960: 203) ("svako u našem gradu"). Momenti naratorovih sjećanja ili *flashbackovi* od prezenta radnje *Winesburg, Ohioa*, koji je vjerovatno period između 1890. i 1900. ili 1900. i 1910. godine, protežu se do pedeset godina retrospektivnog povratka u prošlost američkog malog grada. Centralna – iako ne striktno po poziciji, već po tematskoj krivulji – priča, poglavlje ili možda *novella*, u svakom slučaju sekcija sastavljena iz četiri dijela pod glavnim naslovom "Godliness" ("Pobožnost") možda najbolje ilustrira vremeplov Winesburga. Tu se kaže sljedeće:

In the last fifty years a vast change has taken place in the lives of our people. A revolution has in fact taken place. The coming of industrialism, attended by all the roar and rattle of affairs, the shrill cries of millions of new voices that have come among us from overseas, the going and coming of trains, the growth of cities, the building of the interurban car lines that weave in and out of towns and past farmhouses, and now in these later years the coming of the automobiles has worked a tremendous change in the lives and in the habits of thought of our people of Mid-America. Books, badly imagined and written though they may be in the hurry of our times, are in every household, magazines circulate by the millions of copies, newspapers are everywhere. In our day a farmer standing by the stove in the store in his village has his mind filled to overflowing with the words of other men. The newspapers and the magazines have pumped him full. Much of the old brutal ignorance that had in it also a kind of beautiful childlike innocence is gone forever. The farmer by the stove is brother to the men of the cities, and if you listen you will find him talking as glibly and as senselessly as the best city man of us all. (Anderson 1960: 70-71)

U winesburškom nesigurnom svijetu niti sna niti jave nastavlja se slika procesije likova koje je u životu poznao stari pisac iz "Knjige groteske". On nije objavio knjigu o njima, pa tako nije prigrlio njihovu istinu/istine. Stari pisac je na taj način izbjegao opasnost da i sam postane groteskan.

Knjiga je ostala njegova i Andersonova ostavština poput upozorenja ili proročanstva budućim generacijama.

Međutim, Andersonovo djelo nikako se ne može doživjeti kao pesimistički izraz o propasti civilizacije. U *Winesburgu* ne žive samo "živi mrtvaci" već ima ljudi koji su još uvijek živi, ima ljudi koji su budni, a ni sva životna nada ne umire. Na kraju izlazi iz tog cikličnog putovanja bez stanice ipak pronalazi George Willard. Njegov put iz Winesburga vodi u nešto novo što uvjetno ne mora biti bolje. Put je bez putokaza i usmjerenja, životno nesiguran i otvoren, baš kao što je otvoreno i Andersonovo djelo. On dočarava modernu viziju stare metafore o putovanju pojedinca kao životu čovjeka. U ovom slučaju, putovanje upravo u toj nesigurnosti modernog svijeta kojim je zahvaćen i mali grad, označava pomak, pokret i akciju, neprihvatanje jedne životne istine, što život i čini živim. U vezi s tim, "Life Not Death Is the Great Adventure", epitaf je na grobu Sherwooda Andersona u Marionu, u Viriginiji. Američki pisac umro je 8. marta 1941. godine od upale potrbušnice uzrokovane nesretnim slučajem ironičnih kreacija sudbine, kada je slučajno progutao komad čačkalice na putovanju sa posljednjom ženom Eleanor u Cristobalu, u Panami.

Summary:

The wide-scale and far-reaching changes in thought, art, science, attitudes toward tradition and all aspects of life, in the whole world, especially Western society, brought to birth and development of Modernism in the late nineteenth and early twentieth century. An emerging fully industrialized world changed daily life in cities, but in the small town in the US as well.

Sherwood Anderson writes about it in his book *Winesburg, Ohio* where he experiments with form and brings maybe the first elements of Modernism in prose in American literature.

LITERATURA**Izvor:**

1. Anderson, Sherwood (1960): *Winesburg, Ohio*, Penguin Books, New York,

Opća literatura:

1. *A Time of Harvest – American Literature 1910–1960* (1962); Edited, with an Introduction by Robert E. Spiller, Hill and Wang, New York
2. Bašić, Sonja (1996): *Subverzije modernizma – Joyce i Faulkner*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
3. Bradbury, Malcolm (1992): *The Modern American Novel*, Second Edition, Oxford University Press, Oxford, New York,
4. *Columbia Literary History of the United States* (1988); Emory Elliot, General Editor, Columbia University Press, New York,
5. Cunliffe, Marcu (1974): *The Literature of the United States*, Penguin Books, Bungay, Suffolk
6. Eliot, Thomas Stearns (1999): *Tradicija, vrijednosti i književna kritika*, prijevod Slaven Jurić, priredio Milivoj Solar, Matica hrvatska, Zagreb
7. Joyce, James (2003): *A Portrait of the Artist as a Young Man*, Penguin Books, New York
8. Kovač, Nikola (1988): *Roman, istorija, politika – eseji*, Veselin Masleša, Sarajevo
9. Lešić, Zdenko; Kapidžić-Osmanagić, Hanifa; Katnić-Bakaršić, Marina; Kulenović, Tvrtko (2006): *Suvremena tumačenja književnosti i književnokritičko naslijeđe XX stoljeća*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
10. Solar, Milivoj (2001): *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb

Stručna literatura:

1. Anderson, Sherwood (1969): *Memoirs*, A Critical Edition, Newly Edited from the Original Manuscript by Ray Lewis White, The University of North Carolina Press, Chapel Hill
2. Baset, John E. (2006): *Sherwood Anderson – An American Career*, Rosemont Publishing and Printing Corp., Cranbury
3. *Bloom's Major Short Story Writers – Sherwood Anderson* (2003); Edited and with an Introduction by Harold Bloom, Chalsea House Publishers, Philadelphia
4. (Stouck, David, "Anderson's Expressionist Art") (1990): *New Essays on "Winesburg, Ohio"*, Edited by John W. Crowley, Cambridge University Press, Cambridge
5. Radeljković, Zvonimir (2005): *American Topics*, Buybook
6. Rideout, Walter B. (2005): *Sherwood Anderson – A Writer in America*, Volume I, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin
7. Rideout, Walter B. (2007): *Sherwood Anderson – A Writer in America*, Volume II, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin

8. Schevill, James (1951): *Sherwood Anderson – His Life and Work*, The University of Denver Press, Denver
9. *Sherwood Anderson (1977): "Winesburg, Ohio", Text and Criticism*, Edited by John H. Ferres, Penguin Books, New York
10. *The Portable Sherwood Anderson (1987): Revised Edition*, Edited, and with an Introduction, by Horace Gregory, Penguin Books, New York
11. (Townsend, Kim, "The Achievement of Winesburg") (1996): *"Winesburg, Ohio", Authorative Text, Backgrounds and Context Criticism*, Edited by Charles E. Modlin and Ray Lewis White, W. W. Norton & Company, Inc, New York

Internet-izvori:

1. http://hr.wikipedia.org/wiki/Henri_Bergson: 8. januar 2010.
2. http://hr.wikipedia.org/wiki/Izgubljena_generacija: 8. januar 2010.

**KNJIŽEVNOST
PRIKAZI I OSVRTI**

Dr. Elbisa USTAMUJIĆ

LJUBAV, PRIJATELJSTVO I SMRT U MOSTARSKOM PAKLU

Marsela Šunjić: *Laku noć grade*, Mostar, 1995.

Marsela Šunjić: *Pozdrav sa Mjeseca*, Ljubljana, KUD Franc Prešern, 2007.

Prva knjiga *Laku noć grade* Marsele Šunjić pojavila se kao neposredno svjedočenje o ličnom doživljaju haosa ratnih zbivanja i mostarske kataklizme u kojoj je nepovratno, u plamenu i eksplozijama, progonima i ubistvima, nestajao voljeni grad osebnije ljepote i osobene kulture življenja. Poticaj za izbor ispovjednog prosedeja jeste "mukla bol u trbuhu" kao odjek "ugušene prošlosti", pa je pisanje motivirano unutrašnjom potrebom za rasterećenjem jedne iskrene i bolne mostarske duše. U pitanju je dokumentarni ispis sjećanja; izrijeком se kaže da su događaji istiniti i ništa nije izmišljeno osim imena, a i ona su najčešće preinačena sa prepoznatljivošću aktera ratne drame. Kazivanje je sa naglašenom informacionom komponentom za nezaborav o jahačima apokalipse koji su tutnjali nad gradom, rušeći urbani centar, kulturno-historijske simbole zajedničkog življenja, zatirući sve civilizacijske i duhovne vrijednosti stvarane i njegovane u njegovoj vjekovitosti.

Marsela je ispisala potresne priče o stradanjima koja su zadesila komšije i prijatelje, ratne priče o progoniteljima i progonjenim, o zločincima i žrtvama i o tome kako se preplitala sudbina grada i njegovih ljudi. U fokusu je podrum, inače pojam dehumaniziranog prostora, koji je postao sklonište od granata koje su obasipale grad prvo s istočne, pa još žešće sa zapadne strane. Marselin podrum je apsurdna scena kolektivnog proživljavanja ratne stvarnosti jednog komšiluka. Iz stanova, avlija i bašča sa svjetlina južnog podneblja, na što asociraju Ćorovićeve *Komšije*, u kojima je komšiluk uzdignut do etičkoga kulta, sabijene su komšije zajedno u mraku podruma sa svim različitostima koje se tek počinju razaznavati. Zajednička im je strepnja i strah od granata i još više od vrata, od racija i progona, i užasavanje od vijesti koje jedna drugu prestižu, o represiji na etničkoj osnovi, o smrtima, razaranjima, o logorima i odlascima u nepoznatom pravcu.

Marselin roman *Laku noć grade* jedno je viđenje i potresno svjedočenje iz prve faze rata o dramatičnim događajima; ujedno je među prvim ratnim pričama o masovnom zlu, avetima povampirene ideologije fašizma i sukobljenih političkih interesa, spletenih u krvavi mostarski čvor koji je mogao jedino biti rasječen i tako je ubijeno sve što je podrazumijevalo Mostar i život u njemu. Preživjeli su se, napaćeni i poniženi, našli na neizvjesnim stazama prognaništva i izbjeglištva, noseći sa sobom kao popudbinu sjećanja na raniji sretniji život, ali i bol i gorčinu zbog svega uništenog i svega proživljenog, zbog nasilne iskorijenjenosti iz prirodnog i duhovnog prostora kao uporišne tačke identiteta.

U romanu *Pozdrav sa Mjeseca*, autorica, Marsela Šunjić, ostala je vjerna memoarskom diskursu koji je već postao izraz spisateljskog sazrijevanja. Ispovjedni prosede više nema uporište u bliskom i vrućem sjećanju iz kojega se u svojstvu emotivno zainteresiranog sudionika fragmentarno bilježe ratni događaji i ljudske sudbine. Romanesknja struktura realizira se kao autobiografski iskaz protagonistice, Mostarke Dijane, koju od rata dijeli desetak godina izbjeglištva. Događaji su ograničeni na nekoliko mjeseci prezentne stvarnosti date kao otvorena scena življenja jednolične njujorške svakodnevice. Posao i održavanje veza pretežno telefonom sa nekoliko generacijskih drugova koji su, kao i ona, stabilizirali svoj status i slučajni susreti i zgode sa nepoznatim prolaznicima.

Ispovjedni subjekt u velikoj je mjeri alter-ego same autorice i njena iskustva izbjeglištva i egzila sažetog u iskazu: "Nisam znala za što mi je trebalo više snage: da preživim ono što sam proživjela ili da to izbrišem iz svog sjećanja". Bez plačne sentimentalnosti žena, kreativna intelektualka, racionalizira prolaženje kroz depresivne faze nepodnošljive usamljenosti, revolta i grča, izgubljenosti i nesnalaženja u psihološko-egzistencijalnoj situaciji koja se prepoznaje kao *prazan prostor* kojim je zamijenjen izgubljeni zavičaj. Čežnju bića za izlaskom iz nepodnošljive tišine i praznine otuđenja simbolizira metafora Mjeseca, dalekog sagovornika i svjedoka samotnih noći.

Na fabularnom nivou ispričana je ljubavna priča o čežnji i traganju sa punom sviješću o čudesnoj moći ljubavi da životu dâ smisao. Započinje susretom sa Dečkom, nekadašnjom simpatijom, koji je bio u nju zaljubljen, što se ukazalo kao prilika za novi početak, ali se sve svodi na iznevjerena očekivanja i sjetna sjećanja na davno doživljenu ljubav. Dijani se iznenada ljubav desi sa novinarom iz Bosne, u čijem bi zagrljaju možda i mogla

otputovati na Mjesec, ali zajedničkoj sreći i osjećanju ispunjenosti i pune pripadnosti opet će se ispriječiti krvave posljedice bosanske tragedije, jer on je osuđen sudbinom svoje žene, teškog invalida, koju neće moći ni htjeti ostaviti. Marselina ljubavna priča osvježena je diskursom seksualnosti kao što je i sve u romanu kazano osobenom ženskom doživljajnošću.

Dijanu preplavljaju nostalgična sjećanja na sretnu mostarsku mladost obasjanu toplinom južnog podneblja, na ono što je jednom bilo i sada postoji samo u sjećanju i žaljenju, radost življenja, zbog čega bi se ona i njena generacija rado "odrekli budućnosti i vratili u prošlost". To je zov one mitske veze sa domom o kojoj su pjevali pjesnici od davnina i po čemu je Mostar najopjevaniji grad. Miješaju se draga sjećanja sa sviješću o dogođenom urbicidu i destrukciji svih vrijednosti etničke slike zajedničkog života. Gorka iskustva sažeto se sumiraju u slikama na filmskoj traci ili se esejistički razmatraju u opsesivnoj životnoj i kreativnoj temi: "Ljubav, prijateljstvo i smrt u mostarskom paklu". Zbog sjećanja nema više ni pravog života ni obećavajuće budućnosti. Marseline proze pridružuju se literaturi ispisanoj i onoj koja će se tek ispisati o tragičnom položaju čovjeka ugroženog zlom koje se ratom i prevratom sručilo na Mostar sa potresnim posljedicama za stanovnike podijeljene politikama razlika. Sjećanjima i nostalgijom oživljene slike o stvarnoj ili zamišljenoj sjedinjenosti ljudi i grada poticajne su za promišljanja na interkulturalnu temu poetike grada u književnim djelima.

Lična priča Marsele Šunjić doima se izuzetno autentično svježinom i iskrenošću scena iz života i vođenih dijaloga što u koherentnu strukturu povezuje provodni motiv, sjetni noćno razgovora sa Mjesecom. Čitaoca plijeni jasnoćom slika i doživljaja kompozicijskom jednostavnošću, prisnošću i sugestivnošću ispovjednog iskaza, kao i stilskom izbrušenošću. Psihogram ženstvenosti i ženske senzibilnosti i doživljajnosti u slikama autorice naginje *ženskom pismu* (l'écriture féminine). Tako Šunjićkin roman pripada istovremeno našoj književnosti egzila i pribraja se literarnoj produkciji koja posljednjih decenija brojnošću autorica i djela postaje respektabilan dio bosanskohercegovačke književnosti.

Mr. Ifeta ĆIRIĆ

"ČUJETE LI I NJIHOVE GLASOVE?": PRILOG IZUČAVANJU DRAME I RODNIH STUDIJA

Zbirka *Plays by American Women 1930-1960* objavljena 2001. jedna je od 10 antologija u seriji *Plays: Women's Theatre*, za čije izdavanje je odgovorna *Applause Theatre and Cinema Books*, kuća koja se specijalizirala za udžbenike, hrestomatije, antologije i kritička djela na polju scenskih umjetnosti. Knjiga se sastoji od tekstova devet američkih spisateljica koje su svoj trag ostavile upravo (ali ne i isključivo) u američkom teatru u periodu od tridesetih do šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, među kojima su i Lillian Hellman, Gertrude Stein i Alice Childress. Svaki od osam tekstova uvodi kraći predgovor koji okvirno predstavlja autoricu/-e, smješta dati tekst u njemu pripadajući književno-historijski kontekst, ukratko prati proces stvaranja, inscenacije i recepcije drama, te propituje problematiku s kojom su se suočavale navedene spisateljice u svojim životima i karijeri.

Urednica Judith E. Barlow trudi se i u kritičkom uvodu i u svakom od predgovora tekstu da nam u isti mah dočara duh vremena tokom kojega su ove velikanke američkog teatra stvarale, kao i njihove lične dileme, odabire i borbe, te sama književno-scenska djela koja po svojoj podžanrovskoj i tematskoj raznolikosti svjedoče o raznorodnosti interesnih sfera i stilova dramatičarki. Upravo je jedan od temeljnih zaključaka profesorice Barlow da su različite autorice isuviše dugo i pogrešno sagledavane sa pozicije njihovih bioloških karakteristika, a nikako na osnovu njihova stvaralaštva. Ipak, ono što ove autorice približava jednu drugoj jeste činjenica da su se morale izboriti ne samo protiv predrasuda i stereotipnog poimanja "ženstvenosti" i žena-autora, kako ih je društvo tog doba nametalo, nego i s načinima kako su one same shvatale i prezentirale svoje junakinje i sebe. Također je tačno i to da su se sve autorice, osim Alice Childress, relativno rano prestale baviti dramom, i da ih se, u poređenju s autorima poput Eugenea O'Neilla, Tennesseeja Williama ili, pak, Arthura Millera, iznimno rijetko ili nikako (ne) spominje u kritičkim prikazima američke drame XX stoljeća. Stoga, ova hrestomatija izuzetno je važno štivo, a sam uvod profesorice Barlow informativan i nadasve inspirirajući doprinos rodnim i književnim studijama.

KULTURA

Dr. Fikret BEČIROVIĆ

REMINISCENCIJE KULTURNO-RELIGIJSKOG PRABITKA

Sažetak

Bezmalo svi ljudi, manje ili više, imaju određeno mišljenje o religiji kao društvenoj pojavi, kao obliku društvene svijesti, važnom kulturnom, historijskom, političkom, etičkom elementu i sl., i svako se od njih osjeća kompetentnim dati svoje mišljenje i tumačenje, pa makar to bilo i ono najopskurnije. To je zbog toga što je religija tu, s nama, što je živimo kroz generacije, što se svaki čovjek rađa u određenom kulturno-civilizacijskom korpusu gdje je religija glavni "stožer" oko kojeg se vrte i događaju sve druge stvari, relacije i ukupan društveno-ekonomski život. U tom smislu čovjek od rođenja postepeno upoznaje religiju u kojoj je rođen, prakticira njene obrede i običaje, i živeći u takvom kulturnom miljeu, njemu je "njegova religija" najlogičnija, najciviliziranija, najispravnija, jednom riječju: najbolja.

Naspram "svoje" sve su druge nelogične, neispravne (zalutale), paganske, pogrešne, jednom riječju religije koje ne priznaje "pravi Bog" i koje će kad-tad morati doći "na Pravi put". Sve to religijsko samoljublje, religijska narcisoidnost, distinktivnost, isključivost i preferiranje svoje, a omalovažavanje tuđe vodi od podozrivosti, kulturnog prijezira, pa do otvorenih verbalnih sukoba, koji su "korak" do otvorenih oružanih sukoba i ratova, o čemu nam jasno svjedoči politička historija. U tom smislu sva ta narcisoidnost i ostrašćenost "svojim", s jedne strane, i negativna usmjerenost prema "drugima" dešava se zbog partikularnog i neobjektivnog (a pristrasnog) pristupa proučavanju religije.

Nasuprot tome, autor ovog teksta se zalaže da religiju (religije) treba proučavati na univerzalnoj ravni kao

općečovječansku pojavu, koja ima zajedničke niti od prvog čovjeka, pa do današnjih monoteističkih religija. U tom razumijevanju kontinuiteta "povezanosti sa Nadnaravnim" kao "reminiscencijama pradavnih vremena" i "religijskog prabitka", koji se i danas provlači, treba istaći i ukazati na ono "zajedničko", "integrirajuće" među religijama, s jedne strane, i sve ono pogubno što je bilo "kresivo" za "požare" između njih.

Ključne riječi: religija, kultura, religijska distinkcija, kulturna distinkcija, kultovi, mitovi, obredi, duhovi, bogovi, Bog, sinkretizam, reminiscencije, autohtonost, akulturacija, sveta mjesta, kult plodnosti i rađanja, kult predaka, religijski običaji, dezintegracija, integracija.

Uvod

Šta je religija? Kako je nastala? Koja je njena uloga u ljudskom društvu? Šta je vjera? Šta su konfesije? Kako su nastajali razni oblici vjerovanja? Zbog čega su i racionalni i praktični ljudi spremni da je prihvate? Zbog čega sve religije kroz cijeli povijesni hod čovječanstva imaju zajedničke niti?

Sva ova, kao i mnoštvo drugih pitanja koja se postavljaju znanstvenicima koji se bave istraživanjem religije, bilo kao teolozi, bilo kao naučnici, nisu još uvijek dobila prave i potpune odgovore, te će se na njima još dugo "raditi", a neka pitanja će ostati kao trajni izazov, na koji će se teško dati potpun i konačan odgovor.

Tako, po ovom pitanju dostignuto znanje tek je "zagrebalo vrh (znanstvenog) "ledenog brijega", ovog velikog i samozatajnog duhovnog segmenta, a potreba za rješavanjem ovih važnih pitanja može se protumačiti "kao potreba za protumačenjem sopstvenog ljudskog opstojanja" (Gehlen 1990: 7). U ovom diskursu nećemo se baviti svim spomenutim pitanjima, nego ćemo se fokusirati i bar malo dublje "zagrebati" vrh ledenog brijega posljednjeg pitanja, za koje mi se čini da ga posebno treba protežirati, aktuelizirati i istražiti. Zbog čega?

Religija se kroz historijski hod shvatala kao integrirajući faktor samo u okviru istog kulturno-civilizacijskog kruga, a dezintegrirajući i neprijateljski između drugih religija. Zbog toga je, dobrim dijelom, historija

ljudskog društva puna neprijateljstava, ratova i zločina koje su generirale i dozirale razne iskrivljene religijske ideologije i ideolozi i krivi tumači, a koje su korištene najčešće u političke svrhe, te su tako mnogo više ognjem i mačem nametali svoju, po njihovim riječima, "bolju" vjeru, nego misionarstvom i mirnim putem.

Mnogi ratovi obilježeni su kao "vjerski ratovi", a i ovi drugi, koji se ne zovu tako, zasigurno su inicirani i generirani perfidnim vjerskim distinkcijama, kulturnim prijezirom i kleronacionalističkom ideologijom i politikom.

Zato Rasim Muminović u svojoj knjizi "Srbizam i stradalništvo Bošnjaka" ističe: "Za razliku od njemačkog nacizma, koji nije idealizirao ili mistificirao religiju, u velikosrpskoj ideologiji religija je postala jezgro ideologije" (cit. prema: Šarić 2010: 90), dok Max Weber, imajući u vidu svu "kalvariju" tog tegobnog i zlehudog ljudskog puta kroz historiju, ističe da "historija ljudskog društva liči na ulicu koju je sam đavo pokaldrmio".

Danas kada se sve više ističu razlike ovo pitanje bi trebalo biti u ulozi onog "*spasonosnog*", integrirajućeg faktora u religiji i kulturi, kao općeljudskim duhovnim tvorevinama, jer i pored prisutnih razlika od samih početaka, kojima se težilo autohtonosti i autarhičnosti kultura, uz snažne kulturne distinkcije, ostalo je ipak mnogo toga zajedničkog, što veoma lijepo ističe J. P. Kulijano (1996: 13): "Tvrđnja mnogih naučnika, koje mi danas definišemo kao 'kognitivne' istoričare, jeste da jedinstvo svega mentalnog mora neizostavno da leži u jedinstvu ljudskog uma". Na tom planu posebne zasluge imaju naučnici Klod Levi Stros i Mirča Elijade, koji su isticali zajedničke, ali ipak nepovezane mitske sheme u različitim geografskim zonama, prvi na mikronivou (istraživanja mitologija Sjeverne i Južne Amerike), drugi na makronivou, koji je podrazumijevao velike jedinice vjere, *religijske sisteme*.

Iako je religija autonomni sistem, što znači da po svom porijeklu i funkciji nije nusproizvod drugih sistema, ipak je neminovno u interakciji s njima, i to sve čvršće, kako je ljudsko društvo odmicalo od prvobitne zajednice, pa dalje.

Religijski razvoj upamtio je dug i težak put i u najužoj je vezi s političkom i kulturnom historijom društva, kao i s razvojem materijalnih sredstava za proizvodnju, te ukupnim razvojem društvene svijesti, nauke i prosvijećenosti. Jedna od teorija kulturnog razvoja jeste teorija "kulturnih ciklusa", koja u tom razvoju vidi faze (cikluse) nastanka, rasta i nestajanja

i ponovnog rađanja kultura, cikluse koji imaju svoj uzor u odgovarajućim organskim tokovima djetinstva, zrelosti i starosti. Iako u ovoj teoriji ima mnogo istine, ipak se može staviti bar jedna zamjerka, a to je da kulturni i religijski obrasci nisu odjedanput i u svim svojim dijelovima u potpunosti umirali i izumirali sa dolaskom novih. To pokazuju mnogi kulturni i religijski atavizmi koji, bilo u skoro čistom obliku ili u nekim svojim nijansama ili varijetetima, imaju snažan odjek koji nas povezuje s praiskonom našega duhovnog bitka, koji ćemo pokušati "prizvati" u narednim recima ovog diskursa.

Zov pradavnih vremena

Religija kao ključni kulturni entitet, po gore spomenutoj teoriji, prošla je i još prolazi kroza sve spomenute faze, a i iz svake faze sa sobom je ponijela određene elemente, neke korijene i korjenčiće, mala zrnca ili *reminiscencije*: sjećanje, uspomene, odjek, spominjanje (Klaić 1966: 1056), jednom riječju, elemente koji se provlače u kontinuitetu i kao "zov pradavnih vremena" podsjećaju nas na svoje prisustvo, kontinuitet od prirodnih, plemenskih, narodnih, osnovanih do objavljenih religija. Dubokoumnom filozofu Heraklitu ne može se poreći da je dobrim dijelom u pravu kada kaže: "Panta rei" (Sve teče) i njegova rijeka (metaforička) zaista teče, odlazi, ali je činjenica da korito rijeke ostaje, pa zbog toga svi ti događaji koji su se desili (i prohujali) ostavili s bar malo traga na tim riječnim oblucima, policama, vrbacima, ćuprijama, mostovima itd.

U tom smislu i prohujale kulturne forme ostavljale su svoje tragove u koritu "rijeke kulture i religije" te i sa dolaskom novih kulturnih formi i obrazaca ove stare nisu istog trenutka prestajale postojati. Mnoge su se zadržale na tim "riječnjacima" i vremenom u fuziji s novim postajali su novi kvalitet, ne odričući se svih elemenata iz prošlog bitkovanja.

Druge kulturne forme opet su ostale u neizmijenjenom obliku kao okamenjeni kulturni obrasci i neprikosnovene konstante. Tako, npr., običaj ili određeni vid religijskog čina ili sujevjerja, kao što je "kucnuti u drvo", zastupljen je danas širom svijeta", a dolazi u izvornom obliku kao pradavna "mantra" nastala u vrijeme animizma i šumskih duhova, koji su po tim vjerovanjima, boravili u drveću.

Vjerujući u magičnu moć tih duhova, ljudi su u znak molbe duhu (za neku želju ili da se nešto ne "urekne" i sl.) dodirivali koru tog drveta, a kada

im se želja ispuni i sve dobro prođe, oni su u znak zahvalnosti duhu iz drveta "kucnuli u to drvo". Čovjek je oduvijek bio upućen na prirodu, zato je od pojedinih njenih dijelova stvarao kultove i božanstva. Riječ "kult", koja ima isti korijen kao riječ *kultura* (od lat. *colere* - uzgajati, odgajati, njegovati) (Damjanović 1977: 137), označava prvotnu obradu zemljišta, da bi kasnije bila oznaka za "odgojeni" duhovni opus prema nadnaravnim silama, koje upravljaju prirodom i ljudima, silama od kojih prije svega zavisi ljudska egzistencija, kao npr. "kult vode i izvora". On je jedan od najrasprostranjenijih kultova. Svugdje su postojali izvori, koji su se zvali "zdrava voda", kod koje se svijet skuplja, u njoj se umiva ili je pije. I danas u Bosni i Hercegovini i Srbiji imamo te lokalitete, kao, npr., "Zdrava voda" u Jablanici, po kojoj se zove još poznatiji restoran sa dobrom pečenom janjetinom i prekrasim pogledom na krajolik s terase restorana, zatim "Muška voda" kod Olova, te po Srbiji u više mjesta. I danas se vjeruje u njenu magijsku moć u bolje zdravlje, liječenje bolesti ili kao afrodizijak. Iz kulta izvora i vode, kao pradavnih "svetinja", zasigurno vodi svoju genezu i "sveta vodica", u koju je stavljena so i na koju je "nadograđena" određena molitva ili slična obredna "mantra". Sveta voda na pojedinim mjestima jesu čitave rijeke, kao, npr., Ind, Ganges, Jordan. U rijeci Jordan Ivan Krstitelj tom vodom krstio je taj živalj, pa i samog Isusa je krstio vodom iz te rijeke.

Isto tako, zanimljivi su kultovi ili totemi životinja, koji su se zadržali na zastavama nekih zemalja, kao, npr., heraldički znak orla na zastavi Srbije, Crne Gore, Albanije, Njemačke, Irana i dr. koji zasigurno vuku porijeklo iz totemskog opusa tih područja. Imena ljudi također se mogu dovesti u relaciju s totemom, kao npr. Vuk (njem. Wolf, tur. Kurt), Lav (eng. Lion, arapski Arslan), Gepard (arap. Fahd) itd.

Veoma je značajan kult nadgrobnih spomenika, koji se proteže do danas, a koji je u uskoj vezi s kultom kamena. Kamen je od samog početka simbolizirao neuništivost, vječnost, a pošto je to ključna odrednica religije od početka stvaranja religijske svijesti, on je ostao nadgrobnii spomenik, kao "kuća vječna" (kako je to pisalo na bosanskim stećcima). Međutim, i ovaj kult, kao i mnogi drugi, prolazio je kroz svoje metamorfoze. Metamorfoza nadgrobnih spomenika npr. u Bosni i Hercegovini, kretala se od sahranjivanja sa gomilom kamenja (tumulusi) vezanim za metalno doba, srednjovjekovni stećci koji su prošli kroz tri faze; ploče, sanduci i sarkofazi, što su se održali još nekoliko vjekova nakon dolaska Turaka, kada su počeli prelaziti u nove forme: nišane i krstove.

Kako kulturalne tako neke kontrakulturalne forme, koje su dobile pejorativno značenje zadržale su se do danas. Tako su nedovoljno islamiziran puk Turci nazivali "Balijama" isto kao što su Rimljani isti puk s ovih prostora, nedovoljno romaniziran, nazivali "Vlasima". Ove pogrdne jezičke forme jako su prisutne i danas i, nažalost, mutirale su od svog prvobitnog značenja u najcrnja nacionalistička obilježja i neizostavan vokabular mržnje, te u tom smislu mogu biti samo nešto što je suprotno kulturi, pučki rečeno nekultura.

Dakle, i "zlo", kao i "dobro", ima svoj kontinuitet, razvoj i "usavršavanje", čega smo živi svjedoci, posebno nakon netom prohujale agresije i zločina u Bosni i Hercegovini. Tako je odjek pradavnih vremena i dalje u manje-više duhovnoj simbiozi s nekim današnjim kulturnim i religijskim principima, obredima, mitovima, običajima, pa čak i kulturnim pejzažima.

U tom pogledu izlišno je svako nastojanje i drčno upinjanje u dokazivanju tobožnje originalnosti i autarhičnosti bilo koje religije, sekte, religijskog reda, kulturnog oblika, obrasca i sl. Zov pradavnih vremena možemo prepoznati u mnogim običnim radnjama i postupcima, od najobičnije geste današnjeg čovjeka kada se nađe u teškoj, prijetećoj ili opasnoj situaciji (kao, npr., grmljavina, nevrijeme, rat i sl.), spontano podiže glavu prema nebu i traži pomoć od Boga, od Neba ili neke druge Nadnaravne sile, u zavisnosti od religijskog opredjeljenja.

Ta, nije li to isto činio i naš pradavni predak u istim ili sličnim slučajevima, obraćajući se za pomoć nebeskim silama, pa bili to demoni, Bog, anđeli, melec, sveci ili neki "dobri" (duhovi). Pojam Neba, kao svetog prostora u kojem prebivaju natprirodne sile, usko je vezan za pojam Boga. Tako S. Petrović navodi "da u svim slavenskim jezicima riječ *Bog* nije došla sa hrišćanstvom", već navodi relacije s indoevropskim korijenom "*Deiwo*", što znači *Nebo*, te je dovodi u vezu sa lat. **deus**, sanskrtskim **dieva**, iranski **div**, litvanskim **diewas**, starogermanskim **tivar** (Petrović 2005: 301).

O svetosti neba kao prostora u kojem prebiva Svevišnji eksplicitno govori sam Isus u sintagmama "Otac moj nebeski", "Kraljevstvo nebesko" (Biblija 1983: 952), a poslije njega pa do dana današnjeg, nebo je zvanično prebivalište Svete obitelji, kao nebeske "skupnovlade", u glavnoj hrišćanskoj molitvi, **Očenaš** ("Oče naš koji jesi na nebesima, sveti se ime tvoje..."). Taj epitet "Nebeski" u nekim ideologijama koristi se kao atribut za čitav jedan narod, kao, npr., u srpskoj, Srbi su "nebeski narod", što je, opet, još nešto

više od "izabranog naroda", što su Jevreji (narod Izrailja) u Bibliji tobože bili. I taoizam, kao religija, stremi Nebu, jer smatra da je ljudski duh ustvari kosmički duh u mikroizdanju, pa se zbog toga gradeći svoje hramove na najvećim planinskim vrhovima, nastoje približiti tom vidu Nadnaravnog.

Za razliku od spomenutih shvatanja mjesta i boravka "Nadnaravnog", islam se protivi reduciranju Božijeg prostora samo na nebo, jer pored svih apsolutnih moći koje ima, Bog je i "sveprisutan", pa se ovdje može govoriti o "panteizmu" (Bog je prisutan svugdje i u svemu"). No, i pored toga, i islamski minareti streme ka nebu, isto kao i hrišćanski tornjevi.

Koliko je religija danas sveprisutna, čak i u najobičnijoj konverzaciji bez obzira na vjersku pripadnost, puno nam govori i često korištena uzrečica "ako Bog da", kojom se često koriste i ateisti, pa čak i oni najtvrdokorniji (kao, npr., "najveći sin" ex-Jugoslavije J. B. Tito i mnogi drugi). Međutim, iako se naizgled čini uzrečicom, ona je ipak "lagahna molitva", koju ljudi izgovaraju kada hoće ostvariti neke namjere, ciljeve, djela i sl., pa pored svoje namjere i odlučnosti, čovjek ipak smatra da je potrebna i Božija potpora; neki to kažu iskreno, a opet neki "za svaki slučaj, nek' se nađe".

Nisu li tu "lagahnu molitvu" na ovaj ili na drugi način koristili i naši preci i nisu li takve molitve naprosto *odjek* kulturnog i "religijskog prabitka", koji nas stalno podsjeća na naše korijene?

Taj kulturni bitak "pradavnog", prisutan u malo ili sasvim malo izmijenjenoj formi prenosio se kroz dugi historijski hod na razne načine u obliku narodnog "pamćenja" kroz mitove, legende, narodna predanja, običaje, vjerske obrede i rituale sa koljena na koljeno kroz plemenske, rodovske i etničke grupacije, s istovremenim procesima akulturacije koja je dolazila sa svih strana.

U tom se kontinuitetu ipak na neki način ispunila ljudska želja, ako ne za individualnom besmrtnošću i vječnošću, onda za "vječnošću i besmrtnošću čovječanstva", kojem svako od nas poklanja svoje "odjelito, pojedinačno Ja", onom entitetu, koji se zove "naše zajedničko Mi", te u tom odnosu svaki pojedinac ne osjeća se gubitnikom, već, naprotiv, dobitnikom jer je dao doprinos "za Opće dobro", za Zajednicu, a zajednica je uobličena u državu, koja je najviše dobro, što posebno ističu i Aristotel u "Politici" i Hegel (1987: 435) u "Enciklopediji filozofskih znanosti" kao doprinos ukupnom čovječanstvu.

Tako se kroz permanentnu interaktivnu cirkulaciju, kroz uvažavanje i korištenje iskustava "drugih i drugačijih", kulture i religije, već od prvih

društvenih zajednica, nisu mogle biti potpuno autarhične, a samim tim autohtone i homogene, već su se permanentno "dodirivale", akulturirale i sinkretizirale.

Kulturni proces sinkretizam (grč. sjedinjenje), koji je u početku značio jedinstvenost, neraščlanjivost, koja karakterizira prvobitno nerazvijeno stanje, kao "npr. sinkretizam prvobitne umjetnosti u kojoj su ples, pjevanje i svirka morali dolaziti zajedno, ili u filozofiji vrsta eklekticizma – spajanje raznovrsnih, protuslovnih nazora, nespojivih među sobom" (Klaić 1966: 1132), koji je predstavljao rudimentne oblike unutar određene kulture, da bi kasnije postao zajednički nazivnik za mnoštvo kulturnih *monada*, a koje su akulturacijom došle iz dalekih i davnih kultura, koje su u početku u novom ambijentu nastavile egzistirati kao praktični i prihvatljivi obrasci ili su nakon perioda podozrivosti vremenom dobile "pravo građanstva" u ukupnom kulturnom mozaiku.

Tako, npr., u Akadskom i Kanaanskom kraljevstvu glavni bog se zvao *El*, što jednostavno znači "Bog" (Religije svijeta 1987: 65, 68). Istim imenom sa dodatkom *Šadaj* koristi se bog Jahve kada se javlja Abram u pravi savez s njim ("Kad je Abram bilo devedeset i devet godina, ukaza mu se Jahve pa mu reče: "Ja sam *El-Šadaj* - Bog svesilni... A ovo je savez moj s tobom... i nećeš se više zvati Abram – već Abraham" (Biblija 1983: 11). Isto tako, i Isus, razapet na križu, u očaju zbog silnih muka i napuštenosti od svih "povika jakim glasom: *Eli, Eli! Lema sabakhthani*" (*Bože moj, Bože moj! Zašto si me ostavio?*)" (Biblija 1983: 963). Dakle, taj naziv za Boga protezao se kroz vijekove, a i danas je prisutan u judizmu. Ime Allah, ime za Boga u islamskoj religiji, bez sumnje je nastalo iz jezika civilizacija Mezopotamije, možda čak iz riječi "*El*", koja se transformisala u "*All*", jer, kako navodi Ivan Cvitković (1995: 25), u tom regionu i neki nemuslimani (palestinski kršćani, koji su inače Arapi) Boga nazivaju Allah, kao i Muslimani (mada se koriste i riječju Rabb - Bog. Sličnu analogiju imamo i u ličnim imenima, u biblijskom tekstu, kao što su; Adam-Adem, Eva-Hava, Abraham-Ibrahim, Mojsije-Musa itd. Oko ovih, kao i inih analogija, razvile su se čitave teorije, koje nastoje na svoj način fokusirati taj neuništivi korijen, kao "zov pradavnih vremena".

U tom nastojanju najistaknutije su neke kulturalne teorije, koje religiju poimaju kao ključnu odrednicu kulture, a to su, prije svega, one zasnovane na racionalističkoj osnovi (Petrović 2005: 12), kao što su: *evolucionistička*, koja analogno biološkom evolucionizmu, složeni organizam kulture vidi u postepenom razvoju od jednostavnijih ka složenijim oblicima, zatim

difuzionistička, koja razvoj kulture vidi u permanentnom prostornom širenju, te *funkcionalistička*, koja uvijek i prije svega postavlja pitanje "funkcije" u korelaciji između kulturne radnje i neke ljudske potrebe. Pored ovih, i *neke metafizičko-iracionalističke teorije* dale su svoj doprinos u razumijevanju kulture i religije kao ključnih oblika društvene svijesti i duhovne nadgradnje, kao i transmisije, kontinuiteta, transpozicije i transformacije kulturnih i religijskih oblika i čitavih religija i njihovih sistema.

Vežanost za nadnaravno i molitva

Sama riječ religija (od lat. glag. *religare*) (Cvitković 1995: 25) znači *vezati se, povezati* (a s kime? Sa čime?). To su zasigurno bila prva intuitivna pitanja prvih ljudi, čak i onda kada nisu znali za artikuliran govor, dok su se služili mnoštvom komunikacijskih *kineza* i neartikuliranih glasova, a mnogo manje razumljivim riječima. Osjećajući se sam pred mnoštvom opasnosti, koje su vrebale u prirodi te mnoštvom nepoznatih pojava, događaja i procesa (kao npr. munja, grom, vulkan, uragan, zemljotres, divlje životinje i dr.), čovjek je, na osnovu instinkta samoodržanja, bio uvjeren da postoje neke više sile, koje vladaju sa svim tim pojavama, i da im se on, ako želi opstati, mora pokloniti i za njih čvrsto *vezati*.

Na tom stanovištu zasniva se naturalistička teorija o nastanku religija. Po njoj, religiju su stvorile prirodne sile pred kojima je čovjek nemoćan, sile koje mu ulijevaju strah u kosti i prema kojima se morao odnositi sa strahopoštovanjem, umoljavati ih i prinostiti im žrtve. Svjestan svoje nemoći, a snage i moći tih sila, čovjek je prinuđen da se veže za njih i tako je uobličio prve religijske koncepte.

Ne negirajući u potpunosti spomenuto, čak imajući mnogo toga u vidu, teološka teorija baš zbog tih okolnosti, koje su opet, kako kažu predstavnici ove teorije "Božije davanje", smatra da je religija čovjeku *prirođen entitet*. U tom kontekstu i sam Baruh de Spinoza kaže da su Bog ili priroda jedno te isto (*Deus sive natura*), što bi se po njegovu shvatanju ove dvije teorije potpuno objedinile u jednu, pa je odlika njegovog panteizma (Postavka XVIII: "Bog je uzrok koji ostaje u sebi"; Dokaz: "Sve što jeste, jeste u Bogu... izvan Boga ne može biti nikakve supstancije...") (Spinoza 1970: 23). Tako se čovjek moli, poklanja i veže za nadnaravna bića, **duhove**, koji su, prema rudimentnoj imaginaciji prvih ljudi, prisutni u svim bićima, biljkama, životinjama, neživim predmetima, u svemu. Za sve što vidi i s

čime se susreće čovjek smatra da ima dušu (animu), tako da se taj prvotni *animizam*, može bezmalo nazvati *pananimizam*.

Dakle, vjerovanje u nadnaravno, molitva i ideja besmrtnosti (kroz reinkarnaciju) glavni su reperi u svim ljudskim zajednicama i oni su te *reminiscencije*, koje su pečat "povojne faze" i "ranog dječastva" čovječanstva, frojdovskim jezikom rečeno, koje ima bitan utjecaj na sav njegov život u ostalim fazama.

Smatrajući da sve što ga okružuje ima dušu, rezoniranje prvih ljudi nije daleko od istine, jer i sam Aristotel kaže da, osim čovjeka, i životinje imaju dušu (animalnu dušu), a, također, i biljke (vegetativnu dušu). A opet, sve te pojedinačne duše moraju biti "vezane" i pod ingerencijom jedne "*nad-duše*" ili, kako kaže Hegel (1987: 336, 463), "opća duša", "Duša svijeta" i "Apsolutni duh".

Tako, vežući se za "nadnaravno", upražnjavajući sve potrebne kulturne radnje sastavljene od raznih obreda, rituala, običaja i sl., čovjek zadovoljava mnoštvo za njegov život važnih potreba, od onih za osjećajem nečijeg zaštitništva i spasa u "okrutnoj prirodi" do socijalizirajućih potreba; od zajedničkog druženja, međusobnog pomaganja, empatije, sućuti do stvaranja bliskosti i povjerenja, kao najvišeg socijabilnog kapitala.

Neke prirodne sile i danas su velika nepoznanica (kao što su vulkan, zemljotres, uragan, cunami i dr.), pa su reakcije ljudi na te pojave, skoro u istom intenzitetu zastrašenosti i strahopoštovanja, prisutne i dan-danas. Tako muslimani izgovaraju naglas šehadet, ili "uče dovu", kršćani se krste ili spominju očenaš, kao i pripadnici drugih religija sa svojim molitvama i mantrama, kojima je cilj da se približe "nadnaravnom" i umilostive ga, da zaustavi djelovanje tih sila, s kojima on upravlja.

Pored molitvi u zaustavljanju djelovanja prirodnih sila, i dan danas je prisutna još jedna reminiscencija iz "davnih vremena" u vidu molitve za prestanak sušnog perioda i početak kišnog. Kod muslimana tu ulogu imaju "kišne dove". Naši davni preci svoje molitve upućivali su raznim duhovima, kao što su duhovi neba, duhovi rijeka i jezera, duhovi polja, šuma, da bi kasnije u razdoblju politeizma duhove zamijenilo mnoštvo bogova, koji su, također, imali svoju vladavinu nad šumama, poljima, rijekama itd.

Molitve i umoljavanje natprirodnih sila čovjek je prakticirao i u slučajevima međusobnih sukoba, osvajanja i ratova, kada je nastojao uništiti druge ljude, i u toj svojoj namjeri tražio savezništvo i pomoć natprirodnih sila, a isto tako pomoć i savezništvo tražila je i druga strana i tako obje

ponaosob smatrale su da će Bog biti na njihovoj strani (na strani tobože "pravednih").

Prvi ljudi prizivali su u pomoć duhove i demone, kasnije u ranim civilizacijama svoje bogove rata, a sa monoteističkim religijama svako je prizivao "svog boga" (zaštitnika i pomagača), kao Boga "prave vjere", Boga "izabranog naroda", kao što se na bezbroj mjesta u Bibliji navodi za jevrejski narod.

Pored molitve čovjeka u nevolji, nemilosti, kada traži spas od Svevišnjeg, u ljudskoj historiji molitva se koristi i zlorabi i kada čovjek vrši tiraniju i zločine nad drugim ljudima, a za to smatra da ima "Božije odobrenje", kao što je to bio slučaj s Jevrejima i Srbima, koji su stradali u njemačkim i ustaškim logorima, a koji sada već decenijama prave zločine nad Palestincima, a ekstremni Srbi, koji su s odobrenjem i blagoslovom najvišega crkvenog klera počinili zločin genocida u Srebrenici, kao i druge zločine diljem Bosne i Hercegovine.

Koliko je psihološki važna ta imaginarna "nebeska pomoć" u nevolji prisjetimo se jedne jako dojmljive i upečatljive scene molitve pravoslavnog popa u filmovanoj epopeji Bitke na Sutjesci 1943, koju smo s najvećim osjećanjem antifašizma, humanosti i domoljublja gledali i u sebi preživljavali. Pravoslavni pop, koji se zatekao u partizanskoj vojsci sa hiljadama ranjenika, opkoljenoj sa svih strana, svjestan neprijateljske nadmoći, baca molećivi pogled prema nebu i izgovara molitvu, uoči planiranog proboja iz neprijateljskog obruča, riječima: "Bože, molim ti se zbog ovih ranjenika, napaćenih i gladnih ljudi, žena, djece, staraca, *budi sutra na našoj strani*".

No, pored molitve, u snažnom nagonu za samoodržanjem, on nastavlja i izražava ljudsku odlučnost da učini što je naumio i mimo volje i pomoći Boga, riječima: "A, ako i ne budeš – *Proći ćemo*". Dakle, čovjek sav očajan traži pomoć od Boga, ali isto tako svjestan je da i sam mora puno toga učiniti, tako da mu molitva služi više kao psihološka potpora i ohrabrenje, jer je uvjeren i u one narodne izreke: "Pomozi sam sebi i Bog će ti pomoći" i "Hrabrima i Bog pomaže", kao i mnoge druge. Ali, ljudi u nevolji ne obraćaju se samo Bogu, već i nekim nižim nadnaravnim bićima koja imaju neke božanske moći. Tako danas, za razliku od islama, u kojem je zastupljen strogi monoteizam (a zar može biti blagi ili manje strog?), gdje je ispravno obraćanje samo Bogu, u nekim monoteističkim religijama apsolutna monoteistička vlast jednog Boga "rasipa se" na neke svete ličnosti u tom smislu što im se ljudi obraćaju molitvama, isto kao Bogu, pa se za

neki oprost (grijeha, ružnih riječi i sl.) ili za pomoć (u nevolji, ili na putu ka uspjehu) moli ovaj ili onaj "sveti" s uvjerenjem da taj tzv. "sveti" ima božanske moći ili ingerencije.

Posvećenost prostora, kulturna mjesta

U prethodnim dijelovima teksta već smo govorili o svetosti prostora na "makroplanu"; kod hrišćana su to nebesa (Nebo), dok je u islamu prema panteističkoj definiciji o Božijoj sveprisutnosti, sve što postoji jeste sveto. No, pored toga, na užem planu, u društvenom životu čovjeka postoji *sveto* i *profano* (ne-sveto), što znači ono sakralno i drugo, svjetovno, obično. Posvećenje prostora i određenih stvari, predmeta, pomagala i sl., prema kojima se čovjek odnosi s posebnim poštovanjem i strahopoštovanjem, predmetima kojima je on dao novo značenje, temelji su svake vjere, čiji korijeni sežu od prvih ljudi.

U principu, sličan odnos i pristup ostao je i do dan-danas isti. Prvi posvećen prostor jeste ljudska nastamba, pa bilo to pećina, zemunica, sojenica ili neko neolitsko naselje, koje predstavlja prvi oblik stalne nastambe i sjedilačkog života.

Ono što je danas posvećivanje prostora u islamskom kulturno-civilizacijskom korpusu klanjem jednogodišnjeg ovna ili neke druge domaće životinje na temeljima kuće, zatim "učenja određenih dijelova Kur'ana", mevluda i sl., kod hrišćana posvećivanje "škropljenjem" svetom vodicom i misom, neolitski stanovnici posvetu svog prostora upražnjavali su ritualima u kojima su se obraćali raznim duhovima "zaštitnicima", duhovima "plodnosti i rađanja", kao i duhovima za opći boljitak zajednice.

Tako su prilikom arheoloških istraživanja u neolitskim naseljima (Danilo kod Zadra, Lisičići kod Konjica, Moštre kod Visokog, Obre kod Kaknja) pronađeni "kulturni ritoni", koji se vežu za kult plodnosti i rađanja, zatim "sunčev kolut", vezan za kult sunca, te dječiji skeleti oko centralnog ognjišta naselja, za koje znanstvenici smatraju da su djeca žrtvovana u nekom ritualu u kojem bi se umilostivili duhovi, a u svrhu dobrobiti i boljitka zajednice. Centralno ognjište u tom je smislu i centralni religijski prostor, gdje su se vršili rituali, obredi, običaji zajednice, a time i centralni društveni prostor, te je istovremeno imao ulogu današnjeg vjerskog objekta, kao što su crkva, džamija, ali istovremeno i vijećnica, društveni dom, pozorište i sl. Žrtvovanje ljudi za neku društvenu ili religijsku dobrobit provlačilo se

kasnije od prvih civilizacija pa do konca srednjeg vijeka. Svi spomenuti obredi i rituali korišteni su u svrhu posvećivanja prostora, te prizivanja dobrih duhova, a odbijanja zlih.

Pored spomenutih, posvećena mjesta bila su mjesta gdje su se desila neka ukazanja, pričinjavanja nekih nadnaravnih bića (duhova), kao i mjesta vezana za neke događaje, objave i sl., kao, npr., brdo Sinaj, gdje se Bog ukazao Mojsiju (Musau), a gdje je na glinenim pločama napisano Deset Božijih zapovijedi; Isusovo rođenje u štalici u Betlehemu, govor na Maslinskoj gori; Muhamedovo intelektualno i poslaničko zrenje u pećini Hira, primanje objave na brdu Arefat, te događaji vezani za Meku i Medinu, bitka na Bedru, Uhudu; kod Jevreja Zid plača (ostaci porušenog Solomonova hrama) i mnoštvo drugih svetih mjesta vezanih za razne pobožne ljude, čudotvorce, evlije, svece i mnoge nadnaravne događaje. To su mjesta koja u dugom historijskom kontinuitetu predstavljaju veoma važan oslonac religiji i kulturi.

Sveta mjesta mogu biti čitave šume (npr. Maslinska gora), rijeke (Ganges, Ind), ljekoviti izvori, grobovi svetaca i mučenika i sl. Tako, npr., australijski Aboridžani vjeruju da su se prije pojave čovjeka zemljom kretali duhovi. Za njih su neka prirodna obilježja, kao što su gromade kamena koje izbijaju iz zemlje, znakovi prisustva duhova i to su za njih sveta mjesta.

Sveta mjesta imaju snažno simboličko značenje i mogu se smatrati "središtem svijeta" ili "pupkom zemlje", kao sastajališta bogova i ljudi, kao zemaljski duplikat nebeskog kraljevstva (Religije svijeta 1987: 24), te budući da je božanska moć pristupačnija u svetištima, prema njima se ljudi odnose s posebnim poštovanjem i najvećom bogobojažnošću, servilnošću i umilnošću, te kao takva ona postaju hodočasnička mjesta, kao što su Zid plača, Meka, Medina, Arefat, mnoga hrišćanska, budistička i druga svetišta, čija posvećena moć ima svoju duhovnu vrijednost i mimo glavnog obreda (npr. hadža), tokom cijele godine. Sveta mjesta mogu biti i grobovi nekih, velikih ljudi iz prošlosti (mučenika, učenjaka, humanista i dr.), što se kod muslimana označava malim građevinskim objektom, turbetom, dok je kod hrišćana poznata sintagma "Sveti grob" (npr. Crkva sv. groba) ili, npr., sekularna ustanova, bolnica "Sveti duh" u Zagrebu, "Sveti Vid" u Beogradu itd.

Mjesto vrijedno spomena u smislu kulturnog i religijskog kontinuiteta u našoj historiji ima prva bosanska prijestolnica Mile kod Visokog, koje su kao mjesto ostale veoma važno u kulturnom, političkom i religijskom

smislu, čak i kada su bosanska kruna i žezlo premješteni u Sutjesku i Bobovac iza 1327. god. pa sve do pada Bobovca 1463. Tu su se i dalje održavali važni politički skupovi, kao, npr., Bosanski stanak, Vlasteoski sabor, zatim krunisanje bosanskih kraljeva, vjenčanja, te mnoge religijske procesije u crkvi koja je i dalje imala status krunidbene crkve i koja je i dalje ostala mauzolej nekih bosanskih banova i kraljeva (Imamović 1995: 264), bez obzira što su kruna i žezlo bili na Bobovcu.

Reminiscencije pradavnih kultova; kult predaka

Teško je danas utvrditi koji je od kultova najstariji, ali se zasigurno ne može pogriješiti da su neki, ili mnogi, nastali istovremeno jer su jamačno prema nekim, naprijed spomenutim teorijama koliko funkcionalni u zadovoljavanju nekih ljudskih potreba, toliko i prirodni, biološki neodvojivi. Takav je zasigurno "kult predaka", koji je odraz biološkog, krvno-srodničkog kontinuiteta, koji se proteže kroz cijelu historiju čovječanstva. U tom nizu svaki pojedinac prolazi kroz dvije uloge: kao potomak i kao predak. Naš odnos u ulozi potomka prema pretku predstavlja obrazac koji bi se trebao na nas aplicirati kada i mi preuzmemo ulogu pretka i sve tako u jednom beskrajnom kontinuitetu. Tako se u Bibliji spominje Bog Jahve u kontekstu "Boga naših predaka", što predstavlja ključni kontinuitet, kroz tu najvažniju duhovnu vezu. Nisu rijetki etnolozi koji tvrde da se religija razvila iz kulta predaka, što se zasigurno ne može odbaciti.

Biološka uvjetovanost i krvna povezanost, empatičnost i mnogi drugi elementi vezanosti, još od prvih ljudi ovaj kult je prisutan, i u mnogim elementima skoro neizmijenjen do dan danas. I prvi ljudi, isto kao i mi danas, bili su u žalosti i tuzi zbog smrti bližnjih srodnika, prijatelja, komšija i poznanika i na svojstven način tadašnjoj religioznosti provodili taj zaodjenut posebnom mistikom, tužno-svečani ceremonijal. Danas se taj ceremonijal kod nas zove sahrana i dženaza, koja pored dostojanstvenog ispraćaja umrlog ima i moralnu funkciju koja nas upozorava na sveprisutnu efemernost i neprolaznu sentencu "memento mori" (sjeti se da si smrtnan, sjeti se onih prije tebe i onih što će poslije tebe doći) (Biblija, Sirah 1983: 699) ili kao što stoji u Kur'anu (Ali Imran: 98) "Svaka duša (osoba) će okusiti smrt. Nagrade će vam se ispuniti samo na Sudnjem danu". I nije teško bilo ni prvim ljudima zaključiti da će jednog dana ili do određenog roka svi "doći na red".

Tako se kult predaka odvija od oproštajnog ceremonijala, obrednih molitvi i radnji za dušu umrlog, s jedne strane, i kao socijalna podrška i utjeha bližnjim srodnicima umrlog, s druge strane. Nakon toga ovaj kult njeguje se kroz spominjanje umrlog, odlazak na groblje (greblje), izradu nadgrobnog spomenika, mise zadušnice, hatme i druge vidove religijskih molitvi, običaja i dr. Koliko se u nekim davnim vremenima njegovao ovaj kult pokazuju arheološki artefakti sahranjivanja bližih srodnika ispod podova kuća ili u samoj blizini kuće.

Grobovi su bili opskrbljeni raznim predmetima od biserja, školjki, posuđe, češljevima od bjelokosti, kipićima tijela – koji su vjerovatno predstavljali sluge za budući život ili božicu–zaštitnicu (Religije svijeta 1987: 31). Atavizmi ovog običaja provlačili su se kroz vijekove i ostali u nekim izmijenjenim nijansama do dan-danas. Ispod srednjovjekovnih stećaka pronađeno je raznog materijala, predmeta i sl. Tako npr. ispod čuvenog "Zgoščanskog stećka" bila je zidana grobnica u kojoj su pronađeni dijelovi brokata (plemićka tkanina), dijelovi obuće, odjeće i sl. Danas, također kod hrišćana umrlom se oblači najljepše odijelo, cipele, a neki u grob stavljaju neke njemu drage predmete, kao što su nekada bili sablja, jatagan, kubura, a danas tabakera, sahat, revolver i sl.

Od prvih civilizacija pa do danas posebna pažnja kod nekih kultura bila je pridavana izgradnji grobnica za vječni počinak od običnih grobova iskopanih u zemlji, pijesku ili kamenu, do sedrenih tumbi, lijepo ozidanih grobnica (kao ona ispod zgoščanskog stećka), mauzoleja, piramida, pa do današnjih mermernih lijepo ukrašenih spomenika. Kult predaka u našoj historiji, posebno je bio izražen u bosanskom srednjovjekovlju, što je očito po nadgrobnim spomenicima, stećcima, koji egzistiraju više od pet stotina godina i koji još uvijek predstavljaju "sfingu" Jugoistočne Evrope. Kontinuitet u ovom elementu modernog kulta predaka predstavljaju mermerni spomenici, betonske i mermerne grobnice s vjerskim simbolima, pa čak i grobnicama u obliku mini-crkve, što je posebno izraženo kod hrišćana -katolika u Jadranskom primorju.

Kult plodnosti i rađanja

Život, kao nijedan drugi fenomen, oduvijek je predstavljao najvišu vrijednost, ali istovremeno i vječitu zagonetku. To su, također, znali i naši davni preci, pa je zato stvaranje novog života u činu rađanja uvijek bio veliki

dogadaj, koji se uvijek shvatao darom prirode, dobrih duhova, bogova, i darom Božijim, u monoteističkim religijama.

Uzročno-posljedično povezani, plodnost i rađanje jesu uvjet stvaranja novog ljudskog života, a u prirodi novih životinjskih potomaka, te novih biljnih plodova, potrebnih za ljudsku egzistenciju. Zbog toga se ovaj kult doista rađa sa čovjekom i ostaje do kraja njegova života. Čovjek je jedino svjesno i razumom obdareno biće, koji od svih drugih bića ove fenomene zna razumjeti, te ih vrednuje i na svoj način slavi i uzdiže do "svetog".

Svadrugaživa bića imaju samonagon za parenjem i oplodnjom (parenjem) u svrhu nagona za produženjem vrste i na tom nivou ostaju. Arheološki artefakti svjedoče da se ovaj kult njeguje još od najstarijih vremena. To pokazuju mnogi ženski kipovi tzv. "venere", sa izraženim hranidbenim i rodnim dijelovima tijela (grudi i bedra), koji su i kod nas, u Bosni i Hercegovini, nađeni na više mjesta. Uz to, pronađeni su "mali kipovi u Rumunjskoj iz 5.000 g. pr. n. e, koji prikazuju majku i dijete, što kasnije postaje omiljeni motiv Egipatske religije i hrišćanstva" (Religije svijeta 1987: 31). U tom smislu antropolog Džems Dž. Frejzer (1992: 483) među prvima uočava ovu sličnost kada pravi komparaciju s egipatskom boginjom Izidom, kada kaže: "U umjetnosti Izida je predstavljena kako doji malog Hora, toliko je slična ikonama Bogorodice i djeteta, da su je neki hrišćani obožavali, pogrešno misleći da ona predstavlja Bogorodicu. Izidi u njenom docnijem svojstvu zaštitnice moreplovaca Djevica Marija možda duguje svoj lijepi naziv *Stella Maris* ("Zvijezda mora") pod kojom je obožavaju burom gonjeni mornari. Atribute morskog božanstva vjerovatno su pridali Izidi grčki moreplovci iz Aleksandrije".

Naspram fenomena rađanja stoji drugi koji se zove umiranje, smrt, kraj života, koji uvijek traje do određenog roka, te kao takva predstavlja jednu neminovnost. U tom smislu Alan Šelingovski stavlja dva osnovna zakona, koji natkriljuju sve druge, a to su Zakon života i Zakon smrti. Raspon između života i smrti, kao i raspon plodnosti i rađanja kod svih živih bića nije isti. Dok kod nekih sposobnost plodnosti i rađanja prelazi polovinu životnog vijeka, kod drugih se život završava s funkcijom oplodavanja, kao npr. kod lososa, koji putuje uzvodno uz rijeku stotinama kilometara kako bi položio jajašca i poslije toga uginuo, ili slučaj kod nekih insekata, npr., kod bogomoljki, kada mužjak oplodi ženku, izvrši svoju prirodnu zadaću produženja vrste i ženka ga pojede.

U principu, isti je nagon produženja vrste i kod čovjeka. I on, također, želi povećati svoju društvenu zajednicu, ali na mnogo većem nivou, koji

stvara podmladak ne samo radi produženja vrste, već i zbog toga što se nada da će taj podmladak vremenom preuzeti njegove porodične, ekonomske i mnoge društvene obaveze i biti koristan član društvene zajednice.

Radost rađanja nije samo u kući ona je prisutna i u štali, jer novorođena životinja (tele, janje, ždrijebe) znači značajan doprinos porodičnoj ekonomiji. Rodna žitna polja, rodni voćnjaci, povrće, bostan i dr. također su ključni faktori opstanka i oni su u neizmijenjenom obliku i danas prisutni kao "conditio sine qua non" (uvjet bez kojeg se ne može). U slučajevima *sušne godine*, nevremena, hemijskog i drugih vrsta zagađenja, kada su ugrožene žitnice i druga ljetina, udarne su vijesti na svim medijima, koje upozoravaju na alarmantno stanje, nestašice, poskupljenja i latentnu egzistencijalnu ugroženost.

Nasuprot tome, svi mediji sa zadovoljstvom objavljuju rezultate *rodne godine*, te svetkovine povodom uspješne ljetine, kao današnji modalitet izvrsnih rezultata ovog kulta. Tako se taj "modificirani kult" (dok se žito vrhlo na tradicionalni način), naprimjer, u srednjoj Bosni zvao "Obrhonica" ili "Ovrhonica" i obilježavao se odmah neposredno poslije "vršidbe" ili "ovršidbe" žita, koje se odmah unosilo u (h)ambare i odmah se znalo da li je žito dobro rodilo ili je "izdalo", je li godina rodna ili "mršava". Tom prilikom domaćin upriliči dobru večeru za svoju porodicu, bliske srodnike i prijatelje koje pozove i čitav događaj se obilježi u radosti i veselju.

Sličan običaj u smislu ovoga kulta, ali mnogo sadržajni u odnosu na bosanski, jeste "Dužijanca", koja je ujedno i velika svetkovina u vojvođanskoj ravnici. Program ove svetkovine planira se još u aprilu i maju, a glavne kulturne aktivnosti provode se u junu i julu, kada se završavaju svi žetveni radovi, kada se povorka u narodnim nošnjama, sa zaprežnim kolima punim žita u snopu i zrnju, kreće kroz grad uz muziku i općenarodno veselje, te kada nekada najugledniji čovjek u naselju (danas gradonačelnik) lomi hljeb od ovogodišnjeg žita i dijeli ga na velikoj gradskoj trpezi.

Ovi običaji imaju odjek ili kontinuum s izvorišta prvih civilizacija koje su se začele na Bliskom Istoku i Mezopotamiji, gdje je božanstvo plodnosti bilo odmah uz glavnog boga. Tako je kod Sumerana uz vrhovnog Boga *Anua*, stajala *Inana*, velika majka, božica plodnosti, a u Akadskom kraljevstvu, uz *Ela*, glavnog boga, stajala je *Ištar*, kod Kananaca uz vrhovnog boga *Ela* (isto ime gl. boga kao u Akadskom kr.) stajala *Ašera*, božica-majka" (Religije svijeta 1987: 63–68). Pored ovih, kontinuitet "božanskih parova" nastavlja se s egipatskim božanskim parom Ozirisom i Izidom, u grčkoj mitologiji sa

Demetrom i Persefonom, do hrišćanske svete obitelji Isusa-bogočovjeka i Marije, njegove majke i bogorodice i Oca, svetog.

Plodonosnosti žitnice i svetkovini vezanoj uz *kult žita* najveća važnost u prvim civilizacijama pridavala se u starom Egiptu, vezana uz mit o bogu Ozirisu, kao bogu žita, i Izidi, njegovoj sestri i ženi, boginji žita.

Po ovom mitu, Oziris je izveo Misirce iz divljaštva, koji su bili ljudožderi, kada je Izida pronašla pšenicu i ječam, a Oziris odmah uvede gajenje tih žita kod Misiraca" (Frejzer 1992: 460). Za Ozirisa su stari Egipćani vjerovali da je sin neba i zemlje i zato su smatrali da se nisu mogli pronaći podesniji roditelji za žito koje niče iz zemlje oplodeno nebeskom vodom.

Prilikom sjetve Misirci su zakopavali u zemlju Ozirisove kipove načinjene od zemlje i žita i kada su ih nakon nekoliko mjeseci vadili, nalazili su da je žito izniklo iz Ozirisovog tijela, a to nicanje žita, kako navodi Frejzer (1992: 473), "pozdravljeno je kao misterija njihove religije, kao predznak, ili kao uzrok rasteња usjeva. Bog žita proizvodio je žito iz samog sebe; on je dao svoje sopstveno tijelo da bi hranio narod; on je umro da bi narod mogao živjeti". Ovdje se vidi određena sličnost s Isusom, jer se *hljeb* u hrišćanstvu tretira (ili dovodi u vezu) s tijelom Isusovim, a vino s njegovom krvi.

Kako se Ozirisu pridavala važnost u svetkovini sjetve, tako se Izidi pridavala važnost nakon žetve. U njenim svetkovinama stabljike pšenice i ječma, čije se otkriće njoj pripisuje, nošene su u povorci u spomen na to njeno dobročinstvo. Dostojanstven ritual, njoj posvećen, sa svećenicima čije je tjeme bilo obrijano kao kod katoličkih svećenika, jutarnjim i večernjim obredima, zvonikom, muzikom, krštenjem i poškopljavanjem svetom vodicom, svećanim litijama, nakitima ukrašenim kipovima Majke Božije, pokazivao je mnogo sličnosti sa pompama i ceremonijama katolicizma" (Frejzer 1992: 483). On, također, u svom djelu navodi ovaj kult kao "majku žita" u raznim zemljama, pa tako dok u Sredozemlju i Evropi imamo majku pšenice i majku ječma, Amerika ima svoju majku kukuruza, Indija svoju majku riže itd., tako da su ovi nezamjenjivi egzistencijalni prehrambeni proizvodi stvorili ovaj među najvažnijim kultovima.

Iz ovog dostojanstvenog Izidinog rituala veoma su uočljivi mnogoslojni kulturni procesi i oblici, koji se mogu prepoznati kao naslijeđe još starijih vremena i kao odjek na kulturne i religijske sadržaje poslije, posebno na katoličke, kako navodi Frejzer. Npr., krst, kao predmet (objekt ili naprava), koristio se i u civilizacijama Mezopotamije (Akadsko carstvo,

Sumersko, Babilonsko) kao poseban vid ponižavanja i kažnjavanja na taj način što bi osuđenik do samog stratišta nosio na ramenima poprečnu gredu koja bi se poslije prikovala na uspravnu, koja je ranije tu učvršćena, i izvršilo bi se raspeće.

Prastari "kult žita" vremenom se jednim dijelom preobrazio u "kult hljeba", bilo da je inkorporirano u vjersku molitvu, kao npr. u hrišćanstvu ("kruh naš svagdašnji daj nam danas...") ili kod nekog religijskog običaja lomljenja kruha umočenog u so. Tako je kod Jevreja kult "beskvasnog kruha", tzv. *macot*, vezan za najznačajniji židovski blagdan *Pesah*. U islamu, prema ovom pradavnom kultu također postoji jedan odnos kao prema Božijoj blagodeti ("nimet Božiji"), odnos kao prema Božijem stvaralaštvu i Božijem daru, pa se zato smatra svetim. Sasvim je sigurno da i druge religije imaju sličan odnos, kult, obred i sl. prema onome od čega zavisi ljudska egzistencija.

Zaključak

Koliko se god "otimali" od religije, odbacivali je, ne priznavali je, ponekad je čak i ismijavali, ipak se mora priznati da ljudsko društvo bez nje ne može i da ona kao oblik društvene svijesti vrhuni u ljudskom životu. Ovaj skromni prilog samo je jedan mali pokušaj da se "malo dublje zaroni", uoče i prizovu neke relacije, koje svoj prabitak vuku od najstarijih vremena pa do danas i kao takve zajednička su osnova "općeg plana" ljudske svijesti. Naime, kroz dugu i mukotrpnu historiju ljudskog društva stvarali su se mnogobrojni oblici ljudske svijesti rađali se i umirali, pravili se i prepravljali, preplitali se i zaplitali, te u svim tim interaktivnim odnosima stvarali kulturnu, religijsku i svaku drugu polihromiju.

U tom mozaiku treba istaći s jedne strane genezu razvoja ljudske svijesti, a s druge akulturacijske i sinkretičke veze u stvaranju ekumenističkih veza, koje su veoma važne za suzbijanje ekskluzivističkih tendencija u kulturi i religiji.

Vjerovanja, kultovi, sujevjerja i drugi oblici duhovnoga koda naših davnih predaka prepoznaju se u raznim varijantama, nijansama, pa i izvornim oblicima i danas. Istaći to ne znači da trebamo vratiti točak historije unazad, da trebamo živjeti životom naših predaka, već samo da spoznamo da postoje zajednički (općeočovječanski) korijeni, pa čak i zajedničko stablo i pojedine grane ekumenskog stabla ljudskog života.

Imajući to u vidu, ovaj prilog ima i etički karakter jer mu je intencija da "prizove" razum i historijske činjenice, te bar malo razbije iluzije o potpunoj autentičnosti, puritanstvu i kvaziekskluzivitetima pojedinih kultura i religija, koje s tim tendencijama postaju veoma opasne.

Ma kakve sve da bile, reminiscencije kao odsjaj nebeskog, apsolutnog i duha Svevišnjeg, kao i odsjaj ljudskog duha i svekolikog iskustva, još i danas itekako su prisutne u ljudskim običajima, religiji i u svim oblicima društvenog života i društvene svijesti u svojim kontinuitetima, diskontinuitetima i slobodnim (samostalnim) zrakama i monadama.

Prikazati ono što je zajedničko u korijenima, pa i stablu svih vjerovanja i religija znači istaći ono integrirajuće, što nas povezuje, a ne razdvaja, a time ćemo prizvati mir, razumijevanje, saradnju i toleranciju.

Resume

Almost all humans, more or less, have a certain opinion on religion as a social phenomenon, as a form of social conscience, important cultural, historical, political, ethical element and so on, and all of them feel competent to state their own opinion and interpretation, even if it was the most obscure possible. It is because the religion is here, with us, because we live through generations, because every man is born in a certain culture-civilization corps where the religion is the main "HQ" around which revolve and happen other things, relations and total socio-economic life. In that sense, from the day of their birth, humans gradually meet their religion, practice their rites and customs, and by living in such a milieu, to them "their religion" is the most logical, most civilized, most correct, in one word, the best.

Compared to "own" all others are illogical, incorrect (stray), pagan, wrong, in one word, religions not recognized by "the real God" and which will sooner or later return to the "True path". All this religious self-loving, religious narcissism, distinctiveness, exclusiveness and preferring of ones own and belittling of the others, leads to disparaging, cultural contempt, all the way to open verbal confrontations, which are a "step" forward towards open military altercations and wars, clearly shown by political history. In that sense, all that narcissism and obsession with the "own", from one side, and negative directness towards the "others", happens due to studying religion partly and subjectively (yet partially).

BIBLIOGRAFIJA

Izvori:

1. *Biblija* (1983), Kršćanska sadašnjost, Zagreb
2. *Koran* (1990) prevod: Mićo Ljubibratić, Svjetlost, Sarajevo. Reprint izdanje iz 1895.
3. *Kur'an* (1985) Stvarnost, Zagreb, prijevod: hafiz Muhamed Pandža i Džemaludin Čaušević
4. *Talmud* (1982), Otokar Keršovani, Rijeka

Literatura:

1. Baruh de Spinoza (1970): *Etika*, Kultura, Beograd
2. Božović, Ratko (1998): *Lavirinti kulture*, Politeia, Beograd
3. Cvitković, Ivan (1995): *Sociologija religije*, Univerzitetska knjiga, Sarajevo
4. Damnjanović, Milan (1977): *Istorija kulture*, Gradina, Niš
5. Džems, Dž., Frejzer (1992), *Zlatna grana*, Beograd
6. Elijade, Mirča (1996): *Vodič kroz svjetske religije*, Beograd
7. G. W. Friedrich Hegel (1987): *Enciklopedija filozofskih znanosti*, Svjetlost, Sarajevo
8. Gehlen, Gehlen (1990): *Čovjek*, Svjetlost, Sarajevo
9. Grupa autora: *Religije svijeta* (1987), Grafički zavod Hrvatske / Kršćanska sadašnjost, Ljubljana
10. Imamović, Enver (1995): *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo
11. Klaić, Bratoljub (1966): *Veliki rječnik stranih riječi*, ZORA, Zagreb
12. Kojeve, Aleksandar (1990): *Kako čitati Hegela*, Svjetlost, Sarajevo
13. Menj, Aleksandar (2005): *Istorija religije*, Beograd
14. Petrović, Sreten (2005): *Kulturologija*, Beograd
15. Šarić, Sabahudin (2010): *Velikosrpska ideologija*, Sarajevo

Dr. Ibrahim KAJAN

MOSTARSKA KNJIŽEVNA BAŠTINA – U MOSTARSKOM MUZEJU HERCEGOVINE¹

Sažetak:

Središnje mjesto u prostoru kulturnog identiteta Mostara, svakako je, uz arhitektonsko-neimarsku baštinu, golemo književno naslijeđe anonimnih i poznatih mostarskih pisaca. Književnu baštinu čine tekstovi srednjovjekovlja, osmanskog, austrougarskog i jugoslavenskog razdoblja. Književnom se baštinom bave arhivi, biblioteke, muzeji i specijalizirani zavodi. U Odjelu književnosti Muzeja Hercegovine, smještenom u memorijalnoj kući Svetozara Ćorovića, muzeološki je obrađen i izložen javnosti vrlo mali dio naslijeđa mostarske književne građe: riječ je o ostavštinama trojice književnika – Svetozara Ćorovića, Alekse Šantića i Hamze Hume. Predlaže se Gradu Mostaru da Muzeju, pošto je postao u neku ruku beskućnik iseljavanjem iz Medrese, koju mu je, pri osnivanju 1950. godine, Narodni odbor Općine Mostar predao na upravljanje, obnovi zgradu bivše Djevojačke škole za buduće muzejske namjene. Odjel književnosti u kući Ćorovića nužno je vratiti prvobitnoj ideji, sjećanju na književnike koji su u njoj živjeli – Ćoroviću i Šantiću, obnoviti joj prvobitni interijer i unijeti savremene oblike muzealizacije književne baštine.

Po istom metodu, sugerira autor teksta, treba postupiti i u pripremama novih prinosa pronađene ili otkupljene građe, te je pripremiti za novi prostor Muzeja Hercegovine. Tako bi, u dugoročnom programu, književna baština mogla osvojiti prostor svoje temeljne zadaće – da prenese u budućnost ideje i razvojne slojeve kulturnih elemenata koji su, u prošlosti, bili temeljnom građom gradskog identiteta.

¹ Tekst je izložen na Naučnom skupu: *60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru*, Hotel Bristol, Mostar, 19. januara 2010.

Ključne riječi: Kulturni identitet, Mostar, Muzej Hercegovine, arhiv, biblioteka, osmansko razdoblje, austrougarsko doba, književna baština, pisci, rukopisi, građa, dokumenti, biografija, predmetno i duhovno, digitalni oblici i izdanja, virtualno spremište, kulturološki prostor, pitanje postojanja i opstanka

Historijski okvir

Kulturni identitet grada Mostara razvijan je, oblikovan i potvrđivan kroz višestoljetnu povijest, a najvidljiviji i najpoznatiji dijelovi tog skupa elemenata koji ga čine "usporedivim sa samim sobom" nepobitno su u oblicima neimarske i književne baštine. Historijska procedura kulturizacije obuhvaća vrijeme od 550 godina, od prvog spominjanja 1452. godine, ispunjeno kontinuiranom smjenom različitih povijesnih razdoblja, kulturno-civilizacijskih obrazaca, jezika i pisama.

U pisanom naslijeđu Mostarci baštine ćirilične, latiničke, arabičke i hebrejske tekstove, ispisane na bosanskom, hrvatskom, srpskom, te latinskom, turskom, arapskom, perzijskom i španjolskom jeziku mostarskih Sefarda. Najstariji sačuvani mostarski tekstovi jesu epitafi urezani bosančicom u srednjovjekovnim stećcima.

I ljudi i prostor na kojem su živjeli, svjedočili su sudare i miješanje kulturnih i civilizacijskih nanosa kasnog bosansko-humskog **srednjovjekovlja**, **osmansko-islamskog** razdoblja (1466–1878.), **austrougarskog vladanja** (1878–1918.), te razdoblja **Kraljevine** (1918–1941.) i **Socijalističke Jugoslavije** (1945–1991.). U interregnumu, od 1941. do 1945., Bosna i Hercegovina bila je pripojena tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Mostarska književnu baštinu

Najplodnije književno razdoblje, svakako je, već i posamoj dugovječnosti, vrijeme osmanske uprave Mostarom. Književni tekstovi pripadaju različitim jezicima i autori su im pisci različitih etničkih pripadnosti, gledajući iz pozicije današnjeg vremena. Pod pisanom i literarnom baštinom valja promatrati sve publicističke, pedagoške, disputacijske, filozofske i književne oblike, te prijevodnu književnost. Osim rukopisa i knjiga, u baštini značajno mjesto zauzimaju listovi, časopisi, kalendari, almanasi, leksikoni i slična građa.

Među najstarijim poznatim autorima mostarskog (blagajskog) porijekla nalazimo sljedeća imena: Ali-beg Hercegović Širi, unuk hercega Sjepana (u. 1550), Kandi (zabilježena pjesma iz 1552/53), Zijai Mostarac (u. 1584/85), Ali dede Bošnjak (u. 1598), Derviš-paša Bajezidagić (u. 1603), Medžazi Šani Mostari (u. 1610), Derviš Žagrić Mostarac (u. 1640), Adli Čelebi Mostarac, Husein Čatrnja, Kalimi Mostari, Ubejdija ibn Zirai i Hasan Mostari (kraj. 16 i poč. 17. st.), Ahmed Dervišpašić Sabuhi (u. 1641), Ahmed Rušdi Mostarac (1637–1699/1700), Sulejman Mevlevija Mostarac (u. 1653), Ahmet-aga Aršinović Zirai (poč. 17. st.), Mustafa-ef. Ejubović – Šejh Jujo (1651–1707), Fevzi Mostarac (u. 1747), Ahmed Mostarac (u. 1748), Ibrahim Opijač (1678–1726), Rahmija Mostarac (kraj 18. i poč. 19. st.), Prokopije Čokorilo (1802–1866) i Joanikije Pamučina (1810–1970), Omer Humo (1808–1880), Mustafa Sidki Karabeg (ubijen 1878), Ali Fehim Džabić (1853–1918) i brojni drugi.

U austrougarskom razdoblju djelovali su vrlo plodni pisci Svetozar Ćorović (1875–1919), Aleksa Šantić (1868–1924) i Osman Đikić (1879–1912), Osman Nuri Hadžić (1869–1936), Ivan Miličević (1868–1950), Abdulah Bjelavac (1857–1905), Hasan Nametak, Mehmed Dželaludin Kurt (1876–1944), ali i Musa Ćazim Ćatić, rođen u Odžaku (1878), u Mostaru je ostvario najplodnije pjesničko, prevoditeljsko i uredničko životno razdoblje između 1913. do 1915, kada je umro.

Najznačajnija djela u prvoj Jugoslaviji napisali su Hamza Humo (1895–1970), Nika Miličević (1897–1980), Abdurezak Hivzi Bjelevac (1886–1972), Husein Đogo Dubravić (1880–1961), Ilija Jakovljević (1898–1948), Jovan Radulović, Vladimir Ćorović i Alija Nametak (1906–1987), a u drugoj Jugoslaviji Abdurahman Nametak (1908–1982), Ivan Alilović (1925–1983), Smail Balić (1920–2002), Hivzija Hasandedić (1915–2003), Vlado Puljić (1934–2008) i Alija Kebo (1932–2008).

Ideologizirani kulturno-prosvjetni sistem socijalističke Jugoslavije restriktivno se odnosio prema duhovnom i književnom nasljeđu, posebice ako je bio prožet vjerskim misaonim horizontom; u tom smislu izrazito se negativno odnosio prema, i inače "nep priznatim", bosanskim muslimanima. U obzoru sistemskog obrazovanja nije postojala književnost bosanskog srednjovjekovlja, osmanskog razdoblja, a iz austrougarskog razdoblja "propusnice" su imali isključivo srpski i hrvatski pisci Bosne i Hercegovine. To stanje je trajalo sve do kasnih osamdesetih godina XX stoljeća.

"Pospremanje" književne baštine?

Što bi valjalo misliti i uraditi u nakani muzejskog "pospremanja književne baštine"², njezinog izlaganja i tretmana kao "općekulturnog dobra naslijeđenog od predaka", kako se baština i definicijski tretira (Opća i nacionalna enciklopedija, knj. 2: 208).

Književnom baštinom, kao ključnom supstancijalnom građom (nakon filozofske) narodnosnog i nacionalnog duha, bave se osim muzeja, arhivi i biblioteke, a u nekim zemljama i specijalizirani zavodi za proučavanje književnosti.

Arhiv (lat. *archivum* – pismohrana) jeste ustanova u kojoj se u pravilu trajno čuva, stručno obrađuje i daje na korištenje arhivska građa (Opća i nacionalna enciklopedija, knj. 1: 303).

Biblioteka (knjižnica) jeste javna ustanova, koja, slijedeći općeprihvaćene ciljeve društva i načela stručnog rada, nabavlja, obrađuje, čuva i daje na korištenje knjižničku građu (Opća i nacionalna enciklopedija, knj. 11: 52).

Muzej je stalna ustanova koja sakuplja, vrednuje, čuva i izlaže javnosti zbirke predmeta, umjetnina, dokumenata, prenoseći ideje pohranjene u njima i stvarajući znanje o tome (Opća i nacionalna enciklopedija, knj. 14: 152).

U sve tri vrste institucija, uz evidentne svrhovite razlike njihovih temeljnih razloga postojanja, nerijetka je kombinacija svih nabrojanih aspekata u pogledu tretiranja književne baštine, a koja se u svakoj od njih, barem u nekoj slučajnoj ili namjernoj selekciji, nalazi.

Za razliku od arhiva i biblioteka, koji obrađuju, čuvaju i daju na korištenje ono što su prikupili od baštine isključivo u slikovnom, rukopisnom i knjižnom obliku, muzeji otvaraju širi horizont prikaza autorove baštine koja uz djelo akceptira i samu osobnost, koja postavlja pitanja konteksta prostora i epohe, pa su nerijetko pojedinačne muzejske zbirke književne ostavštine obuhvatile, uz rukopise i autorske primjerke objavljenih knjiga – prijepise, pisma, osobne dokumente, priznanja, diplome, povelje, plakate i slično, ali i kompletne biblioteke kojima se pisac služio, namještaj njegove radne sobe, upotrebni predmeti (nalivpero, tintarnice, naočale, odjevni predmeti i sl.), pa sve do stambenih i ambijentalnih cjelina u izvornim ili, čemu se sve više pribjegava, kompleksnim rekonstrukcijama kojima je nebitno što ne posjeduju ni jedan jedini izvorni predmet (npr. Dom Marina Držića u Dubrovniku, rodne kuće /u izgradnji/ Antuna Gustava Matoša – u Tovarniku).

² Sintagma posuđena iz teksta zagrebačkog prof. dr. Vinka Brešića (2006)

Primjetno je da su muzejske postavke književnih ostavština potpuno otvorene onoj dimenziji književnika koja je, takoreći, prognana iz književnosti – **muzejski izložci teže rekonstruirati književnu i osobnu biografiju** – zadirući podjednako snažno i u prostor i u vrijeme književnikova života; prepiska uključuje niz drugih biografija preko kojih se približava intimno i političko vrijeme...

Mala usporedba: biografije i autobiografije, književno i publicistički pisani memoari danas su ponovno na cijeni i, osobito u području engleskog jezika, objavljuju se u vrtoglavim nakladama.³ Primjera, mada rijetkih, ima i u nas, u biografskim romanima Josipa Lešića.⁴ Vrlo je zanimljivo mišljenje zabilježeno u *Razgovorima sa Borhesom* Ričarda Bergina (1981: 166), u kojem čuveni književnik kaže: "U mnogim mojim pričama i pesmama središnji lik je književnik. Pa, želim da kažem da književnost nije obogatila svet samo dajući mu knjige, već i razvijajući novi tip čoveka, pisca."

Književna baština i književnikova ostavština: tradicionalne zbirke i virtualna spremišta

Potpuno je nedvosmisleno da se pod književnim naslijeđem podrazumijeva tekst, ono što predstavlja književnohistorijsku građu i koja zanima historiju književnosti kao znanstveni prostor. Iz perspektive Muzeja, naslijeđe jednoga pisca nije samo pisani trag, njegov duhovni proizvod, njegovo zapisano, pa potom arhivirano djelo; danas je, nakon ruskog formalizma i strukturalizma, ponovo oživjelo zanimanje za njegovu biografiju i sve ono – predmetno i duhovno – što je konstituiralo jednu cjelovitu sudbinu, koja je, upravo na tragu citata iz Borhesova iskustva – "razvila novi tip čovjeka, pisca". Takvo naslijeđe ne mogu prihvatiti institucionalne prirode arhiva, biblioteka, zavoda za proučavanje književnost, pa čak ni "čuveni", misteriozni policijski arhivi. Takvo književnikovo naslijeđe – podjednako njegova pjesma i njegova lula, njegov rukopis romana kao i njegov probušeni šešir – smještaju se u muzej jer muzej izlaže našem pogledu predmete u osobitu rasporedu, u rekonstruiranu **historijsku sekvencu**, ili u **epohu** – koja nam, danas, govori

³ Radovan Popović objavio je desetak biografija (I. Andrića, M. Crnjanskog, M. Selimovića, B. Čopića, I. Sekulić, D. Maksimović, V. Petrovića, R. Petrovića, D. Čosića...), i na taj način snažno vratio ugled tom gotovo zamrlom žanru u srpskoj književnosti (NIN, 18. maja 2000).

⁴ Lešić je napisao pet biografskih romana, među kojima je najpoznatiji *Aleksa Šantić*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.

o putevima pređenog razvoja i naslagama identiteta određenog vremena i određenog prostora.

U novokoncipirane zbirke suvremenih muzeja ili zavičajnih književnih zbirki ulaze, uz tradicionalne, i suvremeni oblici informatičkog doba: audio i videokasete, diskete i CD-ovi digitalnim izdanjima rukopisa, knjiga, časopisa, ali i filmskim i dramskim oblicima u kojima je književnikovo djelo dobilo novo ruho, novu medijsku mogućnost beskrajnog, virtualnog spremišta. Digitalni oblici, s obzirom na brze mogućnosti distribucije (nosači teksta, slike i zvuka; Internet) i širokog spektra korištenja, zahvaćaju široki prostor ključnih čovjekovih interesa i očekivanih odgovora kroz kulturnu ponudu – od znanstveno-istraživačkog i edukativnog do turističkog i kulturološkog.

Kuća Svetozara Ćorovića

Odjel za književnost Muzeja Hercegovine, smješten u kući književnika Svetozara Ćorovića, otvoren je 1960. s temeljnom idejom da se ukupna, bogata mostarska književna baština reprezentira zaostavštinom dvojice mostarskih i bh. pisaca Svetozara Ćorovića i Alekse Šantića. Iza 1970. Odjel je proširen postavom Hamze Hume, proučavan u sklopu srpske književnosti, te historijskim pregledom štamparstva u Mostaru od 1872. do 1941. godine. Dodavanjem nove građe iznevjeren je početni koncept memorijalne kuće kao autentičnog ambijenta u kojem su živjeli, stvarali i umrli pisci izuzetno bogatog i značajnog književnog naslijeđa. S obzirom na to da je Muzej nakon nezapamćenog ratnog razaranja 1992–1995. iseljen iz zgrade Medrese, najznačajnijeg dijela prostorija u kojima je bio smješten u doba osnivanja (1950), pa je sada zbijen u Spomen-kući Džemala Bijedića, predlaže se Gradu da rekonstruira u ratu teško stradalu zgradu bivše Djevojačke škole i u nju smjesti temeljne muzejske postavke te trenutačno najstarije kulturne institucije u Mostaru.

Odjel književnosti nužno je potpuno rekonponirati na način vraćanja temeljne zamisli iz 1960, tj. kući Ćorovića mora se vratiti unutrašnji stilski izgled i sadržaj koji simulira životni ambijent književnika Ćorovića i Šantića; nužno je pristupiti stvaranju novog prostora (u sklopu rekonstruirane Djevojačke škole kao novog Muzeja Hercegovine?) u kojem bi muzealizirana književna i druga pisana baština Mostara potpuno zrealila kulturnu inačicu ukupnog identiteta Grada, poštujući historijske, kulturološke, nacionalne, jezičke i književnoformalne paradigme u kojima su stvarani tokom svih razdoblja, a ne samo austrougarskog i jednoznačnog.

Ostalo je neodgovoreno moguće pitanje gdje smjestiti zbirku Hamze Hume? To je pitanje poželjno, jer će otvoriti pitanja, prije svega, bošnjačkog samozaborava. Gdje je, u Mostaru, rođen Derviš-paša Bajezidagić? Gdje su živjeli Mustafa-ef. Ejubović i njegov učenik Ibrahim Opijač? Gdje je, u kojoj ulici rođen Osman Đikić? Možda će nas to podstaknuti da barem možemo upitati još uvijek žive nasljednike ne tako davno umrlih, u historijskom smislu, Mustafe Sidki Karabega, ili u najnovije vrijeme – Hume, Nametka, Hasandedića, Kebe!

Umjesto zaključka

Predstoje nam zadaci prvorazredne kulturološke prirode i redefiniranje naše kolektivne memorije. Nju će podupirati konkretni zadaci traženja, identificiranja i rekonstrukcija (u nužnom pronalaženju novog prostora ili kapitalnog investiranja u izgradnju novog Muzeja Hercegovine s cjelovitom panoramom višestoljetne mostarske književnosti, do otkupa književnih zaostavština i kuća značajnih pisaca), zatim proučavanja i priređivanja izdanja antologijskih, izabranih ili sabranih djela mostarskih pisaca.

Suvremene tehnologije i elektroničke obrade, digitalne obrade i digitalna izdanja otvaraju prostor novim vidovima muzeja, prije svega prostor virtualnog muzeja – izuzetno bitnog osobito za rijetke ili nedostupne rukopise, prijepise, izdanja, kritičke valorizacije, fotografije, časopise..., po cijelom svijetu rasute književne baštine koja se u zadnjih nekoliko desetljeća vrlo plodonosno iznosi u kulturnu javnost.

Temeljno pitanje našeg odnosa, posebice i iznad svega pitanje države i njezinih institucija, prema kulturi – najdoslovnije je pitanje našeg postojanja i našeg opstanka, a pod našim opstankom podrazumijevam svakog čovjeka u Mostaru.

Resume:

The central place in the space of Mostar cultural identity, alongside architectural-builders heritage, is certainly a vast literary heritage of anonymous and famous Mostar writers. The literary heritage is composed of texts of the medieval, Ottoman, Austro-Hungarian and Yugoslav period. It is the affair of archives, libraries, museums and specialized institutes. In the literature department of Herzegovina Museum, located in the memorial house of Svetozar Ćorović, after expert treatment, a small part of Mostar

literary heritage has been presented: and it is the legacies of three writers - Svetozar Ćorović, Aleksa Šantić and Hamza Humo. Since the Museum has become homeless having been avicted from the Madrasah building it had been assigned to by the People's Council of Mostar, the town's authorities have been advised to repair the former Girl's school for future Museum purposes. It is necessary to restore the primary idea to the literature department of the Ćorović's house, the memory of the writers lived there – Ćorović and Šantić, to restore its original interior and introduce modern forms of museum recognition of literary heritage.

Using the same method, as suggested by the author of the text, it is necessary to treat preparations of newly found or bought materials, and prepare it for Herzegovina Museum. Hence, long-term wise, the literary heritage could use the space of its original purpose – to convey into the future ideas and layers of development of cultural elements, who were the foundations of urban identity.

Literatura:

1. Balić, Smail (1994): *Kultura Bošnjaka* (muslimanska komponenta), II izdanje, Zagreb
2. Brešić, Vinko (2006): "Kako pospremiti književnost" u: *Muzej i književnost*, Zagreb
3. Hodžić, Sabit (1998): "Muzej Hercegovine – osnivanje, rad, stradanje, perspektive razvoja", *Hercegovina*, br. 10, str. 263–271, Mostar
4. Isaković, Alija (1972): *Biserje*, Otkokar Keršovani, Opatija
5. Kajan, Ibrahim (2006): *Gospodari i sluge tinte*, Planjax, Tešanj
6. Nametak, Fehim (1989): *Pregled književnog stvaranja bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, Sarajevo
7. *Opća i nacionalna enciklopedija*, knj. 2, Proleksis d. o. o. / Večernji list, Zagreb, 2005.
8. Šabanović, Hazim (1973): *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo

Mr. Adi FEJZIĆ

FILMSKI AKCIONI SUPER-JUNAK 80-IH**Sažetak:**

Od 2005. godine kada je počeo lanac šala na račun glumca Chucka Norrisa, počeo je i proces globalnog prisjećanja o tome šta je Chuck Norris, između ostalih, značio za definiranje akcionog junaka u američkom filmu, ali i svjetskoj kinematografiji. Period 80-ih godina prošlog stoljeća bio je pogotovo plodonosan kada se govori o akcionom filmu, a pogotovo za profil sveameričkog junaka, kakvog je često glumio i Chuck Norris. Ovaj rad bavi se fenomenom nastanka sveameričkog junaka u akcionom filmu, s posebnim naglaskom na diskurs glavnog glumca.

Ključne riječi: Reagan, Arnold Schwarzenegger, Chuck Norris

Za Ronalda Reagana, američkog predsjednika u periodu 1981–1989, bivšeg glumca i republikanca, smatra se da je bio jedna od ključnih osoba za definiranje slike moderne Amerike u očima ostatka svijeta. Republikanska stranka, kojoj je pripadao tokom navedene decenije stalno je forsirala profil prosječnog američkog čovjeka – *Average Joea* u medijima, kroz reklamne poruke, ulične plakate i proizvode koji su proslavili SAD, kao pobjednika. Ova taktika bila je neophodna da se povrati i unutrašnji i vanjski ugled države koja se tek počela izvlačiti iz recesije, koja je uzdrmana stalnim političkim krizama i aferama kao što je Iran-Contra. Dio ove politike uključivao je i promoviranje porodičnih vrijednosti, što je zaštitni znak Republikanaca, a posebno forsiranje oca porodice, odnosno snažnog muškog lika. Ovakav lik mogao se vidjeti na reklamama, u serijama (prisjetimo se samo Marlboro čovjeka ili pak Toma Sellecka u seriji "Magnum P. I"). Posebna institucija po ovom pitanju, odnosno, vjerovatno najizvoženiji i najprodavaniji američki proizvod, film, oslikavao je sve one vrednote koje je prosječni Amerikanac trebao imati. U komedijama je to bio pojedinac koji uvijek uspije na kraju;

u dramama je to bila porodična kriza koja će ojačati duh Amerike, dok je u akcionom filmu to bio neustrašivi borac protiv svih američkih neprijatelja, naročito klasnih i arhetipskih neprijatelja, odnosno komunista. Reaganova strategija o koncipiranju nacije koja će uvijek biti u stanju prepoznati ono što je dobro i što nije, što se moglo vidjeti i kroz stavove Bijele kuće, izrodit će klišeirano projiciranje i poimanje američkog čovjeka, u kojem će se naći i nepobjedivi američki junak.

Ovaj koncept nije toliko originalan po većini osobina. Naime, svaka država i svaki društveni sistem kroz TV forsirao je službenu politiku ispravnosti poretka, a Amerika je i dalje imala prisutnu opasnost nuklearnog rata i komunista, pa je sve vapilo za ikonom koju će narod prepoznati. Zbog toga je i nastala potreba da se napravi fiktivni junak ili stvarni junak sa nestvarnim osobinama koji bi bio u službi ideologije. Ovaj junak uništavao je, po pravilu, gomile neprijatelja samostalno i osvajao srca publike koja ga je izdizala na drugačiji, do tada neviđeni pijedestal. Profil takvog junaka, koga ćemo nazvati sveamerički junak, podrazumijevao je da je on bijelac, najčešće svijetle kose, iznimne fizičke spremnosti i borilačkih vještina. Ovakav junak nije stranac u američkom filmu, konačno, svi western i ratni filmovi imali su serijale s ovakvim likom. Najbolji primjer iz domaćih filmova bile su uloge Bate Živojinovića u skoro svim partizanskim filmovima. Starija publika može u ovo ubrojati i likove koje su glumili John Wayne i Clint Eastwood, koji su u opisu svog lika imali i određenu dozu romantičnog junaka, buntovnika, koji je direktan nasljednik takvog junaka iz velikih književnih djela. Stvarni likovi poput Davyja Crocketta i Wyatta Earpa, prvo kroz književnost, pa senzacionalističke romane, i na kraju kroz filmove, utjelotvoravali su opis ovakvog junaka. Pored fizičkih osobina i hrabrosti, ovi junaci su bili elokventni na poseban način. Oni su u sebi utjelovljavali cijeli sistem vrijednosti, novih i onih starih, narušenih, i njihovi unutašnji i vanjski monolozi su funkcionirali na nivou mota i parole, jer su bili svrsishodni, bitni i što je najvažnije, originalni.

Po pravilu, diskurs ovakvih likova tehnički je vrlo oskudan, jer je profil lika zamišljen da radi mnogo stvari, a ne da priča. Bilo da se radi o davanju poente ili komentara koji će rasvijetliti cijelu situaciju, super-junak samo će dati kratki komentar o svome djelu i nastaviti s uništavanjem. Osim toga, ne postoji potreba da junak opravda svoja djela, niti da od publike, kroz radnju, traži da dadne potvrdu ili osudu svojih djela. Lišavanjem ljudskih osobina holivudski junak ovakve vrste negira potrebu da se dokaže na nivou

ljudskosti, gdje bi sukob bio na nivou ljudskih bića već dehumanizacijom neprijatelja on kao predstavnik prave, američke strane, opravdava i politiku zemlje. Konačno, neprijatelji u ovakvim filmovima uvijek su imali i osobine i oznake stvarnih američkih neprijatelja, pa se u ovom slučaju čini kako je Hollywood itekako u službi politike.

Da bi smo pojasnili ovakvu suštinsku promjenu, moramo spomenuti i kako je diskurs službene američke politike, odnosno obraćanja i izjave Bijele kuće i Pentagona također dobio zaokret. O tome najdomišljatije govori Carlin:

Smug, greedy, well-fed white people have invented a language to conceal their sins. It's as simple as that. The CIA doesn't kill anybody anymore, they neutralize people...or they depopulate the area. The government doesn't lie, it engages in disinformation. The pentagon actually measures nuclear radiation in something they call sunshine units. Israeli murderers are called commandos. Arab commandos are called terrorists. Contra killers are called freedom fighters. (www.iceboxman.com/carlin/pael.php).

(Umišljeni, pohlepni, dobro uhranjeni bijelci izmislili su jezik da prikriju svoje grijeh. To je toliko jednostavno. CIA više ne ubija nikoga, oni neutraliziraju ljude... ili depopulariziraju područje. Vlada ne laže, već se uključuje u dezinformiranje. Pentagon zaista mjeri nuklearnu radijaciju u nečemu što oni zovu jedinice sunčeve svjetlosti. Izraelske ubice zovu se komandosi. Arapski komandosi zovu se teroristi. Kontraške ubice zovu se borci za slobodu).

Ovo o čemu Carlin govori vidi se naročito u serijalima filmova sa Chuckom Norrisom, gdje se politički pokreti koji odgovaraju službenoj politici glorificiraju ili demoniziraju, u zavisnosti od potrebe. U prvom dijelu "Delta Forcea" teroristi pripadaju pokretu "The New World Revolutionary Organisation" (Revolucionarna organizacije novog svijeta), koji se bore protiv *American imperialists, Zionists, terrorists, and all other antisocialist atrocities* (američkih imperijalista, cionista, terorista i svih ostalih antidruštvenih nepogoda (sic!)), sa snažnim naglaskom borbe protiv Jevreja i Amerikanaca (www.script-o-rama.com/movie_scripts/d/delta-force-script-transcript-norris.html). U filmu se čak nalazi scena gdje se putnici otetog aviona prozivaju da bi se isključili Jevreji, u stilu filmova o holokaustu. Stvarna podloga ovog scenarija nalazi se u talačkim krizama od Münchena do Teherana, pa se čak u filmu spominje neuspješan pokušaj

oslobađanja talaca iz američke ambasade u Teheranu. Američki komandosi oslobađaju taoce i potom odlaze u Bejrut da unište jezgro terorista, isto kao u stvarnom događaju kada su izrealski komandosi napali na sjedište PLO 1973. godine u Libanonu kao osveta za bombaški napad na Olimpijskim igrama u Münchenu 1974. godine. Spektakularne akcije, mnogo oružja i eksplozije, sve to protkano političkim porukama, ključne su riječi koje obilježavaju ovakav filmski podžanr, dok se super-junak ističe samo kao učesnik takvog političkog događaja.

Međutim, za razliku od svih navedenih vrsta junaka, sveamerički junak 80-ih godina skoro je u potpunosti lišen kvaliteta i buntovnika i pionira koji osvaja nova prostranstva, a što je za naš rad i najvažnije, i osobina romantičnog junaka. Sveamerički junak ne može imati antijunačke osobine, da je sklon porocima i gubicima identiteta i uvijek mora biti vjeran onom "pravednom" poretku. Ovaj junak je u isto vrijeme i super-junak, jer zastupa interese svakog američkog čovjeka, pa po tome, nemoguće je da on bude uništen "na kraju balade". Interesantno je da je američka javnost svojski prihvatila ovakvog junaka bez nekog većeg osvrta i komentara na činjenicu da je u cijeloj deceniji crni akcioni junak prikazan kroz samo nekoliko uloga – Action Jackson, Shaft, ili kroz epizodne uloge – Billy Dee Williams kao Lando Calrissian u *Ratovima zvijezda*. Kao nadomjestak ovom fenomenu pojavio se cijeli pravac u američkoj kinematografiji, gdje je bio dominantan samo crni junak, odnosno *blacksploitation*, ali to nije tema ovog rada. Isti period prepoznaje samo jednog azijskog junaka – Brucea Leeja, i nijednog latinojunaka u američkom filmu, pa je naš Average Joe mogao biti samo bijel. Njegova druga, vrlo bitna osobina, koja ga izdvaja među ostalim akcionim filmskim junacima, jeste da nije vješt ničemu drugom nego svojim borbenim vještinama, a pogotovo kad se tiče načina i stila govora. Treća najvažnija karakteristika ovog junaka jeste da je glumac koji ga je glumio zbog tog lika dobio etiketu koja ga je poistovjećivala s njegovim likom, što se nije prije dešavalo, tj. Clint Eastwood nije ostao samo upamćen kao inspektor Prljavi Harry ili kao glavni junak iz trilogije Sergia Leonea, poznatije kao "špageti western".

Za primjere na osnovu kojih ćemo analizirati ovu pojavu uzet ćemo dva glumca: Arnolda Schwarzeneggera i Chucka Norrisa.

Obojica navedenih glumaca aktivno su učestvovali u nastanku senzacionalističkog filma koji je krasila šarolikost eksplozija, raznih vatrenih i hladnih oružja, borilačkih vještina, specijalnih efekata i u biti ničega više.

Zbog jednostavnosti zapleta i performanse ovakvi filmovi nisu imali skoro nikakav kulturološki doprinos, već jedino sociološki i civilizacijski. U takvom miljeu nije se moglo ni očekivati da ovaj junak bude i elokventan ni filozofski bitan, pa ga možemo nazvati i neošund junakom. Za razliku od likova do početka 80-ih, koji su bili kompletni junaci, akcioni heroji filmova 80-ih zamišljeni su kao mašine za uništavanje neprijatelja, kojeg je tako precizno utjelotvorio Arnold Schwarzenegger u liku "Terminatora", što je i važniji lik u našoj analizi.

Arnold Schwarzenegger

Paradoks vezan za ovoga glumca počinje s njegovim porijeklom. Austrijski bodybuilder, koji je vjerovatno najčuveniji Mr. Olimpija, sigurno je vizuelno najupečatljiviji za definiranje ovog junaka. Proslavio se ulogom Konana u ekranizaciji istoimenog Marvelova stripa i, vjerovatno, samo zbog njegova impresivnog izgleda počeo dobijati uloge likova koji su u stanju uništiti čitave vojske, kao u primjeru filmova "Commando", "Predator" i "Running man". Ukratko, umjetnički nekvalitetni, ali komercijalno vrlo prihvatljivi filmovi. Ono što je posebno interesantno jeste izbor negativaca, kao i način komunikacije, odnosno dijalozu u ovakvim filmovima. Iako je, na određeni način, suvišno govoriti o diskursu glumca koji se proslavio skoro potpunim odsustvom riječi, bitno je istražiti način govora sveameričkog junaka kada ga glumi Schwarzenegger. Prva i najbitnija osobina ovoga diskursa jeste da je Schwarzenegger u više filmova koristio istu zaštitnu frazu, iako se likovi razlikuju i suštinski i formalno. Npr., u serijalu filmova "Terminator", zaštitna fraza koja ga je proslavila je "I'll be back", a javlja se u još najmanje tri filma: "Commando", "Predator" i "Running man", čime je ovaj glumac napravio od svog lika metareferencu, i po načinu djelovanja i po govoru. Pored toga, Schwarzeneggerovi likovi imaju naviku da svoj uspjeh proslave nekom "duhovitom" metabolom, što je nekad bila odlika Seana Conneryja i ostalih Bondova, i na taj način prave indirektnu referencu i tendenciju da ih publika identificira kao posebnu vrstu super-junaka. Razlika između ova dva slučaja jeste što je James Bond mnogo više od super-junaka kakvog predstavljaju Schwarzeneggerovi likovi, pa su mu i metabole stilski i jezički puno dotjeranije.

Uporedit ćemo metabole:

James Bond - Goldfinger

[seeing the body of Oddjob who was electrocuted]
Felix Leiter: You okay, James? Where's your butler friend?
James Bond: He blew a fuse. (www.imdb.com/title/tt0058150/quotes)

[pošto je vidio tijelo Oddjoba, koji je spržen strujom]
Felix Leiter: Jesi li u redu James? Gdje ti je prijatelj batler?
James Bond: Ispalio se odavde.

Arnold Schwarzenegger – Commando

(nakon što ga je bacio s litice)

Cindy: What happened to Sully?

Matrix: I let him go. (www.imdb.com/title/tt0088944/quotes)

Cindy: Šta se desilo Sullyu?

Matrix: Pustio sam ga da ode.

Šta je onda preostalo Schwarzeneggeru? U periodu od 1980-1990 Arnold je glumio u 13 filmova (www.imdb.com/name/nm0000216/) u čemu prepoznajemo čak tri filma u kojima je glumio američkog super-junaka. Čak u jednom od ova tri - "Running man" (Trkač), Arnold glumi američkog vojnika koji se na početku smatra državnim neprijateljem, da bi na kraju postao heroj revolucije. U "Commando" (Komandos) i "Predator" (Grabežljivac, iako je film poznatiji po američkom naslovu), Arnold glumi neslužbenoga američkog vojnika koji će pobijediti, u prvom slučaju cijelu armiju Val Verdea, a u drugom čak i vanzemaljskog ratnika.

Ono po čemu je Arnold poseban od navedene četverice jeste što je uspješno nastavio glumiti super-junaka i u 90-ih, što se ne može reći za ostale. U "True lies" (1994) (Istinite laži) Arnold glumi agenta CIA-e koji, treba li spominjati, samostalno uništava terorističku bazu, neutraliziraju nuklearne bombe i na kraju uspijeva biti dobar suprug. Ovdje imamo značajno pomjeranje diskursa prema vrlo određenom profilu junaka. U prva tri primjera Arnold djeluje u stilu usamljenog vuka, čiji neprijatelji nisu ili nejasni ili nebitni. U "True Lies" neprijatelj je definiran kao islamski teroristi na američkom tlu, s nuklearnim bombama, što je u direktnoj vezi sa tada modernim holivudskim diskursom o novom američkom neprijatelju. Također, Arnold u ovom filmu ima i potencijalnu porodičnu dramu, jer sumnja u nevjernost supruge, što se nikako nije moglo desiti u filmovima 80-ih, jer je ta decenija obilježena junacima–mašinama, a ne, kao u ovom

slučaju, junacima–ljudima. Konačno, Arnold je postao poznat po još jednom filmu, koji je vjerovatno najmetareferentniji od svih filmova 90-ih godina – "Last Action Hero" (1993) (Posljednji akcioni junak), gdje se u obliku i monologa i dijaloga govori o akcionom junaku kao prolazećoj kategoriji. Pošto je po fabuli film zamišljen i kao dječiji i SF-film, glavni lik nalazi se u mnoštvu metareferentnih likova junaka, između kojih se može vidjeti i scena u kojoj je Arnold modernija varijanta Šekspirovskog junaka i gdje najpoznatiji Hamletov monolog dobija drugačiju, jasniju varijantu:

[*Jack Slater is Hamlet*]

Hamlet: Hey Claudius! You killed my father! Big mistake!

Narrator: Something is rotten in the state of Denmark, and Hamlet is taking out the trash.

Old Man: Stay thy hand, fair prince.

Hamlet: [*shooting him*] Who said I'm fair?

Narrator: No one is going to tell this sweet prince good night.

Hamlet: To be or not to be? Not to be. (www.imdb.com/title/tt0107362/quotes).

[*Jack Slater je Hamlet*]

Hamlet: Hej, Klaudije! Ubio si mi oca! Velika greška!

Narator: Nešto je truhlo u državi Danskoj, a Hamlet će ga iskorijeniti.

Starac: Spusti oružje, dobri prinče.

Hamlet: [*puca u njega*] Ko kaže da sam dobar?

Narator: Niko neće zatvoriti oči ovom princu.

Hamlet: Biti ili ne biti? Ne biti.

U istom filmu, zaštitna Arnoldova fraza "I'll be back" doživjet će još jedno pojavljivanje, ali tek toliko da je sam Arnold upotrijebi u parodijskom obliku.

Jack Slater: I'll be back! Ha! You didn't know I was gonna say that, did you?

Danny Madigan: That's what you always say!

Jack Slater: I do?

Jack Slater: Vratit ću se! Ha! Nisi znao da ću to reći, je li tako?

Danny Madigan: Tu frazu uvijek kažeš!

Jack Slater: Stvarno? (www.imdb.com/title/tt0107362/quotes).

Ovaj filmski moment, po našem mišljenju, označio je početak kraja akcionog junaka iz 80-ih i Arnoldovih uloga takvih junaka, jer sve njegove uloge, uključujući i "Terminatora", odakle potječe navedena fraza, funkcionirale su bez ikakve samospoznaje o junaštvu. Takva osobina moguća je samo kod realnijih profila filmskih junaka koje Arnold nije prije nikad glumio. Način na koji on komentira rečenicu, koja ga je proslavila, pokazuje da je u stanju prepoznati sve nedostatke koje su imali njegovi likovi, pa zbog toga ovaj film ima toliku vrijednost, jer najveći američki filmski super-junak najavljuje svoj kraj.

Chuck Norris

Vjerovatno jedini pravi proslavljeni učenik Brucea Leeja i jedini koji se pojavio kao protivnik svog učitelja u "Na zmajevom putu", Norris je najbolji primjer kako izgleda kada se sportist počne baviti glumom i filmovi u kojima glumi su, isto kao zbog Arnoldovih mišića, karate egzibicije, mnogo pucnjave i nešto radnje da to sve poveže. Norrisa su proslavili filmovi, kao što smo već spominjali, u kojima on glumi američkoga komandosa, bilo da se radi o "Delta Forceu" gdje glumi majora, pa zatim pukovnika istoimene jedinice ili bivšeg zarobljenika logora u Vijetnamu koji se vraća po preostale suborce. Za razliku od Arnolda, čiji su filmovi bili više orijentirani ka njemu kao glumcu i liku koji utjelotvoruje, filmovi Chucka Norrisa bili su dominantno političke prirode. Za razliku od filmova koji se bave sličnom tematikom i koji su opisivali neki stvarni događaj, umjetnički i kulturološki doprinos Norrisovih filmova nestajao je u jeftinoj fabuli i specijalnim efektima. Poruka je uvijek bila jasna, a odnosi se na konačni uspjeh američkog čovjeka. Naslovi njegovih filmova još su interesantniji, jer su podržavali i promovirali teme koje su bile aktuelne za tadašnju politiku, a u isto vrijeme osiguravali dovoljno publike koja će pratiti film. Tako je Norris snimio dva nastavka "Delta Forcea", koji govori o snazi američkih specijalnih jedinica; tri nastavka "Missing in Action" (Nestali u akciji), gdje se američka vojska brine o svojim vojnicima koji su ostali zatočeni u nekom logoru, i gdje sve možemo zaključiti sa "Invasion U. S. A" (Invazija na SAD). U svim navedenim filmovima Norris se ponaša kao hiper-Amerikanac, čiji

stil života odiše amerikanštinom i gdje negativci obavezno imaju strane naglaske i koriste klišeirane fraze. Poređenja radi, Arnold nije nikad toliko naglašavao svoju američku stranu lika, najvjerojatnije što ne zvuči toliko američki kao Norris.

"Invazija na SAD", po našem mišljenju jedan je od najjednostavnije zamišljenih propagandnih filmova o napadu strane sile na američko tlo, gdje je na najdirektniji doslovni način prikazano šta će se desiti američkim neprijateljima. Glavni negativac nosi rusko ime, tadašnjeg aktuelnog američkog neprijatelja, isto kao što negativac u "Delta Forceu" nosi arapsko, a negativac u "Missing in Action" nosi vijetnamsko, također aktuelnih neprijateljskih nacija u to vrijeme.

Na početku smo spomenuli kako je Chuck Norris postao predmetom mnogobrojnih viceva, koji su prerasli u planetarni fenomen a razlog za to upravo stoji što je Norris bio neuništivi američki vojnik, čije se zaštitne fraze bile toliko banalizirane da su prosto zahtijevale da im se neko ismije. Pošto je u karijeri uspio napraviti imidž neustrašivog i neuništivog junaka, njegove rečenice iz filmova su bile često direktna osnova da se od njih napravi šala. Među 10 najboljih šala na internet stranici koja je posvećena samo vicevima o Chuck Norrisu možemo naći viceve o taocima, o napadu i sl., gdje je Norris glavni junak. Npr., pošto Norris u filmu kazni sve napadače, nastao je vic da "Chuck Norris ne može dobiti srčani udar jer je srce dovoljno pametno da ga ne udara" (www.chucknorrisjokes.net), ili pošto se Norris uvijek bori protiv nekih otmičara i ima kontrolu nad taocima, imamo vic u kojem "Chuck Norris ne diše već drži zrak za taoca" (www.chucknorrisjokes.net).

Zašto su ovakvi filmovi uopće doživjeli toliku popularnost i kako su glavni glumci u njima dosegli taj nivo? Odgovor se može samo dokučiti kroz medijsku evoluciju američke vanjske i unutrašnje politike. Pošto je Drugi svjetski rat bio jedva pokriven i gdje su filmske projekcije najčešće ideološke prirode – bilo da se radi o dokumentarnim priložima ili igranim filmovima, i dok je korejski rat bio zamaskiran samo promocijom "prave" strane i demonizacijom komunista ili, pak, rat u Vijetnamu, gdje se javnost šokirala snimcima koji su pokazivali stvarnost i užas rata, nije preostalo mjesta da se američki junak glorificira, da se proslavi država i da se građanin uvjeri u superiornost američke nacije. Upravo zbog toga, u nedostatku stvarnog rata koji bi Amerika vodila u 80-im, na scenu stupaju junaci koji će nadomjestiti sve izgubljene bitke i dovršiti sve preostale ratove. Najbitniji dio ovakvih filmova jeste to što glavni junak može biti bilo koji Amerikanac,

jer nema famu Davyja Crocketta niti legendarnost Wyatta Earpa. Pored toga, njegovo junaštvo poprima nadljudske kvalitete, pa je na sceni i novi mit o *übermenschu*, koji u kombinaciji s Reaganovskom politikom dominantnog oca i muža rezultira punim pogotkom. Prestankom hladnog rata, padom Berlinskog zida i prvom važnijom američkom pobjedom, tj. u prvom zaljevskom ratu, prestaje i potreba za dokazivanjem američke snage, pa, hronološki gledano, prestaje i holivudsko forsiranje filmova i junaka navedene vrste.

Zaključak

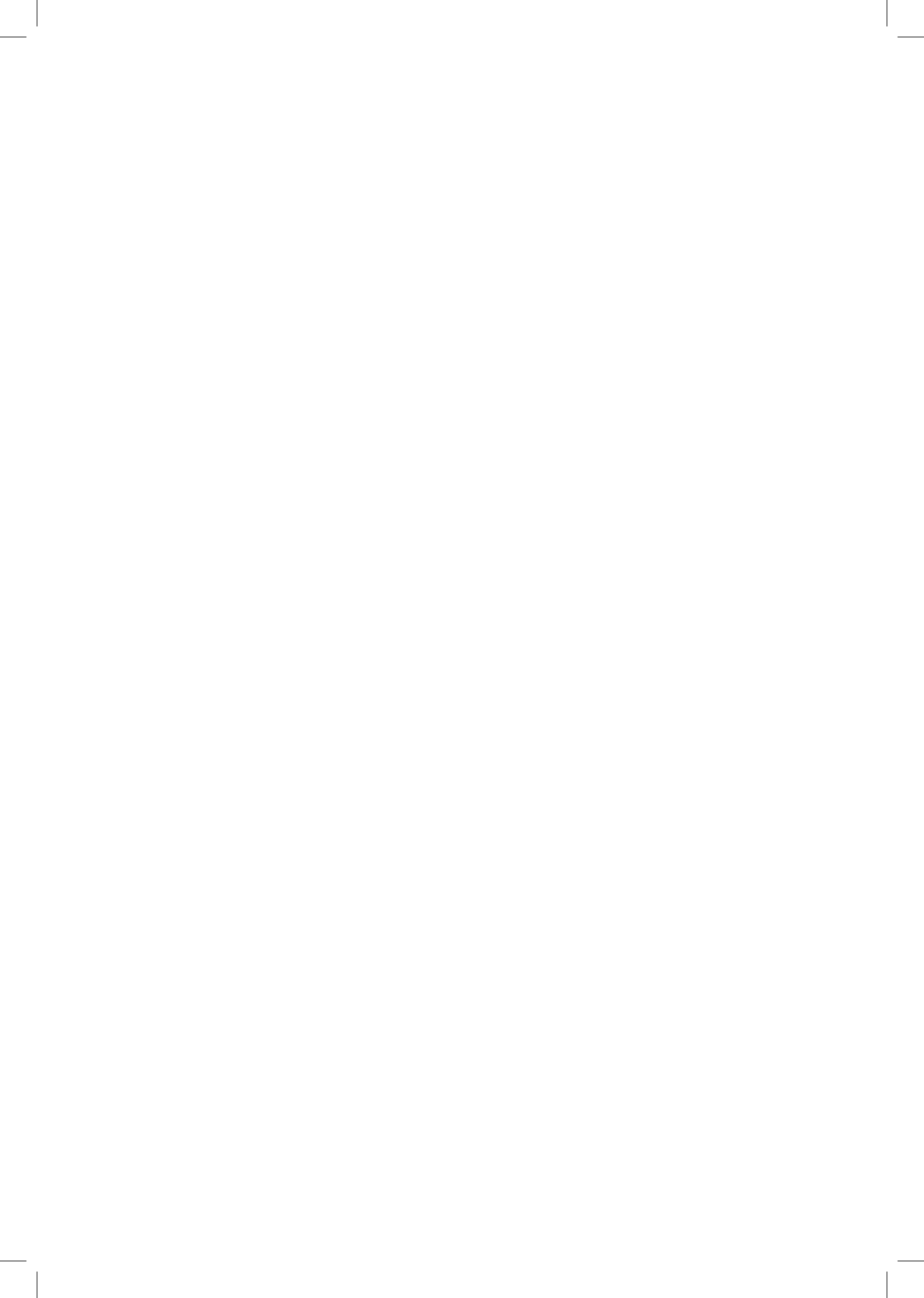
Akcioni film američke produkcije uspješno je plasirao mnoge zvijezde sedme umjetnosti. Ako bismo razmišljali ko je najveća filmska akciona zvijezda, pao bi nam na pamet S. Stallone, D. Washington, B. Willis, ali njih ne bismo mogli uvrstiti u kategoriju super-junaka, jer su kao glumci imali dovoljno širok spektar uloga da ne bi mogli biti samo "razbijači" ili "komandosi". Uloge Arnolda Schwarzeneggera i Chucka Norrisa ne mogu se posmatrati kao umjetničke, jer su lišene bilo kakvog kvaliteta te vrste, niti bismo ih mogli posmatrati kao kulturološke, jer pripadaju vrlo određenoj i ograničenoj supkulturi od koje čovječanstvo ima malo ili nimalo koristi. Njihove uloge i filmovi bili su u neslužbenoj ulozi američke politike i vojske, jer su iluzorno pokazivali šta će se desiti američkim neprijateljima. Zbog medijske kampanje postali su popularni jer su napravljeni senzacionalistički, sa mnogo buke i bijesa. Oni su igrali ključnu ulogu i u militariziranju nacije koja je vjerovatno najzaludjenija nacija oružjem i zbog toga pripadaju sociološkom fenomenu XX stoljeća.

Resume:

Since 2005, when the Chuck Norris facts' joke emerged, so did the proces of the global recollection of what Chuck Norris, amongst others, meant for defining the action hero in the American movies, but also in the world movie community. The 20th century 80's were very fruitful in terms of action movies, especially ones with the profile of the all-American hero, often played by Chuck Norris. This paper treats the phenonenon of the action movie all-American hero, with a special stress on the main characters discourse.

Bibliografija

1. http://en.wikipedia.org/wiki/Chuck_Norris_facts
2. <http://www.iceboxman.com/carlin/pael.php>
3. http://www.script-o-rama.com/movie_scripts/d/delta-force-script-transcript-norris.html
4. <http://www.imdb.com/title/tt0058150/quotes>
5. <http://www.imdb.com/title/tt0088944/quotes>
6. <http://www.imdb.com/name/nm0000216/>
7. <http://www.imdb.com/title/tt0107362/quotes>

POSEBAN PRILOG

*In memoriam profesorima i saradnicima Fakulteta
humanističkih nauka*

Dr. sc. Muhamed Šator

(Stolac, 1945 – Mostar, 2005)

Rođen je 16. XII 1945. godine. Osnovnu školu i gimnaziju završio u Stocu, a Filozofski fakultet u Sarajevu. Nakon postdiplomskog studija na sarajevskom Filozofskom fakultetu vrlo je uspješno odbranio magistarski rad pod nazivom *Razvoj pravopisne norme u Bosni i Hercegovini* 10. VII 2000. Na istom fakultetu 14. VI 2004. odbranio je i doktorsku disertaciju *Jezik i stil Maka Dizdara*.

Do 1992. godine radio je kao profesor i direktor Srednjoškolskog centra u Stocu i bio je jedan od osnivača Kulturne manifestacije "Slovo Gorčina". Poslije rata radio je u mostarskom Pedagoškom zavodu kao savjetnik za bosanski jezik. Bio je vanjski saradnik Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru od 1994. godine. Objavljivao je stručne i naučne radove u časopisima *Most*, *Život*, *Didaktički putokazi*, *Prosvjetni list*, *Hercegovina*, *Slovo Gorčina*, *Stari Mostar*, *Književni jezik*, *Kabes* i dr. Na Radio-Mostaru objavio je više od 200 tekstova o jeziku u okviru Obrazovnog programa. Recenzirao je više udžbenika i knjiga iz oblasti jezika. Objavio je (sa Refikom Bulićem) udžbenik "*Naš jezik*" za prvi razred srednjih škola (2001), te knjigu *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u BiH do 1914* (2004). U pripremi za štampu je knjiga *Jezik i stil Maka Dizdara*.

Akademik prof. dr. Nikola Kovač

(Trebinje, 1936 – Sarajevo, 2007)

U Sarajevu je 24. septembra 2007. u 71. godini umro Nikola Kovač, akademik, pisac, profesor, intelektualac, ambasador... Akademik Nikola Kovač bio je veliki čovjek. Nikola Kovač bio je profesor sarajevskog Filozofskog fakulteta. U ratu, profesor Kovač postao je jedan od naših važnih glasova razuma, koji se svim svojim bićem, riječima i perom najžustrije borio za svoju zemlju – Bosnu i Hercegovinu.

Bio je ministar kulture Republike Bosne i Hercegovine, da bi krajem 1993. postao prvi ambasador naše zemlje u Francuskoj. I taj je posao radio istinski, punim srcem i intelektom. Jeste, odgovarao je staloženo diplomatama, koji nisu razumijevali zašto je Alija Izetbegović imenovao njega na mjesto ambasadora, "ja jesam" – kako vi kažete – "Alijin diplomata i uz to Srbin. Meni je čast biti ambasador Republike Bosne i Hercegovine."

Ništa materijalno nije mu bilo važno. Jedino za čim su mu potekle suze, koje je brzo brisao da njegovi bližnji ne bi vidjeli tugu, bila je njegova velika biblioteka u Trebinju... Lokalni trebinjski policajac, koji je u ratu bespravno uzurpirao njegovu porodičnu kuću, iznio je sve njegove knjige u avliju, i one bosanske, i one francuske, i sve ih zapalio.

Nakon završenog mandata u diplomaciji, profesor Kovač vratio se u Sarajevo i nastavio svoj energični angažman. Iza sebe je opet ostavio jednu veliku biblioteku, ovaj put nakrcanu i brojnim knjigama koje je pisao i na bosanskom i na francuskom jeziku, npr.: *Slikarstvo u Bosni i Hercegovini 1945–1990*; *Politički roman - fikcija totalitarizma*; *Bosna, cijena mira*.

Dok smo živi, pamtit ćemo da je do duboko u noć, nekoliko sati prije smrti, akademik Kovač za svojim radnim stolom neumorno privodio kraju prijevod na bosanski jezik knjige *Srebrenica, najavljeni genocid* francuske spisateljice Sylvie Matton.

Mr. sc. Amir Humo

(Sarajevo, 1975. – Sarajevo, 2010.)

Amir Humo rođen je 7. augusta 1975. godine u Sarajevu. Osim u rodnom gradu, u svojoj Bosni i Hercegovini, Amir je živio i svoje spoznaje o svijetu stjecao u inozemstvu, daleko od svoje domovine. Diplomom o visokoj stručnoj spremi stekao je na Koledžu socioloških znanosti na Univerzitetu države Florida (The Florida State University, College of Social Sciences).

Na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru, počeo je raditi 2003. godine i dobio zvanje asistenta na Odsjeku za engleski jezik i književnost.

Dana 16. januara 2010. godine uspješno je odbranio magistarski rad na temu *Realizam i socijalna poruka Uptonia Sinclaira (1879–1968) u romanima The Jungle i Oil* pred komisijom u sastavu: prof. dr. Zvonimir

Radeljković, mentor; doc. dr. Shahab Yar Khan, predsjednik i doc. dr. Adnan Velagić, član, te stekao zvanje magistra humanističkih nauka iz područja engleske književnosti.

Mjesec dana kasnije, 17. februara, Amirovo je srce prestalo kucati.

PODACI O AUTORIMA

1. Dr. Ibrahim Kajan: ibrahim.kajan@gmail.com
2. Dr. Ibrahim Pašić: Fakultet humanističkih nauka, Mostar; ibrahim.pasic@unmo.ba
3. Dr. Salih Jalimam: Pravni fakultet, Zenica; salih.jalimam@hotmail.com
4. Dr. Adnan Velagić: Fakultet humanističkih nauka, Mostar; adnan.velagic@unmo.ba
5. Dr. Dževad Jahić: Filozofski fakultet, Sarajevo; dzevdjahic@gmail.com
6. Dr. Senija Milišić: Institut za istoriju, Sarajevo; celeb3@bih.net.ba
7. Dr. Ružica Zeljko-Zubac: Filozofski fakultet, Mostar
8. Dr. Belma Šator: Fakultet humanističkih nauka, Mostar; belma.prndelj@unmo.ba
9. Dr. Edina Špago-Ćumurija; Fakultet humanističkih nauka, Mostar; edina@unmo.ba
10. Dr. Mirjana Popović: Fakultet humanističkih nauka, Mostar; mirjana.popovic@bih.net.ba
11. Dr. Adnan Kadrić: Orijentalni institut, Sarajevo; adkadric@yahoo.com
12. Dr. Dijana Hadžizukić: Fakultet humanističkih nauka, Mostar; dijana.hadzizukic@unmo.ba
13. Dr. Elbisa Ustamujić: Fakultet humanističkih nauka, Mostar; elbisa.ustamujic@unmo.ba
14. Dr. Fikret Bečirević: Nastavnički fakultet, Mostar; fikret.becirevic@unmo.ba
15. Mr. Faruk Taslidža: Fakultet humanističkih nauka, Mostar; faruk.taslidza@unmo.ba
16. Mr. Alen Kalajdzija: Fakultet humanističkih nauka, Mostar; alen.kalajdzija@unmo.ba
17. Mr. Džemal Špago: Fakultet humanističkih nauka, Mostar; dzemal.spago@unmo.ba
18. Mr. Anisa Trbonja-Omanić: Fakultet humanističkih nauka, Mostar; anisa.trbonja@unmo.ba
19. Mr. Elvira Burina: Druga gimnazija, Mostar; elviraib@googlemail.com
20. Mr. Aida Džiho: Fakultet humanističkih nauka, Mostar; aidadziho@hotmail.com

21. Mr. Selma Raljević: Fakultet humanističkih nauka, Mostar; selma.raljevic@unmo.ba
22. Mr. Ifeta Ćirić: Filozofski fakultet, Sarajevo; ifeta.ciric@ff.unsa.ba
23. Mr. Adi Fejzić: Fakultet humanističkih nauka, Mostar; adi.fejzic@unmo.ba
24. Ćerim Rastoder: Ministarstvo odbrane Oružanih snaga Bosne i Hercegovine, Tuzla; cerim.rastoder@bih.net.ba
25. Salkan Užičanin: Filozofski fakultet, Tuzla
26. Adis Zilić: Fakultet humanističkih nauka, Mostar; adis.zilic@unmo.ba
27. Nerin Dizdar: Fakultet humanističkih nauka, Mostar; nerin.dizdar@unmo.ba
28. Jasmin Hodžić: lingvostop@yahoo.com

UPUTA AUTORIMA

Radovi trebaju biti pisani u standardnom formatu A4 (prored 1,5, Times New Roman, veličina slova 12). Napomene i fusnote stoje na dnu stranice, a ne na kraju teksta i pišu se proredom 1.

Rukopis treba sadržavati sljedeće dijelove:

Naslovna stranica: *naučna titula, ime i prezime autora, ustanova* u kojoj autor radi, *poslovna adresa, e-mail adresa, naslov rada, podnaslov rada*.

Prva stranica i dalje: *naslov, (podnaslov), sažetak, ključne riječi* na jeziku na kojem je rad napisan, *glavni dio teksta, zaključak* na jeziku na kojem je rad napisan te na nekom stranom jeziku, najbolje engleskom (ili *sažetak* ili *rezime* na engleskom umjesto zaključka na engleskom), *popis citiranih izvora, literatura*.

Poželjno je, ali nije obavezno, da rad bude razvrstan po pojedinim poglavljima i odjeljcima, radi cjelovitosti i preglednosti.

Naslov se piše velikim masnim slovom.

Poglavljia i odjeljci malim masnim slovima, s tim da se naslov piše veličinom 14, a ostali naslovi poglavljia i odjeljaka veličinom 12.

Navodi i citati sastoje se od prezimena i imena autora i godine objavljivanja te broja stranice, iako se taj broj može nekad i izostaviti – ukoliko nije relevantno, i to sve u zagradama, npr. (Bourdieu 1992: 152) ili samo (Bourdieu 1992), a ako je ime autora integralni dio iskaza u tekstu, onda se piše npr. ...o čemu je pisao Bourdieu (1992: 152). Kraći citati (do četiri reda) navode se unutar navodnih znakova, a ako je citat duži od četiri reda, onda se on uvršćuje u poseban odlomak, odvojen praznim redom od ostatka teksta, uvučeno i kurzivno. Fusnote se ostavljaju za naknadne i dodatne informacije, a ne za bibliografske potrebe.

Izvori i literatura pišu se na novoj stranici, abecednim redom prema prezimenima, svaka jedinica u novom redu; ime autora piše se u punom obliku, eventualno skraćeno kao inicijal, ali se mora u tom popisu odlučiti za jedan ili drugi način. Ako je u jednoj godini objavljeno više radova istog autora, onda se uz godinu izdavanja piše i malo abecedno slovo, npr. (2005, 2005a). Ako je navodi citat iz nekog iz djela nekog časopisa, ili ako je u pitanju citat u kojem je više autora, onda se navodi samo prvo prezime i ime člana te se dodaje skraćenica i dr., s tim da se u popisu literature moraju navesti sva imena autora tog djela. Naslovi knjiga i časopisa pišu se kurzivom, a članci iz publikacija pod znacima navoda, npr.:

Bourdieu, Pierre (1992): *Što znači govoriti*, Biblioteka Psiha, Naprijed, Zagreb

Beugrande, R. de; Dressler W. (1981): *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Šator, Muhamed (2004): „Transmutacija srednjovjekovnog jezika u *Kamenom spavaču*“, *Književni jezik*, 22/1-2, Institut za jezik, Sarajevo

Stavovi izrečeni u člancima predstavljaju mišljenje autora i ne predstavljaju stav redakcije.